

”بندر جان پئي، ته سڪاڻيا! م سھو،
ڪپر ٿو ڪن ڪري، جن ماڻي منجهه سھي،
ايڏو سور سھي، نڊ نه ڪجي، ناڪڻا!“

— شام

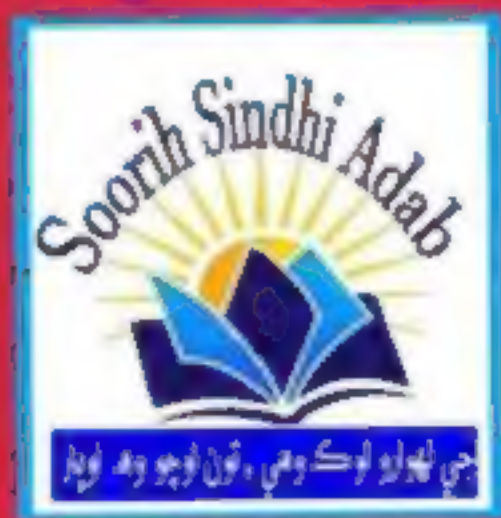

سنڌي ادبي بورڊ
ڪراچي : حيدرآباد
سنڌ

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماہي علمي ۽ ادبي رسالو

[نمبر ۲]

فهرست

جلد ۵

۱. گذارش - ادارو (ص ۱)
 شعر: ۱۱۱؛ ڪتابون (ص ۱۰۰)؛ گيت (ص ۲۱)؛ لوڪ گيت (ص ۳۲)؛ نظرون (ص ۳۶)؛
 ليون طرزون (ص ۵۰)؛ غزل (ص ۵۲)؛ قصيدو (ص ۵۹)؛ قطعا (ص ۶۱)؛ رباعيون
 (ص ۶۳)؛ آزاد نظرون (ص ۶۴)؛ ادب لطيف (ص ۶۸).

مضمون

انساب

۱. مير علي شير قانع ڏٺو - سيد حسام الدين راشدي ۱۲۳
۲. مڪلي نادر - مير علي شير قانع ۱۶۹
۳. مهران جا موتي - اداره ۲۱۷
۴. ادبي خط ۲۲۰
۵. سنڌي لکڻ مان مثالي ٽڪرا ۲۳۵
۶. سنڌي ادب جو ڇا لاءِ - جي. ايم. سيد ۲۳۷
۷. سورهن سنڌي ادبي ڪانفرنس جي ڪاروائي ۲۴۳
۸. سنڌي ٻولي - ان جي بقاءَ بچاءَ - آءِ. آءِ. قاضي ۲۴۵
۹. سنڌي ٻولي - ان جو ماضي حال ۽ مستقبل - ڊاڪٽر ليبي بخش خان ۲۴۷
۱۰. پوهندڙن جا پيغام ۲۷۶
۱۱. آديسي اٿي ويا ۲۸۱
۱۲. تبصرا ۲۸۳

۱. ڪاري - گورڊن محبوباڻي ۷۵
۲. ڪڪر ڪردار... - مس شمس صديقي ۸۰
۳. ۽ مڪوي... - شيخ حفيظ ۸۷
۴. ديوتا ۽ انسان - سراج الحق ۹۲
۵. زن ۽ طلاق - ابن حيات پنوهر ۹۹
۶. مسرت - پلارم وڪل ۱۰۲
۷. لڙڪو ۽ سرڪو - محمد يعقوب "لياز" ۱۰۵
۸. انڌري ننگري - "برده" سنڌي ۱۰۷
۹. واراڙ ڏس - ڪمل "پيا" ۱۰۹

ٽائڪ

۱. "آزادي ۽ ڏانهن..." - محمد ابراهيم جوڻيجو ۱۱۳

ڪڪ ڏينهن جي ڳالهه

۱. ڏاڍو ماڻهو - سراج الحق ۱۱۸
- نصرون:

(۱) الا جهري ۾ شال غريبن جي جهوپڙي (۲) شام (۳) صبح؛ (شروع ۾) (۴) وڏيل ٿي واپون ڪري...؛ چترڪار سيد ظفر علي شاھ؛ صفحو ۵۹ (۵) بيجان جسر؛ چترڪار مس مسعوده پرکڙي؛ صفحو ۱۰۴ (۶) مڪلي ۽ جو عام منتظر؛ صفحو ۱۷۶ (۷) شاھ مراد شيرازي ۽ جو قبرستان؛ صفحو ۱۸۳ (۸) جامع مسجد، مڪلي؛ صفحو ۱۸۵ (۹) چار نظام الدين جو مقبرو؛ صفحو ۱۹۲ (۱۰) مرزا عيسيٰ ترخان جو مقبرو؛ صفحو ۱۹۳ (۱۱) سيد علي شيرازي ۽ جو مقبرو؛ صفحو ۲۰۶ (۱۲) جامع مسجد، ڪلان ڪوٽ؛ صفحو ۲۰۷ (ڪٽور جي ڏينهن ۽ ترتيب لاءِ، ادارو محترم ع. ق. شيخ جو ٿورائتو آهي).

مٿيچنگ ايڊيٽر: م. ع. ڏيپلائي

ايڊيٽر: محمد ابراهيم ايم. جوڻيجو

”مهراڻ“

۔ قلع ڇاڙهي، حيدرآباد (سنڌ)۔

في ڪاپي ۴-۸-۰ روپيا

ساليانو ڇندو ۱۰-۰-۰ روپيا

اشهار في صفحو ۳۰۰-۰-۰ روپيا

Edited, Printed and Published by Mohammed Ibrahim M. Joso B. A., B. T., Secretary, the
Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press and Book Stall,
Tilak Incline, Hyderabad (Sind).

گذارش

ادب جي درگاه

”سهران“ جي هر پرچي جي اشاعت کان پوءِ، اهو اچي خوف دامن ٿيندو آهي ته ٻيو پرچو ان ساڳئي معيار جو تيار ٿي سگهندو الاڻجي نه! موجوده حالتن ۾، هونئن به، ڪنهن رسالي جي اشاعت—سو به ڪنهن چڱي رسالي جي اشاعت—هڪ انتهائي ڪلن ڪم آهي. اديب دوستن جون پنهنجي ڪمائي وجهندڙ ڏلايون، ڏوراها ۽ پيمائشون، پڙهندڙ حضرات طرفان پنهنجي پنهنجي پسنديدگيءَ جون اٿندي ويهندي زور ڀارتون، ۽ خود پنهنجن همراهن مان وري هڪڙن جون پري کان پيلن واريون بالادستيون، ۽ ٻين جون ويجهڙائيءَ ۽ پنهنجائپ واريون اڀلايون ۽ الغرضايون—اهي سڀ قصا مسئلا ڏسي ڏسي ۽ ٻڌي ٻڌي، هڪڪر نه پنهنجي دل هارجيو وڃي. انسان ۾ حسن جي سڃاڻپ جي ليات واقعي رکيل آهي، هر چيترو وڌيڪ حسن جي ڳولا ۽ پرڪ ۾ انسان پنهنجي ئي، حسن جو ڪرشمو اوتروئي زياده هيرتياڪ ۽ اُن جو جلوو اوتروئي وڌيڪ پوشيده ۽ پرفرپ ٿيندو ٿو رهي. لست لڪجي ٿي، انگرهزيءَ جي هڪ گمنام شاعر وانگر، دانهوئي پوي ٿو ته

”هن تارن مان جڙيل وسيع گنبد هيان،

جتي چانديءَ جهڙين ڍنڍن ۽ زمرد جهڙن سمنڊن جا فرش پھريل آهن،

— ڇا، ڪڏهن به ڪا روح رچندي جاءِ آرام جي نصيب نه ٿيندي؟

— ڇا، غواشمند دل کي ڪڏهن به سڪون حاصل ٿي سگهندي؟

روح جي هن دائمي ”ناراضگيءَ“ جو علاج وري به هڪڙوئي ٿو ڏسائجي: ڳولا، ڳولا، ۽ اڪٽ ڳولا!

”ان تڙ منجهان تڪ، ڏٺي پاڻ آڄ ٿي!“ — شاه

آمريڪا جي پرزبانت ابراهيم لنڪن کان هڪ ڀيري پڇيائون: ”هي جو خلاسيءَ خلاف ملڪ جو اترئون حصو ڏاکڻي حصي سان وڙهي رهيو آهي، تنهن ۾ الله اوهان سان آهي يا هنن سان؟“ جواب ڏنائين: ”الله اسان سان آهي يا نه، تنهن جي خبر ڪانه اٿي، پر..... اميد ته اسان الله سان آهيون!“ تنهن وانگر اسان کي به اها خبر نه آهي ته ادب جي درگاه ۾ ايتري سرگرداليءَ کان پوءِ به اسان کي واقعي ڪا رسائي حاصل ٿي ٿي يا نه: پر اميد سا دل ۾ اهائي رڪي اڳتي پيا ٿا وڌون ته اسان جا سڀئي ارادا ۽ اسان جون سموريون ڪوششون

ادب جي ٿي هوتر آستاني ڏانهن اسان کي نين ٿيون! اهڙي ريت، هورا ٿي مهينا
چونڊي جهولي، چيز هيٺان چيز هيٺان مڙي گڏ ڪري، رسالي جو هڪڙو پرچو
ڊڄندي ڊڄندي اڃان پڙهندڙن اڳيان پيش ڪرڻ جهڙائي مس ٿا ٿيون، ته مٿان
اچي ٿو ٿئون فڪر ورائي ته ”هاڻي، ٻئي پرچي جو ڇا ٿيندو؟“
”مهراڻ“ جا پڙهندڙ

پيري پيري سان اسان جي گهڻن ٿي ڪرم قوسائن جا نوازش ناما اسان ڏانهن ايندا
آهن، جن جي مهينن، رهنمائي ۽ همت افزائين جا ٿورا واقعي ڪيترا ڳاڻي
ڪيترا ڳاڻين! درحقيقت، اسان جي هنن محسنن جي ٿي اها قدرشناسي ۽ حسن ذوق
آهي، جنهن جي آڌار تي ”مهراڻ“ کي ايترو اڳتي آڻي سگهيا آهيون. ڪي اسان
جا پڙهندڙ اهڙا به آهن، جن کي اسان به نه رڳو ڪا به چڱائي ڏسڻ به ڪانه ٿي
اچي، پر محض عيب ۽ اوڻايون ٿي هو اسان به ٺهڻ ٿا. سي به اهڙيون ۽ ايتريون،
جو ڪروڙ ۽ ڪاوڙ به پرچي، سرم ۽ ماڻهي واري ٻولي ٿي سرڳو هو ڀليو ٿا
ويهن، ايتري قدر جو سندن اڄوڳ ۽ آڻاڪا لفظ پڙهي ڪري، دل به اهڙي
ايندو آهي ته اتي جو اتي سندن ٿي ٻولي به ڪو ڳالهه ڏيئي وڃي! پر هورا
من کي سرچائي وٺبو آهي ته جيڪڏهن ههڙي منورتيءَ وارا حضرت اسان به ڪا
”چڱائي“ ڪانه ٿا ڏسن، ته ان جي معنيٰ ته اها ٿي، ته سچ به اسان کي نهايت
چڱيون چيزون پيش ڪري رهيا آهيون! موتين کي بهڻيون سمجهي، جيڪڏهن
ڪو بهي ٻين هيٺان لتاڙي، ته ان به موتين کي تصور وار چئي ڪن سگهيو.
هڪڙي ڳالهه البت جنهن ڏانهن گهڻو ڪري اسان جا سڀئي پڙهندڙ گڏجي
آگر کڻن ٿا، تنهن جي بهانه به لفظ گوش گذار ڪري ڇڏڻ لازم آهن. گهڻي
قدر شڪايت هيءَ آهي ته هر پرچي به خاص طرح هڪ به مضمون ايترا ته اڃا به
ڊگها شايع ٿا ٿين، جو هڪ پاسي پڙهندڙن کي اهي تنگ ڪري ٿا وڃهن، ۽
ٻئي پاسي ٻين اديبن جي دلشڪنيءَ جو به باعث ٿا بنجن. ٻين اديبن جي دلشڪنيءَ
متعلق گذارش هيءَ آهي ته پنهنجي هڪ موجب هيٺائين ڪنهن به پرچي جي
ترتيب وقت ڪو به بهتر مضمون ڇڏي ڪري، هنن طويل مضمونن کي جاءِ نه
ڏئي وٺي آهي، ٻيو ته هنن طويل مضمونن کي شايع ڪري سچ به ٿي ته دنيا
جي بهترين ۽ معياري علمي ۽ ادبي رسالن جي ٻروئي ڪئي ٿي وڃي، جن جي
هر پرچي به هڪ يا ٻه اهڙا خاص مضمون لازمي طرح شايع ڪيا ويندا آهن جي
سڄي رسالي جي چوٿين حصي، اڌ، بلڪه ڪن حالتن به ويندي ٿي ڪن ڇيتري
جڳهه، ٻن والاري پهندا آهن، ٿيون ته اهڙن تحقيقي مضمونن جي، پنهنجي به
هڪ خاص ۽ مستقل اهميت آهي، جنهن کان ڪنهن به صورت به انڪار ڪري نٿو
سگهجي، چوٿون ته اسان جي پڙهندڙن کي هڪ ۽ مختصر مضمونن سان گڏوگڏ

هاڻ ۾ طويل ۽ ”خشڪ“ مضمونن جي لاکيتي مطالعي جي عادت پڻ پيدا ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته علم وادب جي دنيا ۾ عزت ۽ مقبوليت واري جاءِ رکيو مزاح، تفریح، اتفاقي ۽ سطحی مطالعہ بازن کي ڪڍڻ ۾ نصیب ٿي سگهن ڪهندي. طويل لکیتون ٿي آهن، جن جي لاکيتي مطالعي سان علمی معیار ۾ نقص جي پختگی حاصل ٿئي ٿي. مفصل ۽ سیر حاصل مضمون - تاریخی، ثقافتی یا خالص ادبی وغیرہ - ٿي اڳتي هلي اسان جي قوم جو علمی سرمایو پنجندها. انهيءَ ڪري اسان جا پڙهندڙ ٻين چیزن سان گڏ هون ڊگھن مضمونن ۾ به دلچسپی وٺڻ شروع ڪندا، توڙي جو انهن ۾، باقصد تحقیق ۽ تنقید جي لحاظ کان، ڪجهه قدر اوڻايون ٿي چون ڪڏهن!

تنقید

اسان جي ادب ۾ تنقید جي موضوع تي خبر ڪا چیز موجود آهي. ڪنهن به ٻوليءَ جو ادبی ۽ علمی سرمایو تیسین مکمل نه سمجهيو ويندو آهي، جیسن ان ۾ تنقید جي موضوع تي ڪارآمد مواد موجود نه هوندو آهي. تنقید هڪ اهڙو موضوع آهي، جو ادب کي نئون راهون ڏيکاري ٿو، پیش ٿيندڙ ادب جي ٽن ڪمزورین کان لکندڙن کي واقف ڪري ٿو، ۽ نون لکندڙن کي، انهن ڪمزورین جي روشنیءَ ۾، صحیح ادب پیدا ڪرڻ لاءِ آماده ڪري ٿو. نهايت افسوس جو مقام آهي، جو اسان وٽ جيڪي تحقیقی مضمون پیش ٿين ٿا، انهن ۾ به تنقید جو پهلو نه، غائب ٿو رهي. ڪو به تحقیقی مقالو تنقیدی عنصر کان سواءِ مکمل نه سمجهيو ويندو آهي. ان ڪري ڪم از ڪم اهي محترم دوست جيڪي تحقیقی چیزون پیش ڪن ٿا، انهن کي انهيءَ پهلو ڏانهن ضرور ڌيان ڏيڻ گهرجي. تنقید جا پنهنجا ڪي مقرر اصول آهن: فقط ڪنهن چیز کي ساراهڻ یا نندڻ کي تنقید نه سڏبو آهي. ڪنهن به ادب ڀاري کي تنقید ڄڻ ڪوئيءَ ئي آزمائش وقت، ذاتیات کي الڳ رکي، ان جي فني خوبين ۽ خامين جي اجاگر ڪرڻ کي تنقید چئجي ٿو. هر ادبی چیز جي هن منظر ۾ ڪي ذهني ۽ نظریاتی، سماجي ۽ معاشرتی، نفسیاتی ۽ خارجی محرکات هوندا آهن: جیسن انهن محرکات تي روشنی نه ٿي ٿو ڏئي، تیسین ان کي تنقید نه چئي سگهيو. تنقید هڪ ڀاڪڙو موضوع آهي، جنهن لاءِ محنت، علمی دیانت داری ۽ اصولن جي پابندی ضروري چیزون آهن. اڄ جڏهن سنڌي قوم پنهنجي علمی ۽ ادبی سرمایي کي سڙڻ ۽ سینڪارڻ لاءِ لڌر کنيو آهي، تڏهن اسان جي ادیبین ۽ محققن کي گذارش آهي ته هو ادب جي هن ضروري حصي کي هٿ ۾ کڻن. ۽ تنقیدي مضمون لکي سنڌي ادب جي هن خال کي ڀرڻ جي ڪوشش ڪن. ”مهراڻ“ جو ادارو هر صحیح تنقیدی مطالعي جي وڏيءَ خوشيءَ سان آجيان ڪندو ۽ اهڙن مضمونن کي شڪری سان امتیازی جاءِ ڏيندو.

مضمونن جو معاوضو

ڪجهه وقت ٿيو ته سنڌي ادبي سنگت (سنڌ) طرفان اها تحريڪ هلائي ويئي ته ڇاڙهيءَ طرح ٻين زبانن جي لکندڙن کي ٽائون طرفان مناسب معاوضا ڏنا وڃن ٿا، تهڙيءَ طرح سنڌي لکندڙن کي به ملڻ گهرجن. اصل ۾ اها تحريڪ حڪومت پاڪستان جي انهيءَ به اڪيائيءَ واريءَ روش خلاف هلائي ويئي هئي، جنهن ۾ سندن اطلاعاتي کاتي طرفان شايع ٿيندڙ سنڌيءَ جي ماهوار رسالي ”نئين زندگيءَ“ کان سواءِ ٻين سمورن رسالن جي لکندڙن کي معاوضا ڏنا وڃن ٿا. اسين سنڌي ادبي سنگت ۽ ٻين ادب دوست گروهن جي فقط انهيءَ مٿئين هڪ قطعي لکاهه کان، انهيءَ مطالبي سان پورو پورو اتفاق ڪريون ٿا.

ترت ٽي اسان کي ڪن ادب دوستن کان خط پهچڻ شروع ٿيا ته ”مهراڻ“ ۾ شايع ٿيندڙ شعرن، افسانن ۽ مضمونن لاءِ ادبي بورڊ پڻ معاوضا ڏئي، اسان اهو مسئلو بورڊ جي سٽنڊنگ ڪاميٽيءَ جي ميٽنگ ۾ پيش ڪيو. ميٽنگ ۾ ان بابت جو فيصلو ٿيو، اهو اکر به اکر، پڙهندڙن جي واقفيت لاءِ هيٺ ڏيون ٿا: ”رٿ پيش ٿي ته ٻين زبانن جا تقريباً سمورا معياري رسالا اديبن کي معاوضا ڏين ٿا؛ پر اڃي ٿو ته پاڪستان اطلاعاتي کاتي وارا سندن طرفان نڪرندڙ سنڌي رسالي ”نئين زندگيءَ“ لاءِ پڻ ويچار ڪري رهيا آهن ته سنڌي اديبن کي به سندن لکڻن جو معاوضو ڏنو وڃي: انهيءَ ڪري ضروري آهي ته ”مهراڻ“ جي لکندڙن کي پڻ مناسب اجوري ملڻ واري سوال تي ويچار ڪيو وڃي.“

”ڪاميٽيءَ پيش ٿيل رٿ سان اصولي طرح اتفاق راه ظاهر ڪيو، پر، سميرن جي راه ۾، سنڌي ٻوليءَ ۽ سندس ادب جي موجوده صورتحال کي خيال ۾ رکن، آخري طرح ائين چئي ڪين سگهيو ته معاوضن ڏيڻ جي سرشتي رائج ڪرڻ سان هر ڀرو رڳوڪي فائدو پئجي ٿيڻ ٿو ڪري سگهندا. ”ساڳئي وقت سنڌي اديبن جي دلين ۾ صحتمند ۽ معياري ادب لاءِ چاهه ۽ انگ پيدا ڪرڻ، ۽ سندن همت افزائيءَ لاءِ، هنن اٺ انعام مقرر ڪيا: پهرين انعام پنجاهه روپيا جو، ٻه انعام هر هڪ پنڇويهه روپيا جو، ۽ پنج انعام هر هڪ ڏهن روپيا جو. اهي انعام هر اشاعت لاءِ رهندا، ۽ ”مهراڻ“ ۾ شايع ٿيندڙ هر چيز (شعر، افسانو يا مضمون) بنا امتياز جي، انعام لاءِ ويچار هيٺ آندي ويندي.“

اسان جي ٻولي ۽ ادب هن وقت جنهن آزمائشي دور مان لنگهي رهيا آهن، ان ۾ رسالا گهٽ، پڙهندڙ گهٽ، لکندڙ گهٽ، ناشر گهٽ، ۽ سڀ کان مٿي، ارباب حڪومت جي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب ڏانهن سردمهريءَ واري روش اسان

جي سامهون آهي. اهڙي صورت حال ۾ اديبن کي معاوضي ڏيڻ جو سوال، جيڪو اڳتي هلي ممڪن آهي ته اديبن، ناشرن ۽ پڙهندڙن - سڀني جي دلين ۾ باهمي شڪ ۽ گمان پيدا ڪري، ۽ اهو به ممڪن آهي ته ٻوليءَ ۽ ادب جي خدمت جي جذبي بدران، ٿوري يا گهڻي پاڻي، مالي مفاد خاطر ادب لکڻ شروع ٿئي. سو ڪيتري قدر صحيح ۽ فائد مند ٿيندو، اها هڪ غور طلب ڳالهه آهي. تنهنڪري جيڪڏهن ڪو به ماڻهو اديبن ۽ ادبي سنگت جي انهيءَ خاص مطالبي سان مڪمل اتفاق راءِ نه رکي، ته اسان جي اديبن کي هر ڀيرو انهيءَ شخص جي ليڪه ڏيئي، ۽ شڪ آڻڻ نه گهرجي. ٻوليءَ ۽ ادب جي ئي مفاد کان جيڪڏهن ڪو اسان جو دوست انهيءَ مطالبي کي في الحال درست ۽ فائد مند نه سمجهي، ته به اسان جي محترم لکندڙن کي سندس راءِ جي آڇيان ڪري، ان تي ٿڌي سڀني سان غور ڪرڻ ۽ وهڃائڻ گهرجي.

سنڌي ادبي بورڊ مٿيون فيصلو ادب جي ڀلائيءَ ۽ اديبن جي همت افزائي کي مدنظر رکي ڪيو آهي. اسيد ته اسان جا لکندڙ انهيءَ فيصلي کي قدر جي نگاهن سان ڏسندا.

ٺاولن، ٺاڏڪن ۽ افسانن جي سالياني چٽاڀيٽي

سنڌي ادبي بورڊ اهو به فيصلو ڪيو آهي ته سنڌي ادب کي ترقي ڏيارڻ ۽ سنڌي اديبن جي وڌيڪ همت افزائيءَ لاءِ ٺاولن، ٺاڏڪن ۽ مختصر افسانن جي سالياني چٽاڀيٽي به ڪرائي وڃي. اسان جي ادب ۾ انهن صنفن - ٺاولن، ٺاڏڪن ۽ مختصر افسانن - جو ڪو خاطر خواه مواد پيدا نه ٿي رهيو آهي. ان ڪري انهن صنفن ڏانهن اديبن جي توجهه ڇڪائڻ ۽ سندن همت افزائي ڪرڻ لاءِ هيٺيان اقدام مقرر ڪيا ويا آهن:

- (۱) هر سال جي ٻن بهترين ٺاولن لاءِ ترتيب وار ۶۰۰۰۰ روپيا ۽ ۴۰۰۰۰ روپيا.
- (۲) هر سال جي ٻن بهترين ٺاڏڪن لاءِ ترتيب وار ۶۰۰۰۰ روپيا ۽ ۴۰۰۰۰ روپيا.
- (۳) هر سال جي ٻن بهترين مختصر افسانن لاءِ ترتيب وار ۱۰۰۰۰۰ روپيا ۽ ۱۰۰۰۰۰ روپيا.
- (۴) هر سال جي ٻن بهترين هڪ ائڪٽ جي ٺاڏڪن لاءِ ترتيب وار ۱۰۰۰۰۰ روپيا ۽ ۱۰۰۰۰۰ روپيا.

انهن چٽاڀيٽين لاءِ هيٺيان شرط مقرر ڪيا ويا آهن:

- (۱) ٺاول، ٺاڏڪ يا مختصر افسانو طبعزاد ۽ اصلوڪو هجي.
- (۲) ڇپيل يا اڻ ڇپيل جو قيد نه آهي. البت جيڪڏهن ڇپيل آهي ته اهو ان ئي سال اندر ڇپيل هجي، جنهن سال جي چٽاڀيٽيءَ ۾ پيش ٿي رهيو هجي.

(۳) ناول جي ضخامت تقريباً پنجاھ هزار ۽ ناٽڪ جي ضخامت تقريباً پنجويهه هزار لفظن تي مشتمل هجي: ناٽڪ گهٽ ۽ گهٽ ٽن انگن جو هئڻ گهرجي. مختصر افساني ۽ هڪ انگن جي ناٽڪ جي حالت ۾ ضخامت جو هڪو به شرط نه آهي. (۴) ناول، افسانو يا ناٽڪ سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن، معاشرت ۽ ماحول، حالتن ۽ مسئلن متعلق هئڻ گهرجي.

(۵) قلبي صورت ۾ هڪ ڪاٺي، ۽ چيل صورت ۾ پنج ڪاٺيون. سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ اسيمبلي بلڊنگ، بندر روڊ، ڪراچي ۽ ڏانهن موڪلڻ کپي. (۶) سال جي چٽاڀيٽي ۾ شامل ٿيندڙ ناولن وغيره جي هجڻ جي آخري تاريخ، آئندو سال جي جنوري مهيني جي ۱۰ تاريخ شمار ٿيندي.

(۷) چٽاڀيٽي لاءِ ناول وغيره موڪلڻ وقت شامل خط تي پهريائين هي لفظ لکڻ گهرجن: ”ساليان ناول / ناٽڪ / افسان چٽاڀيٽي، سال لاءِ“

(۸) بورڊ طرفان مقرر ڪيل ججن جو فيصلو قطعي ۽ آخري ٿيندو. ججن جا لالا مخفي رکيا ويندا.

(۹) جيڪڏهن موڪليل ڇپڙن مان هڪ به انعام ڏيڻ لائق نه هوندي، پوءِ کڻي پهريون نمبر ڪنهن جو به هجي. ته بورڊ انعام ڏيڻ لاءِ ٻڌل نه رهندو. (۱۰) انعام ڪندڙن جا نالا اخبارن ذريعي ظاهر ڪيا ويندا، ۽ ٽن مهينن اندر کين انعام جي رقم ڏني ويندي.

(۱۱) چٽاڀيٽي ۾ آيل چولڊ بهترين ناولن، ناٽڪن يا افسانن کي مصنفن جي اجازت سان شايع ڪرڻ جو بورڊ کي پهريون حق رهندو. اميد ته سنڌ ۾ هند جا سمورا اهل قلم هن ڏس ۾ بورڊ سان دل ڪولي تعاون ڪندا. ان بابت وڌيڪ لکڻ بورڊ جي سيڪريٽريءَ سان ڪري سگهجي ٿي.

ڪجهه پنهنجي متعلق

”مهراڻ“ سنڌ ۾ هڪ قومي رسالي جي حيثيت حاصل ڪري چڪو آهي. سندس معيار ۽ مواد جا بهتر مصنف خود پڙهندڙ ٿي آهن. اهڙي رسالي جي همت افزائي ڪرڻ پڙهندڙن جو قومي فرض آهي. انهيءَ همت افزائيءَ جي صورت اها آهي ته جيڪي سچا اڃا تائين ”مهراڻ“ جا مالياتا خريدار نه بنيا آهن، سي مهرباني ڪري پنهنجا مالياتا چندا موڪلي خريدار بنجن. ۽ ان سان گڏ پنهنجي دوستن ٻارن کي به ”مهراڻ“ جي خريدار بنجڻ لاءِ همٿائين. امان جا پڙهندڙ جيترو وڌيڪ هن ڏس ۾ امان جي مدد ڪندا، اوترو ئي وڌيڪ اسين پنهنجي ٻوليءَ ۽ ان جي ادب جي اشاعت ۾ هيءَ قومي خدمت ڪاميابيءَ سان بچاءُ آڻي سگهنداسين.

- م. ا. ج

الا! جهري م شال غوبين جي جهوپڙي!
"نيوس"

"شام"

- ووتو: لوزالدين سرکي

"صبح"

- ووتو: سراج

ڏنگايون

زُلف ڏنگا، آهروءَ ڏنگا، گفتار ڏنگي، رفتار ڏنگي -
 جنهن جاءِ هوندا اهي چار ڏنگا، لاچار هوندي هرڪار ڏنگي.
 ڪيئن اچي تنهن جاءِ جميعت، شهر سڄو پُر شور شرار -
 جيت ٻار ڏنگو، آغيار ڏنگو، دٻدار ڏنگو، بازار ڏنگي.
 ڪير ڪنهن جو فرياد سٿي، ڪير ڪنهن جو ڪو داد ڪري -
 جيت سوار ڏنگو، سالار ڏنگو، دستار ڏنگي، قلاواري ڏنگي.
 ڪيئن اچي ڪم راس تنهن جاءِ، سمجهه سڄي ڪر هوش "حمل" -
 ڪوٽار ڏنگو، ڪمدار ڏنگو، مختيار ڏنگو، سرڪار ڏنگي.

جتھیں کٹون ویک جیئنت ٹیٹوے، منجھن سدا سو آوے : تین من پاوے
 سور کٹون وڈ نور تیلے، ٹر ہیر آگن تے پاوے : تین من پاوے
 مندر قدر تون ہندر تصدق، جتھیں دم دوست جلاوے : تین من پاوے
 «حمل» نال حجاب لینا کٹر، کٹر کٹر آلاوے : تین من پاوے

ہر قدر حسد ہزار کٹران، ول دلبر جے دل گڈے : ستھجنوں سڈے
 مہر تون سڈے کول ہوی، ام اک اوطاقان آڈے : ستھجنوں سڈے
 سیٹل مسیحا سو پاندے، ول ہڈے جیوانسے جڈے : ستھجنوں سڈے
 «حمل» دے حق تعالیٰ شالا! ہخت کٹرے ول وڈے : ستھجنوں سڈے

خوب ایہران خوشنود ہتھوں، محبوب سڈے من پاوے :
 من کٹر دوست جتھیں در آوے
 ٹیوے راحت دوج سڈے کٹون، درد تنہیں در جلاوے :
 من کٹر دوست جتھیں در آوے
 دشمن دی دل داغ ٹیٹوے، وج غر دے غوطے کاوے :
 من کٹر دوست جتھیں در آوے
 آک «حمل»! حق تعالیٰ کٹون، تان ہیر رکیب لہ پاوے :
 من کٹر دوست جتھیں در آوے

منجھن آوے منپ سٹک ٹیٹون، وجتن ڈکی ڈولاوے : ہر جے آوے
 سوڈ فیروان ساو سٹیہے، مے سٹک ایٹون ول ساوے : ہر جے آوے
 ہک دم دلبر کول ہوی، کٹل دزد آلہ، غتر جاوے : ہر جے آوے
 «حمل» حسد ہزارین کٹر، چا نال گچی کٹل لاوے : ہر جے آوے

۱. بیت: شیخ "اباز": صالح: میرل: مخدوم غلام احمد: (مرحوم) بچاؤ آئیر رتھ.
- سینگارا: عارف المولائی، دوہا: بشیر سوربائی.
۲. کاویون: سائل: گرامی: بردہ: لارائن "شیار": طالب المولائی: "تنویر" عباسی: عارف المولائی: محمد خان "غنی": ہمون مل "عباسی": میرل: حافظ احسن: راز "ہلزائی".
- وایون: شیخ "اباز".
۳. گیت: شیخ "اباز": گورڈن محبوبائی "پارٹی": ہری "دلگیر": بردہ: "تنویر" عباسی: عارف المولائی: سراج: خواجہ سلیم: تاج صحرانی: محمد صالح سہو: محمد خان "غنی".
- چہچہ: شیخ "اباز".
۴. لوگ گیت: ڈاکٹر لہی بخش بلوچ.
۵. نظریہ: گورڈن محبوبائی "پارٹی": ہری "دلگیر": شیخ "اباز": گرامی: بشیر سوربائی: نیاز "ہماونی": عبدالکریم "گدائی": بردہ سنڈی: ابن حیات: مرؤن خان بلوچ.
۶. لیون طرؤون - سائیت: لارائن "شیار": بشیر سوربائی.
- گوانیکل: لارائن "شیار".
۷. غزل: شیخ "اباز": ہری "دلگیر": عبدالکریم "گدائی": گورڈن محبوبائی "پارٹی": لارائن "شیار": عبدالعلیم "جوش": "تنویر" عباسی: بشیر سوربائی: حافظ شاہ.
۸. قصیدو: بردہ سنڈی.
۹. قطعہ: گورڈن "پارٹی": شیخ "اباز": علی محمد "مجروح".
۱۰. دہامیون: لارائن "شیار".
۱۱. اراد نظریہ: شیخ "اباز": شیخ "راز": ہری "دلگیر": بشیر سوربائی: سکن آہوجا.
۱۲. ادب لطیف: جہاننداس پاتھ.

دنيا کي مخاطب ٿي چيو شاعرِ فوخيز،
”موضوع ڏيو، پوءِ ڏسو سنهنجي ڌڪاوت“—
شاعر کي ڏهن دنيا ڏني هيءَ ورائي،
”آ توکي نه موضوع جي، پر دل جي ضرورت آ“
— آر. ۽ ايلو. گيلدر

بيت

اباز

مان ٻڙجي، مان گهاگ، مان ٿي وارو وجود ٿي؛
مان ٿي مان پڇاڻ، مان ٿي پيار ٻرين جو.

آيو آڏي رات جو، ٻرين جو ٻولا،
ڇڪڻ لڳو چنڊ جو، گهوڙو گهوڙو گهاگ،
سدان جو سودا، جاگي آيو جيءَ جو.

چئي مڱهندڙن چنڊ، توڙي مان چوڻو لکيان!
ڏئي مڱهندڙن چنڊ، مون کي پيار ٻرين جا!
اڪڙين اڇ اڻت، مارو آه ميار سان،
پنڊون جهڪيون پٽ، ڏکندا ڏوراها ڏئي.

مڙهون ٻوڙيون مٽن، مڇي ويون مورتيون،
دلين دٻ وڌاڻا، ڏوڏا ڏاڍا ڏرسن،
وسري ويا وڃن، آخر پوڄا ڀرت جا.

ماسٽر محمد صالح "سپو"

درياه ڏي نه ڏوڪا، مون کي نه ڏيکار؛
آءُ ڪا پاڻ وڃي! ٻرين منهنجو پيار؛
اچڻ وڃڻ منهنجو، آهي ليل تيار؛
ڪئن وساري مان وڃان، محبتي ميهارا
"صالح" منهنجي سار، ساڙو لهندو مير جو.

درياه منهنجي دوست جو، جي هوند ڪيئي ڏينهار؛
ائين ارڏايون اهڙيون، هوند نه ڪرين هزار؛
ٻوڙين ڪن پيار، آسانيون اچن جي.

سرتيون منهنجو سڏ، ڪوهارل جي ڪن ٻيو؛
گهڙي ٻل ڀر گهوٽ کي، ڏسندون مون سان گڏ؛
"حيلي وڙق بهالي سوت" هوت نه وهندو هڏ؛
مستي "صالح" چڏ، نه پسين ملهن محبوب جو.

هيءَ ٻن منهنجي ڏانهن، راڳا ڪندي رڻج رڻ؛
اڳي پوءِ آهيان، آءُ پارو چل جي ٻانهن؛
هتي ڦاٽي هاءِ، "صالح" منهنجو سچ جو.

جانب ڪارڻ جهڙيون، آءُ جبل جهاڳند پس؛
هاڙمي حب وندرجون، سڀ وڻون واپند پس؛
"صالح" تنهن سچن جون، سڀ چايون چاچند پس؛
هت ڪيئن ڪٽائيندس، پاڙيجيون پنهل ري!

مير محمد "ميرل"

ماهي دي مک ويڪڻ ڪيئي، ڏک ٻڳا سک آيا -
شڪر خدايا!
راتيان ڏينهان آهي ٽالڪو جهندي، سومو لاسحب سلايا -
شڪر خدايا!
ڪول ميڙي آڏول پيا، ٿي ڳيا لاهيا سجايا -
شڪر خدايا!

هڪ دم دي وڃ دود ڪٽي، جيون آب الايا -
 شڪر خدايا!
 ڪرم ڪيون ڪٽو لڙم ٿي نرمل، پياردا پاڪر پايا -
 شڪر خدايا!
 دست نازڪ نال دلبر ميڪون، پيالا ڀريو پلايا -
 شڪر خدايا!
 هوش ڪنون پهرش ٿيا من، ازلي ها جو آجاي -
 شڪر خدايا!
 قربان سڄي دي قدم قدم تون، چاه ڪنون ها چايا -
 شڪر خدايا!
 اڳن اسانڌي عهد ٿئي، آيا مپ ڏک ڏولاوا -
 شڪر خدايا!
 "پيرل" هڪ محبوب ڀاڄيون، پيا ڪول سنگي ڪڇ مايا -
 شڪر خدايا!

مخدوم غلام احمد "غلام"

اڳن مٿي آهي، انتهه ٺڪي اسر تون؛
 هميشه هينين ڀر، سارولي منڊاڀا؛
 مون کان منهنجو مولائين، جاني تون جڳاڻا؛
 بي خيرا تون بچاڻ، لعن کان "غلام" ڪي -
 ماري مون مدار، ٿي محبت تنهنجي ميري؛
 -وي مينو -وزر، لاهي اکين کي آڏو؛
 محب تنهنجي من، ڀر، شونجهه گهڻي ساڻام؛
 غرق هيءُ "غلام" لعن جي شڪرتان

مرحوم ڀڄايو فقير رند

ڪالهه ٺنگهي ويا ڪهاڙي، محبت وڪي من؛
 جوکي پنهنجي جتو ٿي، ويراڳي وڃن؛
 لڪي وڃن وات تي، ڀورب پيا ڀڄن؛

چندي ڇاواڻي ڪين ڪي، اها عادت عاشق؛
 جتي قاضي ڀر پڪي، جو اتي پيا سناسي سڄون؛
 دڪايا اٿي دو تي، دولها درويشن؛
 ڀر جو پاڻي لاه، پائون ڪين ڀڄن؛
 لائي لائي لنگن ڪي، پيا ڏوڙ ڏوڙن؛
 سارو ڏينهن سڄان مان، ويچاريا وڃن؛
 مون کي تون سولي ڪرين، طالب منجهان تن؛
 هنن کي رڳو گڏيو هو "رند" چوي، انهيءَ اهوڻن؛
 سدا سايون، سڪ ڏ آندو سر ٿي.

ڪالهه ٺنگهي ويا ڪهاڙي، ساسي سوڀارا؛
 هلڻ جا هنگلاج ڏي، ڪهڻون ڇت اندر چارا؛
 ڪنگا ۽ گرلار تي، اٿن اڏيل اونٺارا؛
 جيجان جو گهڙون جا، مون کي ڀڄن ٿا پارا؛
 اتر لڪي ٿو آڪرو، پيا ڀڄن ٿا پارا؛
 رات وڃي ڏينهن ٿيو، ٽڪندي تارا؛
 جن کي رڳو گڏيو هو روڙ ڀر، جن ڪها وڃن سان وارا؛
 سي مون پيلي ڏٺا "ڀڄايو" چوي، سناسي سارا؛
 ساسي سوڀارا، جن ڪهايو ڪهاڙو پيار ڏي.

ڪالهه ٺنگهي ويا ڪهاڙي، لاهي لاڳايا؛
 جوگين ويندي جوڙ مان، وڏا ڪيا واڳا؛
 جن جا هئا کس ڪنگا ٿي، سي وڃي ٿيا ٿاڻيڪا؛
 "وڃندو لاهريڪه نه" جو هو ڀڄو ڀڄن ٿا؛
 الهيءَ ريت "رند" چوي، جوگين جڇ ڪيا؛
 لاهونين لاڻا، سانگي پنهنجي سر جا.

ڪالهه ٺنگهي ويا ڪهاڙي، ڪري لاهونين ٺڪا؛
 پڪ وڏي هڻون بگرين، اٿي لهرائي ٺڪتا؛
 لڪي وڃن وات تي، لڪي ٺڪائن ٺڪيا؛
 مٿي ڇڏي هو مائٽي، ٺانگا ٿي اڪتا؛
 سامن پنهنجي سر تي، وڏا مور سڻا؛
 تن کي رڳو گڏيو هو "رند" چوي، جن ڪنگا ٿي کس ڪيا؛
 لاهونين لاڻا، ڏر کان ڏوٽا ڪين ڪيا.

عارف الموليٰ

بشير موريالي

جلال فقير جي رنگ پر

چٻلا ڪٺو چوڪريءَ وڌا ٿي واري،
 ڪارا ٽانگ ڪلهن کان لٽا لٽاري،
 چٽڪند چوڙي چڙيون، ڪٽن ڪٽاري،
 سڀني سينڌل چڙيون، لوڻيءَ کي لاري،
 بولدن بهاريون ڪيون، مڪو وٺاري،
 ڇولو چٽت چٻيل کي، دريو واري،
 گوشتا گل بدن جا، پٽا آڙه آڙي،
 اداي مين عجيب جا، چوڏس چمڪاري،
 پيٽيءَ برابر اچي، ڪنٺن ڪڇاري،
 چوٽ چٻلائي سٺوي، چيٽا چٻاري،
 چٻي چٽن چوٽيل جا، راسن رٽاري،
 وڇون وٺن آيون، پريتن جي پاڙي،
 پٽي هلڻ حسيئن جا، هاڻي هرڪاڙي،
 دليون لڪ ڏاري، "عارف" عجيب هنون!

ڪٽ ڪويءَ جي رسيلي، جنهن کي رڳ رڳ ڳاتو،
 دل جو درد لهن جو ٿاهي، اهو ل ڪنهن پر ڄاتو،
 بن بن پيٽر روڊ وٺي، من جو ميت ل ملو،
 مسجد مندو چين ل هاتو، دل جو ٿول ل ڪلو،
 نين جوت مٿر مٿر، آه چين ٿي ساس،
 تنهن هوندي به من پر آهي، ٻيا ملڻ جي آس،
 تو بن ائين بهان ٿو، چين، آويءَ پر ڪو ٿانءِ،
 لڙهو وڃان ٿو، جڏهن گهٽ ٿو، ڪوئي تنهنجولاءِ،
 جڏهن تنهنجولاءِ ڪڍو، ٻڳ ٻڳ گل ٿو يا،
 چالوڪي ٿي ويئي چوڏس، ڏک جا بند لٽا،
 سولهن ڏئي سي وروهن ٿي، آهي کان لڪتاهي،
 تنهنجي نين جوت پر سائين، رنگ عجيب ڏلاسي،
 سندرتا جا سڪڙو، پريت ل آهي راند،
 تووت ڪوت آ، ڇل آهي، تووت ڪٿي آ ڪالهه.

کافيون

محمود شاه صاحب "سائل"

دليون ڪين رهن، اڪوٺون روز روئن،
رت راتيان ڏينهان هارن لئون ا

- ۱- ڪاڏي ڪين ڏسن، جن جي لاءِ سڪن انهيءَ پار تڪن، ٻي ڪار نه ڪن،
لڪي چهر چين، سوڙي لهر وهن، راهون راند پهل جا لهارن لئون.
- ۲- جيڪي پرت پون، اوهي جيڪي کان ويون، وتن سڪ سندا سي ته پارڪون،
مها سرت چڙي هي سرت ٿيون، رڳو ڏيان سچڻ چوئي ڌارن لئون.
- ۳- سارون پار کي ساري رات ڪتن، والديون ڪس ويهن، پون ٺهن لهن،
منجهو ڪس سهن، ڏئي آڏي اٿن، اٿن گوند ر گهوڙيون گهارن لئون.
- ۴- گهوڙي اک جي لڳن، پري چرڪ اٿن، جهوري جيءَ اندر ڀر لڳي جا اٿن،
رئون ويهي رٿن، گهوڙيءَ ريت رٿن، پون پهر اها پو پهارن لئون.
- ۵- لڪي ڪچن پڻ، لڪي ڪنهن سان ملن، ڌڪ سور سهن، هر پڙڪ نه ڪن،
ويليون وره وٺن، پاهر ڪين ڪون، اهڙو پاڻ پنهنجي کي مارن لئون.
- ۶- سدا سوز سون، دوهان درد ڏڪن، منجهه پرت پڻ، مگر مڃو مڃن،
لڏا ساه ڪئن، باهيون پيو پرن، ويهر لوڪون ڏئي سي پاران لئون.
- ۷- گهرئون ڪين گهرن، ڪهن جي درد وڃن، پئي سڀ کان چنن، اها چال سندن،
ملو محب مڱن، تنهن سان گوپ ڪنڊن، ڌاران دوست پڻ کي وسارن لئون.
- ۸- آهي والد کڻ، جيڪي قرب ڪن، هڪ تر نه هتن، گئون ڪين گسن،
پلا پاڪ آهن، ساري بار سرن، "سائل" قول پهل سان ته پاران لئون.

سلام محمد "گرامي"

ور ور ڪري سارو ور وري، سهيون سچن ساجهڙيون،
هر دم رهن جي هج مان، هر خيالون، هر حالون.
ڪيفي ڪهن، سڀي سڪن، برقي ڪيئون، بجلي پڻ،
تو پتر ڪري، بعد پيون، پاري پير، چون پالون.

- ۲- گاري ويون، باري ويون، ساڙي ويون، ماري ويون،
تو دور کان دل تي دليون، دولهه ڏيئي ا جي دلاڙيون.
- ۳- ڦر ڦر ڦرن، مانهون سرن، ٿيون ڦهه، وجهن، سي منهنجن،
اهن آهني، آهنيون، آهنيون، آهنيون ۽ آهنيون.
- ۴- سوڌو سوڌو، ڪونهي ڪونهي، باقي رهي، ڪيڏي ڏک ڏٺو،
دلير ويون، ڏاڙي ڪئي، پئي دزد دل دلاڙيون.
- ۵- ڪهڙي خبر، لسوري نظر، ڪيما اٿس، آفيس وڙ،
رمزن رتل، قهري ڪجل، ڪمي ۽ رنگ رٿاڙيون.
- ۶- زاغ البتھر ۽ والسمر، والسمر ۽ والسمر،
سهيون، سهيون، سهيون سهيون، سهيون سهيون.
- ۷- جاني جهليل، لائي لائي، رهن رهن، سورن سويل،
قري قري، قري ڏيو، قري ڏيو، قري ڏيو.
- ۸- چوڪيون چٽن، گهوڙيون گهن، جڙ ڪن، جيتن، مڙ ڪن، ميلن،
ولڪن واهن، مارن ڪهڙن، ڪمي قهر ڪلاڙيون.
- ۹- ڪهن ڪي چوان، ڪهن سان ڪوان، ڪهن سان ڪرامي، ڪرامي،
آيون اري ۽ اوهرين، آهنيون، آهنيون، آهنيون.

پردہ سنڌي

- وہ وا چشان بار ديان - بار مئي منار ديان
- ۱- مدلي ٿوان لب چوڻ تون، دولن ٿيڙي خوش ٻولن تون،
هر هر خبري گهڻ ڪوڻ تون - وه منڙيان گالهن بار ديان
 - ۲- زلف به مثالي هين، اکين مئي خوش دي چشمان هين،
رخ روشن تي پرواني هين - وه لوهڪان نت پنگار ديان
 - ۳- زلف دي ٻيج عطر تون آلي، چمڪن جيون ڪي سڀ ڪالي،
عشوي محمدي ساز لاري - پوئس آون بهار ديان
 - ۴- "پردہ" ڪون هن چن ڪوڊم، ٿين بن جڳ وچ ڪوڊم هدم،
وانگون بلبل روان دم دم - له خبران بهار ديان

نارائن "شيام"

- امي گهريون گهريون ۽ ڪاريون ڪاريون
سڄي رات جان سهيون ساريون ڪاريون
- ۱- ڪڏهن هي ٿي پنهنجن کان ويجهيون وڌيڪ،
ڪڏهن هي ٿي ڌارين کان ڌاريون ڪاريون

- ۲۔ شروعات ۾ ڪوئي وٽائين سگهي.
- ۳۔ اهي جي لڄاريون لڄاريون اڪيون!
- ۴۔ محبت سان وٽس نه ڪنهن جو هلي.
- ۵۔ ناليون پيشيون سان واريون اڪيون!
- ۶۔ اڻسارن ۾ اورو سڄو حال سي.
- ۷۔ ڪنهن ڪوڪي سرم واريون اڪيون!
- ۸۔ مٿا خواب سي ٿي ڏهن "شام" جن.
- ۹۔ اکين ۾ پرين جون واريون اڪيون!

محدوم محمد زمان "طالب الموليٰ"

- ۱۔ جيترو وائي ورتي واري وڃي، او بار، عشق چڙهي اٿي!
- عشق چڙهي اٿي، او بار، ڪاڌ جهن جي ڪٿي پئي!
- ۲۔ جيڪي اڳ نه ڏٺا هئا ڪڏهن، مرد ڀڪارين سي ٿي.
- ۳۔ سور سوڳاتون ڏيئي، او بار، عشق چڙهي اٿي!
- ۴۔ ٿن، ٿن، دل ڏنداڙي، ٿول ڏٺائون ٿي.
- ۵۔ اسي سولهن سونهي جنهن ڪي ٿي، او بار، عشق چڙهي اٿي!
- ۶۔ معين سان مان جا، ٿول ڪاڌون ڪي.
- ۷۔ جانب ڪسارن جي ٿي، او بار، عشق چڙهي اٿي!
- ۸۔ "طالب" ۾ مطلوب ڪي، پرت پچائي پئي.
- ۹۔ ٻول ٻڌل هيئن پئي، او بار، عشق چڙهي اٿي!

تنوير عباسي

- ۱۔ ڪرندي، ٿوڻدي، ۽ ٿاڀوڻدي،
- هوربان ڏاڍيان، روڙندي روڙندي؛
- ۲۔ گولي لهي وات - اسين ان سولهن سولهن.
- ۳۔ ڪوٺيون اک نه ملائي سگهنديون،
- پاڻ ڪي ڪين جهڪائي سگهنديون؛
- ۴۔ رڪيو اوچو ڪات - اسين ان سولهن سولهن.
- ۵۔ اوڻدهه ۾ ڪيئن گهاريوندين؟
- ليڪ ۾ گڏجي پاريوندين.
- ۶۔ واپورن ۾ لات - اسين ان سولهن سولهن.

- او چنڊ، او ستارا، نه ڪريو اشارا، نه دل کي وٺڻ ٿا هي رنگين نظارا.
- ۱- ڪياري ۽ ڪٽڙو ٿا، فلڪ تي لڏو ٿا، ڪيو ٿا تير، اوهان کي نه آ غر،
امان کسي ڪيلڻ ۽ غوشيون ڪاڇ ڪارا.
- ۲- اوهان وٽ نه رنج والو جو ڪٽڙو آ، امان وٽ ڏکڻ ۽ غم جو نه گهر آ،
اوهين محوش رهو ٿا، اسين سُرور سارا.
- ۳- اوهان وٽ محبت جو مذڪور ناهي، امان کي لراق ڪيو چٽور آهي،
ڪها پنهنجن لاسور، دل ٻارا ٻارا.
- ۴- اوهان وٽ نه حسن و محبت جون ڳالهيون، چڪن چاڪ، اکيون امان جون نه آڏون،
جپين جي حب ۽ دهن ڏسڻ لارا.
- ۵- جئين کي آسائڻ سڏائين سڏڪن جي، الهن ڪهڙي ڪٽل آ امان جي ڏکڻ جي،
جلي جان ساري چڪر آهه چارا.
- ۶- اوهان ساڻ ڪن ٿا ڪمڪر ليڪيڪوئي، امان جي عجين ٻڌي اڃ اڪوئي،
ڪنهن کي قربين ڪها ڪيس ڪهارا.
- ۷- محبت کان آهيو اوهين خير واقف، اسين عشق و الفت جا طالب ۽ "عارف"،
اوهين آهيو بي غر، اسين درد وارا.

محمد خان "غني"

- ساجن ريءَ سنگار: پنهنجو سڙيسِي سٺيون سٺيون.
- ۱- ڪن جهلڻ سان ڪنهن جي جهليون،
هي هي ڪنڊيون هوت ڏانهن هليون،
وڙهندي وٽڪار، ڪانه ڪهڙي ڪو ڪنهن ڪنهن.
- ۲- تنهن جو پنهل ٿو پهاڻ پچائي،
جيڪا جبل و وڪ ٿي وڌائي،
سڄ ڏٺون سنار، جالب ريءَ لکي چنڊون چنڊون.
- ۳- سوريءَ کي جي سڄ سڄائين،
چاڻ آهيءَ کي ڪن ٿا چائين،
عشق اندر آزار، منهن نه آهيءَ کان مٿيون مٿيون.

۴- عمر مڃي ٿي راه لهارينئون،
 آپ اکين مان هتي هتي هارينئون،
 بهتون ٻين سان سوڙا سندن جين لٽيون لٽيون،
 ۵- عشق اندر کي ڏٺيون آسانيون،
 ٻره بدن تي لائون لائون،
 عار ۽ ڪيون اظهار، جيڪي وره مان وٺيون وٺيون،
 ۶- سرد "غني" ڪيئن تنهن کان موند،
 جڏهن چڪندا، تڏهن چٽولندا،
 کڻي ٻره جو پاڻ، بيشڪ بازي ڪنهن ڪنهن.

همون مل اندر "پاسي"

مارنگ جي تـ مينگار سن ۽ موج مڃائي! موج مڃائي ... مستي لائي!
 ۱- ڪنولئون غما ڪوڙي آيون، سمين سيملا هٿن مڙيون!
 واسينگ والڪر وار، ور ور وجهن وڌا ٿي! وجهن وڌا ٿي ... مستي لائي!
 ۲- گرجي گرجي گوڙ ڪهايا، ۽-رجي ۽-رجي ٻادل آيا،
 ڪڪرن ڪارونپار، هيٺ هٿ هلائي! هٿ هلائي ... مستي لائي!
 ۳- جهٽ پٽ وس وس ٿي جهنگ مهر جي، پٽ پٽ ٿي ٻالوٺ ٻار جي،
 آڇ آڇ جي اسرار، راحت روح رسائي! روح رسائي ... مستي لائي!
 ۴- ساوڪ سڙي سولهي ماري، کس کس گل گل گاه گلداري،
 ٻولدن لائي بهار، رونق عجب رچائي! عجب رچائي ... مستي لائي!
 ۵- دور ڏکا ڏاڍي ٿيا ڏولا، پکي ۽ پکن سڀ جهون جهولا،
 لائين جي لڪار، وڻ وڻ ڏين واڌائي! ڏين واڌائي ... مستي لائي!
 ۶- توت ڪري ٽڪڙي تـ تياري، هيج منجهاران هاري ٺاري،
 هر دم ٿي هوشيار، ٻوڪين ٻوڪ سوائي! ٻوڪ سوائي ... مستي لائي!
 ۷- ذاتر ذات ڏڪر جي ٺاري، گهر گهر هٿ هٿ ٿي هڪاري!
 شان مڃائي تار، ڪشي آهي پال پلائي! پال پلائي ... مستي لائي!
 ۸- پٿر پٿر ٻري ۽ هو جهاپو، "پاسي" ٻين اڄ پاڻ ٻاپو،
 دلير جي تـ ديدار جهنگ مڱ جوت جڳائي! جوت جڳائي ... مستي لائي!

- ساتون ٺهين ڪيٽا لروار۔ آيا عشق ٿيا اظهار۔
- ۱۔ عشق دا اندر ٻڌيا ٽڪڙاٽا، سرس سڀني وچ سور ساساٽا،
گهمندي گهٽيان بازار۔ آيا عشق ٿيا اظهار،
- ۲۔ عشق اندر وچ مسجد ٺاهي، سجددي دي وچ پيڙن سر نواڻي،
ٽڪڙيرون دي تار۔ آيا عشق ٿيا اظهار،
- ۳۔ عشق اندر وچ ڪوڙيا غيمان، ماس بدن دا ٻي ٿيا ڦيان،
ڏوسري ڪهڻون ڌار۔ آيا عشق ٿيا اظهار،
- ۴۔ عشق دي اهڙي ٻلند هي بازي، «سیرل» ڪٿي جنهن سو ستاڙي،
ڏونهن جڳ جڳ چنار۔ آيا عشق ٿيا اظهار،

حافظ محمد احسن

- دوست نه ٿي، در ڌار۔ هوت الاهي چاهي حياتي!
- ۱۔ وات وچن جي ڪر نه وائي، گهوت خدا ڪڙ گوار۔
محب متان ٿئي تنهنجي سائي!
- ۲۔ ٿينهن ڏکڻ جا ڏاڍا ڏاڻا مون، سور مٿر حد ٻار۔
ڇهون ڇهون ٿي وئي چاٽي!
- ۳۔ ورهه ٽنگهي ويا ويٺن وساري، واک وصل هي ڪا وار۔
تنهنجي ڏسڻ لشي دلوي آئي!
- ۴۔ ديد ڏيکاري دلوي ٿري وٺن، دُور رهين دلدار۔
ڳالهه اها مون اک نه هئي چاٽي!
- ۵۔ ڏيهه جهوني ڏوري ڏوسون، ڪر نه تنهنجو ست وار۔
ٺٽو به سچن مون توهان لائي!
- ۶۔ «احسن» جومج عرض الله لڳ، وارث ڪين وسار۔
جانب پاڻي وچ جُودتون جهاتي!

- گهرو رو وچوڙي، اي يار،
واڳون وار وطن تي!
۱- مڪڙا او جان جا سارو ساريان، روپو روز ٿي راهون لهاريان،
پيشي پڇايمان يار.
۲- جانب جهوري تي سون جڏائي، محب ملي گر پنهنجي پلائي،
دوست نه ٿي دم ڌار.
۳- هاندي روپو روز پڇايمان، ٿورا تنهنجا ڪن ڪي لاهيان،
جي محب ملين هڪوار.
۴- يار گهنگهر ۾ ”راز“ ٿو گهاري، تنهن کي ڇڏ تون ڪي وساري،
له ساڄن سگهڙي سار.

شيخ ”اياز“

واڳي

- تنهنجي گولا تنهنجون گالهون صبح و شام -
مون کي دل دل پٿور تنهنجي يار جا!
تنهنجون اکيون منهنجي ڏاهپ جون ڏٺائون ٿيون مدار -
مون کي دل دل پٿور تنهنجي يار جا!
رات مون کي چنڊ پهچايو هيسو تنهنجو پيام -
مون کي دل دل پٿور تنهنجي يار جا!
مون ۾ ۾ جي هر کي ماحهر ڏٺا ٿولتي سلام -
مون کي دل دل پٿور تنهنجي يار جا!
روح ۾ غيما کڻا تنهنجا - مگر تنهنجو قلم ؟
مون کي دل دل پٿور تنهنجي يار جا!
اجني سون ٿي هيا پنهنجا پرايا، خاص و عام -
مون کي دل دل پٿور تنهنجي يار جا!
هر تصور، هر تختيل زندگيءَ کان انتظار -
مون کي دل دل پٿور تنهنجي يار جا!
تنهنجي گولا تنهنجون گالهون صبح و شام -
مون کي دل دل پٿور تنهنجي يار جا!

گيت

شيخ "اياز"

هين، هين، هين، ڏي يارا
جين، جين، جين، ڏي يارا
هين ڏي يارا جيئو ڏي يارا

ڏهن به ساڳا، ڏهن به ساڳا، مند به ساڳي، مين به ساڳا:
ڪن جا ڪنن جا ڏک ساريندڙ، ڪن گدريءَ ۾ گهاريندڙ:
سڀ آويٽ جو ويٽ تي وارڻا
هين، ڏي يارا جين، ڏي يارا

چنڊ به ساڳو، رات به ساڳي، ٻوند به ۽ ٻرماٺ به ساڳي:
هر شي ۾ ڪا بهاد رهي ٿي، ڏاهپ جنهن جا ڏنگ بهي ٿي:
ڏک جي ڏولي، ڪڪ جي سارا
هين، ڏي يارا جين، ڏي يارا

روپ به ٻل ٿي، رنگ به ٻل ٿي، ماٺ به ٻل ٿي، مڱ به ٻل ٿي:
هار به ٻل ٿي، جيت به ٻل ٿي، مٿو مٿو مٿ به ٻل ٿي:
جڳ ٿي ٻل جو آهي يارا
هين، ڏي يارا جين، ڏي يارا

ٻار پڪيڙو هو پر ڏهڻي، اهو هو پر چري ۾ بهي:
اڄ جي آڌري ويو ٻئي ٻار، چون پڪيڙو ٻيا ڪي چارا
ڪي پڪيڙا، ڏک هزارا
هين، ڏي يارا جين، ڏي يارا

مڪڙيون سيڙي ڏيڻ لڳايو، مٽيءَ چٽڪايو، ساڙ وڃايو؛
 ناچ وجهو، گهنگهرو چٽڪايو، ڳايو، ڳايو، غمر ڪي ڳايو؛
 مھڪو، ڀھڪو، ڀھڪو ٻارا
 ٻٽو، ڙي ٻارا ڄٽو، ڙي ٻارا

(۲)

— هاڻ حياتي! هي ٿوهر جو وڻ!

جڏهن اٺيون گهنگهرو گهٽائون، جڏهن ويو ساوڻ،
 هاڻ مندن ٻالھون ٽھلائڻ، هاڻ سدس اڻ ٿڻ!
 سسهي سنهي برسات، آلا، هوڏ ڇاٽ، اها ڇڻ ڇڻ!
 ٺيري آپ ۾ ٽهي ڊهي ويا، ڇڻ گھڪرين جا ڏڻ،
 وٺي پڪڙجي پوئتي پوئتي، آڪليا اُن جا منڻ!
 وڙ وجهندي وڃ آئي، ٻل ٺيڻ واهايو واهڻ،
 گھرائي ۾ لھرائي ڇڻ صحرائي لالڪڻ!
 ٻيڻ ٻيڻ مان ٿي لھاريو، گھٽو رهيو ڏکڻ،
 دور دور کان ڏيئون آيون جندڙيءَ ۾ جھاکڻ!
 هاڻ اهو هن ويرانِي جو وير ٿي ويسڻ!
 گھڙي ٻلڪ ٿي سڄ جي پڙيءَ جو جهڙ ڪي جھاڱڻ:
 پوءِ تہ اهاڻي ٿيسز ٺٽ ۽ ڇيري جو ڇرڪڻ—
 نہ ڪسي ڦٽڻ ٿولڻ آ ان ۾، نہ ڪي جھان جھولڻ!

— هاڻ حياتي! هي ٿوهر جو وڻ!

رات جا راهي

آندري رات جا راهي
 بتن واکڻاڻ ٿو ساهي؟
 اجهو! منزل صبح جي دور لاهي.
 آه! آڪاس جا آلسون آکهي وٺي،
 ڏئي ٿي مسڪندڙ هيرن کي دلداري،
 وري ٿيندي وڃي ٿي هر گهڙيءَ کان پوءِ،
 فضا جي بي خبري، آهه و ڌاري،
 آفت جي اوت مان ساڻي،
 ذرا ٻائي چٽڪي جهاتي،
 لئون ٿو ٿور واهائي،
 اجهو! منزل صبح جي دور لاهي.

مئل ساگر منڊ پون هي سست ڇوليون ٿي،
 مگور پاما مٿائي هڪڙو ۽ موڙيندڙ پون،
 آساريندي اچي ٻيل به ٿون کسي،
 هلي شين، اکيون مڪڙيون ۽ گولين پون،
 اجهو ٿو سڄ ٻلي ماري،
 ڪڍي ڪرڻ منڊي جاري،
 پکي ٽارڻ جا ٿاسائي،
 اجهو! منزل صبح جي دور لاهي.

دٻايل ۽ چٽڪايل سِرَ ڪري اوچا،
 ڪڙا اڄ ڪٿ ٿيندا، فصل جهوليندا،
 کلي پوله پون چڪت جون چٽ زبالون ٿي،
 مٽايل ظلم جا، انصاف ڳوليندا،
 نه رهندو راج اولاد جو،
 آڻي هرڪو ڪڙو ٿيندو،
 سٺل تنقيد جا ڪاٺي،
 اجهو! منزل صبح جي دور لاهي.

† آهه = پرياهه

اکڙين جي پرسلات

الوڪي اکڙين جي پرسلات.

هولتن ساوڻ ۾ بولدون ٻرڻ، ساوڻ لٽي ٻر لٽ ۾ ٿرڻ،
روز ٻرڻ جا ٻادل گرجڻ، روز لاري رات
الوڪي اکڙين جي پرسلات.

هاڻا ٻرائي باد مٽائي، بجلي ٻي واراڪا کائي،
ٻل ٻر لٽي ٻت کي چمڪائي، ٻرديسيءَ جي ٿاٺ
الوڪي اکڙين جي پرسلات.

ليٺ ٿيڻ، جل جاڙ وٺائڻ، مڙ ۾ من جي ٻاس ٻجهائڻ،
آئو دل ۾ آڱي ڏڪائڻ، جاڳائڻ جذبات
الوڪي اکڙين جي پرسلات.

هي ٿيڻ جا ٿر ٿر ٻالا، ٿا جل ۾ ٻوڙڪائڻ جولا،
هاڻا هنن جا ڪل لٽالا، رات وڻن ٻرڻاٺ
الوڪي اکڙين جي پرسلات.

هري ”دلگير“

آءُ جهڙي پهتو انسان—

هيءُ ۽ ڏسڻ ويٺو ٻڳوان!

پنهنجي دل ۾ لانگ لپائي، ماڻهو ماڻهو کي ڏوڪائي،

ماڻهو ماڻهو جي پٺيءَ کي، پنهنجي هٿ سان آڱي لڳائي،

جنهن امريت ٿي ٽڪڙو آهي، تنهن امريت ۾ زهر ملائي،

جنهن دل ۾ جنم لڌائين، سا دل ۾ ٻڙهائڻ ٻڙهائي!

آءُ ڦٽڪي ٿيو خود شيطان—

هيءُ ۽ ڏسڻ ويٺو ٻڳوان!

جيون جو سچ ڪٽڪرن ۾ آ، اولدم اولدم ٿيڻ ۾ آ،

تور ٻريو ڪٽڙو ٻٽي ماري، ويٺو گل جي ٻن ٻن ۾ آ،

آڱي لکي ويٺي چوڌاري، اڄ دل ۾ ڪلشن ۾ آ،

آڱي عظمت اڄ رکندي، پنهني ڪنهن ڪاري ٻن ۾ آ؟

ڇڪڻ، جيون سجهون مٽان—

هيءُ ۽ ڏسڻ ويٺو ٻڳوان!

هاهاڪار منڊل چوڌاري، آه دڪي هر ٿر ۽ لاري،
 گهٽر گهٽر پٽڪ ۽ پڪاريءَ جو ٺنگو لڄ وهي ٿو جاري،
 چرندو ڦيرندو ڏهرا لاشا، ٻار سندن گردن تي پاري،
 آب صوف تن جي اکڙين ۾، آڱ ڏئي هميشي ڏيکاري؛
 تهڪ ڏئي ويٺو ڏٺوان۔

هي ۾ ڏسڻ ويلو پگوان!

جن دلن جا جي عزت پوڙي، تن ڏي وڃي هوءَ ڊوڙي ڊوڙي،
 دلن کي آواره سمجهن، سڀيون مودي باز ستوڙي،
 تن دولت جي پردي پويان، السالن جي آن لهوڙي،
 ٽپ ٽپ تي تن قيد ڪڙو ڪيو، ٽپ ٽپ تي ڦاسيءَ جي لوڙي؛
 خالي منصوري مهڏان۔

هي ۾ ڏسڻ ويلو پگوان!

هر دم هنن هوندي مجبوري، ڪاله ڏسي اهڙي منظوري،
 توڙي ڦاسيءَ تي چاهيندا، لهرندو هڻندا مٿي منصوري،
 هزر هڪنداسي، تان ڏهنداسي، وات الائي ٿي وئي پٿوري،
 دل سان «دلگير» تون ڏهنين، خواب هٿي منڊل جي دوري؛
 ههه اهو، آهي ايمان۔

هي ۾ ڏسڻ ويلو پگوان!

”پردہ“ سنڌي

او مڪين وٽارج ڄاڻيا اهي ميل هاءِ!
 گهروا گهراهي، ٿيڻ ٿيا وڃاڪل، گذريا مڪيني زمالا؛
 آڳاٽو اڳواڻن ڏاڪو هتي منهنجا، لڪرن گيت مهالا؛
 آ، جاگي ويڙو پرائيا... اهي ميل هاءِ!
 ٻين جا نانا سڙڪا چٽا، پٽ هتي پٽهه اٽالڪا؛
 مٿڪر لڪائي ڪانگون توڙي، ٽڪر اڏاري ڪالڪا؛
 آ، پرڏهڻا توڙاڻيا... اهي ميل هاءِ!
 وٽر وهي ويٺس، وڇوڙيل جن ڪا ڪوٺج اڪيلي ڪٽڪي؛
 گهٽ ڪٿي ۽ موٽي گهڙي، موت اڳيان ٿي سڙڪي؛
 او منهنجي آس لائيا... اهي ميل هاءِ!

آهي آڪاش؟ به غمر ۾ شامل، سون سان ڌرتي ساري؛
 ڪڪر ڪٽاڻا، وڻن اجهڻا، ڪوٺ به سرڪ وساري؛
 چوٽهنجي اک ڪٽائي! ... اچي ميل؟ - ها!
 خواب ۾ آب حيات پياري، تو ا سوت سوتائي؛
 صبح سکن جي سون وٽ "پردہ" کڻي مبارڪ آئي؛
 الا، ڏک جي وات وٺائي! ... اچي ميل؟ - ها!

"تنوير" عباسي

مرڪ گهڙي ۽ ڀل لاءِ
 مڪڙي! مرڪ گهڙي ۽ ڀل لاءِ؛
 جوين جون هي چار گهڙيون تون روئي ڪين وڃا!
 ملاي مٺي هير لڳي آي، تنهنجي گلن تي ٽپي هڻي آي،
 تنهنجي ڪن ۾ ڪجهه پٽڪي آي، لهن جا لپا توکي ڏئي آي؛
 هير جي منجي جهولي تهن کان اڳ ڪا راند وڃا -
 مڪڙي! مرڪ گهڙي ۽ ڀل لاءِ؛
 جوين جون هي چار گهڙيون، تون روئي ڪين وڃا!
 ٻار جا لفظ جهولگار بندو، پوئل هئا ئي ترلو ايندو،
 توڻي هر هر ٿيرا ڏيندو، توتان پنهنجو سر گهوريندو؛
 هن جي ڏکي آي موٽڻ کان اڳ، هن سان لهن لپا -
 مڪڙي! مرڪ گهڙي ۽ ڀل لاءِ؛
 جوين جون هي چار گهڙيون تون روئي ڪين وڃا!
 ڄاڻ جو آسو صبح جو ساري، گلشن تي هن ڄاڻ پٺاري،
 سولهي ڪرڻن جي چاري؛ گهڙي گهڙي هي ۽ آهي پياري؛
 هر غم ڏک ڪيائون اچي آي، ٻار سان دل وٺندڙا -
 مڪڙي! مرڪ گهڙي ۽ ڀل لاءِ؛
 جوين جون هي چار گهڙيون تون روئي ڪين وڃا!
 لڪر ل مرحنائڻ جو ڪري تون، ساڪ جا پيالا هي ۽ پري تون،
 هر ڪنهن ڏک کان ئي پري تون، هوريان هوريان، هري هري تون؛
 موت جي ماري ۽ تي مرڪي، ڪي ٻار جا لفظ ڳاه -
 مڪڙي! مرڪ گهڙي ۽ ڀل لاءِ؛
 جوين جون هي چار گهڙيون تون روئي ڪين وڃا!

آه مانتو پار تون مونی،

آلہ مصطفیٰ یارا

ذہن کھیرا ڈک پر کھارے، سورن سالک ہٹاوی
روز روٹاں تو رت گاڈائون، مٹوئن و منون ہٹاوی
تَن مَن و آ تنہجی مٹا، تھدل نات تنوارا

آهڪ ٿي ڪٽڻ، در ڏي دلڙي، اڪيوڻ راه لهارڻ؛
لوڪ سٺي جو لياڪا پائڻ، ڇاڳو جٿر ٿيون هيارڻ؛
ڪٿر مولڙيو، بدلايو پاسا، ٻيل ڪيان پڪارڻ؛

توك ڦالون ٻارن ٻلڻ، ڪوڙين ڪانگ آڏيان؛
جڙ تي ڄاڻون ٻاسي ٿر بعد، مائو سُر مشاڻ؛
پورب توك ٻنڌ ٻڌاير، وڙير سڀ وڻڪارا

سیکھدی مارو ماوڻ گنڌرو، سرگ وٺي منجهه پورن؛
سرديون سڏکي مون سڀ ڪاٺيون، پاڻ ٿيڻس منجهه پورن؛
الڀ ٻوڙيا، ۽ سره ٿلاري، لائي پرڻ بهارا

هڪ ڀيرو جي پورل ايندين، توهان مڙسائيند ٿا ۽
 ٻيڻ ڪندي ٿڌرالي خاطر، سر تي سٺيت ڏيند ٿا ۽
 من ۾ چوڪ معل اڏاڻي، ويڻين ٻيڻ ٻڌاڻا

آء تہ ھلون ھي ڏيھ ڇڏي، پر ڏيھي ڏيھ وسايون ۽
ھڪ ٻئي سان اوراڻيا اوريون، سڪ ۽ سُر ڇڏيون ۽
ڏيھ ڏوراها ڏيون گڏ «عارف» ڪريون پر ت ٻھارا

مسافر

آء مڪوئون ٻارا

مراجعات الحق

تنهنجي ياد جو آئي سٺا!

لاهن ۽ اڻسريا چنڊ مٿارا۔

ساز پری کا مکڑی

جیجی تمہاری کاپی حکومتی

تہنجی یاد جو آئی..... ملو!

هيواد باد ڀرور منڊيا -
 وڀر چوڙهي اسنگن جي،
 ڀر مڙڪن سان ڀرجي!
 تنهنجي باد جو آئي ملو!

نهنن جي گهاون کان گهايل ٿي -
 چنڊ ڪا ڪوئل ڪوڪي،
 دل منهنجي ائين ٽٽڪي!
 تنهنجي باد جو آئي ملو!

من ساگر ۾ انڌي آئي -
 آس جي دولندي آئي،
 لهر ڪنن ۾ لائي!
 تنهنجي باد جو آئي ملو!

آهه وڏي، لوڪن آهه ڀري -
 گهٽو سون ٻيا آڱڙي،
 دل جي دنيا اجڙي!
 تنهنجي باد جو آئي ملو!

من ڏسڪيو، آهه ٽوٽي -
 آس جي سمج اجهائي،
 لهندي رات وهائي!
 تنهنجي باد جو آئي ملو!

”ساج“ صحرائي

آواز ته ڏي

منزل مون کان آهي دور
 حاصل مون کان آهي دور،
 رات انڌاري ڪاري ڪاري،
 آ اکيلو دنيا ماري -
 ساڻي، مون کي آواز ته ڏي!

ٻن هن دنيا آه تيارو،
 ٻنارن ٻيرن آه تيارو،
 جنهن به ڏٺو تنهن آهي وڙايو،
 پنهنجو پنهنجو اڄ پرايو؛
 رات انڌاري ڪاري ڪاري،
 آلا اڪيلو دنيا ساري-
 مائي، مون کي آواز نه ڏي ا

هر طرف آ خوف الڏيرو،
 ڪير آ تنهنجو ڪير آ منهنجو،
 ڪير ٿو ڪري دامن ڪنهن جو،
 ڪير پوي ته وڃي ڇڏي منهنجو؛
 رات انڌاري ڪاري ڪاري،
 آلا اڪيلو دنيا ساري-
 مائي، مون کي آواز نه ڏي ا

تون مون کان ڪهڙو آهين پري،
 مان توکان ڪهڙو آهيان پري،
 ڪير نه مائي ڪوبه نه راهي،
 پاد به تنهنجي آهي آئي-
 رات انڌاري ڪاري ڪاري،
 آلا اڪيلو دنيا ساري-
 مائي، مون کي آواز نه ڏي ا

ماسٽر محمد صالح ”سپيو“

پرديسي ڀرين ڏانهن

ڪٿي لکي ويا آهيو آهن، ڪٿي لنگهي ويا سيارا-
 پر آئين تون نه ٻارا!

سرءِ موٽي آئي سها، آئي منهن بهار،
 آيو موٽي سالوڻ آهي، مينهن ڪٿي وسڪار،

پاجهر پڻڪي، ٻيها اڏيا، آئي پوري جهان،
 ولر ڪري ڏس وها آيا، ڪريو پڻ قطار
 ان ٻچي آهي راس ٿيو، مٿان پڇي وبا لاهارا -
 پر آئين تون نه پيارا!

منڊ بهاري موتي آئي، بلبل پوري آئي،
 ”يون يون“ جي پڻڪار گلن تي پونرن آهي لائي،
 ”اي اي“ آه ٻيهي لائي، ”ڪوڪو“ ٽريءَ ڳائي،
 سڀڪو اڃ ٿو سرهو ڏسجي، ڳائي ڪنهن لاهڪائي،
 آ! آياڳي نالون تولشي روز وجهايان ڌارا -
 پر آئين تون نه پيارا!

لار ٻڌا ٿيا هر لا چالو، سڀڪو هر ٿو ڪاهي،
 ڪپڙون ٻڌي هرڪو هاري پنا پارا ڏاهي،
 ڪڙيا ڪسيون اڏون لائڪا، هرڪو پنهنجا ٺاهي،
 ڪڙي هرڪو ڪرت ڪري ٿو، ويلو والدو ٺاهي،
 بل بل توڪي، او ٻردسي، سڏ ڪيسر سڏ وارا -
 پر آئين تون نه پيارا!

ڪڏڪون پوکيون، چاٻا چاوا، ساوڪ ٿي چوڌاري،
 ساوا پيلا گل سرهن جا، جهوپن پيا جنساري،
 آڏئي هڪڙي آهيان ڏولن، ڳڻين تنهنجي ڳاري،
 مٿا مڏائي معاف ڪري اڃ، ”صالح“ جي توڻ ساري،
 تو بهن گذرن منهنجا هٿي ڏاڍا ڏينهن ڏڪارا -
 پر آئين تون نه پيارا!

محمد خان ”لُهي“

اڃها منزل ويهي آئي، ڪول مسافر اڪيون!
 اڃهر هي نڪتو وهاڻو ٿارو، اڃهو ٿو ڇڳ روشن سارو -
 تن لائن جهرم لائي،
 جهڪي ٻري ٻري ٿي پڪيون!

هائي هڪ نئون دور اچي ٿو، دنيا ۾ ڪو رنگ رچي ٿو۔
 هر جا پئي اهڙي وائي،
 اهي لڪائون لڪيون۔

رحمت جا ٿا بادل برسن، تل ترايون، سڀ ٿا ڀرجن۔
 وريو ڀٽن واڏائي،
 پٺيون ڀارا پڪيون!

هري هري ٿي سڄڻ مٿائون، آخر ان کي گولي لڌائون۔
 هڪ ئي تن جي سڃاڻي،
 سڄ مائندون سڪيون!

رات "غني" هئي ڪاري ڪاري، سفر جي سڃاڻي پاري پاري۔
 اٿي ڀار ڀڃائي،
 تو ٿي آسون رکيون!

چيچ

شيخ "اباز"

اڙي چنڊ، اڙي چنڊ، ڀرين تو تڏو لاه؟
 سندس روپ سندس رنگ، ائين آه چنڊين تون!

اڙي رات، اڙي رات، ڀرين تو تڏو لاه؟
 سندس وار، سندس رنگ، ائين آه چنڊين تون!

اڙي ٿول، اڙي ٿول، ڀرين تو تڏو لاه؟
 سندس رنگ، سندس انگ، ائين آه چنڊين تون!

اڙي هير، اڙي هير، ڀرين تو تڏو لاه؟
 سندس مات، سندس سنگ، ائين آه چنڊين تون!

اڙي لانگ، اڙي لانگ، ڀرين تو تڏو لاه؟
 سندس ڏاه، سندس ڏنگ، ائين آه چنڊين تون!

ٿر ۽ مَهرائِي جا لوڪ گيت

رسالتي ”مهرائِي“، لسبر اول ۱۹۵۶ع، ۾ محترم محمد عثمان ڏيپلائي ”ٿر جا لوڪ گيت“ ڏنا آهن، جي نهايت ئي دلچسپ ۽ دلپذير آهن. اسان جي عوام جا اهي ڳائڻ، سنڌ جي بهراڙي ۽ جي ادب جو هڪ قسبي حصو آهن، ۽ انهن کي سهيڙڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪرڻ گهرجي. سنه ۱۹۵۰ع کان بندي پڻ فراغت آهر سنڌ جي انهن عوامي گيتن کي ڳڙ ڪرڻ جي ڪوشش شروع ڪئي. سنه ۱۹۵۵ ۾ خاص طرح اُسر ۽ مَهرائِي جي ڳوڙنالن گيتن ۽ آلاپن کي لکيند ڪرڻ جو سونو مليو.

محترم محمد عثمان ڏيپلائي ۽ ٿر جي گيتن جي هيٺين ستن قسمن تي روشني وڌي آهي: (۱) ورسارو (۲) ڏورو (۳) ڪاڳڙو (۴) ولند (۵) ڊانڙو (۶) سنڌڙو، ۽ (۷) جهانڙو. انهن مان لڳ ڀڳ زياده مشهور گيتن (مثلاً ڊانڙو) جي روايتن ۾ جدا جدا جاين تي مڪالي ماحول موجب الوڪا اڻالا ۽ ايون ايون مصرعون ملن ٿيون، جن سڀني کي پڪڙجاءِ جمع ڪرڻ جي ضرورت آهي.

سٺين ستن قسمن جي عام جهولڪارڻ کان سواءِ، باقي ٻيا قسرا، جي بندي کي معامور ٿي سگهيا، سي هي آهن: (۱) ڪچليو (۲) لڙالو (۳) ليڪيو (۴) ولاڙو (۵) مگرهيو (۶) هرچو (۷) جوڏائو (۸) منج ڪو منجيو (۹) ڏورڪي (۱۰) پوني (۱۱) پوري (۱۲) چوڏيو ۽ (۱۳) ڪٽورو.

انهن مڙني ۾ ”هرچو“ زياده مشهور آهي، جنهن کي پورميت اڪثر ڪٽڻ يا لاڙاري وقت گڏجي ڳائيندا آهن. ”هرچو ڙي پائي“ هن گيت جي خاص وراڻي آهي، جنهن تان اهر لالو پيو اٿس.

اسان کي ”منج ڪو منجيو“ هڪ جدا گيت ڪري ٻڌايو ويو، مگر محترم ڏيپلائي بهجي مضمون (ص ۳۵) ۾ اشارو ڪيو آهي، ته اهي الفاظ محض ”ڊانڙو“ جي ٻي هڪ وراڻيءَ جا آهن، ”ڏورڪي“، ”چوڏيو“، ”جوڏائو“ ۽ ”پوني“ جا محض ٽالا مليا، پر سندن روايت ۽ مٿي نه ملي سگهيا، جي ايد ته دوستن جي مهربانيءَ سان ڪهن مهل هڪ اچي وڻندا.

«گڻوڻو» غالباً محض هڪ آلاپ آهي؛ البت «پوري» هڪ گيت آهي، جنهن جو بيان هن طرح آهي: «حليمان» لالي چوڪري پرڻجي وڃي ٿي ۽ ماهر ٻجن ۾ ڏک ڏسي ٿي. کليو، جو سندس ڏير آهي، موکيس جهڙي ٿو. اڪيلي سر گڏهه ڪاهي هائي پوڻ وڃي ٿي، وات تي گڏهه گوجي پوي ٿو، ۽ ويڇاري حليمان اڪيلي، ما گڏهه جو اچڻ جهلي ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿي، وغيره. هن گيت ۾ حليمان کان سندس حال پڇيو وڃي ٿو ۽ ان سندس حال بيان ٿئي ٿو. «پوري» ٿر ۾، سهڻي مگر هاڪڙي لالڙين کي چوندا آهن. سندس شروعاتي لڪرو هيءُ آهي:

هل حليمان پوري ٿي، توکي ڪير ماري!
ڪير ماري؟ گليو ڏير ماري!
پوري هلي هائي ٿي، گڏهه پلاسي؛
گڏهه گليو ڪپ ۾، پوري پٿر پٿي ٿاڻي!
هل حليمان

اصل سچو يا خيالي والعو اهو آهي. پوءِ انهيءَ گيت ۾ مڪاني ماحول موجب هر هنڌ جون ايڪس چوڪريون پنهنجي مشڪلاتن جا فراق وجهنديون ۽ ڳائينديون آهن، جي جهڙڪڻهن کڏ ڪها، ته مڪاني ٿي ويندا.

«مگريو» جي روايت هيءُ آهي ته ڪنهن ماڻهيءَ جي ڪنهن «مگري» مان محبت ٿي وئي ۽ انهيءَ جي فراق ۾ ڳائائين ٿا:

جڏي ڇو چئن ٿان ڪولهي، ٿي، مگري!
آڏي جڏي ٿي جيان ٿي!
آڻو ۾ ڪڪريو، ماڻهوئن ۾ مگريو؛
آڏي جڏي ٿي جيان ٿي!

(آڻو جي ڪڍ کان چڪو ڪڪر نڪرندو آهي، ان مان مينهن جي وڏي اميد هوندي آهي؛ ان ڪري ٿر وارن لاءِ اهو يحد تبتي هوندو آهي؛ ڳائيندڙ چوي ٿي ته ماڻهن ۾ مگريو اهو آهي، جهڙو اٿم جو ڪڪرا)

هن گيت خواهه اڳتي ايندڙ چئن ٿي ڪيئن ٿي به مڪاني ماحول موجب هر ڪنهن پنهنجي خواهشن مطابق ڳهڻائي بند ڇڏي آهن.

بندي کي «ڪچليو»، «لياڻو»، «لڪيو»، ۽ «ولاڙو» چون البت ناقص، مگر دري نمييلي روايتون مليون، جي هيٺ قلمبند ڪجن ٿيون. انهن چئي مان «ڪچليو» خاص طرح ٿر جي جهولڪار آهي، هاتي لياڻو، لڪيو ۽ ولاڙو ٿيني مھراڻي جا گيت آهن.

ڪڇليو

تمقي لنگر پارڪر ۾، 'وڪڙي' لڳ 'تاريائي' جو ڳوٺ آهي، جو اڪثر 'سڌن' جو تاريانو ڪري سڏجي. اتي 'ڪارو' نالي 'ڪاريڙو' پاڙي جو هڪ ڀيل هو، جنهن جي هڪ عورت سان محبت هئي. چون ٿا تہ مڪالي هلندي واري کي اها ڳالهه لاهند هئي: ان ڪري ڪنهن بهالي سان ڪاري ڀيل کي چيل ڏياري ڇڏيائون. پوءِ ان ڀيڻ مائٽيءَ پنهنجي دوست ڪاري ڀيل جي فراق ۾ ڪڇليو ڳايو:

ڪارا ڪڇليو ٿي ڳان، ڏي ڪارا ڪڇليو ٿي ڳان.
۱- اي ڪارا ڀيل ڪارا ٻنڌا هون ڪڇليو ٿي ڳان.
۲- جالي ڏي مان جو هنجو ۾، سٺو ٿي تڙڻ ٿي ڳان.
۳- تارائي مان تار موڪلي، عمر مڪوت ٿي ڳان.
۴- جاني تہ مان جو چيل ۾، هون ويل ڏي ٿي ڳان.
۵- هيسڪلي ٿي رمان، ڏهوڪا ڏي ٿي ڳان.

[ڳان = ڳايان؛ هون = آڻ؛ ٿي = ڪي؛ تڙڻ = وٺڻ؛ جان = وڃان؛ ويل = ڏهر،
پس جي رڃ جي ماري؛ رمان = وڃان؛ ڏهوڪا = ڏوهو؛ ڏي = ڏيئي.]

ليالو

هن جهولڪار جي روايت معلوم نه ٿي سگهي آهي، پر هن ۾ به هڪا فراق واري پنهنجي دوست جون راهون ٿي لھاري - جو غالباً "چوئل" ڳوٺ جو هو - جنهن جو ذڪر پهرئين مصرع ۾ اچي ٿو.

آپ: ٿي ڏي سو - ليالو

۱- ڇڏڪيون چوئلرا چوئل جا... ڏي ليالو!
۲- دڙي ڇڙهو ٿي دانھون ڪرسان... ڏي ليالو
۳- پير ڇڙهو ٿي پير لھاريان... ڏي ليالو
۴- چار ڇڙهو ٿي چار لھاريان... ڏي ليالو
۵- اڪ ڇڙهو ٿي اڪ وٺان... ڏي ليالو

لڪيو

هيءَ جهولڪار ان مجبور جي آهي، جنهن جي غالباً پنهنجي عاشق سان شادي نه ٿي سگهي، ۽ لڪي الڳ موجب هيءَ فراق جي ماريل پٽي چوي تہ:

آلاپ :

هيءَ ڙي لکيو...1

- ۱- لکڻ واري تان لکي ڇڏيو - هيءَ ڙي لکيو
- ۲- لکڻ وارو تان پالڻ مري - هيءَ ڙي لکيو
- ۳- ٺهين ۾ تس، ٺاهي مان جووس - هيءَ ڙي لکيو
- ۴- سڻهلو پاڙو، چملو چاڙو - هيءَ ڙي لکيو
- ۵- چوري جا ڏند، هٿين جا بند - هيءَ ڙي لکيو
- ۶- مائي تہ صدي، سون جا پڙا - هيءَ ڙي لکيو

[سڻهلو = سامهون ؛ تس = پاس.]

ولاڙو

هن جهولنگار جي نالي مان معلوم ٿئي ٿو تہ هيءَ ڌراون جو گيت آهي ۽ مال کي ورائڻ، گل ڪرڻ ۽ ڳوٺ طرف ڪاهڻ وقت ڳائيندا آهن.

معنوي لحاظ سان هيءَ پڻ مشتاق جي ملڻ لاءِ هڪ عاشق جو آلاپ آهي:

آلاپ :

ولو ڙي ولاڙو

- ۱- ڇاڙهم دالڪي، آيا سير جا سانگي - ولو ڙي ولاڙو...
- ۲- هو ۾ ڳوٺا، ڇورا اندر جا ڪوٽا - ولو ڙي ولاڙو...
- ۳- وڃي ٿي ٻري، هنيون ڳڻين ۾ ڳري - ولو ڙي ولاڙو...
- ۴- هل تہ هاڻ «ناري»، ڪري بگواند پاڙي - ولو ڙي ولاڙو...
- ۵- هل تہ هاڻ «ڪڙي»، ڪري گاڏي ٽڪڙي - ولو ڙي ولاڙو...
- ۶- جمعا ڙي جت ڙي ا رٿان پئي رت ڙي - ولو ڙي ولاڙو...

نظير

گورڙن محبوبائي "پارني"

رات-رائي

عام ويراڳن جڏهن پوڻاڪ جوڳن جي ڪري،
جوڳ-جوتن ٿي وڃي، شهر بهان کان پري،
ليل-مندر ۾ جڏهن ٿو ديس پورو ٿي پري،
پيت ڪو بادل ڏري ٿو، سون جي جهولي پري،
آن جي آڪاس ۾ آڏندي اچي ٿي راتوي،
هر جي جهنگار ٿي لڏندي اچي ٿي راتوي.

ڪاري پوتيريءَ جي مٿان چمڪي ستارن جي ٿوي،
جنهن اندر ٿي حسن پنهنجي کي لڪائي راتوي؛
شوم جي ماري، لهاري، ٿي هلي چپ چپ ڪري،
چور نظرن سان لهاري، شاعرن جي دل هري -
"ڪول گهوليگهت، رات-رائي! حسن جو دهار ڏي،
ست جوين-شپا جي، مون پور کي هڪار ڏي!"

عجب جي ٻڌي پٺيان ڪوئي وڃائي ساز ٿو،
ساز سان منگيت جو ملو اچي آواز ٿو،
راتوي ساڻي ٻڌي، نچندي اچي ٿي ناز سان،
ناز سان، انداز سان، پڻ مڪنهن انوکي راز سان -
هر شرابي شوق سان نيشن سندا پالا جهلي،
رت ٿي ٿين ۾ بخاري چار اوتندي هلي.

"ترس! ڪڏهن ٿي وڃي؟ مون کي ۽ پورو چار ڏي،
آءُ! اڪلين کي چڻي، او دلر! آواز ڏي!
پار سان آغوش ۾، مون کي دٻائين جو ٿي؟
مير سندر او رات! سني سان لڳائين جو ٿي؟
لوڏ جوين جي هندوري ۾ اچي پاڪر پري،
حسن جي آغوش ۾ مدهوش ڇڏ مون کي ڪري!"

گناه تون

کروم دليا جي گجھارت تي نه ڪجهه ڳالهائون،
ساز ڪڍڻ اي دلربا ملون سُرڻ ۾ گناه تون!

بي بقا آهيون سين ۽ بي بقا آهي جهان،
موت ڏي وڌندو رهي توڙي ڪي جو ڪاروان،
ٿا چڙهن گهاري سڪهون ڪڍندي حياتي،
چڙهين ڇو ڇو ڇو گهڻن ۾ گري، آهون ڀريون؟
موت کان اڳ، موت جو غم ڇو ڪريون؟ سمجهان تون،
ساز ڪڍڻ اي دلربا ملون سُرڻ ۾ گناه تون!

آءُ مڪويءَ کي خبر هڪ ڏينهن عرصي ويدي وڃي،
هر لهر ڪي موت کان مرڪن چڙهي ٿي هڪ گهڙي؛
”ڪالهه“ جيڪي ٿي چڪو، اي به لڏا سو ٿي چڪو،
۽ ”سيالي“ جو ته ڪنهن انسان کي لاهي پئو،
”آج“ انسان وس آءُ، خوش ٿي، ڏي نه ڏک کي جاءِ تون،
ساز ڪڍڻ اي دلربا ملون سُرڻ ۾ گناه تون!

چند چاندوڪيءَ منڍي مڇل مڇائي مري ٿي،
سازُ نهرن جو هئا ڀري آءُ چوڻو فرشتي؛
هر چمڪ پلڪون چٽي، تارا ۽ لاج لاج ڪن،
راڳ جي هڪ ٿان ٿي هر هر اکيون توڙي کڻي؛
تولندو تارن منڍيون ويڪل دليون بهلا تون،
ساز ڪڍڻ اي دلربا ملون سُرڻ ۾ گناه تون!

گناه آهون راڳ، جو سڀ درد، ڏک ويري وڃن،
ميت هردي جا ستل آڏا وري آڀري آڻن،
”تون“ لکي ”مان“ ٿي رهان، آلاپ ٿي ٻائي رهي،
بس نشو رهجي وڃي، هر مي لڪو سائي رهي
ٿان مان مون کي آڏائي، هر ش تي به جاءِ تون،
ساز ڪڍڻ اي دلربا ملون سُرڻ ۾ گناه تون!

اڄ اکين مٿي ڏيکاري، دل ۾ آهي هوش و،
 اي ملي! سرڪي ڇوڪن تي آغوش و،
 ليڻ ڀڃڪاريون ڪري، هن رنگ الفت جو ڀري،
 چنڊ جهڙي چهر تي تان زلفن جو ڪو بادل ڀري؛
 هار ٻن ڀائرن مٿي سڌو تنهنجي گلي و ڀاءُ تون،
 ساڙڪڻ اي دلربا! ملڻ سُرڻ و گاه تون!

هري دريائي ”دلگير“

او سانوڻي گهٽائون!

او بادلن جون ٿوليون! او سڙ ڀريون هوائون!
 او مست مست ٻولڻون! برسات جون فضاون!
 ايندا ڪڏهن پيرين هيت، پيشاب ڪو مڪائون؟
 ٻيا سور ڳوٺي دل تان لاهي ڇڏيو اڏائون؟
 او سانوڻي گهٽائون!

بادل ۾ رس هن تون، مون کي ڇڏ وٺاري؛
 اي هرا هن ڏکيئل تون، ٻارڻ ڇڏيو ٿي ڀاري؛
 اي پنڪه ٽٽل جبي، ڇڏيا ڇڏيو آڀاري؛
 ڪل ڪل تي ڀونڀو آ، ڪنهن کان ڪريان ٻڌائون؟
 او سانوڻي هوائون!

آهي اوهان وياڪل، مان پيشاب آهيان،
 نٿن و جل اوهان کي، مان آڪسار آهيان،
 وڇريل اوهان ۽ آهي، مان ڀسي ٿو ڌار آهيان،
 تڙڻ ملو اوهان کي، مون کي ٽوڻ ڏنائون؛
 او سانوڻي هوائون!

بادل ڏي ڪنن ٺهاريان؟ ساجن جان سانورو آ،
 هو راکٽ روح لاءِ، هو پيشاب سان سانورو آ،
 هيون جو چانورو هو، هي ڀسي ٿو چانورو آ،
 آنديون ڪٿان هي آگر، ساجن جون ڪجهه اڏائون؟
 او سانوڻي گهٽائون!

چنڊو وڃي سڄڻ ڪي: ”سوڌل، ٿي ۽ ڪجهه سڀالو،
 ”جوڀن جهڙي رهيو آ، ڪامي اجهو سو ڪاٺو،
 ”سومل مري رهيو آ، ڇٽو مڏرا، ٽون ماٺو،
 ”هيءَ سنڌ آ ميلن جي، لهندس ڪڏهن مان لاڻون؟“
 او سانوئي گهٽائون!

هيرون ٿڌيون ٿڌيون هي، تن تي چڙهي پوان مان،
 حوشو بڻي گلن جي، اڏري مٽي وڃان مان،
 پرتو وڃي پان مان، دامن مندم وٺان مان،
 هڪڪر هلو آڏائي، در در ڪندس دعائون:
 او سانوئي گهٽائون!

شيع ”اهاز“

هڪڪا سوسل هڪڪا رالو۔

پنهجي پنهنجي هڪڪا مين ڪي!

لاڙ ۽ سڀ ڪي سرڪ ۽ سڀ ڪي،
 سونهن پياري سرڪ ۽ سڀ ڪي،
 پيار ۽ سڀ ڪي پور ۽ سڀ ڪي،
 نينهن ڏٺا لاسور ۽ سڀ ڪي،
 هار ۽ سڀ ڪي جيت ۽ سڀ ڪي،
 سلسوا سلسوا سڀ ۽ سڀ ڪي،
 سڀ ڪسي ڳوڙها ۽ ڳارائو:
 سڀڪا سوسل سڀڪو رالو۔

پنهجي پنهنجي هڪڪا مين ڪي!

(۲)

سوچو آه انهيءَ تي ڪڏهن هن ڇاڪي ۽ هي ڏالو!
 اڪيون به هن جون پٺي ته آهي جسر هن جو بالو،
 پلي سڄي آ هن جي ڦٽ ڦٽ، مٽ مٽ جي آرائو۔
 سوچو آه انهيءَ تي ڪڏهن هن ويهي هڪڪا!

رښکي څکي ټي راضي آهي، تني څڏي ډو ڪاهي،
 لټ ٿيټ جو هي عادي آهي، ڪٽ ٻيٽ هن پر ٺاهي،
 اوڻل ڇينو ساهي، پاڇاري لاهي، سانباهي،
 ٿوڻي تي ٿوڻي سان هن چاڪي ڇي چڪر ڏاهي!
 ڪيئن آخر چڱي جي جالڙهه اونڌي ائين ڪهلي؟
 ڪيئن ائين بدرديءَ سان ڏرندي جي ڇاني ڇلي؟

غلام محمد "گرامي"

عورت

اي پدمشي، هيري ڪشي،
 مڇي، زري،
 نلر ٻيري، لٽلو ٻيري،
 اي دستر قدرت جا ٿون،
 هر ڇا منڊو جلوه ڪري :
 اي پدمشي، هيري ڪشي،
 عشو منڊو، جادو ڪري!

(۱۰)

تنهنجا عجائب ٿاڙ ٿيا،
 وه ٿاڙ ٿيا، انداز ٿيا،
 تو پر ٿيان لڪ واز ٿيا،
 تو پر سوين سر ساز ٿيا،
 ساز ازل جو پهريون سر،
 تنهنجا منڊا آواز ٿيا :
 اي پدمشي، هيري ڪشي،
 عشو منڊو، جادو ڪري!

(۵)

اي عشق جو آغاز تون،
 اي نهن لامل ٿاڙ تون،
 اي پريت جو پرواز تون،
 هڻو سڃاهيو سار تون،
 آشوب قطرت پر ٻليل،
 عالم جو آهين راز تون :
 اي پدمشي، هيري ڪشي،
 عشو منڊو، جادو ڪري!

(۲)

ٿاڙ ڪ ادا، ٿاڙ ڪ بدن،
 ٿوري نظر، ٿاڙ ڪ دهن،
 شيرين سخن، رنگين لحن،
 رنگيني ٻيٽر ڪٽهن،
 ٿوري لڪاهون ترڪي،
 جنهن کي ٿين ٿين ڪٽهن :
 اي پدمشي، هيري ڪشي،
 عشو منڊو، جادو ڪري!

(۳)

لرميل نسمائي نازين،
 دلبر، ادائون دلشين،
 تخليق پر تون بهترين،
 اي مه نشان، اي مه جين،
 صبح ازل جي روشني،
 جنهن کي ٿين ٿين ڪٽهن :
 اي پدمشي، هيري ڪشي،
 عشو منڊو، جادو ڪري!

(٦)

هرئن اكيون توکان و تيون،
 توکان پرېا تارا، ڪڻيون،
 تنهجي تهڪڻ خون ٿيون ٿيون،
 شڪم ۽ سر، ٻوٻون، ٻٽيون،
 سڙهائڻ جي تون ڪاڻ آڻ،
 توکان ڏٺيون، آهي رڻيون:

اي پدمڻي، هيري ڪشي،
 عشوو منده جادوگري!

(٧)

تنهجي تهڪڻ پادرجيا،
 ۽ مرڻ ڪا مان موٽي ٿي،
 تنهجي دلگت مان ٿي جيا،
 شڪن منجهان گزرا ٿوڀا،
 چوري منجهان چالڻا ٿي،
 لوس و لڙج، تنهجي آڏا:

اي پدمڻي، هيري ڪشي،
 عشوو منده جادوگري!

(٨)

گولها منده ڏور مدن،
 آهيون منده خارا شڪن،
 محسو ۽ چيل پادل گجن،
 تنهجو شڪون، توڙ شڪن،
 تغليق جو تون مختصر،
 توڙ ٿا عالمر رقص ڪن:

اي پدمڻي، هيري ڪشي،
 عشوو منده جادوگري!

(٩)

تنهجي حياتي سهران،
 تنهجي سمائي جاودان،
 آ ساسا تنهجو جهان،
 تنهجي نيڪو جت نشان،
 گوڙ محبت جو غمير،
 آ دل منده گرهر نشان:

اي پدمڻي، هيري ڪشي،
 عشوو منده جادوگري!

(١٠)

تون پيڪر پاڪيزگي،
 سورت ۽ سهڻي، سادگي،
 صورت ۽ تنهجي زندگي،
 تون عالمر آزادگي،
 تون عاليق فڪر و نظر،
 تسوکان ملي تاهندگي:

اي پدمڻي، هيري ڪشي،
 عشوو منده جادوگري!

(١١)

وچ اوڀر

ان ۾ شڪ ناهي تہ تو تي ايشيا کي تاز آھ۔
تنھجي عظمت جو، خبر آھي تہ ڪھڙو راز آھ۔
فيلسوفن، عالمن، پيغمبرن جي سر زمين ا
تنھجو هر ڪو دور دنيا ۾ عجب الڌاز آھ۔
گونيئل هر جاءِ تي تنھجو پيشو آواز آھ۔
وقت ليڪن ڪاڏا ٿو توهان کڻي ڪا وڪي سگھن ا

جڪ مڃي ٿو، زندگي، حسن ۽ قداست تو ۾ آھ۔
جوش تو ۾، ولولو تو ۾، حرارت تو ۾ آھ۔
آرزو زنده رهن جي تنھجي سيني منجه آھ۔
موت جي ديون خلاف عزت بغاوت تو ۾ آھ۔
اي خيالن جا ملڪ، اي قتل جي دشمن جا ملڪ ا
جنهن تي موت سراج آھي سا دولت تو ۾ آھ۔
پنھجي جهڪيل ڪنڌ کي ٿورو مٿي ڪر ٿو اٿئي،
سراجين کي متائن جي ۽ فوت تو ۾ آھ۔
تو کي ٿير ٿو آھ، وٺي آھي هڪ صورت ٿين ا

تنھجي عظمت جو زمانو ماري جڪ کي ياد آھ۔
پڻ اهو ئي ياد آ، توهان جو ٿيو پياد آھ۔
ظاهراً تون بند ۾ لاهين ۽ ملڪ آزاد آھ۔
پر سندن هر آرزو ويران آ پر پياد آھ۔
اڄ ۽ پڌا ٿي ويا ڪيئي ”هلاڪو“ تنھجي لاءِ،
اڄ مثل دهن، دٻن ۾ هڪ وڏو پياد آھ۔
ڪير آهي ا تنھجي ڪوڊ ۾ مون کي پڌا؟
نہ هر ڪنهن جي قتل آ، هر ڪوئي ناساڌ آھ۔
عالي حسنن جي سس مقبرن جي سر زمين ا

جيڪائين توتي آھي اجئين جو اختيار،
سازشون ٿينديون ٿي رهنديون ملڪ ٿيڻي پيو،

جي ايا اگتي به توتي پاهريون غلبو رهيو،
 مسخ ٿي ويندي جا هائي آخري صورت حسن،
 "حافظ" ۽ "خيبر" ۽ "جوان" جي اي سرزمين!
 امن تنهنجي نسي آسج پچ امن عالم جو مدار.

تنهنجي هر ذري و آهي اڄ به تازي زندگي،
 تنهنجي هر مشعل و آهي اڄ به ساڳي روشني،
 اڄ به ساوڪ ۽ نمبر تنهنجي خيالن و آهي،
 اڄ به هڪ تازي هڪ تنهنجي گلستان و آهي،
 آرزو جيئن جي اڄ پي تنهنجي انسان و آهي،
 گولجي ٿي اڄ به تنهنجي وسمن و هڪ صدا،
 اڄ به تنهنجي گود و، معلوم آ، اي سرزمين،
 ڪيترا علاج آهن، ڪيترائي فاطمي!

”پياز“ همايوني

رت جا ڍڪ

زندگي! تو لاه آمو سائي جان چتر پوي!
 زندگي! تنهنجي ڪري ڇا ڇا تو ڪرڻو پوي!

هڪڙي انسان جا هزارين روپ ٿا ٿيندا رهن،
 جنهن جا ڪيئي ڏونگ ٿا پردي اڳيان رهندا رهن،
 جنهن جا ڪيئي ٻول ٿا پردي پٺيان ڪندا رهن،
 هڪڙي انسان جا لکين وهنوار ٿا هڻندا رهن.

ڏس ته ڪيڏين دٻن سان، هن کي ٿو پڙڻو پوي!
 زندگي! تنهنجي ڪري ڇا ڇا تو ڪرڻو پوي!

بادشاهه بهجي ڪڏهن ڇهڻ جان چيڻا ٿا ڇڙيون،
 پا کڏا ڪر ٿي ڪري ڪڏهن جان تاڙيون ٿا ڏڙيون،
 مذهبي اڳواڻ ٿي جاڪسن جان ڏاڙا ٿا هڻيون،
 فيلسوفي ڏنگ سان ماڻهن جا ڪٽڻا ٿا ڪٽيون.

روز تنهنجي لاءِ ٿون ٿون ولگ ٿو پڙڻو پوي!
 زندگي! تنهنجي ڪري ڇا ڇا تو ڪرڻو پوي!

چوريون ڪرڻون پون ٿيون خون ڪرڻا ٿا پون،
 عزتون لٽيون پون ٿيون ڪوڙ هٿا ٿا پون،
 بلقيت سان حق ٻين جا پاڻ ڪٽا ٿا پون،
 ايت جي بهبودگي سان لک رکڻا ٿا پون۔
 جو گذر آيل انهيءَ کي ٺڪ ٿو چوڻو پوي
 زندگي تنهنجي ڪري ڇا ڇا ٿو ڪرڻو پوي

مفلسي، ٿاڻ ڪشسي، يروزگاري سر تي آهي،
 بيوسي، بهيماري ۽ اندوهڪاري سر تي آهي،
 ظلم، ذلت، جبر، نفرت، خوف، خواري سر تي آهي،
 درد، غم، فڪرات ۽ حسرت شماري سر تي آهي۔
 موت جا ڇڪتاڻا پر پون ته ساهه ٿو رهڻو پوي
 زندگي تنهنجي ڪري ڇا ڇا ٿو ڪرڻو پوي

بي خبر هوندي چئون ٿا علم وارا آهيون،
 لائق ۽ ناچر ته ٻي چڻ زهد وارا آهيون،
 آدميشت ڪان پري الله وارا آهيون،
 مان پئي جو به ناهي شان وارا آهيون۔
 گهو ۽ دالو ڪين، گهوڙو زين ٿو رکڻو پوي
 زندگي تنهنجي ڪري ڇا ڇا ٿو ڪرڻو پوي

غيرت ۽ عزت ۽ عصمت ۽ حياتداري مڙئي،
 جبر، ذهن ۽ عقل ۽ ايمان، خوردداري مڙئي،
 قول ۽ آداب ۽ خلق ۽ رواداري مڙئي،
 دين، دنيا ۽ شرافت ۽ رواداري مڙئي۔
 سڀ کي پنجنون مک مٿي ٺهلا ٿو ڪرڻو پوي
 زندگي تنهنجي ڪري ڇا ڇا ٿو ڪرڻو پوي

هائو تي مڱ ٿو ڌري ڪوئي ته ٻي چپ ٿا رهون،
 ساهه ٿو سڱ ڪري ڪوئي ته ٻي چپ ٿا رهون،
 تنهن ٿو ڌري ڪوئي ته ٻي چپ ٿا رهون،
 نانگ وانگي ٿو وري ڪوئي ته ٻي چپ ٿا رهون۔
 موت سان هر حال ٿو هروقت منهن ڏيڻو پوي
 زندگي تنهنجي ڪري ڇا ڇا ٿو ڪرڻو پوي

روح جي سڪڙين کي وائڻ کان سڃاڻيو ٿو وڃي،
 مڃ جي ڪڪرن کي اڱرن تي وسايو ٿو وڃي،
 وهيءَ جي پورن کي سورن ۾ جلايو ٿو وڃي،
 سونهن کي ۽ ٺهڻ کي، دڃ ۾ ڏلايو ٿو وڃي۔

زندگي! ٿو لاه ۾ آهڻ ۾ جڻو ٿو پوي!
 زندگي! تنهنجي ڪري ڇا ڇا ٿو ڪرڻو پوي!

زندگي! تنهنجي لفظ معنيٰ رهي لرمار آهي،
 تنهنجو هر هڪ ڏاڍو مڪار ۽ عيار آهي،
 پاڻ سان ۽ پاڻ جهڙن سان رهيو هدار آهي،
 تنهنجو سودائي سدا بدڪار ۽ سردار آهي۔

زندگي! ڪيئن خوش آجي، عڙي تہ رڻو ٿو پوي!
 زندگي! تنهنجي ڪري ڇا ڇا ٿو ڪرڻو پوي!

زندگي! تون دل تہ لوڙهڃ، وقت سو پي اڇو آهي،
 جنهن ۾ ڪنهن کي هٿن ل آهي سردار بي سڳي مڙو آهي،
 ڏيل جو ڏيکالا جو آهي، سندن ڪٽل پڇو آهي،
 ڪيستائين ذهن جو ٿيڻي ٿي سڀ کي رڳو آهي!

زندگي! تنهنجو سبق ٿو موت کان وٺو پوي!
 زندگي! تنهنجي ڪري ڇا ڇا ٿو ڪرڻو پوي!

عبدالڪريم ”گدائي“

خزان ويندي، بهار ايندو!

اڄهو موسم ٿري، ساڻي، خزان ويندي، بهار ايندو!
 کڇي ڪرلار پاسي کان، اڄهو اڀر بهار ايندو!
 ائين جي سور تي پٽو ٿو، پر ٿي بي اختيار ايندو!
 ڪليون ٽونديون اڀڻ جون، دلين کي بي قرار ايندو!
 وڻن ۾ برگ و بار ايندو!
 ٿرن تي لڻا وڪارا، منگهارن ۾ سڪار ايندو!
 بهار ايندو، قرار ايندو!

ڪري مينگار ماهڙيون، ساهڻا گيت ڳائينديون؛
 هٿن پيرن کي ميندي، سينڌ ۾ سنڌور لائينديون؛
 اندر جا راز دمزن ۽ اٿڪارن ۾ پٽائينديون؛
 ڪري هڪ ٻئي کي ڪنڪايون، ڪلبي هر هر ڪلائينديون؛
 ۽ جوين تي بهار ايندو
 ٿرڻ تي آيندا وسڪارا، سنگهارن ۾ سڪار ايندو؛
 بهار ايندو، قرار ايندو!

ڪراڙيون پاڻ ۾ ويهي، جيڪن جا راز ڪولينديون؛
 انڪن تي آڱريون ايٿي، لسرا لا پٺول ٻولينديون؛
 قطارن ۾ ويهي جهڙيون، جوتان هڪ ٻئي جون ڳولينديون؛
 جڏهن هو پنهنجي سٺي تي سڄو واسينگ ڪولينديون؛
 ته عاشق پستار ايندو
 ٿرڻ تي آيندا وسڪارا، سنگهارن ۾ سڪار ايندو؛
 بهار ايندو، قرار ايندو!

دسالا، دهل، شرنايون، هڪئي ڏسهر مڃائينديون؛
 لڏيون لڏيون، سڙي لاڏا ۽ مهرا خوب ڳائينديون؛
 دهل جي تال تي گڏجي، هڪٻئي تالايون وڄائينديون؛
 ڪنواريون گهرت سان چرچا ڪندي ميندي لڳائينديون؛
 پٺو تي شمسار ايندو
 ٿرڻ تي آيندا وسڪارا، سنگهارن ۾ سڪار ايندو؛
 بهار ايندو، قرار ايندو!

مهر جا مينهن ٻولندا، ۽ تراريون تار تي وينديون؛
 وطن جون واديون ڪلهوڙن، ۽ گلزار تي وينديون؛
 سرت سان طيرن ٻاڻيون موٽي سرشار تي وينديون؛
 تين رت ساڻ لوورنيون مڙهي گلزار تي وينديون؛
 سو پڻ سازگار ايندو!
 ٿرڻ تي آيندا وسڪارا، سنگهارن ۾ سڪار ايندو؛
 بهار ايندو، قرار ايندو!

جوانيون اوت و وي، سڀنيون راز الفت جا؛
 ولڻدا درد هڪ ٻئي سان، ويهي دسڙ الفت جا؛
 ڪنڊن ڪيرون سڃهان ايندا، سڻا آواز الفت جا؛
 ليون لائون سڻائيندون، ڪڏائي سڙ الفت جا؛
 سڙو پي اڻسڻمار ايندو!
 ٿون ٿي ٿيندا وسڪارا، سڻڪهارن ۾ سڪار ايندو؛
 بهار ايندو، قرار ايندو!

”برده“ سنڌي

”سڙ“

شمين ۾ گذاريندي، او ساڻو
 سڪن ڏي بهاريندي، او ساڻو
 لنگهي ويا درد ۾ وڌايون له آيون؛
 آڃا پي ٿيندو ٿا نه اڳتي وڌايون؛
 آهن سوو پنهنجا، هي سڻي سان لايون؛
 امن جا، صلح جا اهو گيت ڳايون!
 وسائل فتح سڻڪ جي ٻيتر چلايون؛
 ڇيرون ظلم جون بس اجهائون اجهائون!
 اهو آڃ ته مهراڻ ۾ موج آيون!

او ماڻي! اجهو هو آڏي ڪاٺ ڏس!
 ۽ وڃين جو رت سان ڀريل وٽ ڏس!
 ڇڏي ماء جو سالڪ بي لڙائي آڃ؛
 اچڻ پيو ۾ سنڌوي جو بس ناز ئي آڃ؛
 نه ئي سڻ ۽ ڪجهه تون شهيد آڃ؛
 امن جي فرشتي جو آواز ئي آڃ؛
 لکن انقلاب جو پرواز ئي آڃ؛
 پلارا ڪري پاڳ پوء ماڳ ماڻيون!
 اهو آڃ ته مهراڻ ۾ موج آيون!

وطن جا اي معمار، اوري اچو!
 ڪريون پاڻ ۾ پيار، اوري اچو!
 ٽن ٽي ٽن لات سان ساز ڇڏيون؛
 اچو دل کان غرجي ترانن کي ٿڌيون؛
 خوشيءَ جا رنگا رنگ، چمڪ ۾ پکڙيون؛
 جي لکڙي ويا لفظا جي ساليون مهڙيون؛
 رکن دل ٿا داڻا ڪريل، هي ۽ مڙيون؛
 آهڻ پٺ جون لڙون، پوءِ حاجي پُرايون!
 اچو آڄ ته مهراڻ ۾ سوج آيون!
 ته پٺ تي وجهايو، ته پاهان هلاو
 هلو، وڪ وڌايو، اگاهان هلاو
 رهن گيت گائي ڪيائي ڇڏيون آڄ؛
 هي الفت جو لائقو پائي ڇڏيون آڄ؛
 سهي پاڻ ”برده“ ملهائي ڇڏيون آڄ؛
 ستائون، تن کي مٽائي ڇڏيون آڄ؛
 سري، سر خود کي بڻائي ڇڏيون آڄ؛
 ڇو جهٽا رهون هت، سهي حاڪمائيون؟
 اچو آڄ ته مهراڻ ۾ سوج آيون!

ابن حيات ”اهنور“

روڪيندا ڇا زر جا غلام

عظمتِ انسان منهنجو ترس،
 شوڪتِ انسان منهنجو ڪلام،
 هاڻ سڀن کي ٻڌي خبر آ،
 عزت لائق آهي عمار،
 جي نه مجندا هي حقيقت،
 آهون ٽن لشي سوت پيار،
 مديون ڪريون سنڌي سنڌي،
 آخر ڦاسا پنهنجي دار.

ويئي اونده، ويئي ويئي،
 روڪيندا ڇا زو جا غلام.
 سورج اڀريو، سورج زمين تي،
 ڇڻاڻ چليو هي جهونو لفظ.
 وقت جي ڌارا ڏن ۾ آهي،
 -وليان ڪنهن کي هيءَ زمار.
 ڌرتيءَ ۾ گرجي ڌور مڃائي،
 آه اهي ڪي نئون اسار.
 اٿيا آهن گڏجي انسان،
 سائين ٿين ڪي منهنجا سلام.

مرزاڻ خان بلوچ

ڪاريهر

مسدار پيچ آ وڻجور ٺانگ ڪاريهر،
 لنگهه کان - ڇٽنگ مندي طور ٺانگ ڪاريهر،
 لشار پاڻ تي مجنون به پاڻ لولا پئي،
 حجاب طبع ۾ شهر ڪان پري بيحد،
 هٿن هڪل تي سندس عيب، ياد مومن جي،
 ڪهر، ڪنڀار، گڏي سان رهڻ ۾ لنگ اٿس،
 هلي ڪو همسريءَ جي هار، جيت کي له مجال!
 ٿو چائي هايت تخليق، هارناله مذاق،
 اکين جو لار، آ بهڪ ونگ توتيا وانگر،
 ادب قبا ڪان مڪيو له جوگي مرليءَ جو،
 ڪهرس ڪير گسفتار؟ آرزو هي عبت،
 مزاج و ونگ و قدر ۾ له انقلاب آس،
 لٿار جوگي مٿس، پاڻ مٿي جو آ مفتون،
 له التار وٺڻ ۾، ڪري ٿو ڊهر دير،
 هلي ٿو خشڪي تريءَ ۾ سدائين اوچي گات،
 لاش ۾ آگ آ مهجور ٺانگ ڪاريهر،
 بدن کان - زلف جندو حور ٺانگ ڪاريهر،
 لپاز و لار مان معمور، ٺانگ ڪاريهر،
 رهي ٿو ڏهنن جو مستور، ٺانگ ڪاريهر،
 دليريءَ جو رکي دشتور، ٺانگ ڪاريهر،
 خوديءَ جو جام آ ڀريو، ٺانگ ڪاريهر،
 سٿين جو آ هيءَ فغور، ٺانگ ڪاريهر،
 سجاڳ منجهه شب ڏيچور، ٺانگ ڪاريهر،
 لفاق ڪان له آ لاسور، ٺانگ ڪاريهر،
 وگر له محبت آ مغرور، ٺانگ ڪاريهر،
 اجهل آ ٺاهج و ساطور، ٺانگ ڪاريهر،
 لوائين کي ٿو ڏئي سور، ٺانگ ڪاريهر،
 خود له حاضر و مسحور، ٺانگ ڪاريهر،
 سرشت خاص تي مٿسور، ٺانگ ڪاريهر،
 غرور ياده ڪان مغبور، ٺانگ ڪاريهر.

نيون طرزون

ٽارائڻ ”شمار“

(سائيٽ)

ٿڌو چاول پار

مان اڪيلي ۾ هيس، هاڻا اڪيلي ۾ هيس،
توڪي محسوس ڪمڙ پنهنجي بدن ۾، اي لال!
تنهنجي چُر پُر کي مون سجهي ورتي، گهڙي ۾ هيس،
دل وٺڻ لڳي خوشيءَ سان وٺي مالا مال!

جن ۾ سڪڙين جي هجي بار مان پاري ٿاري،
و سندن ٿول ٿيل لاه جا پي چن هجي،
مون کي پي گهر پوئي پاسي ٿي دنيا ساري،
چنر ميني کي ڏسڻ لاه جا پي چن هجي!

تنهنجي آڃان ڪرڻ ڪاڻ مون جوڙيون ٺوليون،
هاڃ پي هاڃ سنهي لات ڪري پئي گائون،
پنهنجي ٺولين ۾ مون تنهنجون ٺوليون ٺوليون،
ڪنڊو تنهنجي ڏسڻ لڳي هون اڪڙيون آڻيون!

آئين جيڪو تڏهين، پر ۾ سگهين ساهه کڻي،
هاڻا مان توکي چئي پي ۾ سگهيس ماءُ پي!

(سائيٽ)

پير مور پائي

تنهنجو غم

سندر وجود تي تنهنجي ئي غم جو پاڇو آ!
عجيب مات آ جنهن جو، عجيب صورت آ!

سهي تنهنجي غم جو آ پاڇو يا تنهنجي مورت آ؟
 جي آهي پاڇو ته مون سان ٻو سدا چو آ؟
 خيال تنهنجو ڪيان ٿو، هي مائون آهي؟
 تون ياد ڪانه اچين ٿي، مگر هي آ موجود؛
 خوشي ڪسي ٿو ۽ مون کي ڪري ٻو لاهو؛
 - مگر تڏهن به الائي ڇو هڪ سڪون آهي!

جي سج ٻڃن ته مون تو کان به غم پسند ڪيو!
 تون سهڻي آهن ۽ تو کان به سهڻو تنهنجو غم،
 جهان جا باد ڏياري ٿو چوڪو دلچالو؛
 مون تنهنجي بهار کي دليا جي غم ۾ بند ڪيو-
 جي سج ٻڃن ته الهه ٿي مون کي خوشي آهي،
 - اهوئي غم ته محبت جي زلد کي آهي!

(ترائيل)

ٿارائن "شام"

سان اها گالهه اڃا تاهيان سگهو ويڃاري،
 آه ان چنڊ جي ڪارڻ جو ڪهڙو ڪارڻ؟
 ڪهڙي ڪارڻ سندس سولهن سوري ڪاري،
 سان اها گالهه اڃا تاهيان سگهو ويڃاري!
 هيلو! ڪنڪا ٿي سدا جنهن کي پئي وڃياري،
 جنهن کي مستڪ تي مهاد ٻو ڪيو ليت ڌارڻ،
 سان اها گالهه اڃا تاهيان سگهو ويڃاري،
 آه ان چنڊ جي ڪارڻ جو ڪهڙو ڪارڻ؟

غزل

شيخ "اياز"

اي صراحي پڪار، "ڪو آهي؟"
هڪده هئن غموي چيو آهي!

هن جهان وسيع و تشها و،	ڪجهه محبت جو آورو آهي.
هڪده جي آدام مانجهي و،	ڪير چوندو پئن پرو آهي!
هر تغزل پري نٿا جو،	لڀ محبوب ڦاسيو آهي.
بهتر آهي وسار هجر محرم،	ختر ٿي رات، سوجهرو آهي.
ڪاروان حيات ڪي لرامه،	هر مائمر لڪو نٿو آهي.
ان و تنهنجي چن جو آ ملال،	هر شايد "اياز" جو آهي.

(۲)

ڪنهن ڪنول ڪي چيو هو مون رات،
هڪ ملو گيت ٿي لڳي پر رات.

شڪو ٿي ويو هو منهنجو صحن،	تنهنجي زلفن ۾ لٽي پئي هئي رات.
مان متارن جي مولن کان وڇڙي،	ماڪ وانگر ڪڍي سر اوائت.
چنڊ - توکان سواءِ ڪهڙو چنڊا	رات - توکان سواءِ ڪهڙي رات!
هيءَ سرءِ جي آدام چاندو ڪي،	رات خاموش، جيءَ ۾ جذبات.
ڪوئي نگر مان نزار لاه "اياز"،	چن محبت ۾ ٿي وئي آ مات!

(۳)

اڪيون عاشقن جون اڃايل اڃايل،
دلون درد وارون، دکايل دکايل.

هر لاه اي دور تاريخ ڪيئن،	اڃا خون انسان جو رهندن اڃايل!
ڪٿي انهن اهر ڪرم، تون ڪٿي آن،	اڙي، ڏس ته چورا جيڪايل سڪايل!
ڪڏهن هاءِ ڏسنديون نظار محبت،	اڪيون آس وارون، جيڪايل جيڪايل!
مان ئي نه تاج ته پرا پنهونءِ جا،	ڪٿي آه هڪ ڪيچ، اي منهنجي آيل!
ڪڏهن منهنجي خامين پٽ ڏس ته دنيا،	مون تو ۾ خويون، هزارين خمبايل.

(۵۲)

مهران

ڪنن ٻيلا ويهي سڻايان داستان پڇري منجهان؟
درهتي ڪونهجي ٿو، ڪنن ڳايان به مان پڇري منجهان؟
عرش جي ليلان ڏي مان ٿو ڏسان پڇري منجهان،
ها ڏسي ٿو مون ڏي شايد آسمان؟ پڇري منجهان.
آسمان؟ مهجي آسگن ڪسي اشارا ڏي نه تون،
تون ئي ڇو، توڏانهن ڪنن آڌري اڇان پڇري منجهان؟
جن بهار آيو، تنهن مهجي به پتر ڪهجي ويا،
هن بهاريءَ جي ڪرپان ڪنن آڇيان پڇري منجهان؟
باغ جي در تي آهن ڇو منهنجي پڇري ڪي رکيو؟
دل چلي ٿي، جي ڏسان ٿو گلستان؟ پڇري منجهان!
اي مقدرا تون ئي ڇو، ڇو تون ڪرپان، ها چٽ ڪرپان،
ٿو ڏسان چلندو سان پنهنجو آڻيان؟ پڇري منجهان.
مهربان، سون ڏي نه ڏس، هنن، ليڻ ٿا چاڪي پون،
ساري گلشن ڪي نه مان ٻولي جهان پڇري منجهان.
ڇا وري آيو بهار آهي اوهان جي باغ ۾؟
هیر جو ڪجهه گيت مان پي ٿو پٺان پڇري منجهان!
خوش رهن ماڻي آهي، مون ڪي وساري جي ويا،
شڪل تن جي ٿو سدا ٿورندي ڏسان پڇري منجهان.
پتر پتي منهنجا، هننر صيڌا در ڪسولي ڇڏيو،
لاه هنن ڪي پل، مٿان آڌري وڃان پڇري منجهان.
آءُ بي هر ئي مه، صيڌا ٻي، ڪنن ڏهن نيت،
توڪي مان ساڙي ڇڏيندس آه مان پڇري منجهان.
هاڻ ڪي ساري ڇڏيان، ها عرش ڏي پڇرو ڪٿان،
منهنجي قسمت تون ئي ڇو، مان ڪنن ڇٽان پڇري منجهان؟

”پيشواي قوم ڏانهن“

(غيرن کي خيردري جي ڏيکارڻ کان متاثر ٿي لکيو ويو)

رهائي ڇڏ نه پئي ڪو، شڪر امتحان ٻائي؛
گلستان ۾ نه ڇڏ ڪو گل، لڪو ڪو باغبان ٻائي.

ٻلي ڏي دعوتون اهل ستر کي پنهنجي خلوت ۾،
رهي جهڻ ڪو رنين کان، نه گوشو ٻي لاهان ٻائي.

سڪائي ڇڏ ستر جي آڱ سان، ٻائي درٻائن جو،
رهي جهڻ ديس ۾ ڪٽ پي، لڪو آب روان ٻائي.

ٻن جي ياد سان، سرجهڙ پوکون سڀ ڇڏي،
نه ڇڏ ڪنهن سر لڪائڻ لٽي، اسو و آڻيان ٻائي.

سهاڳڻ جي مٽي جي سڀڙ جي، سرخي نه ساڙي ڇڏي،
جوانيءَ جي اسڪن جا، مٿائي ڇڏي نشان ٻائي.

ڏيڻ پيڻ جي عصمت، ٻل وڪاسي مارڪيٽن ۾،
مرات جا نه ڇڏ ڪاٺيا شڪر جي نشان ٻائي.

وطن جي لڄ وڪاسي ٿي، سر بازار ڪوڏين تي،
ٻلائي پي ڪنهن به دادگرا ڪهڙي اڃان ٻائي؟

زبانون بند آهن ٻوسن جون، خوف و دهشت کان،
ڪڍي ڪوڙو ڪڍين ٻاهر، ڪري ڪيئن ڪو فغان ٻائي؟

ڇوڪري آ سِر تي پڙي، فضاين ۾ هٻار آهي!
لڪي آ لاکڙو هوشيار، ناهي ياد بيان ٻائي.

سلامت ڪيئن رهي، جي قافلو هالي سر منزل،
نه حال بيڪسي ۾ آهي سِر ڪاروان ٻائي.

رتين سان رهائون، جي وهون هٿن روز شب تنهنجون،
تيجو مان آ ظاهر، نه تون ٻائي، نه مان ٻائي.

هاڻ ويڙهين جيي پراڻي ڏن مڻايون ٿا اسين،
 اڄ نوان لفظ نون مازن تي ڳايون ٿا اسين.
 ڏس! نفا آهي نين، آهي هوا جو رخ نئون،
 رت نين آهي، نين مغل سجاپون ٿا اسين.
 ٿا اکن دل ۾ نوان آڏسا، نوان جذبا ڪڍين،
 ڪنهن طرح تي ڪي نه پلجي پي ڏاپون ٿا اسين.
 اڄ، اٿن مان اولوان سورج! نون ٻاڪون ڪڍي،
 آه، تنهنجي راه ۾ ٻاڪون وڇايون ٿا اسين.
 ”گل“ ڪري طولان سان تهذيب ڪڍي جا ڏيا،
 آديت جي نين چوٽي ڇڪايون ٿا اسين.
 اٿن اٿن مان ٿا اٿن ڪن ٿي مڪهو ڪڍن،
 صلح جو پٺاڻ ڏيا ڪي مڻايون ٿا اسين.
 هيءُ ستايل ۾ ڏکي پورهيت اٿي جوالا سڪي،
 خوف ڪر پوئجي پئي توکي چايون ٿا اسين.
 هر ممي انسان ڪي تدبير دوکو آ ڏس،
 تنهنڪري تدبير ڪي اڄ آزمايون ٿا اسين.
 مشڪلاتن ۾ به سرهڻ سرهڻ مردن جو ٿيو،
 ڪين ڪڍن کان ڊي آسون وڇايون ٿا اسين.
 زندگي دل ڪي لڳي پياري ڳلائي گل جان،
 ڪين ڪڍن کان ڏهن دامن پڇايون ٿا اسين.
 زندگالين ڪي آڃاڙي، هن ڪي- نڪو ڪري،
 ڪين لاهن ۾ جازن ڪي سجاپون ٿا اسين.
 ”ڀارتي“! ڇاهي پراڻا گهر، لگر، جهوتو نظار،
 هاڻ ڏيا ۾ نين ڏيا پڻايون ٿا اسين.

ڪٽر موي ٿو عروج، زوال آهه بس ليال،
 پهتو خيال توڙي ٿي، لڏڻن ۾ آهه حال.

سچ آهڻدي ٿي رات جي اونداهه ۾ ختر ٿي،
 گهٽ آهه روشني سو ٿي آهي الڳ سوال.

آيو نه موت مهل ٿي، آيو هينئر ته ڇا،
 الڳ ۾ جيئن مهال هو ۽ اڄ مرڻ مهال.

آيو ڪٿان؟ هو ڪير؟ ۽ ڪيڏانهن ويو هليو؟
 ڪنهن کي ڏسي حيات ۽ مړي منتظر سوال؟

ڪم ڪهڙي سان ويس پئي ڪيڏانهن؟ ڪٿان؟
 آيو خيال ڪنهن جو؟ ٻيڻ "شمار" 1 ٿي خيال.

نيرنگ خيال

ڇڏ هذاب ۽ ثواب جون ڳالهون،
 واعظا، ڪير شراب جون ڳالهون.

هڪ نه زاهد هذاب جون ڳالهون،	هڪ نه جانان جي درد مند وٽ،
دل ۾ ٻيڻ اضطراب جون ڳالهون،	برق ۽ هذاب آسمان تي ڪيون،
خمسرت ۽ آفتاب جون ڳالهون،	شب ۽ مهتاب ۾ ٿيون لطف ڏين،
وصل جي شب حجاب جون ڳالهون،	هاڻ هينئر حسرتن جو خون ٿي آ،
ٿيون لڳن ڇڏ ته خواب جون ڳالهون،	زاهد، تون ۽ حورو باغ ۾ جان،
ڇو طرف ٻيڻ وقاب جون ڳالهون،	اسن هائب، سڪون عناق ٿيو،
روز ۽ رات الحساب جون ڳالهون،	واعظن ڪنن ۾ زالو تنگ آيو،
درد جون، اضطراب جون ڳالهون،	"جوش" ڪير آهي جو ڪري مون جان،

منهنجو من ۾ي ايئن ازل کان آھ ھڪ ماڻڙاڻ وڙ،
 جڙين سڌائين کان پوءِ ڇوليون ڇٽين مھراڻ وڙ،
 ساز جي ٿارڻ سان مڪتبي ٿا مڪھن اڃ ۾ي مڪي سڙ،
 ستن ھل سڙ جي وڪڻ ٿو ڀروسو جي پاڻ وڙ،
 ھر ٿواب آ ۾ي مڪون، ۾ي لذت آھي ھر گناھ،
 ذھن آھي منهنجو لھڪ و ٻڌ سڌي ۽ چڪتاڻ وڙ،
 ھي ۽ بھار آھي، يا ارمان جو آھي ڪل ڪل ڪل ڪل،
 خون جي ٻو آ مليل گلون جي ھن سرھاڻ وڙ،
 جنھن کي پنھنجي عز ۾ي آھي ٻڌن، اي ماڻھو
 مڪين وڪي مڪندو ٻڌا، سو ڀروسو اڳواڻ وڙ؟
 يا وڙ ۾ي ماڻھو، يا سرھن پوءِ مڪيون ھتي،
 مان پيو آھيان منھجي، گلزار جي ماڻھو وڙ.

”بشير“ مودھائي

ڇمن ڇمن کي ڏسو سي، آڌاس آڌاس اسان،
 لنگر لنگر کي ڏلي آ، حسن آس اسان،
 مان ھي پنھنجي محبت جو خاتمو ۽ ھجي
 ٿا ۽ آھيون گھڻي وقت کان آڌاس اسان،
 اسان جي ڌر مان ٿي آباد آھي شھر الر،
 رھيا ۽ آھيون سرت جي آس اسان،
 ۽ تنهنجو ھر، ۽ ھر ڏل کي، ۽ لڪر جھان،
 خبر ۽ آھي ۽ ڇو آھيون آڌاس اسان،
 ٿي رات پوري، ۽ خالي رھيو اسان جو چار،
 ڪري مڪھلي ۽ مائي ۽ کي التماس اسان،
 ڪڏھن ڪڏھن ۽ اوھان کان سوا قرار مليو،
 ڪڏھن تياسين اوھان وٽ ۽ محو ياس اسان،
 خبر اٿئون، ۽ اسان کان هو ۾ي خبر آھي،
 ”بشير“ ٿي ۽ مڪھيا آھيون پر تراس اسان.

دک درد موين مور ۽ مځين چو امر طئي،
هي مهنجي پڄاڻي لاه آيو آهي وکسر طئي.
پا ڇوڪ ڇوڪي هور ڪيو ڇت کي چرو تن،
ڇا خوب مون جي ڪئي منزل آ نظر طئي.
جوگن جي طرح جوگ وجهي لالڪو لنگ لي،
تو لئي ته مٿا مون ڪها هين ڪشي ڊگر طئي.
مر مٽ ۾ ڏين ساه ڪرڻ صدي سڀني تان،
هيءَ عشق جي منزل ڪندو ڪو مرد مگر طئي.
وهر جان چمو چيرا بڪيون جيءَ چلي اڃ،
ڇا حال مندر آءِ ڪندو روز چنگر طئي.
”حافظ“ کي ڄاڻي ڇا لکڻ مٽ ورهه ٿا،
آ پشور زدن ۾ ڪريون صد سال سفر طئي.

ZAFAR
QAZMI

”وڊيل ٿي وايون ڪري، ڪٽل ڪوڪاري!“

— چترڪار: ظفر علي شاه

ڊرائنگ ماسٽر، اين. جي. وي. هاءِ سڪول، ڪراچي.

مادر وطن

اي سنڌا اي مادر وطن!
 قربان توکيان جان و تن!
 فردوس آ تنهنجو صحن!
 اي واديء رشڪِ عدن!

تنهنجي فضاين ۾ سحر، تنهنجي هوائن ۾ عطر،
 آ هير ملوڙي ۽ ائس، ۽ دهر بهارن ۾ سرورا
 تنهنجو ”لطيف“ ارڇند، ٿارن کي جنهن وجهي ڪند،
 روشن ڪيا اسان جا رلد، آ ”شاه“ ٿي مون کي غرورا

تنهنجي مهاڃي ٻولڙي، تنهنجي ٻيلاري جهولڙي، پُر ڪيف تنهنجي لولڙي!
 اي سنڌا اي مادر وطن!

اي ”سنڌ“ اي خواجا غضر،
 اسي ڪچيا تنهنجي زلضر،
 تنهنجي اداين ۾ لهر،
 تنهنجي لنگاهن ۾ گهر،

تنهنجي ٿي ڇولس ۾ چڪن، تنهنجي ٿي موجن مان ميلن،
 پالهي اچي پاهر پون، هي لعل ۽ هيرا هزارا!
 سونسي سمهي ٿا ڪڍن، ڏينهن رات محبت ۾ گهن،
 ان ڏوجري ۾ ٿي رهين، والدا لڻا ويهن ونجهار.

تنهنجي مهاڃي ٻولڙي، تنهنجي ٻيلاري جهولڙي، پُر ڪيف تنهنجي لولڙي!
 اي سنڌا اي مادر وطن!

اي واديء شاداب تون،
 اي ديس لاجواب تون،
 اي سر زمين آداب تون،
 اسلام جو آن باب تون،

سُڪ جي تون ڪائنات آن، ڪنهن مهل ٿا جي جهات آن،
 سهڻي ”سچل“ جي لات آن، گيتن جو آهين ديس تون!

هوڪن جي لائسي وٺي، پيلن جي سرهائي وٺي،
”سايءَ“ مندي وٺي وٺي، ڀٽن جا پهرين وس تون!
تنهنجي سڃاهي ٻوليءَ، تنهنجي ٻيلاڙي جهوليءَ، ٻرڪيف تنهنجي لوليءَ!
اي منڏا اي مادر وطن!

”هتي“ ڀٽائيءَ جا وطن،
پيچل عطاڻيءَ جا وطن،
مارن جي ڇائيءَ جا وطن،
”هتي“ ٽپائيءَ جا وطن،
ستن لهرن جا وطن، هارين اسيرن جا وطن،
”هتي“ ڀيرن جا وطن، توڙي آهي ڀرپور ڀارا
اي ڀنڊ ٽارن جا وطن، وهه واه ٻهارن جا وطن،
ڍانڍن ۽ ٺارن جا وطن، جهنگلن جهنگلن ۽ آڀارا
تنهنجي سڃاهي ٻوليءَ، تنهنجي ٻيلاڙي جهوليءَ، ٻرڪيف تنهنجي لوليءَ!
اي منڏا اي مادر وطن!

ڀرپورن ۽ ڇارن جا وطن،
ڀنڀرن ۽ ڀارن جا وطن،
رولهي لڀارن جا وطن،
سادن منگهارن جا وطن،
هو جهوپڙن ۽ خوش رهن، گهري ۽ سردِي سِر سِر،
بوهي چوڙهي تارا چنن، ڏٺي هڪل هڪلن جهارا
سِر سِر واه ٽي پٽا ٿڌن، گاهه ڇوڙن ڪڙڪن ڪڙڪن،
۽ ڇوڪر ڇوڪرا ڇنڻ، اسي منڏا آهي سِر رازا
تنهنجي سڃاهي ٻوليءَ، تنهنجي ٻيلاڙي جهوليءَ، ٻرڪيف تنهنجي لوليءَ!
اي منڏا اي مادر وطن!

”بردي“ جا اوهڻا وطن،
تنهنجا رهاڪو خوش وڻ،
تومان خوشيون ۽ ٺڪڙي پون،
خوشبوءِ سان وڻ واسجن،
هر جاءِ گلشن جو گمان، تنهنجي لاءِ وصفن جو بيان،
تنهنجو آهيان مان پاسبان، هي نوتان سِر صدي اٿرا!
توحيد هي تون هر زمين، وحدانيت جو تون آئين،
او ديس منڏا دل لڻن، مون کي سولوين تنهنجو قسرا
تنهنجي سڃاهي ٻوليءَ، تنهنجي ٻيلاڙي جهوليءَ، ٻرڪيف تنهنجي لوليءَ!
اي منڏا اي مادر وطن!

قطعا

گورڊن محبوبائي "پارٽي"

معلوم آهي، مان ڪنهن جي نٿي، هي سندر گيت ڇاپيان ٿو؟
اڻڪالت ڏسي، پرخود بشچي، هو جهڙن واسگر ڳايان ٿو؟
ڪوڪس لائي، ڪوڏيان ڏئي، هل منهنجا گيت پڙي ل پڙي،
مان بهجي ڪيئن مان ساڻي! منهنجو ئي سَنُ بهلايان ٿو.

منهنجا ڳولڻا ڳولدي ڳولدي، ويا مند سمورا ڪارا ٿي،
منهنجي آهڻ جي لهس وڇان، ويا هئا ڀڙڪا ڪارا ٿي،
منهنجي آهڻ جي ٽوڙ ڏسي، پشڪ بهيلي هي چين ٿي،
هر داغ ڏها جي ٿو دل ڪي، هي چمڪن آڻا اڄ ڪارا ٿي.

ساجن--ورج ڪمان وڙهي ٿي، مون چند چريو سرور ڏاڻو،
و پرچم-گل مان ملندي ٿي، شين ڪي غر ۾ چوڙ ڏاڻو،
هي ماگر ٿو ٿيو چوڙس ۾، ڪوئل ڪوڪي برساتن ۾،
اي ڪادرا تنهنجي قدرت جو، مون آلتوئي دستور ڏاڻو!

هل وڃن وڇوڙي جي غر کان، منهنجي آڻا جا ٿول چٽي،
هل تنهنجي پساد اچي هل هل، مون پرهڻ خاطر سوڙ ڪٽي،
جو درد ڏاڻو آ ٿو دل ڪي، پوان جو آڻ علاج ڪريان؟
يا عمر سيني شل او سائين! منهنجون اکيون لاسور ٿي!

آغاز نه ڄاڻان ٿو پنهجو، انجام نه ڄاڻن ٿو چاهيان،
شروعات بهاري جي وچ ۾، ڇا ٿيندو؟ مان ڪئن سمجهيان؟
واقف نه اٿالڪي رستي جو، معلوم لڪي منزل مون ڪي،
ته به هاڻو آ چيون-هت ٿي، ڇاڪاڻ ته مان راهي آهيان!

هين ڪهڙجن واري دنيا ۾، جڏهن مون کي لاجاري ٿي،
تڏهن سوچيو جو ڪيئن وڃان هن جي در تي ويڙهي ٿي،
جنهن ويل اهو ويڙهي ڪري، مان پنهنجي گهر مان نڪتس ٿي،
تنهن ۾ به اچي منهنجي در تي، هوڻ پهتو پاڻ بيڪاري ٿي

سدت ڪيئن مون مڃائي ۾، سالڪي مني ٿي متوالو،
ليڪي مون کي لڳو مڪائڻ، ساڳي ٿي ٻولڻو ٻالو،
جنهن آڏي ٿي مون ساڳيءَ جي پانهن جهلي، تنهن ۾ وجهه ٿي،
مان ئي هوس شرابي، ساڳي، مان ئي مڻي، مان ئي ٻالو.

ٻلو ڪٿي ڪٿي ٿي، ٿي، ٿي، ٿي، ٿي، ٿي،
مون کي مون ۾ معو ڪرڻ ٿي، سمنجن جو منار ٿي،
سب تي آهون، سوز، سدائون، آزي، سمجاري ٿي،
ٻرو ڪٿي جو آخر خوش ٿي، او دلبرا ديدار ٿي.

منهنجي دل جا درد سور، تنهنجي دل کي ڪهڙو وٺا،
منهنجي آسن جا قطرا پڻ، تنهنجي لشي لپا لعل مٺا،
تون او ڪولن شاعر مون کي، پر مون کي بس چاڻ اها،
چوٽ لڳي، دل آه ٿي، جي لاک ڪولا، سي گيت ٻيا.

مون کي هو ارمان اهو، آ پل پر رات سهائي،
سؤندي آخر سندرگا ۾ جلندي لپت جهولي،
ڏس ته اچانڪ منهنجي ڪٿن ۾ ڪون پئڪيو: "اي شاعرا
تون لائي، جڳا لائي، لپڪن تنهنجا گيت نه ٿا لائي."

علي محمد "مجرور"

ڪو منر نا آنا آهي ته جا،
زندگي مون ڪن خفا آهي ته جا،
نيت آداب وفا ويندو سڪي،
اڄ زمانيو پوڻا آهي ته جا!

(۱)

له چڙيو آه ماڻهو ۽ مرگه
گرچه ههوا تباھ حال آهيون
هر زماني جي ناشايست جي
چوٽ کائي به پاڪمال آهيون.

(۲)

گوهر کنڊا نه اي چڪور چربا
چنڊ سان دوستي اجائي آ
چنڊ هڪ رات جو سافر آ
به گهوڙيون سولهن جي مھائي آ.

(۳)

تنهنجي اکين مان پتي آجنهن تي،
سو سڌائين ڄمار ۾ آهي،
تنهنجي عارض مان چنهن چٽاڪجهه گل،
سو هميشه بهار ۾ آهي.

وباعيدون

نارايڻ "شيار"

(۱)

ڏس جوڻشي هٿيار به تارا سو گئي،
۽ هاتڙ لاچار به تارا سو گئي،
ڪڍو نه مگر فرق ڪٿڻ ۾ ٿين جي،
اٿن "شيار" نه هو، ٻار به تارا سو گئي

(۲)

جي دل تي نه پڙهي نه ڪرڻ جا ايندو؟
پاڻي ۽ گهوڙن ڌارڻ ڪرڻ جا ايندو؟
هو روئي رگو سوت گهرڻ وارا ڏس،
آيو نه جيئن جن کي، سرڻ جا ايندو؟

(۳)

هو روئي ڪرين ٻڌڻ کي دنيا ۾ خراب،
وڪ ڪل نه ڪلي توهان زمانو به شتاب،
اي دوست! پالي ڪن ڌرا پاسي ٿجانءِ،
گورھا ڪڙي ڪارو نه ڪن متهجو شراب!

(۲)

سجهالون ۽ آهڻش اجايائي ويا،
وڙين ڪٽين ڊڊ واڌ جهڙو ڇا پيا،
جڻت جي سڄي عش جي لالچ هوندي،
ٿڌا جي ڇا ڏوهه، آهي ٿي ٿي ويا

(۳)

پڙي ۽ ڪي ڏکي ٿهر وٺي ماحل ڏي،
رٿرو ڪي سڏي راهه ڇڏيو منزل تي،
اي "شيار" ڏکڻ هيڪ ڊپل ڪن ڏهي،
بي عرش مٿي آه پڇايسو دل ڪي.

(۴)

هڪ هڪ ٿي ويون ڳالهيون پرائيون وسري،
هڪ محبتون ۽ روح رهائيون وسري،
هر ڪن سگهيون تاز پربل نئين جون،
پارويون سي پڇائون ۽ ورائيون وسري.

آزاد نظر

شيخ "اباز"

(۱)

اسان ٿنڀ جا ٿيڻ آهيون، ٻرين
سٺي ماه جاگي،
وڃي دور دور،
ستارا ٿاڙي اسان جو ڦهرون،
سوين چنڊ ساڻي،
ڪنهن جا سوين ٿاڻا وهڪڙو ۾،
سفر ۾،

سوين ڪائناتون،
له آغاز جن جو له انجام جن جو،
زمان ۽ مڪان کان مسلسل لڳاتون،
ازل کان ابد تائين سڪ جون پراڻون؛
جڏهن موت ڪاڻون،
سوين راڙ آهيون،
سوين ساز جي لاه آواز آهيون،
سوين چنڊ چاهون،
ستارا ٽيڳاهون،
الهن سان اچي چڱڪ سهر جڳمگايون،
اسان جاڳڪ جا پاڳ آهيون، ٻرين!

(۲)

هرڻ هٽلا
دولي دولي، ٽڪجي ٽڪجي،
ڪنهن وڻ هٿان وٽلا سوچن!

"ساري هٽي دٻي ٽي وڃ،
"اڃ جي وٽ ٻين ڪجهه به نه حاصل!
"ماه ستر، جو عمر ڪٿي سي،
"پوند پوند ٿي، پٽڪي پٽڪي،
"دولي دولي، ٽڪجي ٽڪجي!"
هرڻ هٽلا،
وٽلا سوچن.

ڪنهن هن واريءَ جي ويندي ۾،
لهندي سج جي ٽڪي جڙي آ؟
آه ڪٿي سو اڙي وينجهر!
لوري آي مان چنڊ ستارا،
ڪرڻ اشارا؛
ماه سٺيا ٻائي ٿن جا،
چال هٽي من وهجي ٿن وٽ.
بست- رت جي پاڪ- ٽٽي ۾
هر ڏڪڻ جي هنج ۾ پنهجي،
احتج مٿائي، من رجهائي؛
ڪهڙي له گذري- ساڳا ڪرلا،
سج جون بڙيون،
رج جو اولو،
اڃ ۽ جهولو،

ساگو رولو:

هر شيء آهي ساگو ساگو.

دولي دولي، ٽڪجي ٽڪجي،

بولد بولد اٿي پٽڪي پٽڪي،

هرڻ هڻلا

بيلا سوچن!

(۳)

رتلي، هيءُ نور جي برساتي،

ڪنهن مٿان چوڙي ستارن جي ستار،

آسمان مان پائي چڱ ٿي جهانوي؟

سارو عالم ٿڌو آهي الوت،

ڪنهن جي ڪنهن جي جاڳ ٿي ان کي سٺي،

ساز جو سنسار جي سڀني ۾ آ!

هرش کان وڌيڪ اچي آي فرش ڏانهن،

نور ۽ نهي جي لٿ!

جن ته ڪوئي باز هو منهنجو خيال،

جو آڏاسي ويو بلڪه تي دور دور،

ٿڌ جي ٿڌوي پڪيڙي کي جهٽي!

شبح ”راز“

خورشيد قmena

رات چپ چاپ آهي،

خاموش لڪا آ ساري؛

رات خاموش، خطرناڪ، اداس،

۽ بيان جو پٽ.

مون سڄو، منهنجي اي محبوب حسين!

پر منهنجي جان! سحر جو آ ٻين،

رات کان پوءِ صبح ٿيندو آهي،

هجر کان پوءِ وصال ٿيندو آهي.

هر اڏيري کان پوءِ ٿيندي آهي شعاعن جي اسيد،

هر قباحت کان پوءِ ٿيندي آهي لطافت جي اسيد؛

پوءِ منهنجي جان! ملي زهره جيئن!

جو ٿي تون لڳهه وڃائين بيجا!

تير کي وقت گهڻو رهندي ڇا؟

هي سياه رات، گهڻو رهندي ڇا؟

هي پراسڪ آوار،

جهن کي آهي نه ثبات،

پهر ان ٻائي رهي جنهن جي حيات،

اي منهنجي جان! سحر جو آ ٻين،

هو ڏسڻ ٿي!

ڏس ته هو سحر جو تارو لڪنو،

جن ته دريا ۾ مڪنارو لڪنو؛

اي منهنجي جان! هي صحرا ڇاهي؟

هي بيان جو پٽ -

ٿيڪ ڪنهن منزل مقصود جو رهبر ٿيندو،

ٿيڪ ڪنهن جنت فردوس جو دارو ٿيندو!

اي منهنجي جان، ڇهن جي خوشي،

بس منهنجي دل ۾ تلاطم آهي،

منهنجي دل کي ٿي ٻڌائي مدحوش،

- تو به محسوس ڪيو؟

ڏس ته سحر،

بس اجهو آيو، اجهو، آيو گلستان حيات؛

- هوءَ ڀريان منهنجي ڏسڻ ۾ ٿي اچي منزل شوق،

ڏس ڀريان منزل مقصود جو تارو لڪنو،

يعني جن عالم انسان جو ستارو چمڪيو؛

- ڏس تون مشرق جي ٻار،

ڏس ته ڪيئن ڏينهن جي سلطان جي سواڙي

ٿي اچي!

ڪهڙو آ حال و حال!

”اي خبردار“ ۽ ”هوشيار“ جو آواز بلند،

يعني خورشيد قmena جي سواڙي آهي!

عهد وفا

ڪيئن وهي ياد تنهنجو ياد سو هيٺان وفا!
تنهنجو شڪوه آ ٻڌا:

- اي منهنجي جان، هيءَ تاريڪ لُٺا،
جهن جي خُشناڪ ادا،

منهنجي هر شوق تڻا کي پٿارو مدهوش،
جهن جي مفاڪ اشارن ڪيو اهڙو مدهوش،
پنهنجي ڪنهن ڏيو به، تنهنجو هو ڪوليو آغوش،
جهن ۾ مان اهڙو سمايو هان، جو اڪاري ڏسڪيانند

هر ي دريائي "دلگير"

اڪيلائيءَ ۾

تيار ٿي،
گڏجي هلون،
پني اڪيلا باغ ۾
منهنجي مٿي منهنجي پٿري، او منهنجي بهاري لڙيل،
چالڊان ڪيو ڇت کي چريو،
سٽيءَ جو دل تي راج آ،
مشڪي چن ٿو چوچ مان،
جن ڪو اشارن سان ٿو توکي سڏي، مون
کي سڏي،

ڇا ساڻ آندي ٿي ستار،
سا ڇو بهاري لڙيل،
وڻندو جو سون کي گيت آهي،
سو گاءِ تون؛
بجلي ڏکي تن من ۾ جئن، سارو بدن لڙاه تون،
سني تي منهنجي لپت تون،
مدهوش ٿي، مان اڌ اکيون پوئي ڇڏيان؛
ڌڪ ڌڪ جا تنهنجي دل ۾ آهي،
سا منهنجي سيني ۾ ساه،
تنهنجو معطر سانس منهنجي سانس جئن هڪ ئي،

اي منهنجي جان، اهو عهد وفا،

- تو ٻڌو ڪيئن اهو وسري ويو؟

تو ڏلو عشق جو هيٺار مون کي،

تو ڏنو وعده خلائيءَ جو ڪو الزار مون کي،

ها تنهنجي پشرو ڦرون ساز مون کي،

دولت گردش گردون جو ڏلو راز مون کي،

ٿي وئي منهنجي ٽنهي محبت خاموش،

۽ رکيو حسن جي سرڪار سون ٿي هي الزار،

- پني مون وسر محبت کي ڪيو آ بدنامرا

منهنجو هي ملڪ وطن آيو آزاد،

مون نه سمجهيو هو هتي ڪير جون لهرون وڻنديون،

مون نه سمجهيو هو هتي رهن ڪڍيون

حور و تصور،

مون نه سمجهيو هو هتي لوج تي رهندو انسان،

مون نه سمجهيو هو هتي مڙش جو ٿيندو سامان،

مون نه سمجهيو هو هتي ڪين ٿيندو قسق و مجبور،

نه اهو درد مصيبت جو زمانو رهندو،

نه اهو گردش دوران جو فسانو رهندو-

مون نه سمجهيو هو وطن ٿيو آباد،

او لرملا، او لرملا،
 او سنجي ملاي لرملا،
 آهين ڪئي، مون کي پڪڙ
 ڏس، تو هئا مان جاڳ و.
 سڀن و ٿو بهجي وڃان،
 ڏس ڪيترو آهين اڪيلو هاء مان،
 آهين اڪيلو هاء مان!

سڳن آهوجا

چاندني رات جا قارا

چاندني رات جي تارن جو لٿا! -
 جيڪا مشرق جي ڦهنگهه جي حرمخاني و،
 ڪي ڪنڌيون - ڪا ڪٽي ڪند وڃي ڪا ڀر و -
 باادب پٺيون هين حسن جواني کي ڪٽي،
 عمر گذري وڃي تن جي ائين ٺٺي ٺٺي،
 اڳ نه شاهي جي آدمير جي ڪچي!
 پيدا ڪري نه ٿي سائن و نه دل و ڏاڏڪن،
 - پر به جن لٽجي وڃي حسن جواني تن جي!

چاندني رات جي تارن جون اڪيون! -
 ڏرمالا و جئين ڪوئي سار ٿڪجي،
 تنگ ڪري جي هيس، پوء و ٺهندي ٺهندي،
 منگوئن کي گئي ماريندي، ورائي پيا،
 ڏهن تي زور ڏئي ٿله کي ڪولندو هجي،
 ٿله جي بدلي مگر آڀري اڇن سي ڇيڙون،
 (چاندني رات جي تار وائڻگر)
 جن سڄي ڌار ڏٺو هو هن کي،
 بهجي ڀرپور نظر سان ائين شوڪين سان،
 جيڪا عرصي کان هين اوسڙو،
 - جنن اچي هي ته مٿس چتون ڪري،
 هن جي ڇيڙن جي اڳهاڙپ جو آڏائن ڪو مذاق!

چاندني رات جي تارن جون ٿڪايون گهر پون! -
 پنهنجي چاهي جي ڪا چادر ڏسي اس و سڪندي،
 ڪنهن ڪلارڪ و سندس زال کي حق ياد پون
 چند مالهو و سندن عرصي جون دهرائجندو
 ڪجهه غرض، غرض جون مڪروهر تقاضا پون -
 جئين:

هي زبان پڪي، جو ٻارو تو خوشي مان ڪاٺي
 ڪجهه نه ڪجهه گند پيان صاف ٿيڻ لڳ ٿو ٻڏي!
 بد زبان مودي، جو لاڪار ڪندي هر هفتي
 لالچي، آسري تي ڏهندو وهي ٿو هر ٻارا
 و هو مائٽ!

دور جو وشتو جٽائيندي جو ٿڪيو لاهي،
 ٿوري ٿوري و جو زوري و مدد ڏيندو آهي،
 جنهن جي بدلي و مگر
 ڌرم آچار جي ڳالهين سان ڪڏوڪڏ، ٻاڻي!
 سني و دوڏا چائيندو آهي!

چاندني رات جي تارن جو هجورا -
 ڪارخاني و جئين ڪار و مشمول هجن،
 ڪسهرسي و غريبي جا الوڪا ٺهڪار،
 جن تي سڪ پين حرار آهي و محنت لازم،
 جن جي ڇيڙن کي ڇهي وڃي ڪوئي خواب، آسگ،
 جن جي هستي کي ڪا مڃي، ڪوئي مطلب لاهي،
 و جي آهي ته اهوئي آهي:
 ڪنهن جي سرمايي جون يڏو و بهس پانهون،
 تن جي لس لس کي ٻوڙي پل پل،
 زرد چمن سان ٿڪي جون کي ڪڍندون ٿي رهن!
 بت ٻڌا ڪار و مشمول ته آهن مزدور،
 پنهنجي ڪو ڪار و مشمول هيشه وانگر،
 - شڪ ٿو گذري ته سندن غير واهي چپ سان
 ڪوئي ڀڃت ته نه ڀڄو آهي!
 ڪوئي ڀڃت ته نه ڀڄو آهي!

ادب لطيف

جهانمندان پايا

زندگي

زندگي ... ڇا آهي؟ ڪير پڙهي، ۽ ڪير ٻڌائي؟
روزمره جي چرچا، هنن ٻن جي حرڪت مان ڇا حرڪت ٿي آهي ۽ آهائي؟
خيال جي چرچا ڇا آهي ۽ نڄائي ٿي؟ ڇا اها زندگي آهي؟
زندگي انسان کي احساس ٿي ڪرائي ته سندس هنن ۽ خلق ان جي ئي آڌار آهي -
سندس ئي ساج ۽ ڪاڇ آهي.

صبح کان شام تائين هو هڪ هنڌان ٻي هنڌ ٽريندو ٽرندو ٽو رهي، تڏهن به کيس
اکين ۾ عڪس زندگيءَ جو ٿو چڙهي. چوي ٿو، ”ڪم ڪندو ٿو رهان، تڏهن به
مانيءَ ڳوٺو ٿو رهان؛ نه ته هوند هڪ ۾ ٻاهر ٿيندو رهان!“

پاڻ پڪهاري، سج جي اُڀرڻ کان، ان جي لهڻ تائين، هو صرف فتح ۽ شڪست جي
سائرين ۾ لٽندو ٿو رهي - غم ۽ خوشيءَ جي ٽوٽيندن سان سرچي، سائن رالڊون ۽
رهائون ڪندو ٿو رهي، انسان. ڇا اهوئي زندگيءَ جو نشان آهي؟ ڇا اهو سندس
مڪان آهي؟

خيال اهڙن وري به ڇو؟ ڇو هو ماريءَ هڪ جي جهڪ کي ڇڏي، ڪڙج جي
غني ۾ لهي پوي - نيمو جهن ڇا ڪوڙ مان ظاهر ظهور ڏسجي سڄي ئي ڪين ٿو، تنهن جي
پويان پوڻ ٿيندو رڳ ۾ پائيءَ لاه رلي؟
لطيف ۽ نفيس آهي زندگي - ڏاهن جو ڌڻ آهي.

گل جي خوشبوءِ منزل کي معطر ڪري، مٽي جي خساري اکين کي ڳاڙهو ڪري
مست بنائي، حسن جي هڪڙا لسن کي نت بنائي، دولت جي مستي زندگيءَ جي ٻيءَ
ماريءَ هستيءَ جي سراجي کي هڪ چل پل جو چٽڪو بنائي ڇڏي، ڇا زندگي انهن
حدن ۽ هنن تي آڏي ٿئي، يا انهن منزلن تي ڪجهه ڄاڻ نازل ڪري ٿي؟
ضرور ڪجهه ڪٽڇ ۽ ماپ جا ماپا جئون ٿا. ڪجهه ڇاپا ڇاپن به پيا. انهن مٺي
۽ زندگيءَ جو ظهور آهي؛ مگر انهن کي زندگي مشڪل چئي سگهيو.

ماها ۽ وٽ پنهنجي چاٻ سان چولدا ٿا رهن ته ”هيءَ زندگيءَ جو جهڙو پهلو آهي،
 مٿان ڏسڻ پيش ٿي سگهي ٿو؛ مگر زندگيءَ جو احساس اڃان دور آهي.“
 مها ساگر ۽ سهران جي ڪناري تي پهي، پٽين، دولدين ۽ ڪيشتين جي ڪڏڪڻ
 کي ڏسي، گهٽ ۽ گهڻن کان پوءِ گهٽڻيو، ته ڇا وٺيو؟ لهرن جي لڙڻ، ۽ ٺوڪڻ کي
 ڏسي، پوءِ هسيو ته ڇا زندگيءَ جي اڪسور جو ڪو ڪٽڪ به هٿ اچي ويندو ڪٿن؟
 جنن جنن وڃيو جمال ۽ ڪڙيو، تن تن ويندو جلال ۽ ڪمال؟ پوئتي هوندو.
 زندگيءَ جي وهڪ ۾ اڳتي آهي. زندگيءَ جو راز اولهه آهي:
 حياتيءَ جي حصي تي هڪ وقت انسان جي نظر پئجي سگهي ٿي. هو ان تي آڪڻ
 ۽ ٺوڪڻ ٿي ويندو ڇوي، ”زندگي مون ڏني!“
 فيلسوف اچي پڇي ٿو: ”تو زندگي ڏني؟“
 هو چوندو: ”ها، مون پنهنجي پنهنجي، ڪڏهي ڪڏهي ڏني!“
 فيلسوف چوندس، ”اها زندگي نه آهي. اهي صرف سندس وصفون آهن، جي ڪڏهن
 ڪڏهن پنهنجي ڀيٽ ۾ ڀتيو ٿيون ڇڏين.“
 زندگي... تڏهن ڇا آهي؟
 مشڪل آهي ان جو جواب، مگر ان جي غصلي جو باب هيءَ آهي.
 حسن زندگيءَ جو زيب آهي؛ ساز سندس آواز آهي؛ راک سندس لاک آهي؛ حس
 ۽ گس سندس ڀاڳ آهي؛ مهر سندس دڙ آهي؛ خوشي هوا جو جهوٽو آهي، جو بهار جي
 هوا والڪر اچي، لهر جو روح بهلايو دور تيار دور ٺاهان ۽ هليو وڃي.
 اها آهي ڪيڙ ۽ ڪيڙ جي.
 اولهائيءَ ۽ اوچائيءَ، ويڪر ۽ گهرائيءَ جي ڇاڻ، ڪاڻ جي بحالي والڪيان ٺهيل
 ۽ لڪل ٿي رهي. جيسين ڪو ٺهي ٿو انهن جو.
 همال بهت کان برف پگهرجي، ٿر ٿر ڪندي، سولهي لڏي پئجي، هيٺ لهندي،
 جدا جدا علائقن مان گهمندي ٿرلندي، آخر ميدان ۾ واهيءَ مان واه پئجي ٿي هلي. جدا
 جدا زمينون ۽ پهالا کيس پنهنجو رنگ ۽ ڪيميائي ڪٺا جو حصو ڏيو ٿا ڇڏين. صاف،
 پوتر آسماني آب، مليل ”وڻڻن جو تاب“ کٽيو هلندو ٿو هلي.
 تڏهن ته زندگيءَ ۾ ڪيترو به جذبات ٿيل هوندو جواهر جيوت جي جدا جدا بهرن
 جي لهرن جو؟
 زندگيءَ جو زور ۽ مور سندس منهن ۽ چوڙ وٽ معام ٿو ٿئي، مگر سندس
 وٽ جي ٽيڪ تڏهن ٿي سمجهڻ ۽ اچي، جڏهن جان کي ان جو جادو وٺيو ٿاڀو ڪيو
 ٿو پهي.
 معصوم جي چتر ٿر ۾ زندگيءَ جو زيب ۽ ذوق آهي، جهن جي ڇاڻ کان هو
 انجان آهي.

باغبان ٻوٽا ڏسي، سندن زندگي پسي، پنهنجي زندگيءَ ۾ ڏيکارڻ ۽ وارو ٻائيندو. گلن جا پي آواز ڊاگ ٻڌي، ٻو گيت ڳائيندو، جن ۽ ڇوڪرن جي چيوٽ جو راز. غني پنهنجي مالڪيت سنڀاليندي ٻيو سترهو ٿيندو؛ ته غريب جي زندگيءَ ۾ ٿيندي، موت کي پاڻ ڏيندي، ٻيو آرهو ٿيندو. زندگي پنهنجي کي هڪ ٻئي ۾ هلندي چلندي، مگر ڪنهن کي پاڻ تي قابو پوڻ نه ڏيندي!

”مان ۽ تون“ کان اڳتي هلي، زندگيءَ ”هو ۽ هن“ جي لاڳاپن ۾ سڌاري، والگين وچوڻي ٿي. انهيءَ وچوڻيءَ ۾ ڳوٺ کان ڪو به آزادي پئسي، کيس منهن ڪري ڏيڻ ۽ پيش جي ٿو ڪري.

زندگيءَ جو لطف آهي سندس لڪل لقاون جي لڪ ۾؛ مگر زندگيءَ جي ڏيندڙ ٻڪرو ۾ ڪنهن کي ڏسي ڪنهن کي ڏسي؟

زنده رهيو، ته آري عڪس اکين اڳيان پيش آوس ڪندي. عڪس تي اڪن چٽڪن ائين وارا ڪاڪ ۾ قيد ٿي ويندا، ۽ زندگيءَ جي جهولگارن ۽ هولگارن تي هرڪجي پوند. زندگي لغو نه آهي، ۽ نه آهي نقصان.

ڇا آهي ناهين زندگي؟

عبرت، عبرت، عشرت، مسرت، روماني افسانو آهي هي، يا موت جو ٿوڻ ڇڏو؟ زندگي اهو زندگي، تون ڇا آهين؟

(۲)

مٿس مٿي بهار جي هير جيان هلڪي، محصور حياتي - هو ٿيندي ڪڏندي، ڏڪندي ڏڪندي، اچي آيو جي ڳوڙ ۾ ويٺي.

اڳيون آيو جون آب هاريندڙون رهيون؛ ڇپ سندس چرلدا رهيا؛ دل سندس پنهنجي روشني پسي، ٿولي ٿي سمائي؛ سهائي رات هئي چٽڪ سندس لاءِ. ڇاتي سندس طوفان جي ٿوڻيءَ هٿ ڇوڙي والنگيان اُڀرندي، آسرندي وري لاه ۾ لهندي رهي.

ٻارڙي، آرام سان آيو جي سڀني تي ڪٽڻ رکي لڙي پئي. آيو جي ساز جو راز ئي جهٽيائين يا پنهنجي ساز جو سر سندس ساز سان ٿي ملايائين؟ شايد ائين ئي پئي ڪيائين - شايد پنهجي کان محافل هوندي، شاعرن هتي ڪنهن شعل شاعري ۾!

ڪير سندس سولهن ڀريءَ ڏليا تان ڀردو پري ڪري؟

وقت وڌو ڪون سهر وجهڻو رهندو رهيو. انهيءَ وڻيءَ ۾ نه ٻار کي خبر رهي ۽ نه ماءُ کي ئي مار ملي. گسڪندا ويا پئي کس هڪ ۾، جت ”تون ۽ مان“ آهي ئي ڪين!

آيو جي آغوش! اهر ته چٽڪ جنت ۾ سٺي پئي هئي؛ ٻار جي ٻانهن جي جڪوڙ انت بهار

جي ٻيٽ هتي اسڙ لاءِ. حسين ۽ لطيف هتي سندن ديار لپائيدڙ ۽ ٺهڻارنيدڙ هتي لڪار ٻار هي. سربلي ۽ سروي هتي ٻچڪار ماڻا جي!
اها به زندگي!

الهيء ملڙي ۽ لهر جو منهن ڪهڙي مهراڻ مان ٿو شروع ٿئي؟ ڇاڻ، سندن آلهي ۽
تائين مشڪل ٿي وئي ڪهڙي.

گود پنهانو گلزو و تزیل هسی، بود و اچی و بی، هسی بی هسی، ۳-بی بی و سی،
و سی، و تانی بی بی.

پاروي اهو خون اکيون جان تان چٽائي ڏسڻ لڳي. حيرت ۽ عبرت ۾ پنهنجي اهو
جي آسمان ۾ رنگ ۽ تارن جي تهيج ۽ تجليءَ کي ٺاڙڻ لڳي.

انهيءَ اک چٻي جي عرصي ۾ کيس ڏاڍي ملي وئي. رڳ رڳ سندن رڳجي ٻئي.
 ائين ٻئي معلوم ٿيو چٻڪ ٻجڪاريون هئي، هيڪ ٻئي کي ٻيائي رڳي ڇڏيو هئائون؛
 دليون ٻهي جون ڌر ڌر مال وڃائڻ لڳيون. رڳون سندن لهو جي ڌارا کي لڄائڻ لڳيون.
 الڪن سندن ۾ آواز ٻي آواز هو. سهڙن تندن جو ساز ٻنجهو راز ٻي آواز، وٺن کي، واهون
 کي، وانھون کي، پٿرن کي ٿون کي، چٻل کي ٿل کي، آهڻ ۽ آهل سان، اورڻ لڳو.
 اوڻ هئي ساري هيءَ امڙ جي انت الفت جي زندگيءَ جي، جنهن ٿي ٻار جي جگر
 ۾ جذبو جاڳايو. زندگي هئي ٻار جي نس نس ۾، جنهن ٿي امڙ جي زندگيءَ کي زيب
 وارو بنايو.

زلد گئی: جی راہ راہ جا اہا آہی!

ٻڌڻ ۽ چڻڻ جي ڪندا ٿا رهن؛ مگر هن ٿا صرف ان جو ذرو ا

زندگي! او زندگي، تون ڇا آهين؟ ڪيٽ آهين؟ ڪيٽ ڳولي ڪئن ڳوليان؟ چون
 ٿا زندگي اڻاهه آهي؛ ڇا ان جو آهي ايڏو جيڏو آهي جهان. هڪ ٻئي پويان جيت، جالور،
 پڪي پرلدا، انسان حيوان، گئل ٿل، رنگ روپ هلندا ٿا هلن. اهي مڙهي زندگي جي
 رنگين شادمانن جي سرگس يا ڪاروان جا اداڪار آهن. انهن مڙهي ۾ زندگي رهي آهي،
 مگر تون زندگي ملاقات جي تات لهي نٿي. وسيع آهي وٽان زندگي جو. ساگر سائين برسيجي
 نه سگهندو، نه لاهو آسمان کيس پاڪر پنهنجي ۾ جهلي سگهندو.

ٺڪ ٺڪ واري روشنيءَ جا «اوتان اوتان» ڪري جهان ۾ ٿي جاڳي، سا سڀڪجهه ٿياڳي، رومائي رستو وٺي، هلندي ٿي هلي. سڀڪو کيس ڏسي پسي، روئي هلي وقت گذارهندو ٿو هلي. آخر اُت ٿو اچي رسي، جت «نالهن» ڌارن پسي ڪين ٿو.

نڌهين ڪلا هيءَ حيرت انگيز اکين ۽ دڪي، دماغ ۽ دل ڪلاڪار ڪامل کان.
پوئدا ۱۱ دهن: "او زندگي! تون ڇا آهين؟ ڪيٽ آهين؟"

افسانا

- ۰۱ "ڪاري"
 - ۰۲ هڪ ڪردار، سو افسانا
 - ۰۳ ۽ مڪڙي سرجهائجي وئي
 - ۰۴ ديوتا ۽ انسان
 - ۰۵ زن طلاق
 - ۰۶ حسرت
 - ۰۷ لڙڪ ۽ سُڪ
 - ۰۸ انڌيرنگري (سرائڪي ۽ ۸)
 - ۰۹ و ناز دٻس
 - ۰۱۰ آزاديءَ ڏانهن.....
 - هڪ ڏينهن جي ڳالهه
 - اسير ماڙهو
 - ۰۱۱ گوروڌن محبوبائي
 - ۰۱۲ مٿي شمس صد بٽي
 - ۰۱۳ حفيظ شيخ
 - ۰۱۴ سراج الحق
 - ۰۱۵ ابن حيات پنوهر
 - ۰۱۶ پلرام وڪل
 - ۰۱۷ محمد محبوب "نياز"
 - ۰۱۸ برده سنڌي
 - ۰۱۹ سنڌيڪار: حتمل حڪيوارائي "پياسي"
- ٺاڻڪ

۰ محمد ابراهيم جويو

۰ سراج الحق

- ڪڏهن جنگ جون هولاڪيون پوري عروج تي هيون، جڏهن ٺڪري ٻاهران گرم ٽوپلا ٿي اچي سگهيا، اڪي هتي ايتريون مشهور هيون، جن کي ٽوپلن ٺاهڻ جي فرصت هجي، تڏهن بزار ۾ هڪ ٿين قسم جا ٽوپلا نظر آيا. - ۽ اهي هئا اڻ ڪٽيل ڪن سان لاهيل - جهڙا گهوڙن جا ٽل

سمجهجي ٿو، ته ويچارو انسان شروع ۾ ائين ئي ڪندو هو، مگر هو مجبور ٿيو ته انهن جون خاصيون سنڌاري ڪهن مفيد ترين بنائي. - ۽ انهيءَ جو نتيجو ٿيو ڪارخاني جا ٺاهيل خوبصورت، نرم ۽ گرم ٽوپلا - جي حيرتو آهن دلپند اوترو آهن منهدا

انهن افسانا يا آکاڻيون ڇا لاءِ ٿا لکون؟ هن لاءِ، ته زندگيءَ جي عڪاسي ڪريون؛ هن جا اهي پهلو، ٻين انسانن جي اکين اڳيان اهڙيءَ طرح سان آڻيون، جو هو انهن کي وري وري پڙهن ۽ وساري نه سگهن، جي عام طرح هو ڏسن ٿا ۽ وسارين ٿا؛ مگر اهي نظارا جيڪڏهن جيئن آهن تيئن پيش ڪيا، ته ساڳيا جنگي ٽوپلن جهڙا ٿيندا، پر جي انهن کي ٺاهي، سوڌي، دلپند، دلچسپ ۽ دلروپ طرز سان پيش ڪندائون ته سندن فائدو نهايت گهڻو ۽ جتنا دار ٿيندو.

- ۽ ڪامياب افسانا لکڻا اهو آهي، جو واقعات کي اهڙيءَ طرح سان پيش ڪري، جي دل ۾ ڪهي وڃن، ۽ دل چاهي ته انهن کي وري وري پڙهي؟

”ڪاري“

خدا ڄاڻي، چوريءَ اهڙو حسن الائي ڪٿان آندو هو! سندس هر حرڪت ۾ مستي هئي، هر ادا ۾ جادو. خبر ناهي ڇا سڀني اولاد هئي يا پٽيءَ پٺيان ڄاڻي هئي! شام جو مٿي تي ڪپڙ جي چوٽري ۽ منهنجيءَ چيلهه تي ڏاڙو هڪ رکي، ٿلندي ٿلڪندي، ڪٽندي سرڪندي، ڳوٺ مان لنگهندي هئي ته ويچارن ڳوٺاڻن جي ٻوس ڏيڻ مان ڇڻ بچي ۽ جي ٿور ڏوڙي ويندي هئي. پير کان چوٽيءَ تائين سندس انگ انگ ۾ عجيب ڪشش هئي. فائدو مالڪ واندهڪائيءَ ۾ ويهي سندس جسم ڳوڙو هو.

ڪمال هو! سندس ڪارا ڪارا وار واسينگن جيان سندس ويڪرو ڪلهن تي ٻيا جهولدا هئا. سندس موڪريون آبدار اکيون اشارن تي اشارن ۾ ڪا مٿي ٻولي پيون ٻولينديون هيون ۽ سندس تنگ چوٽي مان اڀريل تازو اتل جواني چٽڪندي هئي، ته ويچارا ڳوٺاڻا آهن پر بندي ئي رهجي ويندا هئا. ٽپاڪي الائي ڪٿان چورائي آئي هئي آها سست جواني!

سندس لالو هو پٺائي. شادي ڪئي به مهينا مس ٿيا هئا. ڀروڇڻ هئي. سندس خاوند پير پٺڻ ڪيس سادن ٽن سون ۾ گهڻي آيو هو. سادا ئي سڙ ڪا معمولي رقم ڪانهي. هن غريب ڏاڍو ست سال رت ست ڏيئي سادا ئي سڙ سڙيا هئا. پر اهڙي مالي هٿ پٺائيءَ لاهه هڪ ئي ڏينهن ۾ ڏيئي ڇڏي. ان هوندي به هو فقير ۾ هو. جو ڪين؟ جڏهن دوستن جي وچ ۾ ويهي پنهنجي شاديءَ جو ذڪر ڪندو هو، تڏهن سندس ٻار مٿس رشڪ کائيندا هئا. ”خير ناهي بلبل ڪٿن ڪاري ڪانڙ هي ڏر چڙهي ويٺا“ هو حد وچان چوندا هئا. ان وقت ٻيو فخر وچان مشڪي پنهنجي لٽي مٿي وٺي شروع ڪندو هو.

سج پڇ پڇيءَ جي اچڻ کان پوءِ ٻيڙيءَ جو بخت ڪلهو هو. سندس ڪمائي به ڇڙي ئي ڇڪي هئي. ٿيندي به ڇو.؟ اڳ جڏهن ٻيڙي پاڻ کير وڪڻندو هو، تڏهن روز ڪنهن نه ڪنهن مان آڪڙو سرور هو. سڀاءُ ئي اهڙو هوس. خميس ڳالهه تي خوش وٺي ويندو هوس ۽ پنهنجا پکا پکا گراهڪ به ڦٽائي ڇڏيندو هو. پر پڇيءَ ۾ ٿيندي ڪار هئي. هن ۾ مياچ هو. عجيب مياچ! هر گراهڪ سان هوءَ مشڪي ڳالهائيندي هئي، ڏاڍو نثرت ڀريو وسموار ڪندي هئي. ڳوٺاڻا هن جي مرڪ تي مشتاق هئا.

ويچارو چئنل ڪوري ته سويلي تي ڪم ڪار لاهي، درجي چائنٽ تي ويهي، ان وسيلي ٻڌائي جو ٻه ٽي ڪلاڪ انتظار ڪندو هو. آهي ٻه ٽي ڪلاڪ هو الائي ڪٿي گذاريندو هو، ۽ ٻڌائي جڏهن ٻيل حيان ٿيندي ڏانهن ايندي هئي، تڏهن سندس ٻيلو سڪل سمن گلاب جي گل وانگر ٽڙي پوندو هو. پر ٻڌائي ته ڪيس کير چڪو ٿيئي، مرڻي، ڪن ٻل ۾ هلي ويندي هئي ۽ ويچارو چئنل دل تي هٿ رکي، وات ٽاڙي، اتي ويٺو هجي ويندو هو.

ڪهت تعدي عيسيٰ درزيءَ سان به ڪالهه هئي. جڏهن ٻڌائي ٿڌي ڪڏي سندس دڪان ڀرسان لنگهندي هئي، تڏهن پروڇڪي گهاگهري جي لوڏ ڏسي ويڇاري غميسي جي ڪنجي هئي ۽ کليل تي رهجي ويندي هئي. درد جو ماربو اکيون چپيندو هو، هلڪي ڪنگهڪار ڏيندو هو. پر ٻڌائي ڏانهن لهاريندي به ڪين هئي. هار کائي غميسو خاڻ وڃان لئين سمن کي وات ۾ ڊهائي، چپ کي چڪ ٻائي پٽ پٽ ڪندو هو، ”طالب ڪٿي جي! ٺاڳي اک کڻي لھاري به ٿي“.

پر وٺل هو ويڇاري مٺان سان. بيڪار انسان هو. آيم کائي سڄو ڏينهن گوشت جي لڏڙيءَ بازار ۾ ڪٿي نه ڪٿي، روکي ڪٿي وانگر پيو هوندو هو. پر شام جو جڏهن ٻڌائي جي ڀرڻ جي آمد ٻڌندو هو، تڏهن هڪدم اُٿي کڙو ٿيندو هو. ليڪن اڃا پهنجي وڏي هڪ سنڀالي هئي تي رکندي به ڪين هو، ته ٻڌائي نانگ وانگر وراڪو ڏيئي الائي ڪهڙن ڪم تي ويندي هئي، ۽ هو زهر ڪاڌل انسان بيان ٿيندو ٿڪندو، وري آيم وري کائي ٺهتي پوندو هو.

ڪرپور جو ٿڌو ڳوٺ، جتي سڄو ڏينهن ماڻاڻي ۽ موڳاڻي لڳي پئي هوندي هئي، آلي ٻڌائي جي مرڪ سانن جون دليون بهار بهار ڪري ڇڏيندي هئي. ان لڏڙي ڳوٺ ۾، جتي سائوڪو گهر مس هئا، مان سڪول ماستر هوس. شام جو ڳوٺ جي ٻاهران وڪر هئي، ڏهن ڀرتي اچي سڪول جي ڀرسان پنهنجي ڪورٽيءَ ۾ وهندو هوس. اوڏيءَ مهل ٻڌائي به پن کي کير پوڄائي سون وٽ ايندي هئي. آهائي مرڪندڙ ٻڌائي، آهائي چنچل ۽ چارلي ٻڌائي. مان کائڻس اڌ سِر کير وٺندو هوس، پر ان لاءِ هوءَ، اڌ ڪلاڪ لڳائيندي هئي. پهرين اڀاريون لهاريون ڳالهون ڪندي هئي. ڪڏهن مٿس جي شڪايت نه ڪڏهن ڏٺن جي پوار. هوءَ مٿس ڪري ٻه لونيون کير جون ڀري ڏيندي هئي ۽ آخر ۾ چين تي مٿي مرڪ آئي، معصومن وانگر اکيون ٽڪائي، مذاق ڪندي موٽي ويندي هئي پنهنجي سٺيءَ ۾. سندن بستي پنهنجي سڪول جي پٺئين پاسي هئي. آسي ويهاروڪن گهر هئا ڀروجن جا.

ٻڌائي شايد جادوگرڻ هئي، جو ماڻهن کي هڪئي مرڪ سان موهي کين پنهنجي وٽس ڪري ڇڏيندي هئي. هوءَ هميشه مرڪندي هئي. انهن ٻن مٿين جي عرصي ۾ مون ڪڏهن

۽ سندس چوري تي ذرا ۽ ڏکي نه ٿي. البت هڪ ڏينهن هو ۽ مون وٽ ڪجهه ڏيڻ سان آئي. ڏٺو ته سندس چپن تي آها موهيندڙ مرڪ ڪالهه هئي. نهايت گهير پئي لڳي. انهي ئي مون کي اڌ سِر ڪپر ڏنائين ۽ چپ ڪري پئي وئي. مون حيرت مان پڇيو ته ”هائي! منهن ۾و سڃايو اٿئي؟“

هن لنگو جواب ڏنو ته وري اتان چڙهي.

ان هائيءَ جي ڏکي ۽ جو سبب ٽيڪ طرح سمجهي نه سگهيس. تڏهن به ڏک ٿيو.

پڇيوائس، ”هائي! ڳالهائين ڇو ٿئي؟ پوءِ مار ڪڍي اٿئي ڇا؟“

”مار ڇو ڪڍندو؟“ منهن ۾و هائيءَ چپ چوربا.

”ته پوءِ ڏٺو وري ۽ والڪر ٽوڪي ۾و پئي آهين؟“ مون هائيءَ لوع ۾ پڇيو.

هائي پهرين ٿورو منجهي ۾و پوءِ چيائين، ”سائين! وڏيري کي سمجهائي ڇڏيو.“

”ڇا سمجهايائين؟“ مون سبب مان پڇيو.

هائي وري به ٿورو هٽڪي. ۾و پوءِ جوش مان چيائين، ”مالدار آهي ته پنهنجي لاه

آهي. اسن برابر غريب آهيون، پر عزت اسان کي به پاري آهي.“

هان ڳالهه ڪجهه ڪجهه منهنجي سمجهه ۾ آئي، پر تڏهن به ان چائن جهان پڇيس،

”ڇو ڇو؟ ڇا ٿيو آهي هائي؟“

هائيءَ هڪڙو جهڪائي غصي ۾ چيو، ”خبر لاهي، سائين! هيءَ وڏا مالهو اسان غريبن

کي سمجهن اٿئي ڇا؟“ مون کي پنهنجو خاوند آهي. خدا قسم! سان اهون وڏيون کي

ڏک هلي به نه پون.“

هائيءَ جو جوش به مزدار هو. مون کان ڪل ٽڪري وٺي. مون ذرا طمني سان

چيو، ”پر هائي؟ ان ۾ هن غريب جو ڪهڙو ڏوھ؟“

”ڇو؟“ هائيءَ پڇيو.

مون ورائيو، ”هائي! تون به ته مڙيءَ ڪاٽيءَ سان ماڻهن کي ڪٽهي رهي آهين.

ڪڏهن آئيني ۾ پنهنجي صورت ڏٺي اٿئي؟“

”هو! مان ڪڏهن به وجهان آئيني کي، باهه ڏيان صورت کي.“ هائيءَ شوخ ٿي،

نهايت وڻندڙ ادا سان بدن کي لوڏي چيو.

پر ان شوخيءَ ۾ مرڪ لنگل هئي. هن آهستي آهستي پنهنجي نرم چپن کي چڪ هائي

مرڪ کي روڪي وڌو ۽ پنهنجي چمڪندڙ لپٽن کي ڏاڍي لار سان کڻي جهڪايائين. هوءَ

حسين هئي. سارو گوشت مٿس مٽيون هو. ان جي کس به ڇاڻ هئي. هن کي به پنهنجي حسن

تي لار هو. پوءِ پنهنجي ساراهه ٻڌي هوءَ ڪٽڻ لڙ مرڪي؟

پئي ڏينهن هائيءَ کي ڏٺو ته آهائي هائي هئي. هرئيءَ حيان چلولي ۽ چنچل. گلاب

جي گل کان وڌيڪ موهيندڙ! ۾و اڃا هفتو به ڪين گذريو، هو هڪ ڏينهن مون هٿن جي

جادوءَ ڀري مرڪ وري آداسيءَ جي چادر ۾ لپٽيل ڏٺي. ان ڏينهن هوءَ نهايت ڏکي هئي.

مون وٽ آئي. ڪجهه ڪچڻ بنان اڌ سِر ڪپر ڏيئي، پنهنجي پستيءَ تي وڃڻ لڳي. مان حيران

ٽي ويس. سڄي نه سگهيس ته وري ڪهڙي پري آئي هئي هن غريب ئي! آخر سڏ ڪيو مانس،
”هائڻي! هائڻي! ڳالهه ته ٻڌا“
هوءَ هڪين اٿئي.

لاچار قسم ڏنو مانس، ”ترس هائڻي! ٻهڙو جو منهن اٿئي. اهو. اتي!“
هوءَ اٿئي رهي، پر مون ڏي منهن نه ورايائين. نزدڪ وڃي ڏٺم ته نين مان اوڪ
لڙي رهيا هئا. گهير ٿي پيو مانس، ”جو هائڻي! وري وڌيري ڪجهه چئي ڇڏو؟“
هائڻيءَ جي ڳوڙهن جو ڳوٺا بند ٿيو. مڏڪا پري ڇيائين، ”هائڻي! مون کي مڪل
ڪانه هئي ته ڳوٺ جو اهو به ڪو اهو ڪم ٿو ٿو.“

مون اتانوليءَ مان پيو ته ”ڇو؟ ڇا ٿيو آهي؟“
هائڻيءَ ڳوڙها اکڙي، جوش مان چيو، ”مان ڪير وڪڻڻ ٿي وڃان، پنهنجي عزت وڪڻڻ
ڪين ٿي وڃان. بدعاش هڪڙي جوا سڄي الائي ڇا ٿو؟ ڇڻ ڪير ڪين ٿو خريد ڪري،
پر مون کي ٿو ملهه ڳالهه. هي حياءُ ايترو به ٿو چالي ته چرچي جي به آخر حد ٿيندي آهي
ڪلهو ڪلاه، سڀني جي سامهون تي جيڪي ٿو اچيس سو ٿو وٺي!“ ائين چئي، هائڻي وري اچي
روٽن ۾ ڇٽڪي.

مون هن جي پتل لٽڻ ۾ لهاريو. ان ڏينهن مون کي معلوم ٿيو ته هائڻي جهڙي هڪ
۽ دلڪش هئي، اوتري ئي محترمه پڻ. مون چيو، ”هائڻي، ٻار آهن ڇا؟ روٽن جو ٿي؟“
اس ڪرا اڄ مان هائڻي وڌيري کي منع ڪندس.“

”منع ڪريوس يا نه؟“ هائڻيءَ ڏڪاري آواز ۾ چيو، ”مان هاڻ ڪير وڪڻڻ لاه هن
ڳوٺ ۾ هرگز نه ايندس.“

مون مذاقي نوع ۾ چيو، ”ائين نه هڪ هائڻي! تون نه ايندين؟“ ته ڳوٺ جي لڙاڪٽ ٿي
آڏاسي ويندي.“

پنهنجي ساراھ ٻڌي، هوءَ اڳي جيان مشڪي هڪين. ويتر لاراس ٿي ڇيائين، ”توهن
به ٿا ائين چئو؟“

ان هڪ سٺ ۾ اها تنبيهه هئي، جو مان چپ ٿي ويس. هائڻي هلي وئي، پر مان اتي ئي
ايٿو رهيس. سوچڻ لڳس: هائڻي غريب پر ڪڏي نه شريف آهي؟ ۽ وڌيرو.....؟ هوءَ
وڏو ماڻهو ٿيو. الائي ڇو وڏن ماڻهن کي غريبن جي خوشين سان ڪيڏڻ ۾ سڙو ايندو آهي؟
منهنجا ٻهڙا خود وڌيري جي اوطاق ڏي وڌڻ لڳا. مان ماستر هوس. ڳوٺ جي
سڀني ماڻهن تائين منهنجي هلندي هئي. سڀ منهنجي عزت ڪندا هئا. سوچيم وڌيري کي
”مجهڙايدس“ ته سڄي ويندو.

پر وڌيرو ته وڌيرو ٿي نڪتو. منهنجي ڳالهه ٻڌي، ڏند ڪڍي لڳو ته ته ڪرڻ،
جهڙو حيوان! پر مون ڏي نهاري چوڻ لڳو، ”واھ ماستر صاحب واھ! زوردارا مون
ته ڪٿي چوريءَ سان چرچو ڪيو. هن الائي ڇا سمجهيو؟ پر هوئن به اڄ هڪله چوريءَ

هو دماغ چوٽ ڇوهندو ٿو وڃي. پاڻ کي سمجهي لائي ڇاڻي! اسان جي راڄ ۾ دهی اسان
هون ڪلائون ٿي ڪري. ڪمڌات ڪئي جي! پر ماستر صاحب! مون ت سائس ڇڙو ڪيو،
سس ڇڙو، اعتبار نه اچي ت چن کان پڇيو. هو به اوڏي ۽ مهل هتي بيٺو هو.“

مان چپ چاپ موٽي آيس، پر وڏيري جا لفظ منهنجي ڪنن ۾ گونجندا رهيا. واه!
سس ڇڙو!

مان سوچڻ لڳس: هي وڏا ماڻهو به ڪهڙا نه عجيب آهن. غريبن جي عزت وان
به من لاءِ ولڏر آهي، سسس ڇڙو آهي. سوچيندي سوچيندي مان اچي مڪول هي پٺيان
وهندو واه جي لٽلائي ۽ بل تي ويٺس، ۽ خبر ناهي ڪيتري دير ويچارن جي وهڪري
۾ وهندو رهيس.

اڻوڻو سامهون ڀرڻ جي بستي ۽ مان گور شور جي آوار منهنجي حيالن جو سلسلو
ٽوڙي وڌو. دل ڏوڪڻ لڳي. ڪنهن اهوڻ جا آثار نظر اچڻ لڳا. ٽڪڙي ٽڪڙي
وڪ ڪندو، اچي بيرو ۽ جهوڙي ۽ ڀرسان پهتس. اتي ڇا ڏسڻ.....؟

ٿورو دور اڀرڻ جو سڙاڪو سڙيل هو ۽ ڀيرو پٺاڻي ۽ کي وارن کان گولي،
کيس ڪهاڙي ۽ جي گن سان ڪٽي رهيو هو. مون ڊوڙي سندس ٻانهن جهلي چو، ”ڇڙو
ٿو آهين ڇا ڀيرو! هن سڳين کي ڇوڻو مارين؟“

”تون وڃ ۾ نه پئي، ماستر!“ ڀيرو ۽ ڀرون ٿاڻي ورجايو، ”اڄ مان هن حرامزادي ۽
کي سڌو جهنم اسانڊس. ڪٽي ڪنهن جاءِ جي! ڪٽي ۽ هزار سان جهلڻ لڳائيندي، اکيون
سڳائيندي ٿي لنگهي، گري ڪنجي مان ڇڙا مسخريون ڪندي وٺي، اڄ ت وڏيري سان...؟“

مون اتادلي ۽ مان چيو، ”ڀيرو! گمراه نه ٿي. ۽ پٺاڻي ۽ جو ڪو تصور ڪونهي.“
منهنجي سمجهائي ۽ اٿلو باهه تي تيل جو ڪر ڪيو. ڀروچڪي رت ۾ ٽهڪو آيو. لالڻ
جهڙيون لال لال اکيون ٽوٽاڙي ڀيرو ۽ ڏي ڪئي، ”هتي ڀري ٿي! ۽ مون کي سڀ خبر
آهي. جس مون سان سريستي ڳالهه ڪئي آهي.“ ائين چئي، ٻانهن ڇڏائڻ لاه من زوردار
جهڙڪو ڏنو. مان ٿو ڪاڻي وهي پري هڪڙس. ان وچ ۾ پٺاڻي ۽ آئي، ڀڄي ڇوڻ جي
ڪوشش ڪئي، پر ڀيرو هڪ وڏائي کيس وارن کان پڪڙي ورتو ۽ لاڙواهي ۽ مان پنهنجي
تير ڪهاڙي ٿيرائي هن جي آڇي ۽ تي وڃائي ڪڍيائين. ”وڪ ڏن جي ڏي! ۽ سڙ! اتي!“
دانهن هڪڙي پٺاڻي پٽ تي ڪري پئي. هن جي ڪٺا وٽان خون جو ٽوهارو وهي
ڇٽو ۽ زحمتي هڪٻيتر والڪر ٽنگي ٽنگي هوءَ اتي ئي پئجي وهي.

آهي سڙا سڙا لڻ هميشه لاءِ بند تي ويا. آهي واسينگي وارن خون سان آلي ۽ مٽي ۽ ۾
تر ٿي ويا. آها چست ۽ سڀ جواني منتن ۾ مرجھائجي ويئي. ويڃاري ۽ پٺاڻي ۽ ڀڄڻو
ڇڪڻ ڇهرو خاڪ ۾ ائين لڪائي ڇڏيو، جن کيس اسان لاءِ نفرت هئي.

هڪ ڪردار، سو افسانا

ٽئين سال جي خوشيءَ ۾ اسان جي ڪاليج جي ووڪرين کي اعزازي لقب القاب مليا۔
 فور جي سپاڳن سھون وٽان واقعي تعليم جو مقصد صرف اهو ته ته آهي ته هروقت
 پنهنجي تعليم يافتہ هئڻ جو ثبوت، غراء مغواه جي اخلاق ڏيکارڻ سان يا تميز سان بيٺن اوڻ سان،
 ڏلو رهي؛ ۽ نه ڪنهن پڙهڻ جو اهو مطلب آهي ته مفراط وانگر حسن ۾ به مادي انديت
 جو جهلو ڳولجي. لڳند ۽ نه فلسوف ٿي هو، جنهن کي بد صورتيت ۽ نه به جناليت جي جهڪ
 نظر ايندي هئي آخر وجدان به ته ڪا شي آهي؛ روحاني مسرت به ته ڪون بهشتي آي۔
 ذهني ڪون، ٻيڪ پري سالي ڪاٺڻ اسان جي زندگيءَ جو واحد مقصد ته نه آهي۔ اوڳاڻيون
 ته جانور به ڏين ٿا اهو اسان انصاف المخلوقات جو تو ڇو ٿي؟ الساليت جو معراج ذهني
 تربيت ۽ دماغي صحت مندي ۽ ٽي مدار رکي ٿو؛ ذهن کي جيلا علم بهشتي ٿو.....

سو، پنهنجي ٽئين سال جي هن تعريفن افانن کي ڏسي، اسان کي پنهنجي ڪاليج جي
 طالب علمن جي ذهني بلنديءَ جو واقعي ڦاٽل ٿيڻو پيو. هڪ هڪ لقب سان سندن ذهانت
 ظاهر هئي۔ سنجيدگيءَ ۽ قرار سان مليل جليل ذهانت. سندن هر تعريف ۾ مدوح جي
 شخصيت ائين ظاهر هئي، ڇڻ ان جي آڳاٽا ائين رکيو ويو هجي. سچ پچ ته هن جو لقب پڙهي،
 اسين ڇپ ٿي ويوسين. سندس لالي جي ڀرسان اردو شاعر ”قالي“ جو هي شعر لکيل هو:

”وه به گمان ڪه منجهي قنابل رنج ڏيست لهين؛

منجهي به غم ڪه غمور جادوان لهين مٿا“

اوه ته چيني چوڪرين جي توجهه جو سرڪز هن جي ذات ٿي هئي. هن جو هروقت
 منموم رهڻ، ۽ هڪ ڀيرو ڳالهائڻ ۾ پوڻ ته لڳاتار ڳالهائيندي رهن۔ اها اسان هن جي
 خود۔ نرايت سمجهي.

هوءَ ايتري ۾ پڙهندي هئي. منهن مان ڪم عمر لڳندي هئي. لڳيو جهرو، ڏکڻ
 لڪ منهن تي ڪارا ڪارا سنهڙا تر، جيڪي هن جي ڀليءَ رنگت کي وڌيڪ نمايان ڪند،
 هئا. ميرا ميرا ڏند۔ ڪاٺس هن کي احساس هجي ته هن جي موقعي بي موقعي ڳالهائڻ

هي عادت کان اسين ايترو عاجز نه هوسين، جيترو هن جي وات هي ٻائس کان - هن جي دوران گذرڻ ۾ اسان کي ساه روڪي روڪي ڪٽو پوندو هو. هن جو لڪ لڪو معمولي هو؛ جيڪڏهن ڪا جاديت هئي، ته هن جي اکين ۾ - هن ۾ دهانت جي غير معمولي چمڪ هئي، ۽ هن جي قد ۾، جو جذباتي ۽ هي رات کان به ٻه چار هڪ ڊگهو هئا پنهنجو لقب پڙهي هره حيران ٿي وئي؛ اڪيون ٿاڙي ڪيتري دير تائين جو به هئي بيٺي رهي. هو هن تي اختيار هئي ڏاڍو: ”پر..... پر هن کي ڪنهن چيو“ هن بي خيالي ۽ ڀڄڻ ڪئي - انهيءَ رات هي، جو ”بالائي نويس بورڊ“ اچي چڪو هو. مان ۽ نازين انهيءَ وقت ٿيل نيس ڪيڏي رهون هوسين. نازين رور مان ”ريڪٽ“ ٻال کي هٿين - تمام خوبصورت شات هو، پر انسان مان نيس ٿي ويو، ۽ ٻال ساهون ڀت مان لڳي واپس مون ڏي آيو. ”ڊفري“ ٻڪاريو: ”اٽوٽي آل“ (پنهني پاسي ويهه مارڪون). هٿن مون کي ”سرويس“ ڪري هئي - منهنجي ڪلاس جون چوڪريون مون کي ”ٻيڪ آپ“ ڪرڻ (هٿائڻ) لڳيون - صرف ۽ مارڪون، ۽ راند منهنجي هئي. مون رتي کي لٽڪ ڪيو - ڪٿي آلهي نه هئي. نازين روسال مان سڻ آيو، ۽ ڪرائي ۽ روسال ٻڌڻ لڳي - صرف ۽ مارڪون، ۽ راند هن جي هئي. ”هن پنهنجي پنهنجي جاء تي مضطرب هوسين. لٽڪ انهيءَ وقت هن نازين کي مطلب ٿي چيو، ”پر..... پر هن کي ڪنهن چيو؟“

”ڇا؟“ نازين پڙاري ۽ مان پڇيو.

انهيءَ وقت هن جو دخل در محولات سچ ڀڄ نه مون کي نه وٺيو.

”اهوئي ته مون کي عمر جاوداڻ جي ٽڪڙن آهي، ۽ انهيءَ لاءِ منهنجون سڀني ۽

اڪيون آهن.....“

”سڀني ۽ اڪيون آهن؟“ مون کي عجب لڳو. شعر جي مطلب کي هزار مجاري معنائن

پهرائڻ سان به اهو مفهوم ڪوڙ ٿي نڪتو. مون مشڪيو. اسان جي شخصيت ڪهڙا نه بهانا

ٿي ڳولي پنهنجي اظهار جا ساڳئي وقت مون کي هن جي معصوميت تي ٻار به آيو. اها

هن جي معصوم سادگي ٿي ته هئي، جنهن شيرين ديوانگي ۽ هي صورت اختيار ڪري، هن کي

عمر جاوداڻ جو متلاشي بڻايو هو. عمر جاوداڻ جو حصول هن جي شخصيت جي تڪميل

ڪندو يا تشڪيل... ڪير ڄاڻي!

نازين غارن مان ڇپ ڀڃڪوڙي هن کي گهروڙو..... ”ڏس تهجو هن طرح پریشان

ٿيڻ جيڪڏهن قل از مرگ واويلا نه آهي، ته بعد از مرگ ته ضرور آهي. مون کي ڪهڙي

خبر ته ڪنهن چيو ڪمپيٽن کي..... ڪاليج جا چوڪرا ٽيلي ۽ کي ٽپ ٻائڻ وارا ته

هولن ٿي آهن. ٿي سگهي ٿو ته تههجي روئي صورت ۽ آداس منهن مان اندازو لڳايو هجي.“

وري ٿورو مشڪي چيائين، ”اٿين به ممڪن آهي ته تههجي شاعري ۽ توکي رسوا ڪيو

مجي. "هليز مائي ڊيئر اوٽيس لارٽسٽ" (Poetess laureate)، مون کي ڪم جتر ڪرڻ ڏي. " هو ۽ شري مهار جي چال هلندي، بالڪني ۽ هلي وٺي. هن جي سرو قد تي اها چال هروڀرو خراب ۽ ڪال لڳندي هئي.

* * *

لڳا تار ٽيل پوري لڪندي لڪندي، اسن ٽڪجي پون هونسين. سردِيءَ ۾ هونءَ ۾ هٿ ٻي ساڻا ئي ويندا آهن، ۽ تنهن ڏينهن تـ غصـب جي سرد هوا ئي لڳي. لڳن مان پاٽ پئي نڪتا، ۽ وري موضوع ۾ "پورلڱ" هو. بالٽڪس ايترو خشڪ مضمون ۾ نه آهي، پر ليسي لهر (Laisses Faire) جو نظريو الانجي اسان جي سمجهه ۾ ڇو نه ٿي آيو. نظريو ايترو مشڪل ڪونه هو، جيترو انهيءَ جي تنقيدي جائزي اسان کي سمجهايو هو. پروفيسر اڌ پوري ۾ سمجهائڻ ۾ ورتو. خدا خدا ڪري ڪلاس جتر ٿيو ۽ اسان اطمينان جو سامه ڪٺو. گرلس ڪلاس ڏور خالي هئي. ڇوڪريون ڪلاس ۾ هيون. خالي ٽيل ڏسي، والد جي شوق ۾ سڄي پيراريءَ جي ڪيفيت دور ٿي وئي. مون ڪاهي پينسل ٽپائي ٿي رکي، ريڪٽ ڪئي، ۽ ٻي ريڪٽ لارلين کي ڏيندي مون چيو، "اڄ ڪيڏون؟" ايتري ۾ بالڪنيءَ جو در پئي، ٿڌيءَ هوا جي جهوٽي سان گڏ، هٿن ڪمري ۾ قدم رکيو. هوا جي لڳڻ سان اسان کي وري شدت جي سردِيءَ جو احساس ٿيو. مون جلدي جلدي ڪوٽ جا پٿر پائڻ شروع ڪيا. لارلين شال ۾ پاڻ کي چڱيءَ طرح لپڻ لڳي، ۽ قريب قريب رڻ ڪندي هٿن کي ڇڏي، "خدا جي واسطي در تـ بند ڪر. تون هن غضب جي سردِيءَ ۾ ٻاهر بالڪنيءَ ۾ ڇڏي ڪري رهي هينءَ؟" مون هن جو جائزو ورتو، جا شدت جي سردِيءَ ۾ بالڪنيءَ ۾ هوائون کائي رهي هئي. غراري ۾ مليل جي ڪوٽي مٿان هڪ تنهائون هلڪي سائي رنگ جو شير پاتل هوس ۽ مليل جو گلابي رڻ ڪلهن تي پيو هوس... پر پشان وار جهڪي گهڙيءَ گهڙيءَ منهن تان پري آي ڪهاڻين! مون کي شير مٿان ڪوٽ پيل هو، تڏهن ۾ سردِيءَ کان منهنجون پائون ٿي ڪييون؛ ۽ هو ۽ برساتي موسم جي خوشگوار شام جو لباس پائي، سهجي سامهون پئي هئي. ملول منهن ۽ سڄل اکين سان! ڇا غر ۾ ايترو ٿاڻو آهي، جو هر احساس کان انسان کي بي لپاز ڪيو ڇڏي؟ پر هن کي اهڙو ڪهڙو غم آهي؟ مون سوچيو.

"سڀ در دريون بند هئا؛ منهنجو تـ دم ئي گهٽيو؛ تنهنڪري مان بالڪنيءَ ۾ لڪري ويس، شمار ٿي هوا پئي لڳي. ايترو لطف ٿي آيو! ٿڌي ٿڌي هوا جهڙي هير ٿي لڳي!" هي لارلين جي سوال جو جواب هو. "ٿڌي هوا جهڙي هير" - مون - ڇو "سارو نه آيو، بهار جي موسم ٿي...!"

"بيشڪ اهڙي ٿڌي پُراڻي هوا، جا بادِ صا کي ۽ شهن ڏئي؛ ۽ وري گلن جو مستل وار جهوسڻ ۽ ڪوئل جو ڪوڪڻ - سڄ پڇ اهڙيءَ موسم ۾ ڪهڙو ڪاٺر هوندو، جو

۾ بهار اچي وڃي ٿي، هن جي آداسي مسرت ۾ تبديل ٿي وڃي ٿي. پوءِ هن کي دل ٻا ۽ ويران ٿي ڏسڻ ۾ اچي. هن کي ائين ٿو محسوس ٿئي ته دنيا ۾ هن جو ڪو به ڪوئي آهي، جو هن کي پنهنجو سمجهي ٿو، جنهن کي هن جي حساس طبيعت جو خيال آهي، جنهن کي هن جي جذبات جو قدر آهي. ۽ پوءِ هوءَ اکيون بند ڪري، هن جي پرستش شروع ڪري ٿي، پر هر وقت جيڪڏهن ڪوئي بظايط سڦاڻ ٻڌو رهي، هر وقت ذهانت جو ثبوت ڏيندو رهي، ته زندگي هوند جهڙي نه ٿي هون، زندگيءَ جي تلخين کي گوارا ڪرڻ لاءِ ڪڏهن ڪڏهن انسان کي حماقت جو سهارو به وٺڻو ٿو پوي. زندگيءَ جي سخت تقاضائن کي پوري ڪرڻ لاءِ ڪڏهن ڪڏهن هن کي آسمان جي بلندي کي وساري، زمين جي پستين طرف به متوجہ ٿيڻو ٿو پوي. زندگيءَ سان مصافحت ڪرڻ لاءِ ڪيترين هزارن تقاضائن ۽ آرزوين جو بخون ٿو ڪرڻو پوي، تنهن جي هٿن کي خبر ئي ڪانه آهي. هوءَ هميشه اخلاقي بلندي ۽ ذهني رنعت جي معراج تي پنهنجي خيالن جي پرڪر کي ڏسڻ ٿي چاهي؛ پوءِ ڪڏهن ڪڏهن حقيقتن سان سٺيون مقابل ٿيڻ ڪري هن کي مايوسي ٿي ٿئي؛ هن کي دل ٻا ۽ ويران ٿي نظر اچي؛ پري ۽ دل ٻا ۾ پاڻ کي اڪيلو ٿي محسوس ڪري؛ ۽ اهو احساس تنهائي هن جي زندگيءَ جي ويرانيءَ کي وڌيڪ ويران ٿو ڪري وڃي. جڏهن ويرانيءَ جو احساس وڌي ٿو وڃي، ته هن کي ائين ٿو محسوس ٿئي ڇو ته اها ويراني هن کي گڏ ڪرائي ويندي، ۽ هن جو درد ٿو گهٽجڻ لڳي. ۽ پوءِ هوءَ ساري جي سرد هوائن ۾ به بالڪنيءَ ۾ وڃي ٿي پوي رهي. ”هن جي آخري جملن تي مون مرڪيو.“

”پر هن کي ته مردن کان نفرت آهي. جنهن جو اظهار هن پنهنجن مضمونن ۽ مباحثي جي تقريرن ۾ هميشه ٻڌي ڪيو آهي.“ هن جي شخصيت جي هن عجيب و غريب تجزيي تي منجهس ٿي مون چيو.

”هون. گڏوگڏ ڏاکڻ ۾ اچي، آڳاٽي ٿو ڪٽاءُ، جڏهن جو هن جي بلهه تڪميل کي ڪا به ڪا سڪون ۽ نه وري هن ۾ ٻئي همت آهي جو هار. سطح تي اچي، زندگيءَ سان مصافحت ڪري سگهي. اهڙيءَ حالت ۾ هوءَ مردن کان نفرت ڪرڻ جي بهالي پاڻ کي تسلي نه ڏئي ته ڇا ڪري؟ ٿي سمجهي ته ائين ڪرڻ سان هوءَ پاڻ کي خود فرسيءَ ۾ مبتلا ڪري رهي آهي..... اوه! منهنجو گهر ته پٺتي رهجي ويو....“ ڳالهين جي رو ۾ نازاڻي پنهنجي گهر کان ڪيترو پري هلي آئي هئي. اسان خدا حافظ چيو ۽ پنهنجي پنهنجي گهر آيو. ”

* * *

اڄ اسان جي ڪاليج جي ٻولين طرفان ماهي (Symposium) ۾ تقرير ڪرڻ لاءِ مسٽر مهرورديءَ کي مدعو ڪيو ويو هو. اسين مقرر وقت کان ٿورو اڳ ۾ ليڪچر هال ۾ وڃي ويٺائين. ٿوري دير ۾ هوءَ به آئي. خلاف معمول خوشيءَ ۾ چوڪندي. منور منهن اڄ بشارت هو. ويران اکين ۾ ڪجھل جي ڌارا. وار سڀني سان ستواريل. هٿن ۾

جنگيون، تنهن تي ”ڪيونيڪس“ لکيل. اچي سلوار، پلو ڏوٻڻو، ريشمي قميص، ڪاهن تي اهي ڪشميري شال پيل، واقعي اڄ هوءَ ڏسڻ لائق ٿي پئي هئي. وڏي گالهه ته اڄ ساڳي سان ڏند به صاف ڪيا هئائين. هوءَ اچي پنهنجي ڀرسان ويئي. سينٽ جي هلڪي حوشو فضا ۾ پکڙجي ويئي. مون دل ٿي دل ۾ هن جي ڏوٻڻي جي تعريف ڪئي. لازمين مون کي هن کي گهوڙو بندو ڏٺو، ۽ مشڪي. هوءَ هڪ ڇوڪريءَ سان ڳالهائڻ لڳي. ڳالهائيندي هوءَ هونءَ به گهڻو هئي. پر اڄ هن جي ڳالهين ۾ مذاق جو عنصر به شامل هو. هن منهن ورائي مون کان پڇيو، ”ڪڏهن ايندو لاٽر“ پاليتيشي (Lawyer / Liar Politician)؟“ مون هن جي ذهين مذاق تي مشڪي ڏنو. لارڻين کان ٽهڪ لڪري ويو. ڀرسان ويٺل ڇوڪرا به مشڪن لڳا. ڳالهين جي دوران ۾ هن دزدنده نگاهن سان ڀرپاڻ ويٺل هڪ ڇوڪري کي به پئي ڏٺو. اوريءَ دير کان پوءِ هوءَ اٿي سامهونءَ واري سينٽ تي رڃي ويئي. لاريءَ سهجي ڪٽڻ وٽ منهن اٿي آهستي ڇيو، ”آسان جون راتيون ڇانڊوڪين راتين ۾ بدلجي ويون آهن، پر ڇانڊوڪي چئن ڏينهن جي آهي.“

”ڇوڏهن ڏينهن جي.“ مون نهايت سادگيءَ سان ورائيو.

”هون“ نازلين طرز ”هون“ ڪئي، ۽ مان چئن ڏينهن جي ڇانڊوڪيءَ جو مطلب سمجهڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳيس. پوءِ نار مون کي ٻڌايو ته سامهون جيڪو ڪلڪر لڳ ويڪري پيشانيءَ ۽ ڪاربن ڇڪندڙ اکين وارو ڊگهو ڊگهو سنهون ڇوڪرو ويٺو آهي، سو اڄ گالهه ”ميران جو ڪرشن“ آهي. مون خوبصورت پيشانيءَ ۽ ڪاربن اکين واري ڇوڪري کي غور سان ڏٺو. اڙي! هي ته اسان جي ڪاليج جو بهترين ڊيپٽر هو. هوءَ ڇوڪرين ۾ اول ايندي هئي، ۽ هي ڇوڪرن ۾. هن وانگر هي به ڏاڍو ذهين ۽ سمجهو هو. پر هن جي ذهانت هن وانگر دٻوآڻڪيءَ جي حد تائين ڪا به ناهي هئي. مون نازلين کي چيو، ”تار ڇڏو ٿو، جو پهتي جي دوستي ٿي. خوب ليهي ڏي. پئي ذهين آهن.“

”نڏهن ته چوان ٿي ته چار ڏينهن مس جتا ڪندي هنن جي دوستيءَ“ نازلين سوچندي چيو.

”سو چو!“ مون ميران تي پڇيو.

ڇاڪاڻ ته مڙد خود ڪيترو به ذهين هجي، ذهن زال ڪڏهن به پسند ڪو نه ڪندو آهي. مڙد گهڻو ڪري سادو ذهن زالن سان ئي خوش رهي سگهندا آهن، جن کي هو آسانيءَ سان ماري ۽ جباري سگهن؛ جن جي اڳيان آسان سان پنهنجي چوڻي گسائي، هو پنهنجي احساس برتريءَ جي ٽڪرين ڪري سگهن؛ جن تي سختي ڪري سگهن، رعب ڄمائي سگهن؛ جن جي محبت ۽ همدري هو آسانيءَ سان حاصل ڪري سگهن. مڙد امڙين والن سان ڪڏهن خوش نه رهي سگهندا آهن، جيڪي احساس هنن، ذهن هنن، هنن کي مجازي خدا سمجهڻ بچاءَ ساڻي برابريءَ جون دعويٰ ڏار تي وٺن؛ جيڪي هنن جي ڪوڙ-چڻ تي پرکيندڙ نظر

رکڻ. اهڙيءَ زال اڳيان سڌو هيسجي ويندو آهي: هن جي شڪست خوردءَ برتريءَ جو احساس هن جي دل ۾ اهڙيءَ زال لاءِ لغت پيدا ڪندو آهي: ۽ پوءِ ٻي جي زلديءَ ۾ آسودگي وڌندي ويندي آهي، ۽ ٻئي پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي زهر پي پي چڻدا آهن. ”
لاڙين جو هي ڪُٺلو ۽ اڪائيندڙ ليڪچر ٻڌي، مون کي چيتري ڪوٺي ٿي، اوتري ئي هن جي انساني نفسيات جي معلومات تي حيرت پڻ ٿي.

”ڪهڙي ڳالهه ڪجي تنهنجي تجربڪاريءَ جي!“ مون مذاق طور ڊپل لفظن ۾ چيو.
”تجربڪاريءَ لاءِ مشاهدو چؤ- جيڪو ڪتابن پڙهڻ سان نه، پر زلديءَ جي اکين ۾ اکيون وجهي ڏسڻ سان حاصل ٿئي ٿو.“

هال ۾ پهچي، جي لهر ڊوڙي وئي. اڳين قطارن ۾ ويٺل چوڪرن جلدي جلدي پهچيا سگريٽ وسائيا. ”شڪر، ايتري تيز نه اٿن!“ لاڙين آهستي چيو. اسان جو پراڻو مال مسٽر سهرورديءَ سان ”ڊائس“ تي آيو، ۽ تعارفي تقرير ڪرڻ لڳو.

”ڏس، مان مسٽر سهرورديءَ کان ”آئوگراف“ وٺندس!“ هن هلڪي سائي رنگ جو آئوگراف هڪ ڏيکاريندي لاڙين کي چيو.

مسٽر سهرورديءَ جي تقرير ختم ٿي. هوءَ آئوگراف وٺي لڳي، اسين هليون آهلسين.

* * *

اڄ وري هن جو منهن آداس هو. ڀل ڀلڪن سان هوءَ بالڪنيءَ ۾ پهي، پري آئي ڏانهن لهاري رهي هئي، آهي ئي پريشان وارو... آهي ئي سيرا سيرا ڏند... هن جي سراپا تي وحشت وسي رهي هئي. مون سهرورديءَ سان هن ڏانهن لهاريو. لاز ڪرسي کڻي بالڪنيءَ ۾ وڃي ويئي. ايتري ۾ پٽيوالو هلڪي سائي رنگ جو آئوگراف هڪ کڻي آيو ۽ هن کي ڏيندي چيائين، ”هي توهان کي ناصر صاحب ڏنو آهي.“ هن جي معويت سان بيدار ٿيڻ کان اڳ لاڙين پٽيوالي کان آئوگراف هڪ ورتو، ۽ کولي ڏسڻ لڳي، ۽ پوءِ تلخ سرڪ سان آئوگراف هڪ مون کي ڏيندي چيائين، ”ڏس، ذهن مرد جي ترڪش جو آخري ٿيرا“

مون پڙهيو. هلڪي ليري پئي ٿي ڳالههءَ سان هي شعر لکيل هو:

”هرئي“ اکر پڪر پسر هڏي وصال،

صد سال سي توان به تما گريستن!

هن به ڏٺو. پڙهي شڪي - هڪ آداس سرڪه ۽ پوءِ وري پري اٿي ڏانهن

لهارڻ لڳي

هوءَ تعليمي مرحلا وڌي شان سان طئي ڪندي رهي پنهنجيءَ ذهالت جي

پروسي ڪاليج جي تعليم ختم ڪري، هوءَ پوليورسٽيءَ ۾ داخل ٿي. لاڙين ٻڌايو

ته ”اڃا تائين هن جي زلديءَ ۾ اسان ۽ ٻورن ماسيءَ جي راتين جي اک پوٽ جاري آهي.“

۽ مکڙي مرجوائجي وئي

ها، فرزانہ مري وئي هئي..... هن جي پائجي مري وئي هئي.

مهر ڏينهن اسڪول ۾ ٻارن سان ملاڪت ڪري، هو مسجھند جو گهر وري هو، ته ڪتاب ڪٿي هئي ڏينهن لاه تياريون شروع ڪري ڇڏيون هئائين. ٻالڪي سانجهي ۽ جي نماز لاه ٻالڪ ڏني، ته هن ويڙيو ته جوت ٻالڪ وڌيڪ ڪم ڪري، هو سمهي رهندو. اڳين رات ۽ هو گهڻي تائين جاڳو هو. ۽ ائين ڪندي ماڻهو اچي کيس ٻڌايو ته سندس ڀيڻ جي جهولي خالي ٿي پئي آهي. هو اٿيو، ۽ پنهنجي ڀيڻ جي گهر مائٽر ۾ سرڪ ٿي ويو. پاڻ وهڻي سئين جيان، هن اهو سڀڪجهه ڪيو. هن جي بشري تي نه ڏک هو، نه خوشي. رنج، نه مسرت. هڪ پٿر جي سورت ۽ جيان، هو اچي ٻين سٺون ويهي رهيو. ٽن سندس اکين ۾ پري پئي هئي، ۽ هن کي ائين پئي محسوس ٿيو، ڄڻ ڪنهن اڙلي لڏ مان ڪنهن ڀوت يا ڪنهن ڀنگيل روح کيس وري وري ڪري ڏولڏاڙي اٿاري ٿي ڇڏيو. اڌ ٽن ۽ اڌ ڇاڳ جي انهيءَ ڪيفيت ۾، هن جي دماغ ۾ عجيب عجيب خيال سرلدا رهيا، ۽ هو سوچيندو رهيو. هن کي ياد آيو. فرزانہ جڏهن پيدا ٿي هئي، ته هن پنهنجي ڀيڻ کي مبارڪون ڪين ڏنيون هيون. اٺو کيس چيو هئائين، ”هي ڇا ڪئي، ادي!“ ۽ هن جي ڀيڻ ڪلندي ورائو هو، ”اهو ته زندگي جو سرڪ آهي.“ ۽ پوءِ هن هڪ ٽڪي سرڪ سرڪي چيو هو، ”ادي! گل ڪڍائڻ ته بيشڪ باغبان جو ڪم آهي، پر انهيءَ جو ڪوڙو علاج ڪجي، جو گلستان ۾ سرڪ جون چوماسي هوائون ويل وهاريو ويئون آهن!“ هن جي ڀيڻ ڪجهه به ڪين سمجهيو. هن کي ڪاوڙ اچي وئي، ۽ هن چيو ”ڇڪ ماربا اٿئي.“ پر پيش اڃا به سرڪندي رهي، ۽ پنهنجي لاڏلي سڪي لڏي پهريليءَ فرزانہ کي اوڏهندي رهي. هن هڪ ٽڙو ساه پريو ۽ گهر کان ٻاهر نڪري ويو. -الهيءَ گالهه کي گهڻا ڏينهن گذري ويا هئا، ۽ اڄ فرزانہ جي مرڻ تي هن کي اڃا ياد اچي وئي هئي.

هن جي خيالن جو سلسلو اتان ٽڙي، وڃي ان ڏينهن جي نظاري سان اٽڪيو. جڏهن ڏينهن ٽيڙي فرزانہ کي ڊاڪٽر ’اعلاج‘ چئي موتائي موڪليو هو، ۽ سندس ڀيڻ جي گهر

۾ سالت ديرو ڄمائي وئي هئي. الاهيءَ ڏينهن ۾ هو سڄي رات ڪم ڪندو رهيو هو. ۽ صبح جو جڏهن هو اسڪول وڃڻ لاءِ نيري رهيو هو ته کيس پيش ٿيڻو ٿيو. ۽ اتي وڃي هن ڏٺو هو ته ننڍڙي فرزان پوين پسان ۾ پئي هئي. پاسي ۾ سندس پيڻ ويٺي هئي. پيش هڪ دم اڪيون کڻي هن ڏانهن لهاريو، ۽ وري پنهنجي ڏيءَ ڏانهن بهارڻ لڳي وئي. الاهيءَ هڪڙيءَ نگاه مان هن ائين محسوس ڪيو، ڄڻ هن جي پيڻ دفتر ڊائنامي جا پڌرائي ڪڍيا هئا. هن محسوس ڪيو ته هن جي پيڻ چئي رهي آهي: هاڻا منهنجي ننڍڙي معصوم ڏيءَ پوين پسان ۾ پئي آهي. تنهنجي لاهرواهيءَ ڪري هن جي اها حالت ٿي آهي ڪهڙو ۽ ڇو ٿي ها، جيڪڏهن تون الاهيءَ ڪٿل ڪاتي ۾ هڪ نه وڃهي، سرڪاري لوڪريءَ ۾ گهٽيو اچين ها: پوءِ هوند توکي اهڙي فرصت هجي ها، جو تون هن معصوم جي علاج لاءِ ڪجهه وقت ڪڍي سگهين ها. شايد هفتو ۽ هفتا موڪل وٺي، باقاعدي هن جو علاج ڪرائي وٺين ها!۱۴

هن سوچيو - هن جي پيڻ ائين ئي سوچندي هوندي: ويڃاريءَ کي سرڪاري لوڪريءَ ۾ سندس موجوده ڪرت جي فرق جي ڄاڻ جو ڪاڌ آهي! کيس اها ڄاڻ ٿي ڪاڌ آهي ته ڪا پابند پون هوندي ۽ هو جنهن اسڪول ۾ ڪم ڪري رهيو آهي، تنهن ۾ هو روزانو هڪڙي بهارڻ جي ذهني تربيت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي. ويڃاري پيش کي ڪهڙي خبر ته جيڪڏهن هو ۽ هن جهڙا ٻيا سر قربا، پنهنجي رت مت جي لڙهائي ڏئي، اسڪولن ۾ هڪ نه انگنائن ته ڪائنات تي انڌوڪار ڇانئجي وڃي - هزار هنر ۽ سوليني پيدا ٿي وڃن، ۽ ڌرتيءَ کي دوزخ بڻائي ڇڏن. هن کي پنهنجي پيڻ جي سادگيءَ تي دحر اچي ويو، ۽ سندس خيالن جو سلسلو اُٿي پيو.

ساڻهون سندس پيڻو ويٺو هو. هن پنهنجي پيڻو جي اداس چهره ڏانهن نظر ڪئي. هن کي ياد آيو ته هن پنهنجي پيڻو سان به بهارڻ پيدا ڪرڻ جي مسئلي تي بحث ڪيو هو. ايترو ڇو، هن ته پنهنجي پيڻو سان دنيا جي اليڪ مسئلن تي بحث ڪيو هو. ڪائنات ۽ ڪائنات کان ٻاهر وارين شين کي به ته ڪين ڇڏيو هئائين، ۽ نتيجو.....! هن جي خيالن جو سلسلو ٿوريءَ دير لاءِ، اڳتي وڌڻ کان رڪجي ويو. نتيجو ڪجهه به نه نه ٿي سگهيو هو. به چار دنيا، الاهيءَ اصولي بحث تي هن جو پيڻو هن سان وڙهي چڪو هو، ۽ وري ڪجهه وقت کان پوءِ ساڳا قانون ساڳا چڪا. - ۽ پوءِ فرزان پيدا ٿي هئي. هن جو پيڻو، فرزان جي پيدا ٿيڻ تي ڏاڍو خوش ٿيو هو. ها، سندس پيڻ به خوش ٿي هئي. ۽ هن کي ياد آيو ته هن جي پيڻ هڪ ڏينهن چيو هو: ”هاڻي آءٌ به پنهنجي ساهڻ وٽ گهٽ ڪئي سگهڻس. هو روز روز، منهنجي مڙس کي بي شادي ڪرڻ جي صلاح ڏيندا هئا.“ هن سوچيو، شايد هن جي پيڻ کي به اهڙي ئي قسم جو خيال دماغ ۾ هوندو - ۽ پوءِ فرزان پيدا ٿي

۾ ٻارهن مهينن جي اندر اندر، هن پنهنجي پيءُ کان سلھ جا ڪجهه جيوڙا اڏارا ورتا۔ کيس ٻه سلھ ٿي پئي، ۽ ڏينهن پڻ ۾ اهو پٽار فرزان جي دماغ تي چڙهي ويو، ۽ کيس سورمار ٿي پيو۔ ڪراچيءَ جي بهترين اسپتال ۾ فرزان کي داخل ڪيو ويو، پر پنجن ڏينهن ۾ ڊاڪٽر جواب ڏيئي، اڌ مثل فرزال کي گهر موٽائي موڪليو۔

ها، فرزان جو سرد تيل جسر هن جي آڏو پيو هو، ۽ ننهن جي پاسي ۾ گلن جي اها چادر پيل هئي، جوڪا ڪريا ڪريو ڪرڻ وارن، فرزان جي قبر تي وجهڻ لاءِ آندي هئي۔ گل اڌو ڪاپرا مرجهايل هئا۔ ۽ هن ويچاريو: 'فرزال به هڪ گل هئي، پر مرجھائجي وئي۔' شايد، موسم کان اڳ مرجھائجي وئي۔ ۽ هن جي دماغ ۾ اهو خيال هڻوڙا پئجي وڃڻ لڳو تہ 'سندس ماحول ۾، گل ٿوڻ کان اڳ ئي مرجھائجي ٿا وڃن'۔

هن جي خيالن جو سلسلو گلن تان، گلستانن تان ٽپندو، انهن جا واڳ آلاپندو شاعرن جي گيتن ۾ وڃي اٿڪيو۔ ۽ هڪڙو گيت هن جي ذهن تي ٿري آيو:

”گل ٿوڻ ٿا ڇڏن ٿو ڇوڪري،

ڇا سندھ بات بات آ پيارا!“

هن سوچيو۔ هي شاعر ڪهڙو لـ مورڪ آهي؛ هن گلن جي ٿوڻ ڪڍڻ جي رخ کي ئي ڏٺو آهي؛ تصوير جو هو رخ هن کان بلڪل ئي لڪل رهيو آهي۔ گل ٿوڻ ٿا ها ها گل ٿوڻ ٿا، پر مرجھائجي ٿا وڃن۔ — نفٽ، بڪار، اجايوا۔ ۽ هن شاعر کي الهي۽ جو احساس ٿي سگهي آهي۔

هن سوچيو۔ هي جهان به تہ هڪ گلستان آهي ... ۽ گل؟ ها، هن کي ياد آيو: دوستن سان بحث ڪندي، هن هڪ لڳا ڇڏو هو تہ 'جهان جا فنڪار، اديب ۽ شاعر هن گلستان ۾ اهڙا گل آهن، جن ۾ سڳڻ به آهي ۽ سونهن به'۔ هن جي نظر وري وڃي فرزان جي سرد پلي چاهي ٿي پئي ۽ هن سوچيو تہ هي سڀ شاعر به تہ فرزان حيان موت جي گود ۾ پئجي رهندا. "هي محبت جا گيت" هن سوچيو، 'پوءِ به جڙندا هئندا، جڳ ڳائيندو هئدو، ڇريا چاه ڪندا رهندا۔ ڇڏ ڏينهن لاءِ، ۽ وري موت جو سرد هٿ'

هو موت ۽ حيات جي الهي۽ ويچار وڳاڻ ۾ ڪوٺجي ويو، اڪيچار ويچار هن جي ذهن ۾ لڙندا رهيا. 'جيڪڏهن ڪائنات ۾ وڌيڪ گل لڙڻ ٿي بند ٿي وڃن، تہ سسار جي سولهن جو ڇا ٿيندو؟' هن سوچيو، 'جڳ ۾ جوت ٿاڻر وڪڻ لاءِ ڪي ڏيا تہ جرڪڻائي رهندا .. پر' هن کي خيال آيو: 'گهٽ ۾ گهٽ ڏين لاءِ ماحول تہ اهڙو هجي، جتي هر طرفان جي لپٽ ۾ تہ اچي سگهن۔ جتي الهن جي اجهامڻ کي ازلي قانون تہ سمجهي سگهجي' ۽ ڏيڻ، شمعن، شاعرن تان ٽپندو هن جي خيالن جو سلسلو وري وڃي گلستانن ۽ گلن تي پيو۔ هن سوچيو۔ ڇا اهڙو ماحول پيدا ٿو ڪري سگهجي، جتي ڪٿي ڪيتري به ٿوري تعداد ۾ گل پوکجن، پر اهڙا پوکجن، جو موسم جي حالتن جو مقابلو ڪري سگهن،

۽ بهار ماڻھو کان اڳ ل ڪو ماڻھو سگھن؟ - اهو سوال هن جي دماغ ۾ ڪيتري دير وڃندو رهيو، ۽ هن جي دل چيو: ”جيڪو جڳ ڪي جاگ ڏئي، انهيءَ سوال جو جواب پڻ ڪڍي.“ هن کي خيال آيو - جهنگ ۽ گلستان ۾، انيڪ گل ٽوڻ ٿا، ڪنهن کي ڪل ل ڪندڙ پري ۽ هو سرجهائو وڃن. ”شايد“ هن سوچيو، ”انسان اڃا تائين اوجھڙ ۾ اٽڪيو هوندو آهي، ۽ گلستان لاءِ زرخيز زمين هوار ل ٿي سگھي آهي. ڪيستانين ائين پورا زلندي هاندي هلندي؟ ڪيئن ڪل ٽوڻ کان اڳ سرجهائجي ويندا؟“ هن جي خيالن جو سلسلو وري پنهنجي وطن جي شاعرن جي ڪيئن ڏانهن لڙي ويو. هن جي خشڪ چن تي هڪ ڪڙي سرڪ ٿري آئي، ۽ هن جي دل چيو ته جيڪو سڀني شاعرن کي ڪڏ ڪري چوي، ”گهو، گهو:“ گل ٽوڻ ٿا، ڇڏ ٿو ڇهڪي“ - ها، ڇڏ ٿو ڇهڪي، گل ٽوڻ ٿا“ ۽ اوه هن جي دل چيو ته جيڪو جهنگ مان وڃي، سڀ ڇٽل گل ٻن، جهڪي پٽ تي پئي، سڙي پاڻ تي وٺا آهن، سڙي انهن شاعرن جي مٿان وسڪارا ڪري آڇي، ۽ اوه وڏا وڏا ٺهڪا هڻي ڇڏي: ”گهو گل ٽوڻ ٿا... گل ٽوڻ ٿا.....“

گهر جي ٻاهران، جماعت خاني جي سردا ڏوٽيندڙ بس اچي بيٺي هئي. ڊرائيور اوسڙو ڪري ڪري تنگ ٿي پيو هو، ۽ ٻه چار دفعا سوٽر جو هارن وڇائي ڪڍيو هئائين - ۽ هارن جي ”هون هون“ جي آواز تي، هن جي ذهن ۾ پنهنجي گوڏ وارو سوٽر اسٽان ٿري آيو هو، جتي ڊرائيور گهوڙي ۽ گهوڙي، هارن وڇائي هڪڙو ڏيندا آهن: ”اي هل! هڪڙو “ڪوٽ“ جو..... آهي ڪو... هڪڙو “ڪوٽ“ جو - هون... هون... پئون... پئون هون... هڪڙو “ڪوٽ“ جو.....“ ۽ هن سوچيو - شايد، جماعت خاني جي سردا ڏوٽيندڙ بس جو ڊرائيور به، جهٽ پاڪ کان پوءِ اهڙوئي هڪڙو ڏيندو، ۽ چوندو: ”اي هل! هڪڙو قبرستان جو..... هڪڙو... آهي ڪو... هڪڙو قبرستان جو... هون... پئون... پئون هون... هڪڙو قبرستان جو!“

هن انهيءَ جماعت خاني جي تنظيم ٻاٻت ويچارڻ شروع ڪري ڏنو - جماعت خالو، جهن وٽ هڪ بس آهي، جيڪا قبرستان ڏانهن سري ويل ماڻهن جا لاشا پهچائيندي آهي. شايد انهيءَ جماعت خاني وٽ شادين سرادين جو سامان به هوندو، شادي ڪيو، ٻار پيدا ڪيو، ۽ پوءِ ٻاڻ مري وڃو، يا توهان جا ٻار مري وڃن، بس، جماعت خالو هلندو رهي، شادي ڪيو، جماعت خاني کان شاسپانا گهرايو، باس ۽ هڪڙيون گهرايون ٻار ڇڏيو، ۽ دعوتون ملهائون، ۽ پوءِ - ”هون، هون، پئون، پئون هون - اي هل! هڪڙو قبرستان جو!“

”زلندي“ جو سمورو مقصد شايد انهيءَ ”جماعت خالي“ کي هلائڻ ئي آهي، هن سوچيو، ۽ هن جي ڪنن تي سامهون واري گهر ۾ وڃندڙ رڪارڊن جو آواز اچي پيو. شاديءَ جون تياريون ٿي رهيون هيون - ٽون گئلي ڪٽڻاڻ جو آدم ٿي رهيو هو ۽ پوءِ.....

هن جي نظر پنڪي، وري وڃي فرزانہ جي ڀلي ٿيل چھري تي پئي. هن سوچيو:
 هيءُ فرزانہ آهي - انهيءَ لالي جو مقصد؟ - ۽ هن کي ياد اچي ويو ته فرزانہ لفظ جي معنيٰ
 ”هرش وارو، عقل وارو، سياڻو“ آهي. ۽ هن سوچيو ته معصوم ليدڙي فرزانہ جو موت،
 ديس جي فرزانن جي ذهن لاءِ هڪ چرڪو هجڻ گھرجي. هن چاهيو ته هڪ وڏي واڪي
 پنهنجي ديس جي فرزانن کي سڏي ڇڏي، ”اڙي مستو، خيال ڪيو، موت اوهان جي ماحول ۾
 بي واڪو، بي لغسو ٻيو گھمي؟ ۽ خزان جون تيز هوائون کلي جي ٽال ۾ آهن. اچو ته هن
 ماحول کي سٽي رکون، ته هي چن گلن کان خالي ٿي ويندو - ٿريل ٿوهر جا ڪنڊا
 آسري ايندا، انسان فنا ٿي ويندو؛ حيوان جڳ تي ڄانجي ويندو“ - ۽ پوءِ هن کي خيال
 آيو ته هن کي ائين نه چوڻ گھرجي، هن کي ائين نه چوڻ گھرجي، جو ته ائين چوڻ سان
 قبرستان ڏانهن مردا ڇوڻيندو ”جماعت خالي“ جي لفظ ۾ خلل پئجي ويندو، انهيءَ پس جي انهن
 تي هڪ ڇوڙ هي ويندي؟ ۽ پوءِ جماعت خالي جا ٻائي ٻيو نه هن کي ٿي گھوگھو ڏيئي،
 قبرستان کڻي ويندا، ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجي هيراڪس واري هير ٿي پوري ڪندا.
 هن سوچيو - ڪاش! هي جماعت خالي وارا کيس ٿڌين گھوگھو ڏين، جڏهن هو
 فرزانن کي سڃاڳ ڪري چڪو هجي! پر هن جي ذهن ۾ هڪ خيال آسري يقين ۾ بدلجي ويو،
 ۽ هن سمجهيو ته جماعت خالي وارا ائين ڪين ٿا ڏيندا، ۽ فرزانا سڃاڳ ٿين ٿي، تنهن
 کان اڳ کيس گھوگھو ڏنو ويندو - ۽ هن ائين محسوس ڪيو، ڇو سچ سچ جماعت خالي
 جي ٻانهن جا هٿ، هن جي گلي جي چوڌاري ٻيل آهن، ۽ هوريان هوريان هڪٻئي سڙو
 پوڻيندو وڃي. هن جو مشو ٽوڙ لڳو، ۽ اکيون پونجي ويون..... شايد ٿڌا اچي وئي هئا!

ديوتا ۽ انسان

هو سيلاني هو۔ زندگيءَ جو ڪڇ عرصو سحر سياحت ۾ گذاريو هئائين. هڪڙي ئي ماحول ۾ ڪڇ عرصو رهي پوڻ هن کي ڏاڏڙي نه ٿي آيو۔ شهرن مان، ڳوٺن جي دلڪشيءَ جو تصور هن کي ڳوٺن ڏانهن گهلي ويندو هو ۽ جڏهن ڳوٺن ۾ هوندو هو ته وري شهرن جون رنگينون ۽ مشغوليون شهرن جي ماحول ۾ گهلي وينديون هئس. جڏهن شهرن ۾ ڳوٺن - ٻنهي مان تنگ ٿي پوندو هو ته فطرت جي نظارن مان رس حاصل ڪرڻ لاءِ جهنگلن ۽ صحرائن ۾ گهمندو وڌندو هو. سڀ هن جي حياتيءَ تي عجب ڪائيندا هئا ته هن سان هڪڙي ويڏن آهي، جا کيس هڪ هڏان ٻئي هڏ واهڙي وانگر گهليو ٿي وڃي. جهڙن دوستن هن کان پڇيو ته هو، ته آخر هو هڪ هڏ ڪهڙي ڪري، ويهي، پنهنجي زندگيءَ کي ڪنهن سٺي سڙي ڊگ سان ڇو ٿو لائي؟ - ۽ هو کين ڪلي جواب ڏيندو هو ته هن اڃان زندگيءَ کي ڏٺو هڪڙي هوا هن ته فقط زندگيءَ کي ڏسڻ ۽ سمجهڻ ٿي گهريو. سمورا دوست هن جي انهيءَ ڳول مول ۽ فيلسوفيءَ جي جواب کان مرعوب ٿي ويندا هئا

مون سان هن جي ملاقات ”سرخزار“ بهاريءَ جي دامن ۾ هڪ ڳوٺڙي ۾ ٿي. اسان جي ٻارن ”سرخزار“ بهاري گهمڻ لاءِ انهيءَ ”چار باغ“ ڳوٺڙي ۾ لٿل هئي. ڳوٺ جي ماڻهن اسان کي صلاح ڏني هئي، ته سرخزار بهاريءَ جو لطيف چوڏهنءَ جي چاندوڪيءَ ۾ آهي. چوڏهنءَ جي چاندوڪيءَ ۾ فطرت جي دٻي سرخزار بهاريءَ جي آشارن ۾ وڃي لاءِ ايندي آهي، ۽ ان جي حسين جسر سان نڪرندڙ ڪرڻا سموري بهاريءَ تي نور پکڙي وڌيندا آهن؛ اسين ڳوٺاڻن جي صلاح سڃي چوڏهنءَ جي انتظار ۾ رهي پيا هئاسين. تيرهن تاريخ جي ڏينهن جو منهنجي هن سان ملاقات ٿي. هن جو ڪليل چهرو، روشن ۽ ذهين اکيون ڏسي آءٌ به مرعوب ٿي ويو هوس. ڊاڪٽرنگلي جي پاسي کان وهندڙ چشمي جي ڪناري تي، هڪ وڏيءَ ڇپ تي هو ويٺو هو۔ ۽ چشمي جي شفاف پائيءَ ۾ ننڍڙيون پٿريون اچلي، پائيءَ ۾ پيدا ٿيندڙ شيشي جهڙين لهرين جي آواز مان لطيف اندوز ٿي رهيو هو. مون هن جي اها حرڪت ڏسي ويچارڻو هو ته ”شايد هي شخص فطرت جي حسن جو جوازي آهي، جو شهرن جي رونق کي ڇڏي، هتي چشمي جي ڪناري تي ويهي، هن حسين ماحول سان رالديون ڪري رهيو آهي“.

هن جي مرعوب ڪندڙ شخصيت ۽ منهنجي اڻ ٿيڻ جلد ئي اسان کي گهرو ڪري ڇڏيو۔ ۽ پاسي ۾ ٻيل هڪ ٻيءَ ڇپ تي ويهي مون کيس اسان جي ڀارتيءَ بابت سمور

احوال مختصر لفظن ۾ ٻڌائي ڇڏيو. سندس اکين جي گهرائين ۾ گهوريندي سون پڇيو هو ته
”اوھين ۽ ته پنھنجي باري ۾ ڪجهه ٻڌايو؟“

شام جي وڌندڙ انديري ۾ ساهون مرغزار ٻھاري ڪنھن خواب جي ماحول ڇيان
ڏنڌلي ٿيندي ٿي ويئي. ڪجهه ٻھاري زالون مٿ تي ڪائين جون ڀريون کڻي ٻھاريءَ جي
ورن وڪڙن واري پھري تان لنگهي رھيون ھيون، ۽ سندن جسمن جي لوڏ ۽ انديري جي
ھري ھري وڌڻ سان فضا ۾ عجيب رسالوٽ پھري رھي ھئي۔ فضا مان لطف وارو لاءِ
هن ھڪ ڊگھو ساهه کيو ۽ پوءِ ڇوڻ لنگر۔ ”اھ ھڪ سياح آھيان. سھنجي زندگيءَ جو
اڄ حصو مختلف ھڏن تي سياحت ڪندي گذريو آھي. سياحت سون رڳو زندگيءَ جي
گولنگون صورتون کي سمجھڻ لاءِ اختيار ڪئي آھي!“

”پوءِ ڪجهه سمجھ ۾ آيو ۽ اٿو۔!“ سون هن جي انهيءَ بيان کي وڌاءِ سمجھي
توڪ طور چيو.

”ھاا ... ھاا سمجھي رھيو آھيان۔ ۽ خاص طور هيءَ مرغزار ٻھاري سون کي گھڻو
ڪجهه سمجھائي چڪي آھي. انسان جي زندگيءَ جو ھڪڙو عڪس هن ٻھاريءَ ۾ دان ٿيل
آھي۔ ۽ ان عڪس زندگيءَ بابت گھڻو ڪجهه سمجھايو اٿم ...!“

آءُ ڪجهه بہ ڪين سمجھيس. سوال طلب نظرون کڻي هن کي ڏٺم۔ پر اولھ جو
ھڪ پردو هن جي ۽ پنھنجي لڪاھن جي وچ ۾ اچي ويو. شايد هو سھنجي حالت پروڙي
ويو۔ ۽ چيائين۔ ”اڄ رات اوھين مرغزار ٻھاري گھڻن لاءِ وڃي رھيا آھيو. جي سون کي
ولي ھلو، ته شايد آءُ اهو ڪجهه اوهان کي سمجھائي سگھان، جيڪي آءُ سمجھي چڪو آھيان!“
سون تي هن جو رعب ته اڳيئي ويهي چڪو هو۔ ان ڪري چيو۔ ”وڏيءَ غرشيءَ
سان ھلو. اوهان جھڙو ڄاڻو ماڻھو انسان جو رھبر ٿئي ته ٻيو ڇا گھرجي سون!“

ان رات هو انسان جو رھبر هو. ٻھاري پھرين سان سندس واقفيت ڏسي، ائين ئي
محسوس ٿيو ته ڄڻ هيءَ شخص هن ٻھاريءَ ۾ ئي ڄاڻو نٿو آھي. چاندوڪيءَ ۾ ٻھاري
بيحد حسن نظر اچي رھي ھئي. چوڌرڻ نور وسي رھيو هو. ڊگھا ڊگھا وڻ۔ ۽ سندن
ٻاھولا ڏسي ائين ٿي پالو، ڄڻ ته اھي وڻ چاندوڪيءَ ۾ زنده آھي ٻولندا، ۽ فطرت جي
ديريءَ جي آھيان ڪرڻ لاءِ ٻھاري لاج لڳن لڳندا. پھرين تي چاندوڪي ائين ئي ٺھرائي،
ڄڻ ته ڪنھن ٻھاري ٺھڻ جي سيني تي سولھري پوئيءَ جو پلڙو پکڙيل ھجي. فضا جي
مات ۾ عجيب آواز اٿي رھيا ھئا، ڄڻ ته دور ڪٿي ڪي گھنگھرو ھلڪي ھلڪي سُر ۾
ٽوڪي رھيا ھجن. ٻارڻيءَ ۾ سڀني تي مات جو واسو هو. ڪن چوڪرن ۽ چوڪرين کي
ته شايد آکاڻين وارا جن ۽ ٻريون اچي ياد يا ھئا۔ سي الھيءَ ڊپ کان ته مٿان اھي جن
پوت جاگي پون، پنھنجي قدمن جي آواز کان چرڪي رھيا ھئا. ھڪ سوڙھي لڪ مان لھي

امين ٿوراي ڪليل ميدان ۾ پهتائين. چوڪريون اصرار ڪرڻ لڳيون ته واپس موٽجي. ۽ اسان جي رهبر کين اهو چئي ماڻ ڪرائي ڇڏي. ”واپس به هن ئي رستي کان هليو آهي.“
انهيءَ ڪليل ميدان جي ساڄي طرف هڪ ٻهاڙي لاءِ دڙو هو. ان جي اڳيان اچي اسان جو رهبر بيٺي رهيو. هن جي اکين ۾ چمڪ اچي ويئي. هن منهنجي هڪلن تي هٿ هڻندي چيو. ”دوستا هيءَ اها جاءِ آهي، جنهن کي ٻهاڙي مالو پهنجي ڀوليءَ ۾ ”عادت گاه“ ڪري سڏيندا آهن؛ هن دڙي لاءِ ڪئين ڏند ڪٿائون مشهور آهن. دراصل هي دڙو هڪ زبردست شهر جو ڪنڊو آهي، جو زماني جي انقلابن جي ڪري تباهه ٿي ويو آهي. اسين سڀ هن جي پٺيان دڙي تي چڙهي وياسون. هتي وڏهن تي اسان کي سنگ مرمر جا ڪيترا پٿا تراشيل پٿر، لوھ جا ڪي اوزار. ۽ ڀڳل لائق نظر آيا. اسان کي هن جي ڳالهين تي يقين اچڻ لڳو.

هن اسان کي ٻڌايو: ”هي شهر بناوت جي لحاظ کان عجيب هو. هن شهر جون جڳهون ٽن منزلن ۾ وڙهيل هيون. هيٺيون حصو ڪڪڻ ڪاٺن ۽ گاه کي مٽيءَ جو لپ ڏيئي ٺاهيو ويندو هو. بلڪل اهڙيءَ طرح، جيئن اسان وٽ اڄ ڪلهه جهوپڙيون ٺاهيون وينديون آهن. انهن جي مٿان وري هڪجيون ڇاپون تعمير ڪيون وينديون هيون. هڪجهن ڇاپن جي بنيادن تي عالشان سنگ مرمر جون محلاتون تعمير ڪيون وينديون هيون!“
هڪڙي چوڪري سوال ڪيو، ”پر ايترو ڪجهه بنيادن تي اهي محلاتون ٻيئي ڪيئن سگهنديون؟“

اسان جي سولهن مرڪي چيو، ”هونئن ته ان وقت جي ماڻهن جو ڪمال هو. هن جا ڪاريگر عمارتن جي ٺهڻ ۾ اهڙا ته قابل هئا، جو هڪجهن بنيادن تي زبردست عمارتون ٻياري ڇڏيندا هئا. انهن سڀني محلاتن جي مٿان وري هڪ ٻي هڪي زبردست عمارت کڙي هڪئي هٿائون، جنهن کي ”عادت گاه“ سڏيو ويندو هو. انهيءَ عبادت گاه جي هر ديوار هڪ محل جي بنياد تي ٺهيل هئي.“

”هي شهر بذات خود هڪ رياست هو، ۽ چيو ويندو هو ته رياست جو سمورو ڪاروبار عبادت گاه جي هدايتن موجب ٿو هلي. عادت گاه لاءِ مشهور هو ته ان ۾ ڪنهن کي به گهوڙن جي سڃاڻ نه هئي. ان ۾ ڪير به نه رهندو هو. ان هوندي به وات جي وٽ عادت گاه مان هڪ زبردست آواز ايندو هو، جو روزمره جي ڪاروبار لاءِ سڀني ماڻهن کي هدايتون ڏيندو هو. ۽ سڀ ماڻهو انهن هدايتن موجب پنهنجو ڪم ڪار ڪندا رهندا هئا.“
امين سڀ انهيءَ دڙي تي هڪ گهيرو ٺاهي ويهي رهيا. هو اسان جي اڳيان هڪ پٿر تي ويهي رهيو. پهنجي ٻاٽ ۾ ٽيلي هڻندي هن وري ڳالھ شروع ڪئي. ”شهر جي فرضي حصي ۾ هڪڙي، مزور ۽ ٻيا ڪمي ڪاسبي رهندا هئا. هن لاءِ عبادت گاه جي ديوتائين

هو ڪم هو پورهيو ڪرڻ. ڪڙمي پورهيو ڪري ديوتائن جي ڪاڏي لاءِ الڃ پيدا ڪندا هئا. ڪي ڪاڏي ديوتائن لاءِ ڪپڙا ۽ استعمال جون ٻيون شيون ٺاهيندا هئا. هنن کي پڪجهه پيدا ڪري هڪ ماڻ ۾ رهندڙن جو حوالي ڪرڻو پوندو هو. اهي هڪ ماڻ وارا انهيءَ دورِي پيداوار مان فقط ايترو حصو هنن کي موٽائي ڏيندا هئا، جو هنن کي پورهيو ڪرڻ لاءِ چيئرو رکي سگهي.

”هڪ ماڻ وارا وري ان پيدائش مان ڪجهه حصو پنهنجي لاءِ رکندا هئا. ۽ باقي ۽ ماڻ وارن کي پهچائيندا هئا. امويءَ طرح جيڪو حصو هڪ ماڻ کي نصيب ٿيندو هو، سو به ڪو فرشي ماڻهن جي ڀيٽ ۾ ايترو گهڻو نه هو. پر ڪجهه مڙئي وڌيڪ ملندو هون. ۽ ماڻ وارا سڄي پيداوار عبادت گاهه جي نالي ۾ وٺندا هئا جوڌاري وصول ڪندا. فرشي ماڻهن کي پهرينءَ ماڻهيءَ تي وڃڻ لاءِ اجازت هئي، پر ۽ ماڻ تي وڃڻ هنن لاءِ منع ٿيل هو. چوٽ سندن جسم خفيف ۽ منهن بي رواق هوندا هئا. ۽ عبادت گاهه جي آسماني سرل ڏانهن وڃڻ وارن جا چهرا رونقدار هئڻ لازمي هو. جيڪڏهن هيٺين منزل وارن مان ڪنهن جو چهرو رونقدار نه هوندو هو، ته ان کي انهيءَ ڪري منع ڪئي ويندي هئي ته هن جي دل رونقدار ۽ خواهشن کان پاڪ نه هئي. البت جيڪڏهن ڪا عورت رونقدار منهن واري هوندي هئي ته ان کي عبادت گاهه جي زيارت جي اجازت ملي ويندي هئي. هڪوار ڪا رونقدار عورت عبادت گاهه جي زيارت لاءِ پهتي. ۽ جي ديوتائن کي هن جي پگڙي ۽ ٻوڙا پسند پئي ته هميشه لاءِ ديوداسي ٿي اتي رهندي هئي. ۽ جي سندس پگڙي ديوتائن کي نه آڙي ته هن کي واپس موڪليو ويندو هو. اڪثر ائين ٿيندو هو ته ڪا عورت عبادت گاهه مان واپس ايندي هئي، يا پنهنجي رواق وڃائي ايندي هئي. سندس صحت ڏينهن ڏينهن پگڙندي ويندي هئي. ۽ لڳ ڀڳ هڪ سري ويندي هئي.“

هڪڙيءَ چوڪريءَ هڪندي سوال ڪيو. ”ائين ڇو ٿيندو هو؟“

”ولھون مرڪڻ لڳو. چيائين، ”پڻ، شايد ديوتائن جو سراپ کيس ٺهڙي ٿيندو

هرندو. ديوتائن جو سراپ به ته ڪا شي آهي.“

هو هڪ اڻڀرو سامه ڪئي، وري چوڻ لڳو، ”هڪ ماڻ وارا ماڻهو ڪجهه سلفي وار هئا. هنن جو ڪم به هو فرشي ماڻهن کي زلڊگيءَ جو سليفو سڪارڻ. ۽ ديوتائن جي هڪمن جي پوايءَ طرح سمجهائي ڏيڻ؛ هنن کان پيداوار جو حساب ڪتاب وٺڻ، ۽ سنڀالي ٿي پهچائڻ. اڪثر ۽ ماڻ وارن جي ٻارن کي پڙهائڻ ۽ نصيحت سڪارڻ جو ڪم به هن وٽ ئي هو. چوٽ علم ۽ فن جي دولت هنن جي سينن ۾ محفوظ هئي. هنن لاءِ سخت حڪم هو ته ڇاڪاڻ ته هنن جو اچڻ وڃڻ عبادت گاهه جي ويجهو ٿيندو ئي رهيو، انهيءَ ڪري صفائيءَ سٺيءَ سان رهن، ۽ هر وقت برڪندا رهن. جيڪڏهن سندن دليون هنن کان چور هجن،

سندن گهرن ۾ بک ۽ اولاد هجي، ان هوندي ۾ هروقت چين تي مرڪ رکڻ هن لاء ضروري هو. هو جڏهن ديوتائن جي پسند ڪيل امت جي حضور ۾ ٻي ماڻ تي ويندا هئا ته ڪٿا سون ڪئي ويندا هئا. ۽ پوءِ جڏهن واپس موٽندا هئا، ته اڪثر سندن منهن ڪومائن، ۽ دل گهاٻل هوندي هئي. ۱

”هو پنهنجي ذهني ثباتن ۽ عملي صلاحيتن جي ڪري ۾ ماڻ وارن لاءِ گهڻو مددگار ثابت ٿيندا هئا. ان جي باوجود هو پنهنجي زلدي مان الانجي جو بيزار بيزار هوندا هئا. سندن چين تي مرڪ هوندي هئي، پر لاڳن ڪاڏا!“

هڪڙي نظر ماحول جي ستائن تي وجهندي، هن هڪ ٿڌو ساهه کنيو. ”ها، هن ۾ ڪي اهڙا ۽ ماڻهو هئا، جي ۾ ماڻن جي شڪايت ڪرڻ لڳندا هئا. ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته عبادت گاهه جي ديوتائن لاءِ ۾ سندن دلين ۾ شڪههها جاڳي پوندا هئا. پر هو هڪڙي ر ٿي سگهيا. جيڪڏهن ڪنهن دور مان شڪايت ٿي ڪئي، ته ان کي هڪدم هميشه لاءِ لرشي منزل ۾ اڇلايو ويندو هو. جتي هن کي سڄو ذهين پورهو ڪرايو پوندو هو، ۽ انهن والڪر هن کي ۾ انگ اڪهارو پست بکيو گهڻو پوندو هو.“

”ون ڪائس اچيو: ”رگو سزائون ملنديون هنن يا ڪڏهن ڪو العام اڪرام ۾ ملندو هو؟“

هن وچ ۾ سوال پڙهڻ کي رلدڪ محسوس ڪندي تڪڙو تڪڙو ڇڏيو، ”اٺون ۾ ٿيندو هو ته جيڪڏهن هڪڙي منزل وارو ٿين ۽ منزل وارن کي وٺي ويندو هو، ته هو، ديوتائن کي سندس سفارش ڪري، کيس هميشه لاءِ پاڻ وٽ گهرائي وٺندا هئا.“

”ٿي ۽ منزل وارا عيش سان زلدي گذاريندا هئا. سڄي پيداوار جا ديوتائن طرفان مقرر ٿيل لنگهيان هئا. ڪن ديوتائون هر طرح جي سهوليت ڏيئي ڇڪتا هئا. هن کي اها ڪرامت ۾ نصيب ٿيل هئي ته جيڪا پيداوار وٽن پهچندي هئي، ان کي هڪدم سون ۾ تبديل ڪري وٺندا هئا. هارس کان سواءِ هر شئي کي سون بنائڻ جي ڪميا هنن وٽ هئي. سڄي کان وٺي عام تائين پنهنجي سون جون سيرون گهڻندا رهندا هئا. ۽ عام کان پوءِ هن جي ۾ عمل دفعي و سرود گرم ٿيندي هئي. ديوتا هنن جو تاج ڏسي ڏاڍا خوش ٿيندا هئا. زالون ۽ مرد ٽوليون ٽوليون ٺاهي سڄيون راتيون رقص ڪندا، شراب جا جام پيئندا گذاري پڏيندا هئا.“

هڪڙي ۽ چوڪري ۽ کي شايد ٿڌا اچي رهي هئي ۽ هن واپس هاڻي ٿي گهرو، تنهن ڇڏيو. ”اهو ته هڪجهڙو ٿيو هنن جي آبادي ۽ بابت. پر هنن جي برباديءَ جي ڪهائيءَ ۾ ته پڙايو.“

”ها. هاڻ اهاڻي ته پڙائي اتر. الهه شهر جو نظار ڪجهه اهڙي طرح هلندو هو، جو ارش وارن کي عرش وارن جي مشغولين جي ڪا به خبر ڪانه پوندي هئي. پر عرش وارن کي ارش وارن جي ذري پرزي چرپر جا اطلاع يا پهچندا هئا.“

آخر هڪڙو اهڙو زمانو آيو، جڏهن هڪڙو وارن ماڻهن ڏٺو ته سندن هڪٻئي مانهو سڙائڻ لڳا سبب وڃي هيٺين سان گڏيا آهن. هن جا ڪي جهوتا ۽ آزمودينگار مانهو وڃي هٻڪ هئا جن جي حالت ڏسي آيا هئا، ۽ جڏهن پنهنجي سڄي جماعت جي اکيان هن جي حس ۽ روحن جي حالت ڏار ڀان ڪيائون، تڏهن سڀني جي اکين ۾ ٽڙڪ ٿري آيا. هنن ٻڪو به ڪيو ته ٻه ماڻهو وارن کان الهه جو بدلو ضرور وٺندا. ترشي ماڻهن کي سندن حالت جو ٿورو احساس ڏياري، ماڻهن اها صلاح ٻيهارائون ته توهين هڪڙو پيداوار آئين ۽ سول وارن کي نه پنهنجائي، جيئن ديوتا لاه لاه ڪري هڪ کان مجبور ٿي هنن وٽ هٻڪ نه لهي اچن.

”هڪ سال ائين ئي ڪيو ويو. پر جڏهن فصل ٻڄي راس ٿيا، اڏائڻ مان ڪپڙو آهي تيار ٿيو، تڏهن ٻه ماڻهو ٿان حيواني شڪل جا ڪي مانهو ٿيا، جن جي هٿن ۾ ڏنڊا، تلوارون ۽ ڀالا هئا. اهي مانهو ديوتائن جا ”نگهبان“ هئا. جن کي ضرورت جي وقت ۾ ديوتائون استعمال ڪندا هئا. انهن ٻه جهڙن ماڻهن هيٺين سڙيل وارن کي پري طرح مارڻ شروع ڪيو. ڪيترن جو خون وهائي، خوشي ۾ مان پنهنجا ڪڏلدا سموري پيداوار کڻي واپس هليا ويا. ۽ ان رات ديوتائن جو آواز آيو: ”اها آهي سڙيل ديوتائن جي آڏو ٿيڻ جي!“

انسان جي هڪڙي ساٿي سوال ڪيو: ”اهي ”نگهبان“ ڪهڙي منزل جا مانهو هئا؟“ هن ٿورو اولهو ساھ ڪڍندي چيو، ”شايد اهي انهي ترشي منزل جا ئي مانهو هجن، پر ديوتا پنهنجن هڪٻئي مان هنن مٿس ڪڍي، سندن ڪوپريون خالي ڪري ڇڏيندا هئا. سندن شڪليون ٻڌائي پوائنٽون ٻڌائي ڇڏيندا هئا. جيئن ضرورت جي وقت هيٺين لاه هنن جي ڏٺن ۾ هڪو دحر يا پنهنجائي جو جذبو نه پيدا ٿي پوي.“

مون هن کي مخاطب ٿي چيو، ”اوھن پنهنجي گفتگو کي وچ ۾ روڪيو نه. گاهه ڪندا هئو.“

هن دري چوڻ شروع ڪيو. ”انهيءَ واقعي کان پوءِ هڪڙو وارن پنهنجي ٻن چاڪن ۽ ٽوٽيلن جوانن کي تيار ڪيو ته هو لڪي وڃي، عبادت گاه اندر وڃي، خود ديوتائن کي ظفر جي حالت کان واقف ڪن. من ڪو انهن کي دحر پوي آهي پئي هئا، هڪ رات جڏهن ٻه ماڻهو وارا محفل رقص و سرود ۾ مڃو هئا. لڪندي لڪندي، ڇپ ڇپ عبادت گاه جي دروازي تي پهتا. دروازي تي هڪ حيواني شڪل جو ديو ڏٺو ڪٿو ويٺو هو. اٽڪل سان من جو ڌيان پئي ٻاسي چڪائي، عبادت گاه جي اندر گهڙي ويا. عبادت گاه جي وسيع دالان ۾ هڪ طرف سولن سڀرن جو وڏو ڍير لڳل هو، ۽ ٻئي پاسي انسان جون ڪوپريون ڍير ٿيل هيون. ۽ پوري وچ تي سولي پلنگ تي ٻه ماڻهو مڪيه پراچمان هو. سندس پاسي ۾ هڪ حسين دلاور ڪس شراب جا جام پري ڏيئي رهي هئي. ۽ سندس ٻئي پاسي کان، عبادت گاه جو وڏو راهب سولن ڏانن واري مالا جي رهيو هو. اوچتو روراليون هڏيون

ڏيڻ جو وقت آيو ۽ مڪي ۽ راهب کي اشارو ڪيو. ۽ راهب هڪ وڏي گهگهه ۾ منهن وجهي ٻئي ڏينهن جون هدايتون ڏنيون: ”ديوتائن سان مهاڏو اٽڪائڻ مهاڀاپ آهي. ديوت اوھان جا مالڪ آهن. اي شهر واسو، ديوتائن جي خلاف بغاوت جا خيال دل مان هڪڙي ڇڏيو، تڏهن اوھان جا روح هيت ۽ هڪ ڏاڍا ڏکي ٿيندا. ديوتائن جي هدايتن موجب پنهنجا روزا ڪم ڪاريون ڪندا رهو ته ديوتائون اوھان کان خوش ٿيندا. جيڪي آيا، سو ديوتائن کي پهچيو. ته ديوتائون به اوھان کي ڪين وساريندا.“ گهگهه سان اڏو ته آواز نڪتو، جو هي ٻئي چٽا دهلجي ويا. ۽ اتان ئي پوئتي وريا. ۽ اچي پنهنجي ساٿين کي سمورو حال ٻڌايائون.“ اسان جي دلين ڏوڪڻ بند ڪري ڇڏيو هو. خاموشي لڳا جو ساڙ پنهنجي چڪي هئي ۽ هن وري پنهنجي چين کي زبان سان آڻو ڪندي چيو، ”هن کي به ساڙ وارن جي هن وار معلوم آهي ته هڪ اڻ لکي خوشي ٿي. هن جي دلين ۾ عقيدن جو وڻ سڪي پوت ٿي وڃي. ۽ ان جي بدوان الاهي ۽ هڪڙي آزاديءَ جا گولڇ اڀرڻ لڳا. ۽ هڪ رات ٻئي طبقي وارا ۽ هيٺين طبقي وارا سڀ گڏجي، پنهنجي گهرن سان لڪتا. ۽ اچي ٻاهر ميدان ۾ گڏ ٿي، ۽ گڏجي پنهنجي گهرن جا بنياد اکڙڻ بهي رهيا. پوءِ جڏهن جهوپڙين جا بنياد اکڙيا، ته مٿن جا ڪڪر ڪرڻ لڳا، مٿن جا ڪڪر ڪريا ته عبادت گاهه جا گنبذ لرڙڻ لڳا، ديوتا روپون ڪرڻ لڳا. مٿس دانهون ڪرڻ لڳا. ۽ گهڙيءَ کان پوءِ ٻنهي منزلن جي ماڻهن ڏٺو ته عبادت گاهه ۽ مٿس دانهون اچي پٽ پيا. —

۽ پوءِ هو سڀ گڏجي خوشيءَ مان ڳائيندا، لڳندا هن سموري سرخسار بهاريءَ جي دامن ۾ اُهلجي ويا، جتي ڪن زمين ملي، اتي نوان شهر نئين ڍنگ سان ٻڌائون. جتي سموري پيداوار هن جي پنهنجي هئي، ۽ سندن قسمت کي قيد ڪرڻ لاءِ هڪو ديوتا نه هو، هر پنهنجي قسمت جا پاڻ ئي مالڪ هئا. —

اسان جي سولهن جو منهن ڳالهائيندي ڳالهائيندي چمڪندو ٿي ويو. ۽ آخر ۾ هن چيو: ”اهي عبادت گاهه وري پيدا ٿي چڪا آهن. اهي گنبذ وري جاگيا آهن. پر مون کي يقين آهي ته تاريخ پنهنجو پاڻ ضرور دهرائيندي. — ضرور دهرائيندي.“

امين سڀ وٺائجي هن کي ڏسندا رهيا. — هو آهستي آهستي دڙي کان هيٺ لهڻ لڳو. اسين به سندس پويان پويان هلڻ لڳاسين. اسان جي قدم جو آواز ۽ فضا جو ساڙ گڏجي ڳائيندا رهيا. — تاريخ پنهنجو پاڻ ضرور دهرائيندي. — تنهن اسان ضرور ڏسندو... ضرور ڏسندو... —

”زن طلاق....“

”شاه مراد دي مار پروسا“ هن کي دستدڻي مون کي کل ابدي هئي. جيڪو به وڃندو هوس ته اهوئي چوانب؟ ”شاه مراد دي مار پروسا“ هڪ ڏيڻن زوريءَ پانهن کان جهلي، شاه مراد جو قسم وڌو مائس. چوڻ لڳو، ”سيڪون مهل چوڻيس؛ خبر وٺس ته مريسين.“ ائين چئي، پانهن ڇڏائي، اتي ڀڳو. ان ڏينهن کان وڃي جڏهن به ڏسندو هو، ته پاسو هڪو هليو ويندو هو.

هڪ ڏينهن زماني جي هڪر سان وٺيس کڻڻ خان جي گهر ڏانهن وڃي رهيو هوس. سڀ به چوي ته اڄ ته پوان ته هڪڙن پوان، ويههجي سيڙهجي گهر کان لڪري اڃان اوڀرو اڳڀرو آيس، ته نورو ويهه پنجويهه قدم به پرو منهنجي سامهون اچي رهيو هو، مون خيال ڪيو ته سچ تو ڪينهنس، ته ته جيڪر ضرور پاسو ڪري ها، جڏهن چئن پنجن قدم تي آيو ته مون کي ڪلندو ڏسي چوڻ لڳو، ”ڏاڏي! شاه مراد دي مار پروسا...“ مون ڇڪي کڻي پانهن کان جهليو مائس. ”چوڙا هڪڙا پچسان!“ ڏٺو ته سندس شڪل مان ڊپ پئي ساموڻ ٿيو ۽ ائين پئي لڳو چڻ هينئر سوت جي مهن مان پاڻ ڇڏائي لڪو آهي. ”گانه ڪرا ٻڌائين ڇو نٿو؟“ ”او ڏيک! ماڻهو ڪڙين له، خدا دي لائي سيڪون چوڙو؛ آپ هن اڏسين...“ ڏٺو ته هيءُ چريو ٻڌائيندو آهين تي هڪڙو؛ چوڻ رڙهي وڃي روبرو ڏسان!

اڳڀرو هليس، ته دستي جي اولهه طرف وٺن جي سائي جهڳٽي ۾ ماڻهن جو سڙ پئي ڏسڻ ۾ آيو، اڃان ويجهو ويس، ته ڏٺو ئي چار پوليس آفيسر هئا، هن مان ٻن ڪوئيل لاهن کي پئي ڏنو ۽ هڪڙو لڪڻ ۾ مشغول هو. ”السلام عليكم“ چئي بيهي رهيس، مجھي مان هڪڙي چئي وڃڻ جو اشارو ڏنو، ۽ آڏو هلڻ لڳس. فرلانگ ڪن ٻنڌ جو ڪري اچي واه تي چڙهيس. گهر ڇڏي واه جي ميريءَ تي ويٺا هئا. سلام ورائو؛ چڻ ڪنهن ٻڌوئي ڪونه! سڀني جي زبانن تي قالا لڳل هئا، چڻ متن ڪا وحدت ڇايل هئي ۽ ڪنهن نتيجي جي انتظار ۾ هئا اڃان به چار منٽ ٿي نه گذريا، ته پوليس ماڻهن سميت گهر ڏانهن اچڻ لڳي، جڏهن ويجهو آئي، سڀني اٿڻ لڳا. هو اٿڻ جا نه هئا، پر اٿاريا ويا - پوليس جي ڪري. هو پوليس کان ڊٽا ٿي، اهڙو جهڳڙو انگريزن جي زماني ۾ - پاڻ تنهائي وڌيڪ.

مجهائن هڪڙي ته دل جهلي، ائين به چئي ڏٺو: ”اين بها الصاف واراڻ ڏسو ته ڪيئن ته الصاف ڪري ڏيکارين...“ ۱...“ ماڻهو انهن ئي ڀرن تي هيڏانهن هوڏانهن هڪڙي ويا. سوال ڪير ته ڪٿي وڃي ويهان. پريان ڏٺو لار پئي اڙهيو، وڏي وڃي اتي ويٺس. اڃان الهيا ويچاروئي هوس، ته سهجي پٺيان ڪنهن جي ڀرن جي آهت معلوم ٿي. ڪنڌ ورائي ئي ورايان، تنهن کان اڳ ايندو جي وائان ”سلام عليك“ جو لفظ بندوق جي گوليءَ وانگر ڪن وٽان لڪري ويو. ”وعليڪم السلام“ چئي، اتي ڪيس هٿ ڏنو.

”ڏٺي!“ هو مون ڏانهن نهاري چوڻ لڳو، ”احدا ڇا تو سمجهن؟ خدا جي دهگ اڃا نه ٿيندي! موڪل ڏئي مؤمن ماڻهو ٿي... سو به لاهن ٿا... شل خدا جو نهر پٺين...“ ماڻهو ٽڙي هڪڙي، وري اچي لار تي گڏ ٿيا. ڪو ڪنهن سان گناهائي رهيو هو، ته ڪو ڪنهن سان. هڪڙي چيو، ”غريب جو گهر ٿي رهي ويو. ڪهاڙي ويئي زال، ڪهاڙي ويو الهو تلهو. پٽ هي ڏينهن هئا، جو لائون لڏيون هئائين. اڃان هيندي به ڪا لائي هيس. ڇا ٿيندو: ڪير آ ويچاري جو، جيڪو ڪيس ڳائيندو ۽ حاضر پون ڀريندو. اجهو ڪو اڌ ڌنرائيءَ کان پوءِ وڌيرو وري اچي هڪڙي نه پئي جو مر ڪڍندو. اڳيون ڳالهون باد نه ٿو. چي، ”گهوڙي سان ڀڄ، نه ته ڏٺو ٿو هئان!“ لوروڙ جي بت پر اڃا به ڇرا ڪڙڪن، ڏسو ٿا ان ڏينهن کان وٺي، ڪو خوش لڪائي اٿس! رڳو والندو وٺي. ”شاهه سراد ڏي مار پروس!“ آهي ڪو ڏٺي سائين؟ انصاف هجي، ته ڪيترا ڏينهن نه لنگهو پيو هجي! لاهه من ڪي ٿوروئي چوريءَ ڪڍيا هئا. رٿيس ٿي ته چيو هوس: ”ڏيڍ رڀو ولندوسان؟ ڀلي ڪڍي وڃي ڪوري ٿي وڃن“ آءُ پاڻ ڪن پيلو هوس!“

پوڄڻو، جو پريان ڪنڌ هٿ ڪيو، سڀر تي پڙهيو ويٺو هو، تنهن چيو، ”آءُ ٻن ڀرن جو ٻڌي واري لبر پر هٿر پئي اڙهي، وڌيرو شهر کان پئي آيو، جعفر کي پريان لاهه ڪڍندو ڏسي، مون کي چيائين، ”گلوا اهو ڪهڙو ڪچر لاهه پيو هڪڙي؟“ ٻڌايو سائس، ”سائين جعفر آهي، رٿيس گل خان موڪل ڏئي اٿس.“ اهو جو ٻڌايو سائس، چڻ چيئي لڳي ويس. ”آءُ سري ويو آهيان، هو هي حرامزادو رٿيس کان ٿو موڪل وٺي!“ پوءِ ته وٺي گهوڙي کي هڪليائين. ڏٺو مٿان جهڙو نه ٿي پوي، سو گهوڙي جي پٺيان نڪو نڪو هٿ لڳيس. واٽ تي وڌيري کي گهڻوئي ٺاريم، پر هڪ به نه سائين.“

”ڀرن هٿ... جڏهن به بيگر جو چوپيس، ڪنڌ ڪڍايو وڃي.....“ ڀرسان ايندي ئي وڌيري بهو ڏيئي، گار ڪڍي، چيس: ”ڀرن... گولاڙيءَ جا هٿ، هيءَ ڪا پٺون جي ماسڪيت آهي، جو ڪڍين ويٺا!“

”جعفر کي ته پٺي سڃاڻو، گهڻي اشارا ڏلا سائس. مڙيو ٿي ڪين. ٺهه بهه چئي ڏائين: ”وڌيرو، اشارن تي: آءُ گولاڙيءَ جو ٻار آهيان، ته تون وري ڪنهن جو آهين؟“ هيس ڳالهه ٿي اها ئي، ٿا وڃي پستول ٽپو. مؤمن ڪري پيو. مون کي چيائين ”ڀڄ تنهنجي نه

وئي ڪري ... توکي ۽ نه پورو ڪريان! آڏو نه وئي پگس، پوءِ ته هي لوڏوئي ڪونه هيو،
گهر ۾ هڪڙو هليو ويو.

ٽيون چٽو، جو سڀني جون ڳالهون ڏاڍي ڏيان سان ٻڌي رهيو هو، تنهن چيو،
”اهو ڪو ئي واهي چيڻن؟ هاڻ ۽ نه سڃاڻي جو ٻار آهي، ٻڌڻ کان سوڪلاڻو هٿائين، پوءِ
۽ چٽو وئي ويس. آخر، هي سڀ اسان جو ڏوهه آهي؛ نه ته ... ٻيا ۽ نه وڏيرا راجن سان
ٻا اٿن ويهن. ههڙو ڪاڍو ڪٿي ڪٿي. جيڪو ڏس، گهر ڪنڊ ۾ مارڻو ماڻ ڪيو ويٺو
آهي ... سڀني ٻيا چرڪن. مڙس مڙس جا ست آهن، هونءِ ۽ نه ٻيا سرئون لڏا اڃا به ٿڌا
وڃاريو. هرڪا بازي آهڙي وڃين، رڳو هن ماڻوئيءَ ۾ ئي ته ڏسو، ڪهڙا نه ويل وڃاڻا اٿن!
چارهه ڇا ڏيکيا ڪنهن ٻڌرايا؟ اڀڻا جي پريءَ ڪجهه پريءَ ۾، چوئي ڪنهن ڪٿرائي؟ ولوءِ
جي نياڻيءَ سان عقربتون ڪنهن ڪرايون؟ آهر ڪي چيل اسائي، سندس لڇ ۾ ڪنهن هڪ وڏا،
لوروءَ کي بدوڻ هڻي، چريو ڪنهن ڪيو؟ ٻڌاڻو ماڻ ڇو ڪئي اٿو! اڃان به ڪنهن ٿڌو ٻڌو
ٻڌي نه ڪندو، ته هڪڙي ڏيهن پنهنجي ۽ اهائي حالت ٿيندي. هينئر سڀني ويٺا آهن ته
خدا جو قسم اٿو، آهي هڪ اهڙو، جنهن جي وڏيري دل نه ڏکائي هجي؟ مهان، مڙس ٿورو
راج ٿا ڪن ...“

سڀني چئي ڪاسي ويا، جنهن کي ۽ ڏس هڪ هڪ، اکيون رت ٻيون وڌن. اوچتو
مڏ ٿورو: ”گلو اتي آهن؟“ سڏ ٻڌندي ئي سڀني بڪايل شينهن والگر گهٽ ڪئي اها ڪها.
گلر لپ ڏئي اٿو، ته هڪڙي چس، ”ڪهڙا آهن؟“
”پالڻان پيو ته ڪهڙا آهن.“

ڪهڙا جي نالي ٻڌندي ئي، هڪڙي رو ڪئي: ”وٺو ڪٿڻ کي، اهر آهي ...“
اهو ماڻهو، جنهن سڀني کي هٿايو پئي، تنهن هڪل ڪئي: ”مڙس ٿورو ... ڇوڪرا آهن ڇا؟
دشمن سان ائين وڙهيو آهي؟ وڃ گهرو ڏس ته ڇا ٿو چوي.“

انهن ئي ٻين تي گلو موٽي آيو، نوار ڪشي ته سڄو پيو ٽرڪي، اچڻ سان ئي جهانين،
”وڏيري چيو آهي“ شاهدي ڏيندين، ته جيئن ٻيڏ وڃائي ڇڏيندو سانءُ.“

ٻڌندي ئي، لپ ڏئي اٿي ڪڙا ٿيا، جهلجن ئي نه: ”نه ڇڏيو وٺو اهي ڪولوءَ کي ...“
هن وري به هڪل ڪئي: ”حيدرآباد سان وڌيا آهن اهر! نه ٿيو، واعدو ڪريو.“ جنهن
سان وڙهيو آهي، انهيءَ سان وڙهنداسين.“

هي اڃا ڳالهائون پئي، ته سڀني گڏجي وڏي آواز چيو: ”ڏن ملاق آهي، هي هالي
ٻڌيون ... وڏيري ڪي؟“

«حسرت»

سٺيا جي تصويرن جيان سٺيون جي بدليجنڊون رنگن مان اهو ثابت هو ته سندس من
ويچارن جي وچ سر ۾ غوطا کائي رهيو آهي. اکين جي شونهي ۽ ساجي گل جي وچين حصي
واري ۽ ڳوٺاڻ اهو صاف صاف ٿي پڌاڻو ته سندس من ۾ پيالڪ طوفان اٿي رهيو آهي. ۽
هوان ٿي حالت ۾ ماءُ ڏانهن ويو. شوخ ۽ وڻهارڪي آواز ۾ چيائينس، «خرچي ڏين ٿي يا نه؟»
«وڃ، مٿا ۾ وڃين اڃا ڪلاڪ به نه ٿيو آهي جو آنڪ وٺي رهيو آهين، وري
خرچي ۽ جي لوچ لڳي اٿئي؟» مائٽس ڪاوڙ وڃان چيو.

«نه، مون کي ڏي... مان به ڳاڙهن تيلن وارو ماچس وٺندس.» مائٽس کي تهاڻين
غار اچي ويئي. زوردار چات چٽي، ٻوڙ گل به ڳاڙهو ڪري ڇڏيائينس... رڙ ڪري
چيائين، «ستو، ستو! ڳاڙهن تيلن وارو ماچس وٺندو اتر هتان.»

راهن اکين ۾ ڳوٺاڻا پري، روئيندو ٻاهر لڪري آيو، اکين کي پنهنجن اندرون ۾
جي ننڍڙين مٿن سان موٽيندو، گهر واري ڏکيءَ تي اچي ويهي رهيو. ايتري ۾، پري
کان، سندس ننڍي پٽ ڪمزور زور سان سندس نالو ڪئي، سڏيندي اٿي. قورب اچڻ تي
ڏانهن ته سندس پاءُ روئي رهيو هو، پاءُ کي روٽندو ڏسي، ويچاري ڪمزور به ماڻوس ٿي
ويئي. چيائين، «جو پائو، روئين جو پورا»

راهن خاموش رهيو.

«پڌاڻو ته پائو؟ پيار ۽ انجا پري آواز ۾ ڪمزور چيو.

راهن وري به خاموش رهيو.

سندس من جي ڳالھ تار پندي، ڪمزور چيو، «اما خرچي نه ڏني اٿئي؟»

راهن اڃا به خاموش رهيو.

ڪمزور هڪ ننڍڙو ٿو ڏيندي، چيو ته «پوءِ ڇا ٿي پرا روئيو آهي؟ روئڻ ڪتر

جو ڪم آهي، ڏاڻو ان ڏينهن ٻاها نه چيو هئا» تورو ترسي، چيائين، «ڇڱو، هاڻ اکيون

پوٽ، ته هڪڙي شي ڏيکارين.»

راجن جي چاهري جي ريتڪاڻن ۾ البت ڦيرو اچي ويو ... مرڪيو ... ليڪن سندس مرڪ ڏڪي،
۽ نير پئي پاسي، ڄڻ ڪافي مدت بعد مرڪيو اٿائين. ۽ مرڪندي ئي چيائين، ”ڪهڙي شيء؟“
”اڪيون ٻوٽ، ٻوٽ ڏسندڙ!“

راجن پڻ هو چوڻ لڳو، اڪيون ڪٿي ٻوٽيون. ڪيو به ٻههجن ائين ۽ سڪن وارن
جي ڪلهل ڇڪڻ کي سڻن تان هٽائيندي، ميري ڪهڪهريءَ جي لٽلاڙي کڻي ماءُ ڪجهه
ڪيو، ۽ هٿ جي تريءَ تي ڪليل رکي، چيائين، ”هائي ڪول.“ راجن اڪيون ڪرليون
..... ڏٺائين ۽ چوڪي ڪجهه ڏٺائين، ان سندس ڳڻن تي لڳل ڇاٽن جي اهدا
کان لڻل ڳاڙهائڻ کي مٿيائي ڇڏيو. من جي بداوت ۽ اڪين جي شوخيءَ کي ڪن و ڪلائي
ڇڏيو. هن تريءَ تي رکيل شيء کي ڪدم جهٽو هنيو. ليڪن هوڏاهن ڪيو به ائين
ڪال بيلي هئي. ”ڪدم سٺي بند ڪري ڇڏيائين. راجن ويڃاري جي اهڙي حالت ٿي، جهڻ
ڪنهن اڃايل کي پاڻي ڏيئي ڪسي وڃي. پر اهو ته پاهن جو ڪم آهي. ڪو نه راجن
جي پڻ هئي. سو وري به خشڪ ڇن تي سرڪ ڏيندي، چيائين، ”اهڙو لوڻ! ٿو به!“
..... اڏ، اڏ.“

راجن لهي ايندي ورائيو، ”ڇڱو، اڏ، اڏ.“

”هل ته خرچي اچون!“

اٺس چئي ڪم ڪيو راجن کي اٿاري، پاهن کان ڇڪندي، دوڪان طرف هڻ لڳي.
رستي ۾ ڪم ڪيو، ”ڇا ولون، ڀائو؟“

”مان ته ڳاڙهين ٽيلين وارو ساڄيس وٺندس..... پر تو هيءَ اڏي ڪٿان!“

ٻيون سوال ڀانءُ ڪنهن جي ياد اچڻ سان ياد پيو هجس.

”ان ۾ تنهنجو ڇا؟“

”اڏ ته مان نه ڏٺو.“

”چوري ڪالهه ڪئي اٿر، جو ڇڏين ٿو!“

”ٻيو ٻڌائين جو شيء؟“

”ٻڌائين؟“ ڪم ڪندي سوال ڪيو.

راجن به ائين ڇپ زور سان ملائيندي چيو، ”ها ٻڌاهس.“

”هينر مان رسو ساڄ جو مڙهو وٺڻ ويٺي هيس ل، سو جڏهن ان مڙهي واري جي
دوڪان تي ويس، ڏٺس ته اهو دوڪان ئي بند پيو هو. مان موٽي آيس. بزار ۾ هڪ
سياري جي دوڪان تي سڳيون ٽنگيون پيون هيون. هڪ سڳي مون کي ڏاڍي وٺي،
پاڻو مڙگ جي پاسي کان هلندي هلندي، منهن ورائي ان سڳيءَ کي ٽڪي رهي هيس.
مون کي خبر ڪانه پئي. هڪڙو سائيڪل وارو اچي مٿان ڪريو. مان روئڻ لڳيس، پاڻو
مڇ پڇ مون کي ڏاڍو ڏک لڳيو. هن چنگهه تي به هڪ رهندڙ اچي ويٺي آهي، هي ڏس.

سائيڪل واري مون کي روئندو ڏسي، جهٽ پٽ چار آلا ڏيئي، سائيڪل تي چڙهي هليو ويو. ٻڌاءُ ان ۾ سهنجو ڪهڙو ڏوهو؟ مون ان کان گهرايو ٿورو ٿي اڌڪ لڳو هو. ٿورو وقت روني ڇپ ڪري ڇڏيان ها.

راجن پلڪل ڏيئي آواز ۾ ورائيو، ”ڇڱو هل.“
راجن ۽ ڪمو چار آلا خرچي، موٽي آيا، ۽ ورٽل شيون به ختم ڪري ڇڏيائون. ان بعد لهه ڇا سوچي راجن ڊوڙندو بزار طرف ويو. سڙڪ جي هڪ پاسي کان ائين رهي بيلو، ڀٽڪ ڪنهن جي اچڻ جو انتظار هجي. بيٺو رهيو، بيٺو رهيو... ڪجهه دير بعد ڪنهن کي ايندو ڏسي خوش ٿيو. منهن تي سوڪير مسڪراحت رقص ڪرڻ لڳيس. ايندو کي ويجهو ايندو ڏسي، هاڻ به ان جي ساهون اڳتي وڌيو. هوڏانهن اچڻ وارو ايندو رهيو. راجن به ان طرف ڏيئي چال سان وڌندو رهيو.
ايتري ۾ ڪنهن جي ٽڪرحڻ ۽ ڪرڻ جي آواز سان گڏ ڊپل چينج ۽ ”اما اما“ جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو.

راجن موٽر سائيڪل سان ٽڪرايو هو. ”ڪمو ۽ ڪي سٺي ۽ منهن ڦيٽڻ واري“ سائيڪل سان ٽڪرحڻ ۽ سٺي رهندڙ اچڻ سبب چار آلا مليا، سان هن ٺلهي ۽ ٺلهن ڦيٽڻ واري سائيڪل سان ٽڪرجي، وڏو ڌڪ کائي، ان آلا وٺندس. ڇو نه ملندا... ضرور ملندا... ڪمو کي جو مليا، اهو سندس ننڍڙي ۽ اڻوڄهه دماغ جو تصور هو.

راجن کي سچ سچ سخت ڌڪ لڳو هو. ائين نه هو. راجن صرف هٽڻل جي هڪ پاسي لڳڻ سبب ڪري پيو هو ۽ جيئن ئي ڪريو، تيئن ئي ٿو ٽڪڙ ۾ اٿي بيلو. ڪمو منهن ڪري، موٽر سائيڪل واري کي چيائين، ”مون کي ان آلا ڏي.“

موٽر سائيڪل وارو هڪ اپ-نوڊيت شخص هو، منهن رعبدار آواز ۾ چيو، ”الار والنگي پيو گهمن، بي وٽوف ڪٿان جو. وڃ هٿان، آيو آهي ان آلا وٺڻ.“ راجن همٿ ٻڌي، وري به اڳين ٺلهي جي پاسي ۾ پيهندي، ٺلهي هٽڻل ۾ پنهنجا ٻئي ننڍڙا هٿ وجهي، چيو: ”مان نه وٺندس، ڪمو کي جو چار آلا مليا. مون کي به ڏي ا... ڇڱو چار آلا ئي ڏي ا“
جيتلن هن ڏانهن ڪو ڌيان نه ڏيئي، پنهنجي ڪاهي هٿ سان راجن جي ساڄي گهل تي ڇڪري چمات جڙيندي چيو، ”سر وڃي، فضول ٿاڻو ٿو زيان ڪرين ا“ ائين چئي، موٽر سائيڪل جي مشين چالو ڪري هليو ويو. ڪٿو ايل ساڻهن جو سڙو به ٽڙي پڪڙجي ويو، باقي راجن بيٺو..... اتي ئي بيٺو رهيو... نه معلوم ڪيستائين!

چتر: ۱۰۰ : ۲۰۰

” ایچان جسم ”

A 51104
600

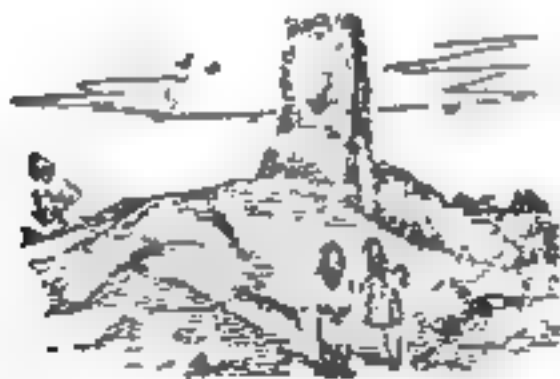
لڙڪ ۽ مرڪ

"بياري سڀني، تڪسيرا تنهنجو محبت ڀريل خط پڙهي، مون منهنجي تلخ ۽ بي محبت زندگيءَ ۾ سڃاڻ ۽ لطف محسوس ڪيو. تنهنجو خلوص ئي منهنجي لاءِ سهارو آهي، جيئن ٻڌندڙ لاءِ ڪڪ. تو مون کان پڇيو آهي، ت منهنجي ڪيئن ئي گذري؟ ٻلا آئون توکي ڇا لکان؟ ڪهڙي بد نصيب جي بد ڪا زندگي آهي، جيئن جي زندگيءَ ۾ ڪا رنگي نه هجي - ڪا دلچسپي نه هجي!

"ڪٿان آغاز ڪريان، ڪٿي الجار! ڪي مسرت ڀريا، خوشين ۽ ٺوڪن سان معمور لحن، هي خبري ۾ گذري ويا. آخر اهو زمانو آيو، جنهن ۾ چوڌاري خوشيون لهي رهيون هيون؛ جيئن سرتن جي حرڪت بازين کان سن هرئيءَ وارا چالنگ ٿي ڏٺا. شادي ٿي - آءُ سهاڳڻ آيس. سهاڳ سڳڪجهه ڏنو. ڏينهن، راتين جي اسيدن ۾ معمول کان زياده روشن ٿيا؛ راتين کي محبت جي شمعن تاريڪ ٿيڻ نه ڏنو. هن جي اکين ۾ بهار جو دريا اڀري ڏيئي رهيو هو، جنهن جي اولهائيءَ ۾ مون به ٽڪريءَ سان پاڻ کي اڇلي ڪري ڇڏيو. هاڪه دلين ۾ محبت جي ڏي وٺ جو سودو جاري رهيو. سودو سهانگو ٿيو. زندگي مسرتن سان مالا مال ٿي وئي. مگر السوسا زماني کي اهو سودو پسند نه ٿيو. ان کي ٻيو ڪو ڪيل ڪيڏو هو - ان کي ڪا ترويجي پيش ڪرڻي هئي. غلڙ جي پردي تي ٻي سن چالو ٿي. منهنجي خوشين تي ڏاڙو لڳو؛ مسرت جي جاءِ غم ورتي؛ اداس ۽ غمگين ماحول ۾ ٻي بار و مددگار تن تنها رهجي ويس. دل جو سڪون، هو پاڻ ... پاڻ سان لڻي، ڏينهن جيئن لاه، راتيون به خواب ٿيڻ لاه منهنجي حصي ۾ ڇڏي ويو. مون لاءِ فقط محبت جي غم جا لڙڪ منهنجي زندگيءَ جو سرمايو وڃي پيو آهي.

"پيڻ! دليا جي ڪاروباري حق جي حقيقت به ٻڌا! نصيحتن جا آثار منهنجي اڳيان آئي گڏ ڪيا اٿن. هيڏانهن نه وڃ! هوڏانهن نه لهارا! چڱو ٻيڙو سڃاڻ! سوچي هل! سمجهي ڳالهه! چڱو نه اوي - بدناميءَ کان بچ! پيڻ، توتي ت منهنجي دل جي ڳالهه لکي، ته آءُ ڪنهن کي تنهنجو ڪريان. هي سماج ڪهڙو نه الڙو ۽ ٻڙو آهي، جو نه ڪنهن جو درد ڏسي ٿو،

۱. ڪنهن جي دل هي ڏک ڏک تو ٻڌي! مگر پڻ، محبت جي ديوانگيءَ تان هزار فرانسگي قربان
هيءَ جا جسر ۽ بجليءَ جهڙي لهر ٿي ڊوڙي، روح جي اولهائيءَ مان هلڪي هلڪي جهولڪار
ٿي لڪري، دل هيڏانهن هوڏانهن ٺهرڻ لاه مائل ٿي ڪري، اهو ڇا آهي؟ ڪنهن جي
لالي ٻڌڻ تي سڪل چين تي تر و تازو مرڪ ٿي ٺهي، ان جو مطلب ڪهڙو آهي؟ ڪڏهن
هاڻ ڪي آئيني ڏانهن لڻ ۽ سينگارڻ ۽ سنوڻڻ جي خواهش پيدا ٿين، اداسيءَ کي شڪست ۽
۽ بدلائڻ - اهو ڪهڙو فلسفو آهي، اهو ڪهڙو راز آهي، اها ڪهڙي ڀرولي آهي - جنهن کي
سمجهڻ، ڪولڻ ۽ پيڻ ۽ - حاج منجهل آهي؟ اهو ته دل جي آواز جو ٻڌڻو آهي - اها ته
فطري تقاضا آهي؛ اها ته جلي خواهش آهي؛ اهو اعلان آهي - اهو - حاج کي چئبيج آهي!
"پڻ! آئون محبت کي نئين رستي تي موڙڻ لاه مجبور آهيان. هڪڙي آهي، جو مون کي
روڪ ڪندو؛ ڪنهن جي مجال، جو منهنجي آڏو اهي سگهندو؟ نصيحت کي برابر پنهنجي
تور آهي، پر ترازوءَ جو ٻو ٻڙ به خالي ڪولهي - ڪيترو وقت شي لوڪندو، "اخلاق" کي
برابر قيمت آهي، پر دل جا جذبات به هي قيمت نه آهن، جن جي قدر و قيمت ڄاڻڻ به اخلاق آهي.
"پڻ! ڳالهون ته ڳهڻيون آهن، پر ڪيتريون لکي ڪيتريون لکان. اهو خط جو
النظار ڪڇ، ڏسجي ۽ ڇا ٿو ظاهر ٿئي! - تنهنجي دور ابتاده....."

”انڌير نگري“

مولو حجر دي چوري ٿي گئي۔ چور آهے آهے آهے آهے، پر حجر دے گھر
ڪڪ نه پوڙيولين۔

حجر ها غريب، سووچارا رو ڏو چپ ڪر پٺا۔ آهڌي مرضي نه هائي نه ڪو پوليس
وج لرباد ڪر ٻڌي، پر گوت والهان آڪيس، ”لرباد ڪر، غنت ڪوئي پيلا ٿي پٽوئي!“

مولو وچارے سر دٿي جيتن صلاح مٽي؛ ڪيون ڪري ”اڳون ڪنڌي پڇون
باه“ والا مائلا ها؛ پوليس دے سور نه سجهدي هئس، پر راج دا حڪم ٻي جبهي تهي
گاله نه هائي، روزي دا سوال ها؛ تهرے حجر، تے رٿسان دا آڪن نه مٽي

مولو، تالڪے والے ڪون پنج روپے ڏيوئے ڪٽے، رٿس گامڻ خان ڪون ٽال
آڏس۔ مڏے آئے ٿائے تے،

مولو وڃن لال صوبدار دا لوڙ سلام ڪتا، پر صوبدار ڪوئي جواب نه ڏنس،
نه ول آهن غريب ڏے اک ڇاڪر ڏيئس،

ڪيون ڏيکے؟ صوبدار جو ٿيا پوليس دا۔ سنڌ علائ دي پوليس دا صوبدار
اولي دير ڪتون پرچے، صوبدار سر جاتا؛ مولو ڪون ڏيئس، رو ڪر آڪيس، ”اڙے، تون
پٺه رهيون؟ آئي، وڃ آهن منهن ڪون ڏنوا آ۔“

مولو ڏڪڏے ڏڪڏے آيا، صوبدار دي منهن ڪون ڏوارڻ چلپا ڪيا، پڇون
رٿس گامڻ خان آهي جاھ تون آيا، صوبدار دے ڪٽن لال منهن ولا وڃ آڪيس؛ ”سائين،
حجر ڪون اهيون نه ڏيک ا سڪيا سهجا هيئي، پٺسان ڪله فجر ڪتون پرچے سر ڪا ڪيا ها،
آڪي تون صوبدار صاحب ڪٿي رليج چٽل۔“ پٺا ڪجهه نه وڃي، سائين۔ تون ڇاڻ
ٿيڙي مرضي!“

مولو منهن ڪون ڏنوا، بندر تے آن پٺا نه صوبدار ول رو ڪر آڪيس، ”اڙے
گهوڙي نه اڃا آهي ڪڙي اے۔“

مولو هٿ پٺا آڪيا، ”سائين، تسان نه منهن دا آڪيا ها“
”آئون گهوڙي تڏے پٺو پيلاوئي اي؟ ڪر چور مرامي اڪندا ڪيون۔“ سائين
تسان نه منهن دا آڪيا ها۔ ”پر شرر ڪٿن جاھ دا۔“ مولو غريب گهوڙي ڪون پي
ٻائي پيلا آيا،

”مولو!“ صوبدار اپنا شہیران کون مروڑا دے، کتہ دے اشارے لال مولو کون
 سٹ کپتا، ”کیوں..... اڑی حراسی، کھر خبر، تیز چوری ٹی گئی اے؟“
 ”ہائو، سائین!“

”ہائو سائین“ دا لال پٹسان ساری رات زال لال ہک گھٹ سٹا ہوئی، کھل ول
 پچ آہا مے لائے تے۔ جن لائن اہتدے پتو دے پیلی پنے ہین، حراسی کھن جاہ دا
 اڑے تھیدا کیا این؟ مہر ہرے،..... تل وج اکین تون ت لاهین لہ قوری۔“
 صوبدار اپنے منشی کون سٹ کرا آکھا، ”عمرالدین سوار کون اورے سچ۔“
 ”عمرالدین!“

”جی سرکار!“

”ایمن حراسی کون ساری رات سہوں دے ڈوہ وج چالان کنرا“
 چالان دا سٹائین، مولو دے ٹاک میل گئے۔

صوبدار دے آکون ہٹ پتل، رووٹ مارکھا ٹی آکھ لگیا: ”سرکار، میڈا تصور؟“
 ”ہس کھر تصور دا لال..... پٹسان سوار..... حاربان ساربان راتن مے آکھا ٹی
 سہو پٹنڈا اے۔ ول پچدا اے: ”شوکار، میڈا قشور!“ پولیس والے مولو کون
 ہانہن کھنوں جھل، کھک ہائے وج، ہولن ہولن آکھا: ”ہجاہ رہے کھک تہ جند چڑاؤن،
 تہ تہ اہا کالی کولی ہرون ڈیک چوڑ۔ سچ لے کھنوں پچے آئے خبراں ہوئن،
 جڈان تون سہسین، تے چر جاگن!“

”سائین، شین غریب پچڑ ہوال، کسی مائہو، شین کھن ہجاہ، روئے کھنوں آئے!“
 عمرالدین سوار، شمسے لال کوروبان اکین کرا آکھا، ”پٹسان کجرا کربدا
 کھا اے؟ اورے کھر ہان اے خیس (خیس) دا گودا۔“۔ اتلا آکھ، مولو دے گودے
 وچون ہٹ گھٹ، ڈھن دا لوٹ (لوٹ) کتہ گڈس۔
 ”اھو ہائے والے گودے وج کھا اے؟“

”سائین، خدا دی قسم اے، اے ڈیک ٹی اے، ہا حرار.....“

سوار آکھا، ”صوبدار صاحب تہ کھوڑی، پتر کھن ابون کھر، اہا ہک اٹون
 جتی لہ رک لائن۔ تون پتچ وج لائن: حوت کھر، متان کھو ڈیک تہ گھٹیی، کھا
 باد کرپین حراسی، ہوئی تورا!“

مولو کھک ہر جتی کھن آڈ ہامر کھیا، آہی ہک آپ لاسٹ کھا ہٹ وڈا ہک
 وج گھٹس، ہر لاسٹ روح تہیس، آہندیان اکین وچون ڈوڑے ڈوڑے لڑک لکل پنے،
 پولیس والے تے طرف کھن لیر آکھا، ”جھٹ کرپین حراسی، کھن کرپین قاعدے
 دی کاروائی؟“

پولیس والے کھنوں ٹھک لکل کیا، جڈان مولو حجر ہرون ہرون لگا،
 ابون آک کھر رواد گیا:

”ہوسی لکل لہر کون، تہ ول تہ وہی وا!“

ولازدنس *

(هڪ روسي ڪهاڻي)

ولازدنس هڪو ٻڪري لاءِ هو. هيءُ هڪ ننڍڙو ٻار وارو، ننڍڙي ۽ گرم چهره وارو،
بشر جهڙو وارو وارو، ٻن سرڪو هڪ ننڍڙو ٻار هو. نئين بهار اچڻ سان هو پنهنجيءَ
زندگيءَ جي پنجن ڏاڪي تي پهتو هو. تمام معصوم عمر هئي هن جي. سڄ پڇ ته ولازدنس
سندس نالو ڇا لاءِ هو. سندس نالو هو جان جيتس. صرف سندس باپا ئي کيس ولازدنس ڪري
پڪاريندو هو.

سندس ٿان موندئي، ٻارن مان پنهنجو گرو پوٽ لاهيندي، باپا کيس پنهنجن گوڏن
تي ويهاري ڇڏي. سندس ماري بدن مان، پوٽ ۽ هٿن والگر، ڪيڪٽ جي پوءِ ايندي هئي؛
۽ ساڳي پوءِ ايندي هئي سندس چاڙهيءَ مان، سندس هوڙيءَ مان، ۽ سندس رهڻ واريءَ
ڪرليءَ مان.

"ملا ولازدنس، پوءِ ٻڌاه خبر چارا" هو کيس پنهنجن گوڏن تي کڻائيندي پوندو هو.
... ۽ ڪڏهن ڪڏهن مذاق خاطر هو ڪائنس اهو به پوندو هو، "ٻڌاه ولازدنس، تون
ڪنهن جو ٻار آهين؟ تون ننڍڙو ٻار ته لاءِ آهين، جو کين مان ڪوئن کي جهڙيندو آهي؟"
گرائڙي پائي، پالڪ پنهجو منهن ۽ مٿو کڻي باپا جي گود ۾ لڪائيندو هو، ۽ جهڙي
آواز ۾ جواب ڏيندو هو:

"باپا، مان تنهنجو ولازدنس آهيان ..."

۽ ٻئي ڪهاڻي وقت تائين اچي ڪل ۾ چٽا هئا. باپا پوءِ سندس پشائيءَ ۽ هٿ جي
پنهي تيرين کي چئي، کيس هنج مان هٿ لاهيندو هو.

اها به ته عجب جي ڳالهه هئي، جو باپا جي ڏاڻي جهڙي ڪهري هٿ ۾ اچا به ملو
مٿو چٽو جو آندو هو. سندس باپا جون ٿلهيون ڪنڀون جهڙيون آڱريون ولازدنس جي

* "ولازدنس" روسي زبان ۾ هڪ ٻڪريءَ جو نالو آهي؛ روسي ماڻه به عام طور
پنهنجن ٻارن تي لڏ ڪوڙ جو اهو نالو رکندا آهن.

وارن مان مٽي ۽ جڙن اهڙي نموني ته سوجهي ڪڍندڙيون هيون، جو کيس درو به اڏاء
 نه ٿيو هو. هو پٽي گويا هڪ پٽي جا دل گهريا پار هئا. پيءُ پٽ کي هڪ پٽي جو بار
 ڇا ٿيو. پر مهاڻن جي جهوپڙين کان الڳ، سمنڊ لڳ ڇيڪا سندن جهوپڙي هئي،
 تنهن جا صرف هڙئي به اڪيلا پاتي هئا. آهي به ڏينهن هئا، جڏهن هو پاڻ به نسي پاتي
 هئا. بابا کي اهو چٽيءَ طرح ياد هو، پر وٽازدنس کي خبر نه هئي ته اهو ئيون پاتي سندس
 اسان هئي، جا به ٻين مائٽن جان مٽي کي رسال پڙندي هئي، ۽ هن جهڙن پٽڪڙن کي
 يا ته گود ۾ کڻي يا ته آگر کان پڪڙي گهمائڻ وٺي ويندي هئي. گوشت جي سڀني ٻالڪن
 ۽ ٻالڪين کي پنهنجون مائٽون هيون، جي سندن اکهه پڪهه ڪندڙيون ۽ کين گهمائڻ وٺي
 وينديون هيون. هڙئي هو، جهن کي اسڙ نه هئي؛ لوڪن کيس بابا هو، سندس مٿو ۽ چوڙ
 ساڻي، جيڪو کيس پنهنجن گودن تي لوڏائيندو هو، ۽ پنهنجن ڪنهن تي سوار هڪري سمنڊ
 کان گهر تائين چڪر هڻائيندو هو؛ ۽ اهي جيڪي پنهنجي پيشانيءَ جي چوڌاري رسال
 پڙهندڙيون هيون، انهن کان درو به ته سندس بابا خراب نه هو، هو وري لڏاور ۽ مضبوط
 به هرا وٽازدلس پاڻ ڏاڍو هوندو هو اڪيلي سر هڙيءَ کي سڪيءَ تان ڌڪي ۽ گهلي
 وڃي پائيءَ ۾ وجهندو هو.

جڏهن سندس بابا کي سڄيءَ مارڻ لاءِ سمنڊ تي ڀرپور وڃڻو هوندو هو. خاص ڪري
 پست رت ۾. ته هو وٽازدلس کي سندس چاچيءَ اٺيءَ وٽ گوشت ۾ پڙي ايندو هو،
 جتي هو ساري رات رهيو ويو هوندو هو. ان گهر ۾ ٻيا به هڪٻئي ٻار هوندا هئا، پر وٽازدلس
 سمجهندو هوندو سندس چاچي اٺيءَ انهن - يعني کان کيس ئي وڌيڪ آڻي پائڻي. سڀ ٻالڪن پاڻ ۾
 گڏجي راند ڪندا هئا، ايڳ ٽي ڏيندا هئا ۽ رات جو مائي به گڏجي کائيندا هئا.

انهيءَ گهر ۾ واقعي ڏاڍو مزو ٿيندو هو، پر تنهن هوندي به وٽازدلس سمجهندو هو
 ته سندس پنهنجو گهر ئي هن لاءِ مٽي ۾ ملي جڳهه آهي. جيئن ته اتي سندس راندين ۾ ڀاڱ
 وٺڻ واري صرف مينڪا ئي هئي. مينڪا پوري رنگ جي ٻلي هئي، جا اڪثر ته سندس اشارن
 کي سمجهندي به ڪالهه هئي، تنهن هوندي به هو سندس پنهنجي ٻياري مينڪا هئي.
 وٽازدلس ڇا ڪندو هو، جو رسيءَ جو هڪ ٽڪر سونجهي، ان جي هڪ ٻيڙيءَ ۾ پرائيءَ
 اڳڙيءَ جو ٽڪر ٻڌي، ڪوئيءَ ۾ وٺي ڊوڙون پائڻ شروع ڪندو هو؛ ۽ وري مينڪا
 ڇا ڪندي هئي آڻي جو آڻي ٿانهن کي ٿئي، پست ڀر زمين تي ڊگهي ٿي پئجي رهندي هئي ۽
 الهيءَ چرندڙي کي پئي گهريندي هئي، جا توڙيءَ جي ٻيڙيءَ ۾ ٻڌل هوندي هئي.
 مينڪا جي ساهن اکين ۾ چڻ ٿانڊا چمڪي ويندا هئا؛ زمين کي ڪرڙيندي ۽ پنهنجو ٻچ
 لوڏيندي، ان اڳڙيءَ کي گهڙري گهڙري، وٺي وڌو اڃانگ ڏيندي هئي. ويڄاري مورڪ
 مينڪا سمجهندي هئي ته رسيءَ جي ٻيڙيءَ ۾ ٻڌل ڪا حيدر وسڻو آهي. راند ڪندي
 جڏهن مينڪا ٽڪري پوندي هئي، تڏهن سوکي سوکي آڇي وٽازدلس جي ڀرين لڳ وڃي

هتي ۽ خُشود وجهي چوڪر ڏي ٺهاري ويهي رهندي هئي - ائين چٽڪ چولندي هئي،
”ڏس سنگتي! ڪيتري نه سٺي والد ڪٽين!“

سڀڪا چالاڪ اٿڻ هئي. سنجها جو جڏهن وٺاڙدلس جو بابا ڪيڪيون کنيو سوئي اچڻ وارو هوندو هو، ته هو ٻيڪر سان گڏ اڳتي وڌي، مهاڻن سان ملڻ ويندي هئي. ڏکي تي سائت ڪيو، ايندڙ پيڙن ۽ هوڙن جي انتظار ۾ سمنڊ ڏانهن ٽيڪ لڳايو ويئي هوندي هئي. جئين ئي مڇن وارا ڪناري پهچي ويندا هئا، ته لٽاڻو سهن ڪري، مياڻو مياڻو ڪندي، ڪٿي بهجي ۽ اچ ڪي سومر پٽيءَ جيان ڊگهو ڪندي، وڏي وجهي وٺاڙدلس جي بابا جي پيڙن جي چوڌاري اُڙڻ شروع ڪندي هئي. کيس خبر هئي ته مهاڻا هتي خالي بهه ڪين ايندا آهن، ۽ کيس به ڪجهه ڳڻو نه ملندوئي هئي! ملڻ ۾ مست هئي اها زندگي!

اولهاري ۾ ته ان کان به وڌيڪ رنگيني هوندي هئي، جڏهن ڏکي ۽ آس ۽ پالس جي لڪڙن تي چار سڪاها ويندا هئا. گولجا، ڍول، پٽي ۽ هٿ-چار جوئي واهو ڏيڻ ۾ ايندو هو. وٺاڙدلس انهن ڏينهن ۾ سڄو وقت ڪاري تي پيو ٿيلندو هو ۽ چارن تي نظر رکندو هو. سڀڪا به هن سان هٿ هوندي هئي. پيڙن جي چوڌاري ٿري، ڪهڙي ۽ ڪهڙي ۽ ٽپ ڏيئي وهي اندر ويندي هئي. وٺاڙدلس واريءَ جا گهر لاهندو هو. سندس بابا به هٿ کي ٽڪڙو ٽڪڙو هلايو پيو چار به لاهندو هو ۽ ان جي ٿلن ٿلن گهرڙن کي سڏيندو هو، ۽ وڏي وڏي پنهنجو ڪم پاسرو رکي اچي وٺاڙدلس سان رهيءَ تي به ويهي والد رهندو هو.

”منهنجا ملوڪ، وٺاڙدلس، ٻڌاه بابا! ڪهڙي پوسللات جوڙين!“ هو سوال ڪندو هو. ۽ وٺاڙدلس کيس کٽي ڏيندو هو، ”هه پنڪڙو گهر آهي جتي پاڻ رهندا آهيو، ۽ هيءَ وڏي جاءِ آهي سوداگر جي مڇن جو گذار.....“
هو سڀڪا ٻليءَ لاءِ به گهر لاهندو هو.

جڏهن جڏهن بابا جون اکيون دور دور سمنڊ طرف ڪڍي وينديون هيون، ته هو وٺاڙدلس کي پاڻ ڏانهن ڇڪي، کيس ان طرف اشارو ڪري ڏيکاريندو هو، جتي سمنڊ افق سان ملي ويندو هو.

”وٺاڙدلس، خبر آهي ته اتي ڇا آهي؟“

ٻيلا وٺاڙدلس کي ڪهڙي خبر؛ پر ڄاڻڻ ته هو به ضرور چاهيندو هو. پوءِ بابا کيس پنهنجن ڪلهن تي چاهي، وٺي پيار سان پوڇڪارون ڏيندو هو.

”سي آهي، جڏهن منهنجي وٺاڙدلس کي ڪٽي ڇڏيندا ته هو اوڏانهن اڏامي وهي پاڻ سڀ ڏسندو، ۽ سوئي آهي اهو سڀ پنهنجي بابا کي ٻڌائيندو، ۽ شايد.....“ بابا جا صند گورا ٿي پيا ۽ هنن ۾ درد جي لهر پرجي آئي، ”..... ۽ شايد هو واپس نه به اچي.....“
سره آئي - سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ به ٿار ٿي پيو، جنهنڪري پالڪ سمنڊ جي ڪناري تي لهڙيون پاڻي ۽ اڻڻان به ڪري ٿي سگهيو. ڪڏهن ته زوردار هوا جو جهونو ٿي آيو ۽ لهرن ۽ اڇانگ ڏيئي اچي ٿي ڪناري تي سٽيون، جن ته ڪناري کي ڊيچارڻو هون ته ان تان به ڪجهه مٿي ڪڍي وينديون. اهڙن موقعن تي مهاڻا پنهنجون هوڙيون اڃا به مٿي گهلي آڻي واريءَ جي ڏيڙن تي ڇڏيندا هئا. وٺاڙدلس هينئر اُتي گهمندي گهمندي سڪڙا ۽ ڪوڙ به چولندي ٿي سگهيو. سڀڪا ته حد کان وڌيڪ ٿي ڪٽي؛ ايترو جو پنهنجن ڏيڙن پسان جي هٿ به ٿي ماري سگهي، ۽ پريرو وڻن جي اوت ۾ ٿي ويئي مياڻو مياڻو ڪندي هئي.

اهڙي نموني هڪ ڏينهن باپا سمنڊ تي ڪول ويو ۽ ولزڊلس ۽ مينڪا کي به ان ڏينهن ڪاري تي ويهي ڪنهن جو نظار ڪرڻو نه پيو.

..... پر هڪ ڏينهن سڄو قصو ئي اٿو ٿي پيو. پيهرن کان اڳ ته ڪنهن به الڪي ڪرڻ جا آثار ڪول هئا. آپ صاف هو ۽ سمنڊ به ساڻو هو، رڳو اٺن کان هڪ طرف ڇڏيا ڪڪر پئي ڏٺا. باپا کي سندس مهاڻي دوست سمنڊ تي هلڻ لاءِ مجبور ڪيو. ٻين مهاڻن جو ڏانهن به گهڻي مڙهي آندي هئي، ته سندس به دل سرڪي.

پوءِ هن ٻن مهاڻن چارپون ۽ لڪر سنڀالي پيڙهيءَ لڳت ڪيا. ٻاهر لڪرڻ کان اڳ، باپا ولزڊلس کي گهر وٺي آيو. ڊبل روٽيءَ جو هڪ سلائيس ڪهي ان کي مڪئي لڳائي ڪيٽ ۾ رکي ڇڏيائين. ”جڏهن بڪ لڳهي، ته ڪيٽ ڪولي هيءَ کڻي ڪاٺج.“ باپا چيو، ”تنهن وچ ۾ مينڪا سان پيو ڪيڏج، سمنڊ ڏانهن نه وڃ، آڻ اجهو آيس.“

باپا هليو ويو، ڪيتري وقت تائين ولزڊلس کيس دريءَ مان لپاڪا پائي ڏسندو رهيو. هن ڏاڍو ٻڙي ڪاري کان پرڀرو ٿيندي پئي ويئي؛ ٿندي ٿندي ٿندي ٿيندي، آخر غائب ٿي ويئي. هيلر ڏيڻ جي ڏانڊو جو ڪجهه هڻوئي ڪين، ۽ ولزڊلس به دريءَ جي اوت ڇڏي ڏلي. هن رسيءَ جو ٽڪرو لڏو جنهن جي ٻوڙيءَ ۾ اڳڙيءَ ٽڪر اٿل هو، ۽ پنهنجي سڪيءَ سان راند ڪرڻ ۾ لڳي ويو.

”هڪو مينڪا هڪڙا اڃ ته اوري راند ڪيون، پوءِ سمنڊ تي باپا کي گڏ ڄڻ هڻداسين.“ هو پئي راند ڪرڻ ۾ ايترو نه سحر ٿي ويا، جو کين سسڪئي نه رهي ته وقت ڪيئن ئي گذريو؛ ۽ ليڪ جڏهن ٽڪري پيا ته راند ڪرڻ بند ڪيائون. ولزڊلس سمنڊ ڏانهن لهائڻ لڳو. ”باپا شايد اڳي ئي سوئي پيو اچي! پر هوڙي ته نظر ئي نٿي چو هي!“ جڏهن هنن راند پئي ڪئي، تڏهن سمنڊ پنهنجو روپ ئي بدلائي ڇڏيو هو. هرات جهڙيون اُڀرون وڏا وڏا اڇاڻڪ ڏيئي اچي ٿي ڪناري تي پيون. گهڻوڀرون ڪندڙ واک به تيزيءَ سان رهي بهار بندو پئي ويو؛ ڪيترن وٽن جون ته پلاون ئي اڪوڙي ڇڏيون هئائين - ائين پئي لڳو جهڙڪ ڪنهن غيبي هڪ زوريءَ کين جهلي، ۽ جي اڇلائي ڇڏيو آهي. وٽن جي اهڙي حالت ڏسي، ولزڊلس سمجهو ته هڪڙي هڪ مٿو سوڻ لاهي. اهڙين حالتن ۾ سندس باپا پاڻ به ڇوڏو هو، ”هوا جو رخ وڃي ٿو پيو ٿيندو؛ هن کان پوءِ طوفان ايندو، ۽ مهاڻا اڃ پنهنجن گهرن ۾ ئي رهندا.“ ولزڊلس کي خبر هئي ته مهاڻن کي جڏهن واک اچي ورائيندو آهي، تڏهن هو جلد ئي گهر موٽڻ جو سچو ڪندا آهن. ”تنهن جي معذرت باپا، جلد ئي گهر ايندو!“

پر باپا واري ٻوڙي نظر ئي نٿي آئي. غبار وڌندو رهيو. هينئر هو اهو به سمجهي نه سگهيو ته اٺن وٽ سمنڊ پورو ٿو ٿئي، يا آڪاس شروع ٿو ٿئي. واک ڇا واکت اچا به وڌندا رهيا، ۽ ڪيترين جهوپڙين جون ته چيتون به اڏاسي ويون هيون. ”سوڀر باپا جي اچڻ جو وقت ئي چڪو هو، پر موٽڻ ۾ هن کي ايتري دير ڇو لڳي آهي؟“

ولازدلس ڪوٽ پهرڻ کان سواءِ ٿي، اهرائيءَ کان منهن ڏانهن ڊوڙيو. ميسڪا به ڪنهن ٻيڪار کان سواءِ ٿي هن جي پٺيان آئي ڊوڙي. ٻئيءَ به سمجهي ورتو ته سندس مالڪ جي اچڻ جو وقت آيو آهي ۽ هاڻي کيس ڪاٺ لاءِ ٿاري مڃي ملندي.

سند جي ڪپ ڏانهن وڃڻ به ڪو آسان نه هو. هوا سڙو سندس منهن ۾ ٿي لڳي، ۽ ڄڻ نه ليڪر جا پير اڪوڙي کيس ڪيرائڻ جي پئي ڪيائين. سندس ٻاٻا جي ڪشتي نه ڪاري ٿي، نه سمن تي ٿي نظر ٿي آئي. ٻائيءَ جو چوڌ ڏسي دل ڊڪي ٿي ويئي. پر کيس ٻاٻا لاءِ ته ترستو ئي هو. سندس ٻاٻا ڪنهن وقت به اچي سگهو ٿي. ٻلا هو سمن تي ترسي سگهو ٿي ڇا؟ جيڪڏهن لبي سفر تي وڃڻو هجي ها، ته هڪ ڪپ سندس چاچيءَ انهيءَ وٽ ڪوٽ ۾ ڇڏي اچي ها. هو ضرور اچ ٿي واپس ايندو.

ولازدلس ٻاٻا جي انتظار ۾ ڀرسان واريءَ ٻيل بيچ ٿي ويهي رهيو. گهڻ وقت ڪان -ج- لهي چڪو هو ۽ آڪاس ۾ جتان ڪٿان ڪڪر ٽوي پکڙي ويا هئا. ٿارا ڏسڻ ۾ پئي آيا. سڙه جي رات شروع ٿي چڪي هئي، ليڪن ولازدلس اڃا پنج ٿي ويٺو رهيو. سندس هڪ نڪ لنگاه ته سمن طرف ٿي هئي. هوا جي گهوگهاٽ کان سواءِ کيس چوڌاري ڪ، به ٻيو آواز ٻڌڻ ۾ ڪونه ٿي آيو.

ولازدلس گهر وڃڻ لٿي چاهيو. آئي به ته اولهه هئي، ۽ آئي ٻيو ڪير هو جو کيس ٻئي ٻاري ڏئي. پاڻ ته اڃا لٿو هو.

مياڻو مياڻو ڪندي، ساڪ ساڪ ۾ ڪجهه حوال ٻڌندي، ميسڪا اچي ولازدلس جي پيرن ۾ ويئي. هن وري ”مياڻو“ ڪئي، پر ان جو به جواب نه پائي، ڇپ چاپ هوڻ گهر ڏانهن هلي وئي. ميسڪا به ويهي ويهي ٽڪجي پئي هئي، ”ٻلي وڃي،“ ولازدلس سوچيو، ”هاڻي کيس ٻاٻا جي اچڻ تي ڪڳي به ڪالهه ملندي.....“ ليڪن هو پاڻ ته پنهنجي ٻاٻا لاءِ ضرور ترسندو. ٻاٻا کيس پنهنجن ڪلهن تي چاڙهي گهر وٺي ويندو. ”پر ليڪ به هو اچي ڇو ڪن ٿو؟ شايد هو پري پري ويو آهي، آئي جتي سمن پورو ٿو ٿئي. ڏسڻ لاءِ ته آئي ڇا آهي؟ پر ته هڪ ئي هڪ هو اچي مون کي اتان جون مليون مليون ڪهاڻيون ٻڌائيندو.“ ولازدلس چاهيندو هو ته پاڻ به وڃي آئي ڏسي اچي ته جتي سمن ۽ آڪاس اچي ٿا ملن، آئي ڇا آهي. پر پاڻ اڃا ٻانڪ هو، ٻلي ته اول کيس پتر ڄمن.

رات جي اولهه ۾ سمن اڃا به ڊڪائيندو ٿيو ٿي ويو، ۽ چوڌاري ڪاريءَ ٻاٽ اولهه ۾ وٺڻ لڳ. ولازدلس جي لٿڙي جهوپڙي به اولهه جهڙي ڪاري پئي ڏسڻ ۾ آئي.

— ۽ ڪو به ولازدلس کي گهر وٺي هڻڻ لاءِ سڏڻ نه آيو. هو آئي ويٺو رهيو، پر جي آڱوٺي سان ويٺي ڪرڻ بندو رهيو، ۽ ڇپ چاپ انتظار ڪندو رهيو. پنهنجي ٻاٻا جي سوتي اچڻ جو!

آزاديءَ ڏانهن

منظر پهريون

[پالڪ شڪل - وڏو پٽ - هڪ هڪ ۾ ڇوڪر - ڇوڪر سان هڪ ڪٽيل ڪٽجي ۽ هڪ ڇرڪندڙ تلوار پٽل - ٻئي هڪ ۾ مضبوط رسو جهليل، جيڪو هڪ زبون حال انسان جي چاهي سان پٽل آهي، جنهن جي اکين تي ٻئي وڏو ٻيل ۽ هٿن ۾ هٿڪڙيون جهليل آهن - ٻيو ٻيو هٿي آهي ۽ "ظلم" پنهنجي الهه سموري سازش سان، انتهائي ضرور ۽ فرعولي ڪيفيت جو مظاهرو ڪندو، وڏيون وڏيون پراڻڪيون ڀريندو، ڏانهن پنهنجي ڪمال قدرت ۽ انسان دشمنيءَ جو گهڙو عام اعلان ڪندو، نتيجي تي نمودار ٿئي، ۽ مظلوم غلام کسي رسي سان جهٽڪو ڏئي ٻاسي ۾ ڪرائي، ڇوڪر وڃي ٿو ڪڍي - غلام ٿورو ڪم ٿو ڪئي يا ڪجهه ڪار ٿو ڪري، ته جهٽ "ظلم" جو هڪ تلوار ڏانهن ڪڍي ٿو وڃي - ڪڍجي ٻاهر ڪڍي، غلام جي هٿڪڙين کي ٽوڙي، خاطريءَ سان ڏسڻ جي ڪوشش ٿو ڪري ته من جون هٿڪڙيون مضبوط جهليل آهن يا نه؟ - پٽل ڏانهن مخاطب ٿي، نهايت ڪڙي ۽ ڊيڄاريندڙ آواز ۾ ڳالهائي ٿو]

"آءٌ ڪير آهيان؟ منهنجي شڪل ۽ صورت ڏسو، منهنجا مٿاڇرا، منهنجا مٿاڇرا، منهنجي پوشاڪ،

منهنجا طريقا ۽ منهنجا ڪارناما ڏسو، غور سان ڏسو، ۽ چالوچو - مون کي سوالو، سوچو ۽ ٻڌو ته آءٌ ڪير آهيان؟ آءٌ "ظلم" آهيان - غلامي منهنجو فصل آهي، جسماني غلامي جسماني غلاميءَ کان وڌيڪ ذهني غلامي پيدا ڪرڻ، ۽ پيدا ڪري هميشه قائم رکڻ منهنجو مقصد آهي.....

"غلاميءَ جو هيءُ زهريلو فصل، آءٌ جهالت ۽ انلاش جي زهرن تي پوکيندو آهيان، ۽ ان کي اوهان جي ئي هٿن ۾ ٻڌائي ۽ خوف جا ٻاٻا پياريندو آهيان: اوهان جي دل ۽ اوهان جي دماغ کي، بسود ۽ بڪار خيال پرستن ۽ سرور کي، ملڪن ۽ غير ملڪن ٽرن ۽ اميدن جي نشي ۾ مدهوش ڪري، آءٌ اوهان جي روح کي پنهنجي پيرس ۾ ٻڌڻ هٿان ٽاڙي، ڇوڪرائي ۽ ڇوڪرائي، ٻيڙي ۽ بيهڙي پٽائي ڇڏيندو آهيان... پوءِ اوهان کي اها به خبر نه رهندي آهي ته آءٌ اوهان جو دشمن آهيان، منهنجا پگهاردار چاٻاٽا، ۽ اهي جن جا غرض ۽ مفاد منهنجي وجود سان وابسته هوندا آهن، منهنجي منهنجي آهن. پوءِ اوهان انهن جي ٻيڙي ڊرائيج ڳالهين ۾ منجهي، جهالت، خوف ۽ نااميديءَ جي شڪرن ۾ ايترو ته جڪڙجي ويندا آهيو، جو پنهنجي

غلاميءَ کي نفرت ڪرڻ بدران اوهان ان سان
 محبت ڪرڻ شروع ڪري ڏيندا آهيو ۽ پوءِ
 اوهان مون کي پنهنجو آقا، سردار، ساٿين،
 رئيس، پڙتار ۽ عالم پناه ڪري سمجهندا ۽
 پڪاريندا آهيو: منهنجي حضور ۾ هڪ ٻڌي
 هيئن حاضر رهندا آهيو: مون کي پهرين پوئو
 آهيو ۽ پاڻ کي منهنجي دروازي جا مڪتا، ٽڪريل،
 خاک پا ۽ پالهيءَ جا پار سمجهي، منهنجي عزت
 ڪندا آهيو. - مون سان محبت ڪندا آهيو ۽
 مون کان خوف کائيندا آهيو. پر - ايتري ساري
 اٽالي ۽ احترام هردي به آءٌ اوهان کان ڇڏندو
 ۽ ڪنهن به آهيان ۽ پاڻ وٽ ڇههڪهه تلوار،
 بدو، پتڻيخالا، جاسوس ۽ هٿيار بند چورڪدار
 هر وقت موجود رکندو آهيان - ڇاڪاڻ ته اوهان
 هي زلدي ۽ منهنجي زلدي هڪ اٿل ۽ لازمي
 هئو آهي: منهنجي موت ۽ اوهان جي زلدي آهي،
 ۽ اوهان جي موت ۽ منهنجي زلدي آهي! آءٌ
 زندهه فقط تينهن آهيان جيستائين اوهان انڌا،
 ٻوڙا، بزدل، هڪ ٻئي جا دشمن، غفلت جي
 اگهور لندڙ ۽ ستل، لاپرواهه، غافل ۽ جاهل
 آهيو. - مون کي زندهه رهڻ ڇڏيو آهي!

”آءٌ ڪير آهيان؟ - منهنجي شڪل ۽ صورت
 ڏسو: منهنجا مٿاڇرا، منهنجا هٿيار، منهنجي پوشاڪ،
 منهنجا طريقا ۽ منهنجا ڪارناما ڏسو: حور سان
 ڏس، ۽ چانهيو. - مون کي سڃاڻو، سڃاڻو ۽
 پڇاڻو ته آءٌ ڪير آهيان؟ - آءٌ آهيان اوهان جو
 دشمن - اڳي ۽ اڙلي دشمن!

”اوهان هي دل و دماغ مٿان بي علميءَ ۽
 حماقت وسيلي، ۽ اوهان جي چر مٿان ڏنڊي
 ۽ ڏڍ وسيلي، آءٌ حڪومت هلائيندو آهيان.
 منهنجو وجود اوهان کي هڪ ڪلم ڪلا چئلينج

آهي. - هڪ ڪلم ڪلا دعوت آهي ته ”آئون، اي
 مظلوم ۽ غلام انسانو! اتوحت ڪيو، ڊوڙو -
 اهو اچي مون کي ختم ڪيو: ڇاڪاڻ ته منهنجو
 وجود آهي ته ختم ڪرڻ لاءِ يا ختم ٿيڻ لاءِ!“
 (غلام کي ڇههڪهه هئي، سو ڇههڪي اٿاري
 کڻي پاڻ سان وٺي لو وڃي. - پر دو آهستي آهستي
 ڪري لو)

منظر ٻيو

[صاف، سنجيده ۽ پاڪيزه چهرو. - هڪ هڪ
 ۾ هڪ وڏي ٿالهي، جنهن ۾ مس، قلم، لوڻڪه،
 اخبار ۽ ڪتاب: ۽ وچ ۾ هڪ روشن شمع، جنهن
 جي پرميان هڪ ڪئنڊي رکيل آهي. - پر دو
 ڪڇي ٿو. نتيج تي اڪئين منظر وارو غلام پنهنجي
 اسارڪيءَ صورت ۾ اداس ۽ بيوس هڪ ڪئم
 ۾ واپس ڏسڻ ۾ ٿو اچي. - ”علم“ نهايت محبت
 پهرين نظرن سان ڏانهن لهاري ٿو، ۽ نهايت
 اطمينان ۽ سنجيدگيءَ سان اڳتي وڌي سندس
 قريب وڃي ٿو، ۽ ٿوڙي کيس هڪ هڪ ڪري
 ۽ ڇپ چاپ علم جي سمورين لغتن سان روشناس
 ٿو ڪري. - نهايت ادب ۽ احترام سان اٿي
 ”علم“ جي اڪين تان پٺي لاهي ٿو، ۽ هٿڪڙين
 کي ڪڍي: سان کولي ٿو. - غلام، ”علم“ ڏانهن
 ڪجهه حيرت ۽ خوف وچان لهاري، وري پنهنجي
 دلڪداز لباسن ۾ گهڙا ڏسڻ ٿي ٿو وڃي. -
 ”علم“ نهايت همدرد لهجي ۾ کيس مخاطب ٿي
 چوي ٿو:.....]

”اي محترم انسان! ڪڏهن ڪٿي ڪٿي هيڏانهن
 لهان، مون کي سڃاڻا! آءٌ ”علم“ آهيان! مون
 تو لاءِ روشنيءَ جو پيغام ۽ آزاديءَ جو سنهيو
 آندو آهي. - تون پنهنجي ذهن جا دروازا کول

۽ منهنجي روشنيءَ کي اندر اچڻ ڏي، منهنجي نور کي پنهنجي تاريخڪ روح ۾ جاءِ ڏي ا جهالت جا سمورا پردا، اولهه جا غلافن مٿان غلاف آڻي مٽائي پري ڪندو آهيان - غلاميءَ جون سموريون زنجيرون، افلاس ۽ غربت جون سموريون پابنديون، حيوانيت جا سمورا انگلاءَ ۽ جذبن جون، پرستيءَ، ضعف ۽ بيمارگيءَ جون سموريون رڪاوٽون، اهي سڀ جون - پ منهنجي ئي دم سان دور ٿينديون آهن! توکي پنهنجي عظمت، شرافت ۽ انسانيت جو احساس منهنجي مٿان ٿيندو - سون وٽ هٿ، سردانگيءَ، خودشناسيءَ، خود اعتماديءَ ۽ خودداريءَ جا بي بها زبور آهن، جن سان آڻ منهنجي ويران زندگيءَ کي سينگاريندس، مون وٽ اسيد جا اڪٽ خزانو آهن، جن سان آڻ منهنجي سڪئيءَ زندگيءَ کي سٺو بنائيندس. آڻ توکي اها - سجهه ۽ اها طاقت بخشيندس، جنهن سان تون پنهنجي لڪل توڙي ظاهر، پنهنجن توڙي پراڻ دشمنن کي خوب - حوالي سگهندين - ماڻهائي لاءِ هٿ ماري سگهندين ۽ مٿن پنهنجي تلافير، انصاف ۽ بهادريءَ سان غالب پئجي سگهندين، ۽ پنهنجو وڃايل متاع زندگي ائين سر حاصل ڪري سگهندين، اي معصوم انسان! آڻ علم آهيان، ڄاڻ آهيان، خبر آهيان! ائين هرگز وسهي ويهي نه رهج ته جيڪڏهن تون لکڻ، پڙهڻ ۽ حسابن جي جوڙ هٿ سڪي ورتي ته تون ڪو ڄاڻو، باخبر يا باعلم ٿي چڪين - اهي انگ اکر ته فقط ٻوليءَ جي تحريري صورت آهن؛ ٻولي ته هونئن به توکي اچي ٿي - انگ اکر ته فقط هڪ قسم جا وسيلو آهن، جي جي مدد سان تون "سون" تائين پهچي

سگهين ٿو. ائين به هميشه ٿيندو آهي ته ائين ئي وسيلن معرفت، ائين ئي الڳ ڪرڻ ۽ اڙائي منهنجا دشمن توکي مون "علم" کان محروم، ڄاڻ کان اڻ ڄاڻ ۽ خبر کان بيخبر رکندا آهن. تنهنڪري ياد رک، اي سمجهدار انسان! اها هرڪا ڇڙ جيڪا تنهنجي جسماني توڙي ذهني غلاميءَ جي زنجيرن کي ٽوڙي ٿي، جيڪا تنهنجا دشمن توکي ظاهر ڪري ٿي، جيڪا توکي تنهنجي آزاديءَ جون واٽون ڏيکاري ٿي، جيڪا تنهنجي زندگي موٽائي توکي هٿ ۾ ڏئي ٿي، ۽ جيڪا تنهنجي زبون - حال زندگيءَ جي بهتريءَ ۽ خوشحاليءَ لاءِ هن ئي دنيا کي جنت ۾ تبديل ڪرڻ جون خوشخبريون توکي ڏسي ٿي - اها ئي ڇڙ "علم" آهي. "اي معزز انسان! ڪنڌ مٿي کڻي، هيڏانهن تيار، مون کي سڃاڻ - آڻ "علم" آهيان! مون ٽو لاءِ روشنيءَ جو پيغام ۽ آزاديءَ جو سلسلو آندو آهي! تون پنهنجي ذهن جا دروازا کول، ۽ منهنجي روشنيءَ کي اندر اچڻ ڏي، منهنجي نور کي پنهنجي تاريخڪ روح ۾ جاءِ ڏي! "چئن کان وٺي مڙن تائين مون کي گوليندورم، حاصل ڪندورم - جتي به ۽ جڏهن به ٻوليءَ ۾ آڻ توکي هٿ اچان - توڙي جو تون مون کي چين ۽ ڏسين؛ مون کي هڪدم حاصل ڪر، پنهنجو پناهه - چاڪاڻ ته تنهنجي زندگيءَ جو راز آڻ آهيان - آڻ ئي تنهنجي زندگي آهيان!"

("علم" پنهنجا سار سامان "غلام" جي حوالي ڪري ٻاهر هليو ٿو وڃي - "غلام" ڪنڌ مٿي ڪري، منهن تي هڪ ضيف مرڪ آڻي، کيس ڏکين ۽ پائدار نظرن سان پٺيان ڏسي ٿو - "علم" جي ڇڏيل لستن کي ڪمال ادب، شوق ۽ محبت سان ڇهي ٿو، ۽ سندس منهن تي هڪ عجيب ترين

مجهز نما چمڪ ۽ تازگيءَ جا آثار نمودار ٿين ٿا۔
پردو آهستي آهستي ڪري ٿو۔

مطر ٿيون

[پردو هٽي ٿو۔ تنهن مٿان تنهن ۾ ويجهل
هڪ ٻيو "غلام" منج ٿي هڪ ٺلهه مثل ٻيو
ويٺو آهي۔ انهن غلامن مان گهڻي ڀاڱي ڪيڙ
جي ائين ڪوشش ڪري رهيو آهي، ڪوئا هو منجهن
پوسائجي ۽ گهٽجي رهيو آهي، غلامن تي هڪ
پٽي پٺيان هي وڏا وڏا لمبا لٽن آهن۔ "ظلم"،
"جهالت"، "هڪ"، "بيماري"، "رشوت"، "خوف"،
وغیرہ، جنهن ڳالهه جي تڪڙين صاحبن کي پوءِ
خير ٿي پوي۔ تنهن کان اڳ، ۽ نوجوان، تيز
۽ ڇوٽ، جن مان هڪ اهوئي اڳيون "غلام"
آهي، ۽ جن ٻئي جي هٿن ۾ جهنڊا آهن۔
"آزاد آ انسان، آزاد آ انسان" ترانو ڳائيندا، قدم
مان قدم سلائيندا، بي خوف ۽ بي خطر، منج
ٿي اچن ٿا، ۽ سندن اک هڪدم غلامن ۾ ويجهل

مجبور انسان ٿي ٿي وڃي پوي، ۽ پٺتي جي
زبان مان پڪڙت هي لمبا ٿا اڪرن: "انسان جو
ڀاءُ انسان!" ائين چئي هو پٽي ڏوڙي ويجهو
وڃن ٿا، ۽ هڪڙو هڪڙي پاسي کان ۽ ٻيو پٽي
پاسي کان ٻيئي غلام هڪ ٻئي پٺيان لاهڻ شروع
ڪن ٿا۔ اهڙيءَ طرح، جو هر هڪ غلام حاضرين
چڱيءَ طرح ڏٺن ٿا۔ اهڙيءَ طرح سمورا غلام
جڏهن هٿن ٿا، تڏهن هو پٽي آزاد نوجوان "غلام"
کي نهايت محبت ۽ خيرداريءَ سان اڏارين ٿا،
سندن اکين تان پٽي لاهين ٿا، هڪڙيون
ڪولين ٿا، ۽ کيس پنهنجي وچ ۾ ٻيهر
"آزاد آ انسان۔ آزاد آ انسان" ترانو ڳائيندا،
قدم مان قدم سلائيندا، منج ٿا هليا وڃن ٿا
الهيءَ رستي مان، جنهن رستي تي هيءَ نشان،
هڪ جي اشاري سميت، وڏن حرلي ۾ لٽيل آهي:
"انصاف، برابري ۽ برادريءَ ڏانهن ويڏو شاهراھ"۔
پردو آهستي آهستي ڪري ٿو۔

هڪ ڏينهن جي ڳالهه آهي ته.....

”اهيو ماڙهو“

اسان جا ڪجهه دوست ڪراچي کان تشریف فرما ٿيا. حيدرآباد ۾ شهر جي گرمي، سو هنن کي گهڻائي ٿيڻ لڳي، ته هڪئي. اسان جي هڪ حيدرآبادي اسير دوست هن جي دعوت ڪئي. ۽ دعوت ۾ پروگرام ۾ چار چار جي ڪناري ٿي رکيو ويو. شام جو ڪار ۾ چڙهي، دريا جي ڪناري پهتائين. گدو پارڪ ۾، خوب ڪاڙو سون پهتائون. اسيرائي دعوت هئي، سو ڪاڙي پٺي ۾ ٿاڪ لنگر ۾ اسيرائو هو. سڄي ساري جيب رڳو ڪاڙي هئي جي سامان سان ڏلجي آئي هئي. تنهن ۾ پير جا ڪوڪا، پڪل وائون، چاهون. ۽ دنيا جهاڻ جا پڪل ۽ تازا سبزا، ۽ طرح طرح جا فضول ڪاڙا آئي ڪڍ ڪيا هئائون. جڏهن ڪاڙي جي لڪائون، تڏهن سڀني سگهين صلاح ويهاري ته دريا جو سیر ڪجي. لهي آهائون دريا تي. ٻارن ۾ به ڪئي هر ل تر، هڪڙي ۽ ٻيڙي ۾ وڃي هڪيا ٿيا. تيسين لوڪرن به پڪل پلا، ۽ ٻيو به ڪاڙي جو سامان آئي ٻيڙي ۾ رکيو.

صلاح ويهاري ۾ گراهڪ سڀا ڏسي پنهنجا جوهر ڏيکارڻ شروع ڪيا. پٺي ۾ دڙو. اسان کي ڪونه هو، سو ڪلاڪ ڪن هن پٺي ڀل جي اوسي پاسي چڪر ڏياريا. شهر جو ڏنئي وقت، دريا جون لهرون، ۽ لٽلڙي ٻيڙي. شاعري ڪرڻ تي دل پٺي آماده ٿي. صلاح ويچارو جلد ئي سوڪڻ لڳو. ڇهه چاڻ ڏيڻ جهڙا سؤس چڙهيل، ڪيڙي ۽ مهل پلا ٿي ڪاڙائون، ته ڪيڙي ۽ مهل وائڻ ۾ آي چڪ وڌائون. هڪڙو چڪ هئي وري دريا ۾ ٿي اڇلايائون. پڪل سبزو ۽ ٻيل روڻيون شايد ٿي وڃن، سي به دريا جي لذر پٺي ٿيون، پنهنجي ئي مستي ۾ سگرين مٿان سگرين ساڙيندي، وڏا وڏا ٽوڪ ڏيندي، پٽاڪون هڻندي، ڪنهن ٿي چيو: ”مون - وڏو رهڻي جي لوٽ مان سگرين ٺاهي پٺي هئي!“ ته ڪنهن ٿي چيو ته: ”مون هزار رهڻي جو وڏو ٺهرايو آهي!“ - ۽ صلاح ويچارو اهي ڳالهون ٻڌندي ٻيڙي هلائڻ ۾ وڌيڪ تيز ٿي وئي.

دير دير سان جڏهن ٻيڙي مان لٽائون ته اسان جي ميزبان دوست صلاح کي ڏيڍ رپيو ڪڍي ڏنو. صلاح ڪڏهن ڏيڍ رهڻي کي ٿي ڏنو، ته ڪڏهن منهنجي ميزبان دوست جي منهن ڦاٽي. نيڪ غريب کان رهيو نه ٿيو. ۽ چئي ڏنائين، ”سائين، هي ڏيو ڇا ٿا. هي ته چار آيا ماڙهو به مس ٿيو. ڪلاڪ سڄو ٿيو آهي، ڪجهه ته انصاف ڪريو.....!“

پنهجو دوست هتدر آهي ڪان لڪري ويو: ”ٿڌهن گهڻو ڏيان؟“
 ملاح وري به هٿ ڪندي، ٿورو مرڪندي چيو: ”سائين، امين مسڪين ماڻهو آهيون۔
 اوهن سدائين ساوا..... ڏاڻ تي اچو ته جيڪر سڀو ڪجهه ڏيو..... آءُ ائين آلي ماڻهو
 ڪان هڪ ڪوڏي به گهٽ ڪين وٺندس۔!“
 ”هل ڙي پڪيا..... هلي، وڏو آيو آهي اٺ آلا ماڻهو وٺڻ وارو..... وٺو هجي ته
 رڪ نه ته مٿو نه ڪا!“
 ”سائين، سڀڪو پنهنجو اٿي پاڪ ٿو ڪائي۔ اوهن امير ماڻهو آهيو.....“
 ”هل ڙي امير جا پٽ..... وڏو آيو آهي اٿي پاڪ ڪاڻن وارو.....“
 ائين چوڻدي پنهنجو دوست هن غريب تي تنهه چڙهي ويو. ۽ چار ٿڌون هٿي
 ڪڍيائينس۔ ۽ پوءِ شوڪجي ٺوڪجي پيائين: ”اچو ته هلون۔ ڇڏيو آئون جي..... ڪي۔
 پڙهي آڱوٺي تي.....!“
 هيءُ حال ڏسي آءُ حيران ٿي ويس: ڪهڙا آهن هيترا اڍڪا خرچ، ڪهڙا آهن هڪڙي
 غريب جي ان آڻ جي ڳالهه۔
 —سراج

ملاح وري به همت ڪندي، ٿورو مرڪندي چيو: «هائين، امين مسڪين ماڻهو آهيون۔»

کان مے کوڑی و گھٹ مہین و لظہ۔۱۱

”هل زي بکيا..... هل؟ و: وایو آهي اڻ اڻا ماڻهو وٺڻ وارو..... وٺو هجي ٿو

“سانس، چپکو پنهنجو اني ٻانڌ ٿو کائي۔ اوھين امير ماڙھو آھيو.....”

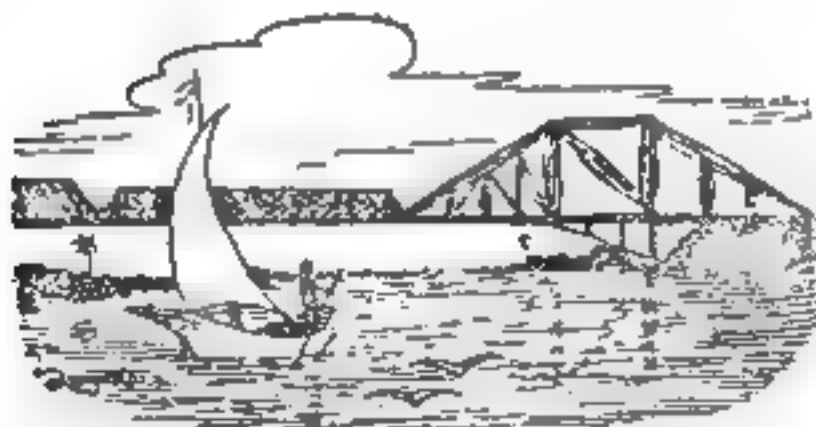
”هل ڙي اسر جا پٽ..... وڏو آيو آهي اتي ٻاڪ ڪاٺن وارو.....“

انہی پولکدي سہنجو دوست هن خربب تي ٻنہ چڙهي ويو. — چار ٽڙون هئي

پڑھی! گوئی تی.....!"

هيءَ حال ڏسي آءُ حيران ٿي ويس: ڪيڏانهن هيترا اولڪا خروچ ڪيڏانهن هڪڙي

لھریب جی الن آن جی گالہ ۱ - سراج

- اسان ڪيترين ئي اهڙين قومن ڏٺيون آهن، جي عدم ڪان وجود ۾ آيون، ترقي حاصل ڪيائون، عروج جي ماريءَ تي قلنديون نظر آيون، دنيا ۾ سندن طاقت جو ڏونڪو وڃڻ لڳو، ۽ ماڻهن جي دٻين مان سندن تزلزل جو خيال ۾، دعوت ڏني ويو - پر وري اوچتو ئي اوچتو سندن عزت جو آفتاب غروب ٿيڻ لڳو، ۽ هو ذات جي تارڪڪن ۾ مبتلا ٿي ويون؛ ڇو ته سندن مراد خود غرض پنهنجي ويو، ۽ سجهائڻ اها سمجهه نڪري وئي ته فرد چون ذاتي ضرورتون ۽ مليءَ طرح سان سرانجام ڏيڻ، انهيءَ تي ئي منحصر آهي ته هن جو قوم سان ساٿ هجي ۽ قوم جو ۽ هن سان ساٿ هجي - ۽ هيءَ ۽، ته قوم جي طاقت وڌائڻ، سندس پاڻهن مضبوط ڪرڻ ۾ خود سندس عزت ۽ ثبوت جو راز لڪل آهي.

پوءِ انهيءَ جو نتيجو اهو ٿو ٿئي ته سمورن فردن تي لغات جي اند ۽ انهنجي ٿي وڃي، هو مستقبل مان نا اُميد ٿيو وڃن؛ منجهن پورن جهڙي قناعت پيدا ٿيو وڃي، ۽ پنهنجي ٻيٽ ۽ ذليل حالت تي راضي ٿيو وڃن. سجهائڻ ڪو سجاڳ ٿو ٿئي ته ٻيا گهڻي ۾ گهڻا کيس خيالي پلاؤ پڄائيندا، ۽ ڪواس ڪڍو ۽ دماغ - خراب ڪندا آهن - کين گمان هوندو آهي ته ڪو به علمي قدر ڪڍڻ سان سندن روزي مارجي ويندي ۽ انڪري نڪ سندن دشمن کي کين آسانيءَ سان شڪار ڪرڻ جو موقعو ملي وڃي ٿو.

- جمال الدين افغاني

مير علي شير "قانع" ٺٽوي
"مڪلي لاءِ"

"مهران" جا موتي
ادبي خط

سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا
لاڙڪاڻو ادبي ڪانفرنس
۱. ڪارروائي
۲. نهره

۳. صدارتي تقرير
پڙهندڙن جا پيغام

آديسي آئي ويا (حافظ حيات شاھ، ۴ "فاني") - اداره
تبصرا - اداره

- سيد حسام الدين راشدي
- مير علي شير "قانع"
مرتب: سيد حسام الدين راشدي
- اداره

- شيخ راز، شيخ حفيظ، مس شمس صديقي،
پشور مورچائي

- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

دنيا جي جن عظيم السائن، دنيا کي جهالت ۽ وحشت جي اڏاھ اولده مان
 ڪڍي، علم ۽ تهذيب جي روشنيءَ ۾ آندو آهي؛ جن هستين دنيا کي ذلت
 جي هاڻيءَ مان ڪڍي عظمت جي آسمان تي رسايو آهي۔ اهي ئي باھزر انسان
 آهن، جن جون اکيون حقيقت شناس آهن؛ جي ڪائنات ۽ دنيا کي انهيءَ ئي
 رنگ ۾ ڏسڻ ٿا، جنهن ۾ ڪيس ”ڪامل ڪاريگر“ پيدا ڪيو آهي۔ هن کي
 ھرھنڌ انهي ڪامل حسن جو سچ جلوه ڪندڙ نظر ٿو اچي، جنهن جا ڪرلا
 روشنيءَ ۽ نور، خوشيءَ ۽ اسيد جو پيغام آڻين ٿا۔ هو انهن ماڻهن وانگر نه آهن،
 جن کي ھرھنڌ بدصورتيءَ ۽ پراڻيءَ کان سواءِ ڪجهه نظر ئي ٿئي ٿو اچي؛ بلڪه
 هو خوشيءَ ۽ اطمينان کان چمڪندڙ نوراني چهره آهن، جن تي نظر پوندي ئي
 هر اڪل اٿل ۽ پريشان حال وانهوڙو کي خوشي ۽ تسڪين حاصل ٿئي ٿي
 انهن جي مقابلي ۾، هزارين اهڙا زاهد خشڪ آهن، جي هميشه پيءُ دنيا جي ڊپ
 ۽ عذاب کان ڊيڄاري، هن دنيا جي مهاڇار مان ٽڪرڻ جون صلاحون پيا ڏيندا،
 پر ڪاٺن هن زلڙگيءَ لاءِ ايترو به ٿڌو نه ٿي، جو پنهنجي سرڪ سان ڪنهن
 ڪوسايل چهره کي شاداب بنائين؛ ڪنهن دل ٽٽل کي همت ڏياري، اسيد ۽
 آس جو رستو ڏيکارين 1 ۔ ڊاڪٽر ماردن

مير علي شير قانع نقوي

خانداني پس منظر

مير علي شير پنهنجو لسبي سلسلو هن طرح بيان ڪيو آهي: مير علي شير، بن سيد عزت الله، بن سيد محمد ڪاظم، بن سيد محمد مقرر، بن سيد ظهوالدين ثاني، بن سيد شڪرالله ثاني، بن سيد ظهوالدين والاسلام المعروف به سيد جادر اول، بن سيد قاضي شڪرالله شيرازي، بن سيد وجه الدين، بن سيد نعمت الله، بن سيد عرب شاه، بن امير سيد لسير الدين محمد المعروف به مير ميرڪ شاه، بن امير سيد عطاءالله جمال الدين محدث، بن امير سيد فضل الله محدث الحسيني الدشتڪي، شيرازي.

مير صاحب پنهنجن مٿن بزرگن جو ذڪر "تحفة الڪرام" جي ٻئي جلد ۽ "مغالات الشعرا" ۾، پنهنجي سوانح جي ضمن ۾ ڪيو آهي. "تحفة الڪرام" جي ٽئين جلد ۾، قاضي سيد شڪرالله اول کان وٺي پاڻ تائين، خاندان جي سنڌي افرادن جو احوال لکيو اٿس.

پنهنجن ايراني بزرگن جي سلسلي ۾، مير صاحب جا، ماخذ تاريخ "حبيب السير"، "دست اقليم" ۽ "مجالس المومنين" آهن، جن کان هن صاحب پنهنجا خانداني حالات نقل ڪيا آهن. مناسب آهي ته مير صاحب جي سوانح حيات سندس بزرگن جي مختصر احوال سان شروع ڪئي وڃي، ڇاڪاڻ ته مير صاحب جي حالات پڙهڻ کان اڳ، سندس خاويادي جو علمي پس منظر ذهن نشين ڪن.

(۱) السيد الاجليل امير اميرالدين عبدالله (بن سيد عبدالرحمان، بن سيد عبداللطيف،

بن سيد جلال الدين يحيى محمد الحسيني) تفسير، حديث، ۽ فن الشا جو جيد عالم ۽ پهچي زماني جو فاضل ترين بزرگ هو. "حبيب السير" جي مصنف، جنهن ادب ۽ احترام سان هن بزرگ جو ذڪر ڪيو آهي، اهو سندس ئي لفظن ۾ پڙهڻ جي لائق آهي.

۽ "دشتڪ" شيراز جي هڪ الهويءَ محلي جو نالو هو، جنهن ۾ اهي بزرگ رهندا هئا. هن وقت شهر جي الهويءَ حصي کي "لب آب" سڏيو وڃي ٿو.

« بصفت امانت و وفور جلال و لباقت شان، و قدیم دودمان موصوف و معروف
بود، و یوفور زهد و تقوی و دینداری و غایت دیانت و پرهیزگاری، از اکثر
علماء و مآدات بی آدم ممتاز و مستثنی می نمود. زبان گهرافشالی بمصر حقایق صحت
آسمانی، و بیان بلاغت شائش مبین دقایق کتب سبحانی، بباطن خجسته مہامش مظهر آثار
ولایت و رشاد، و خاطر فرحیده مآثرش موطع انوار هدایت و ارشاد، و بی شائبہ مدح گستری
آن مهر شریعت پروری، در علم تفسیر و حدیث و انشا و تالیف شبیه و نظیر نداشت. » *

سيد صاحب، سلطان ابوسعيد جي زماني (۸۵۰-۸۷۲ھ) ۾، شيراز کان لڏي هرات ۾ اچي مقبر ٿيو، ۽ بادشاه جي تحريڪ تي هتي ۾ هڪ دفعو مدرسه گورنمينٽ آغا ۽ وعظ فرمائيندو هو. اهڙيءَ طرح، هر سال ربيع الاول جي مهيني ۾ ميلاد جي مجلس منعقد ڪري، حضور جن جي -سرت پاڪ اهڙي دلنشين بهرائي ۾ بيان فرمائيندو هو، جو سامعين جي ٽائڙ جي ڪرپيت ڏسڻ وٺڻا ٿيندي هئي †. سندس تصنيفات ۾ هيٺين ٻن ڪتابن شهرت ڏولڻ حاصل ڪئي:

(١) « شرح درج الدور » (المعجم من معجم خير البشر)»

(۲) «کتاب مزادات هرات»

١٠٢
١٠٣

١٠٤

١٠٥

١٠٦

١٠٧

١٠٨

١٠٩

١١٠

١١١

١١٢

١١٣

١١٤

١١٥

١١٦

١١٧

١١٨

١١٩

١٢٠

١٢١

١٢٢

١٢٣

١٢٤

١٢٥

١٢٦

١٢٧

١٢٨

١٢٩

١٣٠

١٣١

١٣٢

١٣٣

١٣٤

١٣٥

١٣٦

١٣٧

١٣٨

١٣٩

١٤٠

١٤١

١٤٢

١٤٣

١٤٤

١٤٥

١٤٦

١٤٧

١٤٨

١٤٩

١٥٠

١٥١

١٥٢

١٥٣

١٥٤

١٥٥

١٥٦

١٥٧

١٥٨

١٥٩

١٦٠

١٦١

١٦٢

١٦٣

١٦٤

١٦٥

١٦٦

١٦٧

١٦٨

١٦٩

١٧٠

١٧١

١٧٢

١٧٣

١٧٤

١٧٥

١٧٦

١٧٧

١٧٨

١٧٩

١٨٠

١٨١

١٨٢

١٨٣

١٨٤

١٨٥

١٨٦

١٨٧

١٨٨

١٨٩

١٩٠

١٩١

١٩٢

١٩٣

١٩٤

١٩٥

١٩٦

١٩٧

١٩٨

١٩٩

٢٠٠

٢٠١

٢٠٢

٢٠٣

٢٠٤

٢٠٥

٢٠٦

٢٠٧

٢٠٨

٢٠٩

٢١٠

٢١١

٢١٢

٢١٣

٢١٤

٢١٥

٢١٦

٢١٧

٢١٨

٢١٩

٢٢٠

٢٢١

٢٢٢

٢٢٣

٢٢٤

٢٢٥

٢٢٦

٢٢٧

٢٢٨

٢٢٩

٢٣٠

٢٣١

٢٣٢

٢٣٣

٢٣٤

٢٣٥

٢٣٦

٢٣٧

٢٣٨

٢٣٩

٢٤٠

٢٤١

٢٤٢

٢٤٣

٢٤٤

٢٤٥

٢٤٦

٢٤٧

٢٤٨

٢٤٩

٢٥٠

٢٥١

٢٥٢

٢٥٣

٢٥٤

٢٥٥

٢٥٦

٢٥٧

٢٥٨

٢٥٩

٢٦٠

٢٦١

٢٦٢

٢٦٣

٢٦٤

٢٦٥

٢٦٦

٢٦٧

٢٦٨

٢٦٩

٢٧٠

٢٧١

٢٧٢

٢٧٣

٢٧٤

٢٧٥

٢٧٦

٢٧٧

٢٧٨

٢٧٩

٢٨٠

٢٨١

٢٨٢

٢٨٣

٢٨٤

٢٨٥

٢٨٦

٢٨٧

٢٨٨

٢٨٩

٢٩٠

٢٩١

٢٩٢

٢٩٣

٢٩٤

٢٩٥

٢٩٦

٢٩٧

٢٩٨

٢٩٩

٣٠٠

٣٠١

٣٠٢

٣٠٣

٣٠٤

٣٠٥

٣٠٦

٣٠٧

٣٠٨

٣٠٩

٣١٠

٣١١

٣١٢

٣١٣

٣١٤

٣١٥

٣١٦

٣١٧

٣١٨

٣١٩

٣٢٠

٣٢١

٣٢٢

٣٢٣

٣٢٤

٣٢٥

٣٢٦

٣٢٧

٣٢٨

٣٢٩

٣٣٠

٣٣١

٣٣٢

٣٣٣

٣٣٤

٣٣٥

٣٣٦

٣٣٧

٣٣٨

٣٣٩

٣٤٠

٣٤١

٣٤٢

٣٤٣

٣٤٤

٣٤٥

٣٤٦

٣٤٧

٣٤٨

٣٤٩

٣٥٠

٣٥١

٣٥٢

٣٥٣

٣٥٤

٣٥٥

٣٥٦

٣٥٧

٣٥٨

٣٥٩

٣٦٠

٣٦١

٣٦٢

٣٦٣

٣٦٤

٣٦٥

٣٦٦

٣٦٧

٣٦٨

٣٦٩

٣٧٠

٣٧١

٣٧٢

٣٧٣

٣٧٤

٣٧٥

٣٧٦

٣٧٧

٣٧٨

٣٧٩

٣٨٠

٣٨١

٣٨٢

٣٨٣

٣٨٤

٣٨٥

٣٨٦

٣٨٧

٣٨٨

٣٨٩

٣٩٠

٣٩١

٣٩٢

٣٩٣

٣٩٤

٣٩٥

٣٩٦

٣٩٧

٣٩٨

٣٩٩

٤٠٠

٤٠١

٤٠٢

٤٠٣

٤٠٤

٤٠٥

٤٠٦

٤٠٧

٤٠٨

٤٠٩

٤١٠

٤١١

٤١٢

٤١٣

٤١٤

٤١٥

٤١٦

٤١٧

٤١٨

٤١٩

٤٢٠

٤٢١

٤٢٢

٤٢٣

٤٢٤

٤٢٥

٤٢٦

٤٢٧

٤٢٨

٤٢٩

٤٣٠

٤٣١

٤٣٢

٤٣٣

٤٣٤

٤٣٥

٤٣٦

٤٣٧

٤٣٨

٤٣٩

٤٤٠

٤٤١

٤٤٢

٤٤٣

٤٤٤

٤٤٥

٤٤٦

٤٤٧

٤٤٨

٤٤٩

٤٥٠

٤٥١

٤٥٢

٤٥٣

٤٥٤

٤٥٥

٤٥٦

٤٥٧

٤٥٨

٤٥٩

٤٦٠

٤٦١

٤٦٢

٤٦٣

٤٦٤

٤٦٥

٤٦٦

٤٦٧

٤٦٨

٤٦٩

٤٧٠

٤٧١

٤٧٢

٤٧٣

٤٧

۱۰- در بیان الماسل انظار جهان مشهور است، و صحت روایت و بلاغت عبارت آن
سیر بر السنه و افواه خلاقی مذکور.

سید صاحب جو انتقال، سلطان حسین باقرا جي دور ۾، ۱۷ جمادي الآخر (††) سنہ ۸۰۳ھ ۾ ٿيو. سلطان حسین سندس اولاد لاءِ جاگيرون مقرر ڪيون، مير علي شير سندس پٽن فرزندن جو الو ڪثيرو آهي: سید علي الدين محمد ۽ سید برهان الدين محمد.

(۶) سید الحکما و المدقین امیر حیدر الدین محمد شیرازی (۳ ابوالعالی * کنیت:

۱۱ "مد والعلماء" ۱۲ "مد والحقیقة" (لقب) : سندس والد جو نالو امیر غیاث الدین منصور هو، جنهن
لا "حبیب السیر" جي مصنف جو قول آهي ته

«در مملکت مادیات عالی سبب مملکت فارس انتظار داشت، و مرجع اشرف داعیان بود: نه بهیچ وجه لقی خیرخواهی بر الواح خوار آدمیان می نگاشت.»

۱۰ * حبيب السور * ج ۳، جز ۳، ص ۳۳۰، * مجالس المومنين *، مجلس ہجری، ص ۲۱۶.

† "حبيب السیر" ج ۳، جز ۳، ص ۲۳۵؛ "هفت اقلید"، ص ۲۶۱، مطبوعہ بنگال ایشیازک سوسائٹی، کولکتہ۔

(††) "مجالس المؤمنين" ربيع الاول لکھل آھی، ص ۲۲۶

ايسر صدر الدين، مولانا قوام الدين گيلاري ۽ وٽ علومن جي تحصيل ڪئي. جنهن کان پوءِ شيراز ۾ هڪ عظيم الشان مدرسو - "مدرسه منصوريه" - ٺهرائي، ان ۾ درس جو دستور شروع ڪيائين. "حبيب السير" ۾ آهي ته

"صفت بالا عزاز بشر علوم محسوس و منهور قهار و اقدار ميمود، و بجدت طبع و دقت ذهن از جميع علمي متبحرين و فضلاي متاخرين ممتاز و مستندي بود." †
الهي مدرسي ۾ هزارن طالبعلمن، ۽ ستون ذوق رکندڙ ٻين صاحبن، علم حاصل ڪري، دين ۽ دنيا ۾ سرخروئي حاصل ڪئي.

"مجالس المومنين" جي صاحب جو الهي بزرگ لاءِ قول آهي ته "حديث حو حشد عالم ۽ حافظ هو. علوم حڪمه ۽ شمس ۾ دنيا جي عظيم ترين حڪما جي درجي تائين پهتل هو. جن بزرگن کان پاڻ تعليم ۽ فاضل پرايائين، سي سڀ پنهنجي دور جا بيشمار عالم هئا، جن جي استادن جا سلسلا پوءِ علي سينا، ملا قطب الدين، علامه شيرازي، سلطان المحققين، نواجه نصير الدين طوسي، ۽ امام غزالي، امام فخر الدين رازي ۽ علامه شيخ جمال الدين حسن جهون بزرگن تائين پهتا ٿي ۽".

مولانا جلال الدين دواني ۽ سيد صاحب جي درميان علمي ليکڪن تي اختلاف ٿيندا رهندا هئا، ليڪن منهن ساهيون بحث ڪرڻ جي هار محقق دواني ڪڏهن نه ڀري، البت اختلافي مسئلن تي، هن صاحب ڪيترا رسالا لکيا، جن مان "حواشي تجرید" ۽ "حواشي مطالع" مشهور آهن - اهڙي طرح وقت جي ٻين عالمن ۽ سيد صاحب سان ڪڏهن مناظرو ڪرڻ ڪيو، "حبيب السير" هيٺيان ڪتاب سندس تصنيف ڪيل لکيا آهن:

(۱) "رساله تحقيق علم در اثبات واجب"؛ (۲) "حاشيه شرح شمس"؛ (۳) "حاشيه

مطالع"؛ ۽ (۴) "حاشيه تجرید".

مير قانع انهن چئن ڪتابن مان گڏ هيٺين تصنيفات جو به ذڪر ڪيو آهي: +

(۵) "حاشيه بر" اوائل شرح مختصر اصول - ابن حاصب"؛ (۶) "حاشيه بر" "كشف"

(۷) "رساله در حل مغالطه"؛ (۸) "رساله در علم فلاحه"؛ (۹) "رساله در علم معرات

نوم قزح"؛ ۽ (۱۰) "تعلقات بر فقه شافعي".

* "مجالس المومنين" جي صاحب لکيو آهي ته مير صاحب شرعي علومن جي تعليم پنهنجي والد ۽ پنهنجي سوٽ مير لطاف الدين احمد وٽ ورتي، ۽ عربي علوم ۽ ادب جي تعليم پنهنجي پٽي سوٽ مير حبيب الله وٽان حاصل ڪيائين - صفحو ۳۰۰

† "حبيب السير"، ج ۳، جز ۳، ص ۱۱۰-۱۱۱

مؤيد "مقالات الشعراء"، ص ۲۰۸؛ "مجالس المومنين"، ص ۳۰۰

۲. مقالات ص ۲۰۹

+ اها فهرست مير صاحب "مجالس المومنين" کان نقل ڪئي آهي (ڏسو مجالس المومنين، ص ۳۰۰)

سيد صاحب جو تولد ۲ شعبان ۸۳۸ هـ اڳاري ڏينهن ٿيو، ۴ ۱۲ رمضان ۱۲۹۰ هـ جمعي ڏينهن کيس ديار بکر جي ترڪمانن هٿان شهادت نصيب ٿي. *

(۳) خاتر الحکما امير حيات الدين منصور ثاني : هيءُ بزرگ امير صدر الدين جو صاحبزادو هو.

سنہ ۱۲۹۰ هـ ۾ سندس ولادت ٿي. پنهنجي والد محترم جي خدمت ۾ رهي تعليم علوم ڪيائين، ۴ ويهن ورهن جي ڄمار ۾ تاريخ ٿي، درس جو سلسلو شروع ڪيائين. سندس علمي مرتبي ۴ شان جو ذڪر ڪندي، صاحب ”حبيب السير“ هينئر طرح سندس تعريف ڪري ٿو:

”آلجانب حالا بوفور علم و دانش در اطراف و اکناف عالم به ايت مشهور است،

و مهارتش در فنون حکمي و رياضي ضرب المثل جمهور علمای ازديک و دور“ ۴

سيد صاحب جي رياض داليءَ ۴ ۴ طبي صلاحيتن جو ذڪر ڪندي، نور الله شوستري لکي ٿو ته ”ارسطو ۴ افلاطون بلڪه سڄي دنيا جهان جا حڪيم ۴ طبيب جيڪڏهن سندس دور ۾ هجن ها، ته هولد سندس معتقد ۴ نيازمند بڻجي وڃن ها“

”ارسطو و افلاطون بلڪه حڪماي دهر و قرون اگر در زمان آن قبله اهل ايقان

بود لدي، مفاخرت و مباحات در سلک مستفيضان و ملازمان مجلس عاليش نمودلدي.“ ۴

”حبيب السير“ جو مصنف، سيد موصوف جو معاصر ۴ واقف هو. نور الله شوستريءَ جي لول کي جيڪڏهن ميانو سمجهيو وڃي، تڏهن به ”حبيب السير“ جي مصنف جي راه، سيد صاحب جي عهدي بلنديءَ ۴ برتريءَ لاءِ گهڻي وڙندار آهي.

سيد صاحب ڪجهه وقت مصر ۾ رهيو ٿي، صدارت جو بلند مرتبو ماڻيو. عراق کان جڏهن مجتهد الزمان شيخ علي بن عبدالعالي مصر آيو، ان وقت بادشاه جي سامهون، عدم تقليد جي مسئلي تي شيخ ۴ سيد صاحب جو مناظرو آيو. بادشاه چالي وائي مجتهد جو طرف ورتو، جنهن ڪري سيد صاحب ناراض ٿي، صدارت جي عهدي کان استعفا ڏئي شهر از عليو آيو.

”حبيب السير“ جي تصنيف وقت سيد صاحب پنهنجي والد واري مدرسه منصوره ۾ درس ۾ مشغول هو، ۴ بقول مصنف:

”به الاداء قيام مي نمايد، و گوش و هوش طليعه علوم را از نتايج درمائي طبع لقاد خود مي آرايد.“

۱۲۸ ورهن جي جوان عمر ۾، سيد صاحب ۱۲۹۸ هـ ۾ انتقال ڪيو. ”حبيب السير“ جي مصنف سندس تصنيفات جو ذڪر ڪوڙ ڪيو آهي، البته مير قانع ”مجالس المومنين“ تان

* ”شرح اثبات واجب“ از امير حيات الدين منصور ثاني (رجال ”حبيب السير“، ص ۲۴۱)؛

”مجالس المومنين“، ص ۳۰۰

† ”حبيب السير“ ج ۳، جز ۳، ص ۱۱۱

عقد ”مقالات الشعرا“، ص ۲۰۹؛ ”مجالس المومنين“، ص ۳۰۰

سندس ائين ٿيڻ ڪتابن جا نالا نقل ڪيا آهن * جيڪي لور الله شومريءَ پاڻ ڏنا ۽ پڙهيا هئا. هن ڪتاب جو مصنف وڌيڪ لکي ٿو ته ”آئين ڪان سواءِ به سيد صاحب جا تصنيف ڪيل ڪتاب ڪيترا آهن، جيڪي سندس لکاءِ تائين پهچي نه سگهيا †.“

مير صاحب جي شعر سخن سان به دلچسپي هئي؛ جڏهن هيٺيون شعر مثال طور ”مجالس المؤمنين“ ۾ نقل ٿيل آهي:

هر ڪجا بي هنري هست بدوي پڻهشتند،

بيشتم زانڪه ز اسار تسمنا دلود.

مير علي شير سندن پن فرزندن جا نالا ڏنا آهن: (۱) مير شرف الدين علي، (۲) مير صدر الدين محمد.

(۱۴) اُلسيد الاجل امير جمال الدين عطا الله (بن سيد فضل الله المحدث): سيد صاحب،

مير اصيل الدين جو ڀائٽيو ۽ مير علي شير جي ڏهن پوٽيءَ ۾ ڏاڏو هو. ”حبيب المير“ جو صاحب، حسب دستور هن بزرگ جي تعريف ۽ توصيف ۾ به وڌيڪ بيان نظر اچي ٿو. هڪ جاءِ تي چوي ٿو:

- * (۱) ”ڪتاب صحة الكلام“ (در رد ”حجة الاسلام“ - امار خراساني); (۲) ”هزار بيت“;
(۳) ”معاذات“، اول - ثاني - ثالث; (۴) ”شرح بر ڪتاب اثبات واجب“; (۵) ”ڪتاب تعديل الميزان بر منطق“ (خلاصه ”منطق شفا“); (۶) ”مهار الافكار“ (خلاصه ”تعديل الميزان“);
(۷) ”ڪتاب لواعج و معارج“ (علم هيئت); (۸) ”نظم شاهي“ (۱۷ ورهين جي شمار ۾ لکيائين); (۹) ”تجريد در حڪمت“ (جامع مسائل حڪمت طبيعي و الاهي); (۱۰) ”رساله در معرفت قبله“; (۱۱) ”ڪتاب معالجات الشفا“ (طب); (۱۲) ”شاهي“; (۱۳) ”سفر و هيئت“;
(۱۴) ”حاشيه بر الاهيات شفا“; (۱۵) ”حاشيه بر شرح حڪمت العيني“; (۱۶) ”رساله در باب خلافت فرزند خود“; (۱۷) ”رد بر حاشيه محليه - علامه دوالي“; (۱۸) ”رد بر حاشيه محمد“; (۱۹) ”خلاصه التلخيص“ (اختصار رساله تلخيص و معاني و بيان); (۲۰) ”رد بر حاشيه تهذيب“; (۲۱) ”رد النموذج“;
(۲۲) ”رساله تحقيق حقايق“; (۲۳) ”رد بر رساله زوراء“; (۲۴) ”رساله شراف در اثبات واجب ڪتاب اخلاق منصوره“; (۲۵) ”حاشيه بر اوائل كشف تفسير سورة الانسان“; (۲۶) ”مقامات العارفين“ (تصوف و اخلاق - پنهنجي پٽ مير شرف الدين عليءَ لاءِ لکيائين); (۲۷) ”رساله قانون السلطنت دين“; (۲۸) ”شرح ڪتاب هياكل انوار“; (۲۹) ”حاشيه بر اشارات“، مير علي شير وڌيڪ هيٺين ٻن ڪتابن جا نالا ٻڌا: (۳۰) ”ڪتاب رياضتي الترهوان“; (۳۱) ”ڪتاب اساس در علم هند“ (”مقالات الشعراء“، ص ۲۱۱ ۽ ”مجالس المؤمنين“، ص ۳۰۱).

† ”مجالس المؤمنين“، ص ۳۰۱

۱- «الحضرت، مانند عمر بزرگوار خویش امیر سید اصیل الدین، در علم حدیث بی نظیر آفاق گشته اند؛ و در سایر اقسام علوم دینیہ و السواع فتون یقیناً از محدثان باستحقاق در گشته اند.»

پس: جاء تي جنهن طريقي سان سندس تعريف ڪري ٿو، سا پڻ سندس ئي عبارت ۾ اچي لائق آهي:

۲- «سدهء سنه اش، ملاذ طرايف اڪابر و اشراف اقسام است، و عتبهء عليه اش مجمع اعظم اولاد اسجاد غير الانام، لوح ضمير مهر توپرش مطروح اشعهء انوار اسرار كتب الاهي و محضهء خاطر عالي مائرش مهيض لواع حقايق اخبار حضرت رسالت پاهي، گنجينهء مينه اش بجواهر زواهر علوم مشعرون، و عقود در كلمات درر مغزون باطن خجسته ميانش مغزون، لشر فصائل لبوي از شارف جمال خجسته مائش طالع و شعلهء آثار فضائل مرقعوي از مطالع خصايص علم و كمالتش لامع، راي عالم آرائش كشاف اسرار معارف تنزيل، و طبع مشكل كشافش حلال معصلات موافق قايمل.

زبانن مظهر اسرار تحقيق	ضميرن مظهر انوار توفيق
و توضيح بيانن گشته روشن	بر اهل علم هر مشكل ز هر فن
جمال دين مزين و اهتمامش	علوم شرح واضح از كلاشن *

سيد صاحب جو مشغلو پنهنجي بزرگن و اسڪر، درس تدريس هو، مدرسهء ساطائير هرات جي انهيءَ گنبد ۾، جنهن ۾ پوءِ سلطان حسين بايقرا دفن ٿيو. سندس مدرسو هو، ڪجهه سالن بعد وري خانقاه اخلاص ۾ درس ڏيندو رهيو. هتي ۾ هڪ دفعو پنهنجي چاچي امير امين الدين جي سند تي، جامع مسجد هرات ۾ وعظ ۽ نصيحت جي ۾ مجلس ڪندو هو.

صاحب «حبيب السهر» (۸۸۰-۹۴۱ هـ) جو قول آهي ته: هن وقت پاڻ گوشت نشينيءَ جي زندگي گذاري ٿو، وعظ جي مجلس ۾ بند ڪري ڇڏي اٿائين ۽ سندس سمورو وقت طاعت ۽ عبادت الاهيءَ ۾ گذري ٿو؛

۳- «سلاطين اياه، و حكام اسلام، باقداام ارادت و اعتقاد و ملازمت آنحضرت را بر ذمه همت واجب ميدانند، و در ترقيه حال و فراح بال خدام عالي مقامن طريقهء اشتغال ميذول ميدارند، پر آنچه ميتوانند.»

«حبيب السهر» جي تصنيف سندس هڪ تصنيف - «روحة الاحباب في سيرة النبي والاولاد» - جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن لاءِ چوي ٿو ته: «جي آفاق ۾ مشهور آهي ۽ انهيءَ تصنيف جو مثال مان مشڪل آهي»؛

۴- «در انظار آفاق اشتهار تمام دارد، و بي شائبه شبه عقل دواک نظير آن كتاب افادت مآب را در آئينهء خيال اسر محفل مي سازد.»

* «حبيب السهر»، ج ۳، جز ۳، ص ۳۳۸

”تحفة الڪرام“ ۾ سندس هيلين پن تصنيفن جو به ذڪر آهي:

”تحفة الاحبار“؛ ۽ ”رياض السير“.*

سندس انتقال جو سال معلوم ٿي نه سگهيو؛ جنهن وقت ”حبيب السير“ تصنيف ٿي رهيو

هو، ان وقت پاڻ گوشتي نشيبيءَ جي زندگي گذاري رهيو هو.†

(۵) امير نسيم الدين محمد معروف به ميرڪ شاهه؛ مير جمال الدين جو فرزند وڻند، ۽

پنهجي والد محترم جهڙوئي علم ۽ عمل ۾ يگانو هو. حديث ۾ خاص طرح کيس درڪ هو؛
”حبيب السير“ جو قول آهي ته

”در مڪمل علوم و فنون سڀا علم حديث يگانو زمانه اند.“

پنهجي والد بزرگوار جي مستند ٿي، مدرسه سلطانيه ۾ درس ڏيندو هو، ۽ هزارين

طالب علم وڏائين نصيب ۽ بهره مند ٿي ويا. ¶

(۶) سيد عرب شاهه، (۷) سيد نعمت الله، (۸) سيد وجه الدين؛ سيد عرب شاهه،

امير نسيم الدين جو فرزند، ۽ ان جو فرزند سيد نعمت الله ۽ ان جو صاحبزادو سيد وجه الدين
هو. اهي ٽيئي بزرگ به هرات ۽ شيراز ۾ پنهنجي بزرگي والڪر علوين جي لشرواشاعت ۾
زندگي بسر ڪندا رهيا.

(۹) قاضي سيد شڪرالله شيرازي (ولد سيد وجه الدين)؛ اهو بزرگ ترين انسان

هرات کان گذار آيو، ۽ اتان سيد شاهه سمين، سيد ڪمال ۽ سيد عبدالله سان سنگتي ٿي، سال
۹۲۷ هـ ۾ ٿئي پهتو.

اهي چارئي بزرگ علم ۽ ايمان، دين ۽ ايمان جا روشن چراغ هئا، جن نه فقط ٿي

هي شهر کي، بلڪه سموريءَ سنڌ کي پنهنجي عمل ۽ علم جي خيابارين سان سور ڪري وڌيو.

اڄ جڏهن گذري ويون، ليڪن سندن مفاخر اڄ به موزهل ۽ منجهل انسانن جي حاجت
روائيءَ ۽ مشڪل ڪشائيءَ لاءِ مرجح ۽ مرڪز آهن. .

* ”تحفة الڪرام“، ج ۲، ص ۷۱؛ ”مجالس المومنين“، ص ۲۲۲

† ”حبيب السير“ جي مصنف جو نالو غياث الدين بن همار الدين محمد خوند به هو؛ هو

۸۸۰ هـ جي قريب هرات ۾ ڄائو، ۽ ۹۵۱ هـ ۾ گجرات ۾ فوت ٿيو؛ نظام الدين اولياءَ جي

قبري جي آيو ان ۾ دفن ٿيو، امير خسرو جي قريب؛ ”حبيب السير“، ص ۴۰ هـ ۾ ختم ڪيائين.

¶ ”مجالس المومنين“، ص ۲۲۲

. ”تحفة الڪرام“ جو مصنف لکي ٿو ته ”سيد شڪرالله پنهنجي وٽ کي وصيت

ڪئي هئي ته ”جيڪڏهن تنهنجي اولاد کي ڪا مشڪل هجي ته سڄي الهن ٽنهي سڪتين

ڏانهن ڪين رجوع ڪرڻ گهرجي“؛ الهيءَ وصيت مطابق اڃا تائين عمل آيندو اچي ٿو. ڇاڻ

محمد حسين ۽ سيد ظاهر الدين ٽائي بن سيد شڪر الله ثانيءَ جو اولاد سيد سب ڏانهن رجوع ڪن

ن؛ ۽ سيد نظام الدين جو اولاد سيد ڪمال سان منسل آهي، ۽ اهڙيءَ طرح سيد عبدالرحمان

جو اولاد سيد عبدالله ڏانهن رجوع ڪري ٿو. (”تحفة الڪرام“، ج ۲، ص ۱۹۵)

سيد شڪر الله ٿي اهو بزرگ آهي، جنهن جي نسل مان ٿي جي شڪر الاهي ساداتن جو سلسلو هليو ۽ اهائي اها موتين جي لڙهي آهي، جنهن جو هڪ دگر شاهوار، سنڌ جو لاماني مورخ، بي مثل تذڪره نگار ۽ بي بدل شاعر، مير علي شير قانع هو.

سيد صاحب جا سراسر شاه بيگ ارغون جي گهراڻي سان غالباً هرات ۾ پيدا ٿيا ۽ جڏهن بابر جي وفات بعد، هرات جي محفل درهر برهر ٿي، شيباني، شاه اسماعيل صفوي ۽ ٻار جي معرڪه آرائين، ملڪ جو اهو حصو تيغ زلي ڪندي ڪندي، تراج ۽ تهر و بالا ڪري وڌيو، تڏهن الهي ۽ تعلقي سبب سيد صاحب شاه بيگ وٽ قنڌار آيو ۽ جڏهن سنڌ شاه بيگ فتح ڪئي ۽ سنڌ ۾ ٿي ستمل بود و باش اختيار ڪرڻ جو فيصلو ڪيائين، تڏهن سيد صاحب بههجي ٺهي سگهين ۽ پنهنجي فرزند ارجمند سيد مير طهير الدين سان گڏجي، ارغونن جي دارالسلطنت ٿي ۽ اچي قیام پذير ٿيو.

شاه بيگ ته چند مهينن بعد گذاري ويو، ليڪن سندس جانشين شاه حسين جو تعلق ۽ اعتقاد ساڳي طرح سيد صاحب سان رهيو. هن سيد صاحب جي علم، فضل، ديني عظمت ۽ بزرگي سبب کيس پنهنجي حڪومت جو سڀ کان پهريون شيخ الاسلام بڻائي رهجي ۽ سنڌ جو منصب قضا سندس سپرد ڪيو. هر چند سيد صاحب الهي منصب لاءِ مناسب ۽ لائق هو، بلڪه جيڪڏهن ائين چئجي ته سيد صاحب جي ذات سبب الهي عهدي جو خود شان ۽ مان وڌيو، ته بجا نه آيدو؛ ليڪن منصب ۽ ان جي فرائض جون پابديون سيد صاحب جي اتقاد طبع جي خلاف هيون، تنهنڪري ڪجهه عرصي کان پوءِ سيد صاحب عهدي اختيار ڪري، رياضت ۽ عبادت ۾ زندگي گذارڻ شروع ڪئي*.

سيد صاحب جنهن محلي ۾ ٿي اندر اچي قیام ڪيو، اهو ان وقت انهن انصارن جو محلو هو، جيڪي شيخ عبيد لنگوٽي سان گڏجي برهانپور مان ٿي آيا هئا. سيد صاحب پنهنجي فرزند سيد مير طهير الدين والاسلام معروف بمير جادو - جي شادي، انهن انصارن مان ڪرائي، جنهن مان گویا ٿي جي شڪر الاهي ساداتن جو نسل ترور ٿيو. انصارن جي انهيءَ قبيلي جو اڳتي هلي نسل ختر ٿي ويو ۽ محلي جو نالو بداجي شڪر الاهي ساداتن جي نالي تي مشهور ٿي ويو. اڄ تائين انهيءَ گهراڻي جي پسماندن جو انهيءَ ٿي محلي ۾ قیام آهي. سيد طهير الدين خادم لاءِ مير علي شير لکي ٿو ته: ”دورن دورين سندس ظاهري مشعلو هو، ليڪن باطني طرح ستيري ۽ سلوڪ سان لٽون لنگل هيس“.

* سيد صاحب کان پوءِ، شاه حسين حضرت قاضي محمد اچي ڪي بکر مان گهراڻي، انهيءَ عهدي تي رکيو، ۽ ان کان پوءِ اهو منصب قاضي صاحب جي ٿي خاندان ۾ پشت به پشت هلندو آيو، جنهن جو سلسلو الڪريون جي ابتدائي زماني تائين قائم رهيو؛ قاضي علي محمد صاحب ٿوي خي ۽ گهراڻي جو هن وقت يادگار آهي.

مير علي شير يارهن ورهن جي چمار جو هو، جڏهن ۱۹۰۶ء ۾ ميان نور محمد اهو تاريخي قدر ڪيو، جنهن کان پوءِ ملڪ جو براہ راست تعلق سنڌ سان قطع ٿي ويو. آزاديءَ جي ٻئي سال تي سنڌ کي هڪ اوچتي آفت سان سامهون پيو، ۽ هندوستان جي مغل سلطنت تي تر گوبا ڪاري قيار ٿي پئي. محمد شاه بادشاهه، جنهن کي تاريخ ۾ عام طور ”رتڪيلي“ جي مناسب ۽ موزون عرف سان ياد ڪيو وڃي ٿو، شاه جهان واري تخت طاووس تي جلوہ گر هو. ايران جو نو دولت، جابر ۽ قهار حڪمران نادرشاهه، وڏو ڪنگ ڪاهي اچي دهليءَ ۾ پهتو. بادشاهه جي طاقت، رياستون سڀ جدا جدا، لشڪر حفاظت لاءِ ڪوراءِ، مقابلي جي طاقت نه بادشاهه ۾، نه ملڪ ۾. دهليءَ کي نادرشاهه نه فقط لٽيو ۽ آڙيو، بلڪ اهڙي خونريزي ڪيائين، جو انساني نسل قطع ٿيڻ تي اچي پهتو ڪنهن خدا جي بندي دلسوزيءَ سان ڏانهن لکي سگهيو:

”ڪسي سمجهند ڪو او را به قبح ناز ڪشي، مگر ڪو زلده ڪني خلق را و باز ڪشي!“
جنهن کان پوءِ ايران جي انهيءَ خونخوار حملہ آور کي دحر آيو، ۽ باقي بچيل انسانن جي جان بچشي ڪري، تلوار ميان ۾ وڌائين.

دهليءَ کان موٽندي، نادرشاهه سنڌ ۾ به آيو. دهلي جي خبرن پوري ملڪ کي دهشت زدو ڪري وڌيو هو. سنڌ به لرزه برالدار هئي. نادرشاهه جڏهن اچي لاڙڪاڻي ۾ (ٿو، تڏهن سموري سنڌ ۾ ڏهڪاءُ پئجي ويو. ”نادر نه پٺيان ڪونه اٿي“؛ ”نادر به نادر آ، پر نادر به نادر آ“؛ ”نادري حڪم“ - اهي ۽ ٻيون اهڙيون عام چوڻيون، اڄ تائين سنڌ ۾ مشهور آهن، ۽ انهيءَ دهشت انگيز دور ڏانهن حاظلي جا ورق ورائين ٿيون. ”ساد به د زماني ڪو گيات است“ - به ڪنهن شاعر انهيءَ دور جي تاريخ لاءِ چيو.

نادرشاهه جو مقصد لت لڙ ۽ ملڪ جي ملڪيت تي قبضي ڪرڻ جو هو - انساني خون مان نه دهليءَ واري ڪوس ۾ ئي دڙ ڪري چڪو هو ميان نور محمد عمرڪوٽ ۾ هو. نادر پاڻ اتي پهچي، ڪاٺس هڪ ڪروڙ لقه وصول ڪيو. ويهر لک سالياني ڏن جي به شس چئي رکيائين، ۽ موٽندي سندس عظيم الشان ڪتب خانو به کنيو ويو، ۽ سندس اڀر نور نظر به برحال طور ورتيون ويو. *

تاري حاصل ڪيل آزاديءَ کان پوءِ، سنڌ کي وري جو هي لٽون طوق ايران جي خلاسيءَ جو هو، تنهن ملڪ کي سخت ذهني اذيت پهچائي، ۽ سڄيون خوشيون خاڪ ٿي ويون. نادر جڏهن ايران پهچڻ بعد قتل ٿيو، تڏهن ڪنهن ٻاهرئين شاعر چيو:

”يک گردش چرخ نيلو غري؛

نه نادر بجا ماند لي نادري!“

* نادرشاهه ۱۱ محرم ۱۱۰۳ هـ جو، لاڙڪاڻي مان ڪڍي، ايران هليو ويو.

سندي شاعرن پنهنجي جذبي جو اظهار هن طرح ڪيو:

”لنڊه لادر ڇو ٻرون شد ز ميان، راحت آمد به همه عالميان؛

خوش خبر هاتف فرمود ز صهب، ”مخوشد آفت لادر ز جهان“ ۱۱۶۰ هـ

اها تاريخ آخوند عبدالقادر ٺٽويءَ چئي. اڏارلر ٺٽويءَ فرمايو:

”شاه شاه لادر ايران ديار، داشت باغ دولتش خرم بهار،

تاڪ از حڪم قضا يڪ اجل، نيز بگرفتش عشاق اختيار؛

بهر تاريخ وفاتش عقل گفتم، ”رخت بست ارتخت هستي شهر يار“

اهو هو ملڪ جو سياسي ماحول، جنهن ۾ مير علي شير زندگيءَ جو سفر شروع ڪري،

ٻارن منزلن تائين پهتو هو.

تعليم: ٺٽو، جنهن کي سنڌ جا مورخ، قديمي بلنديءَ، ثقافتي برتريءَ ۽ علمي اوج

اڳيان سبب، قريظ، دمشق، ۽ بغداد سان تشبيه ڏيندا رهيا آهن، سو باوجود دارالسلطنت

واري حيثيت وڃائي ويٺو جي به، اها تائين ساهه صدين وارين پنهنجي علمي روايتن کي

رنده رکيو ئي آيو. سوين دارالعلوم، اڪيچار خطاب خانا، ۽ پشمار مدرسا ۽ مڪتب، ديني

خواه دنيوي علومن جي تشروا شاعت لاءِ رات ڏينهن روشن ۽ آباد هئا.

مير علي شير جي پيدائش کان ٽيهه ورهه اڳ، ۱۱۱۱ هـ (۱۶۹۹ع) ۾، هڪ انگريز سياح

مسٽر هسٽنس اتي آيو، جنهن ٺٽي جي علمي برتريءَ جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته ”شهر و چار

مؤ دارالعلوم موجود آهن، جن ۾ هزارين طالب علم، راتو ڏينهن تعليم پرائڻ ۾ مشغول آهن“.

انهيءَ زماني جي ٺٽي ۾ مير علي شير تعليم حاصل ڪئي ۽ تربيت پرائي. پنهنجي تعليم

جي روڻداد ڪانه لکي ائين: البته غسي طرح، جن چند استادن جو ذڪر ڪري ٿو، ان مان

معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ زماني جي جيد استادن ۽ عالمن کان هن سبق ورتا.

ميان نعمت ۽ ميان محمد صادق[†]، ميان عبدالجليل مٿي جا فرزند ۽ پنهنجي دور

* هي بزرگ، مخدوم ضياءُ الدين جو ڏهتو هو؛ ويهن ورهين جي ڄمار ۾ تعليم جي تڪميل

ڪري، درس ڏيڻ شروع ڪيائين. مير صاحب لکيو آهي ته سندس مدرسو اڀارو شهر ۽

عظيم الشان هو، جو شهر ۾ ان جو پيو ٿاڻي هڪو هو. ”منقول“ ۾ پنهنجي ٺاڻي ضياءُ الدين ۽

”منقول“ ۾ مولانا محمد صادق جو شاگرد هو. ۱۱۷۹ هـ ۾ حج تي اسهيو، جتي ۱۸ ذيقعد جي

انتقال ڪيائين (”تحفة الڪرام“ ۲۲۰- ”مقالات الشعراء“ ۲۹۰).

† ميان نعمت الله جو وڏو ڀاءُ هو؛ عالم باعمل ۽ نهايت ئي پاڪ باطن ۽ صاف سيرت

بزرگ هو. حرمين ۾ هڪ سال رهي، حديث جي سند ورتائين. جولاءِ ۾ به ڪجهه عرصو

رهيو. پيو دلجو ۽ جولاءِ ۾ ٿي ويو، جو وٽ تي ڪڇ ۾ انتقال ڪيائين. (”تحفة الڪرام“

ص ۲۲۹ ۽ ”مقالات الشعراء“ ص ۱۳۲).

مٿي ميان رحمت الله جو فرزند ۽ مخدوم علي احمد المعروف به قمر (پراڻو مخدوم آدم)

جي اولاد مان هو. صاحب لسب ۽ وڏيءَ ڪٽيءَ وارو بزرگ هو. ۱۱۵۰ هـ ۾ انتقال ڪيائين

”تحفة الڪرام“ ۲۲۶؛ ”مقالات الشعراء“ ص ۷۰).

جا جيد عالم ۽ ديني دنوري عالمن ۾ ڪامل هئا. ٻنهي بزرگن جو مشغلو درس تدريس هو. مير صاحب ٻنهي بزرگن جي مدرسي ۾ پڙهيو. ”مقالات الشعراء“ ۾ هڪ هنڌ پاڻ فرمائي ٿو ته: ”نقير بخديست هر دو صاحبان نسبت تلميذدي دارد.“ *

محمد صادق جي سلسلي ۾ لکي ٿو ته:
”نقير که کمين تلامذه ايشان است.“ †

ميان نعمت الله وٽ ”ميزان صرف“ کان وٺي ”شرح ملا“ تائين تعليم ورتائين. ۱۱۰۶ هـ. ميان محمد صادق وٽ ڪهڙا ڪتاب پڙهائين، انهن لاءِ ڪجهه ڪوٺ لکيو اٿائين. انهن ٻنهي بزرگن جو مدرسو ”مقالات الشعراء“ جي تصنيف واري سال تائين نهايت عهدگي ۽ سان جاري هو:
”اڪتون (۱۱۰۶ هـ) مدرسه علمي بوجود قاض الجود ايشان گرم است.“ ..

انهن ٻنهي استادن کان سواءِ مير علي شير، آخوند محمد شفيق جو به پنهنجي استادن ۾ ذڪر ڪيو آهي؛ لکي ٿو ته:

”نقير، الامر پيريش ديد، از جوانان زمانه در خوش باشي عهد قدوم در پيش داشت، اين دليل البضاغت از لسان ”عرفي“ و عروض سني و چند سبب بخديست ايشان استماع نموده.“ †
اهو بزرگ ۱۱۰۶ هـ ۾ فوت ٿيو، گويا مير صاحب ۱۶ ورهين جي ڄمار ۾ هو، جڏهن آخوند صاحب انتقال ڪيو، ۽ وٽس عرفي ۽ جا نصيحا ۽ عروض سني، ۱۳ يا ۱۴ ورهين جي عمر ۾ پڙهيا هولدائين.

آخوند ابوالحسن ”بي تڪلف“ ٺٽوي ۽ فارسي ۽ سندس استاد هو. پاڻ لکي ٿو ته:
”بسيار طباع و پر استعداد است. در مکتب وي جمعي از هندو و مسلمين بهر بردار. نقير در فارسي شاگرد خدمت ايشانست.“ ‡

* ”مقالات الشعراء“ ص ۷۰

† ”مقالات الشعراء“ ص ۱۳۳

‡ ”مقالات الشعراء“ ص ۲۹۰

.. ”مقالات الشعراء“ ص ۷۰

× ”مقالات الشعراء“ ص ۱۳۰؛ مير صاحب لکي ٿو ته ”هيءَ بزرگ“ نهايت باوقار ۽ پر تمڪين شخص هو. طبيعت جو خوش باش ۽ نهايت ئي رنگين مزاج هو، خوراڪ پوشاڪ جو به شوقين هو. مير عبدالقدوس شيرازي سندس دوست هو. تاريخ گوئيءَ ۾ کيس ڪمال حاصل هو. شهر خواج حڪامن ۾ سندس وڏي عزت هئي (تحفة الڪرام، ص ۲۳۳) ”مقالات الشعراء“ ۾ مير صاحب سندس تاريخ گوئيءَ جا مثال به ڏنا آهن.

¶ ”مقالات الشعراء“ (ص ۵۸)؛ آخوند صاحب گچ عرصي تائين جهاز لڪارن باچارن جي ماداني وٽ رهيو. تاريخ گوئي ۽ شعر و سخن جو به شوق هوس. مير فخر الدين شيرازي برادر مير علي شير ”قالع“ کي جڏهن علي اڪبر لالي وٽ ڄائو، تڏهن هيٺيون قطعا تاريخ لکيائين:
(باقي حاشيه ڏسو صفحو ۱۳۰ تي)

مولوي مرزا جعفر شيرازي مير و تفريح لاء ٺٽي ۾ آيو هو. ڌاراج جي زميندارن، راءِ جمال، وٽ ڪجهه عرصو رهيو. مخدوم محمد مسڪين سندس علمي ذاتي جوهر ۽ بي حد و حساب قابليت سبب، سندس گهرو دوست ٿي ويو. مير علي شير صاحب سان سندس تعلق خاطر پيدا ٿي ويو، جنهنڪري سيد صاحب الهيءَ پورگ وٽ به ڪجهه پرايو. پاڻ لکي ٿو ته: ”فقير در خدمت ارشاد چند ايام بسر ڪريده و از دست و دل شان مستون ايد است.“ * شعر و سخن جي مشق: مير صاحب شعر و سخن جي صلاحيت چڻ ماءُ پيٽان ٿي ڪڍي آيو هو. ٻارن ورنه هي چارو، جڏهن ته اڃا مدرسن ۽ مڪتبن ۾ سبق آموزيءَ ۾ منهنجه هئو، شعر چوڻ شروع ڪيائين. لکي ٿو ته:

(بظا حاشيه صفحہ ۱۳۸)

بهار همايون به سالسر رسيد	جنور بهستان احمد چيد
گل گلشن باغ آل رسول	در روشن از درج شاه شهيد
بهر همايون و فرخنده نثار	بروز سعيد از عدم سر کشيد
چگونيم و فائش که لاله بعد	لجوب و قيب و حبيب و سعيد
لبازم بدرگاه حق صبح و شام	که نامش علي اکبر آيد پديد
بسال قبولد شريفش افتاد	چو لکرم بظاظر اخصي البعيد

در انداخت لاکه حائف لدا * گل اندر گلستان حيدر دميد * (۱۱۳۹ھ)

* مرزا محمد جعفر جي علم و فضل جي شهرت ٻڌي، ميان مراد ياب بن ميان نور محمد کيس پاڻ وٽ گهرائي، پنهنجو محنت خاص ڪري رکيو. ”قالع“ ”مقالات الشعراء“ (ص ۷۲) ٿي لکي ٿو ته: ”ڪجهه عرصي بعد اهو درجو حاصل ڪيائين، جنهن کان ٺٽي تصور ڪرڻ ناممڪن آهي.“ صاحبزادو ميان مراد ياب جڏهن هندستان ويو، ان وقت ميان نور محمد کيس پنهنجي درٻار ۾ مقرر ڪيو، جتي صاحبزادي کان به وڌيڪ سندس قدر ۽ منزلت ٿي. محمد مراد ياب جڏهن تخت تي ويٺو (۱۱۶۷ھ) تڏهن کيس پهر پاڻ وٽ رکيائين. ڪجهه عرصي کان پوءِ، ڪن سببن ڪري معزول ٿي ۽ عراق جي زيارتن تي وڃڻ لاءِ ڪڪرالي بندر تي پهتو؛ اتان کيس ڪڪرالي جي چار جهاز تي سوار ٿيڻ لاءِ، جنهنڪري ڪراچيءَ بندر تان سوار ٿيڻ جو ارادو ڪيائين، لوڪن روانو ٿيڻ کان اڳ سندس انتقال ٿيو. مير علي شير هين تاريخ چئي:

— ز روي تمير تاريخش افتاد،

”غريب از دام دنيا گشته آزاد“

۱۲۱۲ - ۱۲۰۰ = ۱۱۶۷ھ

جعفر ۽ تڪثير به ڪامل ۽ عامل هو. ”جعفر جامع“ نالي ڪتاب ميان نور محمد لاءِ لکي

شروع ڪيائين، لوڪن ميان صاحب جي انتقال سبب ڪتاب پورو ڪري نه سگهيو.

— «بعض صحبت بزرگان في الجمل آشا سفيد و سياه گشت. هر چند در خود لياقت
 آن لمي بيند که در جنب عزيزان جا داشته باشد، اما چون کهان را با ميان آسزش
 قدر است، باري بوسيله توسل بزرگان اگر در لعل آن صدر لشيان مغير شود،
 جا دارد.»

کسر نفسيء جي انهيء تعهد کان پوء فرمائي ٿو تـ

«در ترپ بايام امتياز کـ اير» عبر باختمار سير بروح دوازده گانه از ستين مطلع
 شوارق هوش بر فلک تبين وقوع يافت، سر سوداي سخن در پيچيده» *

انهيء مير و الن هزارن شعرن جو ديوان مرتب ڪيائين، جنهن ۾ سڀني اصناف سخن
 موجود هئا، ليڪن خبر نه آهي ڪهڙن سببن ڪري اهو سچو ديوان درياھ ۾ لوڙهي ڇڏيائين.
 تقريباً ۶ سال کن خاموش رهيو. گويا ۱۱۰۲ھ ۾ جلدي نه سندس مير باري ۾ رهيو هئي،
 شعر چوڻ شروع ڪيائين؛ ۱۱۰۳ ٽائين اٺ هزار شعر چئي ديوان جنهن ۾ نالو بطور تخلص
 جي استعمال ڪيو هيائين، لوڙهي ۱۱۰۰-۱۱۰۵ھ جا سال خاموش رهيو، ٽا انڪ ۱۱۰۰ھ ۾
 وري کيس ٽين سر سخن منجيء جو شوق جاڳيو.

الهيء زماني جو هڪ والو بيان ڪندي، مير صاحب لکي ٿو تـ «مظفرعلي خان
 لادري زماني ۾ ٿئي ۾ آيو، ۾ سندس ذليل زمين «بردمک در آب»، «لمک در آب» ٿئي جي
 شاهن ۾ تمار مشهور ٿي، ۾ تقريباً سڀي شاهن الهيء تي طبع آزمائي ڪئي». مير صاحب
 الهيء زماني ۾ طبل مڪتب هو. ليڪن کيس شوق جاڳيو، ۾ ساڳيء زمين ۾ استادن جي
 مقابلي ۾ هن ۾ عزل تيار ڪيو، جنهن مان لکي ٿو تـ هيٺون هڪ شعر کيس ياد رهجي ويو:

با صاف مشرمان چه زني لاک سرکشي،

صد بار ديد اير ترا اي فلک در آب. †

۱۱۰۰ھ ۾، مير حيدر الدين ابوتراب «ڪامل» ۾ جهڙي استاد ڪامل مان سندس
 ملاقات ٿي، ۾ الهيء بزرگ جي لوص ۾ صحبت سبب چڙيل شوق ۾ وسريل ذوق ۾ وري

* «مقالات الشعراء» ص ۲۱۴

† «مقالات الشعراء» ص ۶۶

۾ مير حيدر الدين ابوتراب «ڪامل» بن مير رضي الدين «قدائي»، بن مير ابوالڪلام
 «شهيد»، بن مير ابوالقاسم امير خان، بن مير ابوالقاسم «لمڪين»، جيد عالم، بلند پايه شاعر ۾
 درويش صفت انسان هو. سنڌي، هندي ۾ فارسيء ۾ جدا جدا ديوان مرتب ڪيائين.
 محمد بهاء «رجا»، مير ابوالقاسم بهرور علي ۾ پيا ڪيترا انهيء دور جا شاعر سندس شاگرد هئا.
 ۱۱۶۴ھ ۾ انتقال ڪيائين (ڏسو «مقالات الشعراء»؛ «تحفة الڪرام»؛ ۾ «تذڪره امير خاني»).

جولان جاگڊو * ۽ سندس شاگردي اختيار ڪري، ٽين سر مشق سخن شروع ڪيائين. مير ڪامل سندس تخلص ”مظهري“ رکيو، جنهن مان تجديد شاعريءَ جو سال ۱۱۵۵ھ به برآمد ٿئي ٿو.

مير صاحب ڪجهه وقت تائين ”مظهري“ تخلص ڦاٽر رکيو، ليڪن ان کان پوءِ ”قاج“ تخلص اختيار ڪيائون، جيڪو آخر ۾ تائين سندس ڦاٽي مان پيوست رهيو. †

ملازمت: سنڌ جي آزاد حڪمران ميان نور محمد ڪلهوڙي، ۱۱۶۷ھ ۾ وفات ڪئي؛ ۽ سندس پٽ ميان مراد ياب تخت نشين ٿيو. ميان صاحب جي وفات بعد تخت و قاج جي لالچ ۽ لوپ، حڪمران خاندان ۾ باهمي آويزش جي ابتدا ڪئي. ميان مراد ياب چار سال به پورا نه ڪيا، هو معزول ٿي جبل ۾ وڃي پيو، ۽ سندس پيو ڀاءُ ميان غلام شاه، جيڪو ڪلڻ طوائف جي پٽ مان هو، تخت نشين ٿيو. انهيءَ ئي حڪمران لاءِ ڪنهن سڌي شاعر جو شعر مشهور آهي:

”ڪلڻ وڃان جو گل ڪلهوڙي،
ڪجهه ڪٿيا هي ڪجهه ڪٿسي.“ ‡

ميان غلام شاه، بعد سمجھدار ۽ حڪمرانيءَ ڪرڻ لاءِ هر طرح موزون ۽ مناسب هو. هن پنهنجي زماني ۾ ملڪ ۾ نه فقط اسان کان قاهر ڪيو، بلڪ سرحدن علائقا به ڪيترن حاصل ڪري، سنڌ ۾ شامل ڪيائين. ڪڇ جي راجا کان پٽ ۽ لڪھت جو بندر ورتائين؛ سبزل ڪوٽ ۽ آڇ، بهاولپور جي نواب کان ڇڏايائين؛ ۽ ڪراچيءَ جو بندر، قلات جي خان کان واپس ڪيائين. حيدرآباد جو شهر آباد ڪيائين، ۽ ۱۱۸۲ھ ۾ حيدرآباد جو قلعو تعمير ڪرائي، ان ۾ گادي ڪيائين. انگريزن سندس ئي زماني، ۱۱۷۱ھ جو، اتي ۾ پنهنجي تجارتي ڪوٽي قائم ڪئي. اهڙيءَ طرح ملڪ سندس زماني ۾ ڏاڍو وسيو ۽ وسو، سڪو ۽ مٽاڻ ٿيو؛ ليڪن الموس جو ۱۶ سالن جي حڪمرانيءَ بعد ۱۱۸۶ھ ۾ لنگوي، قاج ۽ غشيءَ سبب هن التال ڪيو، جنهن بعد ڪلهوڙن جي حڪومت جو سهارو روز بروز دهر ۾ دهر ٿيندو ويو.

انهيءَ روشن دماغ بادشاه، مير علي شير کي پنهنجي خاندان جي تاريخ لوهڻي لاءِ، پاڻ وٽ رکيو، ۽ مير صاحب ”شاه نامه“ جي طرز تي فارسي نظر وٺي ۽ ٻي مفصل تاريخ لکي ڇڏي، لکن شروع ڪئي، سندس تقرر تاريخ لوهڻيءَ جي عهدي تي ۱۱۷۰ھ ۾ ٿيو. § ۽ مير صاحب

* ”مقالات الشعراء“ ص ۲۱۳، ص ۲۵۲، ص ۲۵۳

† ”مقالات الشعراء“ ص ۲۱۳

‡ ميان مراد ياب جي معزولي ۽ غلام شاه جي تخت نشينيءَ تي بالچند ”آزاد“ هيٺين تاريخ چئي:

بشست غلام شاه بر هسلد جلال، برخاست مراد ياب نامود بر آه
(۱۳۷۷ + ۱۶۳) — (۳۶۶ + ۶) = ۱۱۷۰

§ ”مقالات الشعراء“ ص ۲۱۵

ٺٽي کان خداآباد هليو ويو. اهو معلوم ٿي سگهيو، ته مير صاحب ميان غلام شاه جي دربار سان ڪيتري وقت تائين وابستہ رهيو؛ ليڪن جنهن صورت ۾، مير صاحب پنهنجون ٻئي تصنيفون مڪمل ڪري نه سگهيو، تنهنڪري خيال آهي ته شايد چند سال يا ڪجهه عرصو مير صاحب، ميان غلام شاه جي دربار ۾ رهي، وري ٺٽي واپس موٽي آيو.

۱۱۸۰ھ ۾، مير صاحب ”تحفة الڪرام“ لکڻ شروع ڪيو؛ ان ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت جو ذڪر شروع ڪندي ابتدا ۾ لکي ٿو ته

”ذڪر ايشان در طبعه علعه، ميگرده، و بنا بر مزيد فائده و ادای حقوق امڪ

ذڪر از اصل مع بيان بزرگان اين سلسله مجتلا گذارش ميکنده.“ *

”اداي حقوق نمڪ“ جي اشاري مان ظاهر آهي ته ۱۱۸۰ھ کان اڳ مستقل ملازمت کان آيو ٿي، ٺٽي هليو آيو هو، ۽ حق نمڪ لپاڻن سبب سنه ۱۱۸۰ھ ۾ به کيس اهو خيال هو ته هو ڪلهوڙن جي تاريخ جا ٻئي ڪتاب ضرور ختم ڪندو. پوءِ حال مير صاحب جي مستقل ملازمت رهي يا نه رهي، ليڪن سندس تعلقات ملازم ٿيڻ کان اڳ انهيءَ حڪمران گهراڻي سان جهڙيءَ طرح خوشگوار هئا، اهڙيءَ ريت پوءِ به رهيا، جنهن جي تصديق اسان کي انهن فرمانن ۽ سندن مان ملي ٿي، جيڪي وقت بوقت وظيفن، تنخواهن ۽ مزدورن زمين جي سلسلي ۾ مير صاحب کي انهيءَ خاندان طرفان ملندا رهيا.

مير صاحب جو معاش: اديب خانداني دستاويزن مان † معلوم ٿئي ٿو ته مير صاحب جو سمورو خاندان شروع اهاڻي کان وٺي، سندس زماني تائين خوشحال ۽ فارغ اليال رهيو، ۽ ڪاٺس پوءِ به حسب دستور اهو گهراڻو، جاگيرون، تنخواهون، وظيفا، خلعتون ۽ انعام الڪرام چوريندو ماليندو رهيو.

مير سيد شڪرالله جيئن ۱۱۹۰ھ ۾ ٺٽي پهتو، تيئن ئي ارغون طرفان سندس وظيفو جاري ٿيو. هاڻي جي فرمانن مان معلوم ٿئي ٿو ته مير صاحب جي گهر کي هن جي طرفان به بطور ”سيورخال“ وظيفو ۽ ساڪري پرکڻي ۾ ڪجهه زمين مدد معاش لاءِ مليل هئي. اهڙيءَ طرح ترخائي دور جا دستاويز به ملن ٿا، جن ۾ نه فقط اڳين بادشاهن جي عطا ڪيل وظيفن ۽ جاگيرون جي تصديق ٿيل آهي، بلڪ ان تي پنهنجي طرفان به، وقت بوقت اضافو ڪندا رهيا آهن. مرزا جاليءَ جي هڪ فرمان (مرقبه ۱۰۰۰ھ) مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته

* ”تحفة الڪرام“ ص ۱۰۲

† جناب قاضي علي محمد صاحب اتويءَ وٽ شاهي فرمانن ۽ اسنادن جو هڪ مجموعو آهي، جيڪو ٺٽي جي مڪنهن بزرگ انگريزن جي آمد کان پوءِ مرتب ڪيو آهي؛ ٺٽي جي مختلف خاندانن جي سلسلي ۾ منجهس شاهي فرامين هن لاءِ نقل ڪيا ويا آهن، ته اهو مجموعو انگريزن کي ڏيکاري، انهن سندن کي سندن دور حڪومت ۾ به جاري ڪرائجي.

چون ۱۸ گڏي ۾ ۴ ڪڪي گوت الاهيءَ خاندان کي بطور مدد معاش مليل هئا. سنڌ جڏهن مغل سلطنت جو حصو بڻي، تڏهن هن گهراڻي جا سڀئي وظيفا، تنخواهون، ۽ زمينون بحال ڪيون ويون. ۱۰۲۹ھ جي هڪ فرمان مان معلوم ٿئي ٿو ته جهانگير، سيد ظهير الدين ٽالي خٿر سيد شڪرالله ٽاليءَ لاءِ ۲ سو هزار سارن جا بطور وظيفي جي ماليار منظور ڪيا، جن جي وصوليءَ لاءِ ٽڪر هڻگوري، ۽ ٽڪر هالي، جي ۱۸ گڏي تي فرمان جاري ٿيو. ڪجهه وقت بعد اچي سارن جي، ٽڪر هڻگوري جي جاگير مان ۲۲ هزار دار ۽ بطور مالداري تنخواه جي کيس مقرر ٿي مليا. ۱۰۳۷ھ ۾ سيد شڪرالله فوت ٿيو. ۱۰۴۹ھ ۽ ۱۰۵۰ھ جي فرمان مان معلوم ٿئي ٿو ته اها تنخواه شاه جهان، سيد صاحب جي اولاد لاءِ بحال ڪئي جيئن جيئن خاندان وڌندو ويو ۽ گهر جدا جدا ٿيندا ويا، ٽئين ٽيڻ اهي تنخواهون به تقسيم ٿينديون مختلف شخصن جي نالي تي بحال ٿينديون رهيون. ۱۱۳۸ھ جي هڪ فرمان مان معلوم ٿئي ٿو ته پنجاه هزار دار ۾ اهو خاندان مالداري تنخواه ڪندو هو. ۱۱۳۳ھ ۾ خان خاندان مظهر خان هڪ سند جاري ڪئي، جنهن پاء تي، مير علي شير ۽ قانع ۽ جي والد سيد عزت الله کي ۳۰۰ بيگا زمين ملي. ميان نور محمد، ۱۱۵۵ھ ۾، سيد عبداللطيف بن سيد عبدالمجيد کي ۱۵۰۰ بيگا ۱۸ گڏي تي ۲۰ هزار سارن جي سند ڪڍي ڏني هئي. سيد صاحب ۱۱۵۸ھ ۾ فوت ٿيو، جنهن بعد سندس پٽ عبدالمجيد ٽاليءَ جي نالي اهو وظيفو بحال ڪيو ويو، ۽ آخر اهو وظيفو فرندي لرندي سيد عبداللطيف ٽاليءَ وٽ آيو، ۽ ان کان پوءِ مير علي شير جي والده جي نالي تي بحال ٿيو، ڇاڪاڻ ته الاهيءَ گهر ۾ نريو اولاد هڪو نه هو ۽ مير صاحب جي والده الاهيءَ گهر جي وارثي هئي. ابي صاحب کان پوءِ مير علي شير ۽ سندس پاء مير ضياءُ الدين ۽ ميا الاهيءَ حصي تي متصرف ٿيا. انهيءَ مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته مير صاحب ۽ مير ضياءُ الدين سڳا ڀائر ۽ الاهيءَ ابيءَ جي پٽن مان هئا، ۽ الاهيءَ ڪري ٽي ڇهن ڀائرن مان فقط اهي ۽ ڀائر وظيفي جا وارث بڻيا. سندس ٽئين پاء سيد فخرالدين کي جدا پنهني لالائي حصي مان هڪ سو بيگا زمين تصرف ۾ آئي.

ميان نور محمد جو هڪ پروانو ملي ٿو، جنهن مطابق مير علي شير جي والد سيد عزت الله کي حڪوت پور ۽ ڪڪرالي وغيره ۾ ۴ ڪڪي گوت جاگير طور مليا. انهن جي آمدنيءَ تي هن هينئر طرح پنهنجي پٽن جون تنخواهون جاري ڪرايون: سيد فخرالدين ۽ سيد يار محمد ۸-۱۸ رپيا، ۽ سيد علي شير ۽ سيد ضياءُ الدين ۲-۰۰ رپيا.

ڪلهوڙن بعد ٽالپرن به ساڳيءَ طرح هن خاندان جي جاگيرن، تنخواهن وظيفن، ۽ ٻين العائن اڪرامن کي جاري رکيو. ميان نور محمد جي زماني کان وٺي ٽالپرن جي ابتدائي

* چاليهه هزار هڪ رپي ۾ ٿيندا هئا. ٻاويهه هزار داسن جا ۳۰۰ رپيا ٿيا.

† ساڍا ٻارهن سو رپيا.

‡ ۳۰۰ رپيا تي خراج هو. مجموعي قيمت ۳۵۰ رپيا ٿي.

دور تائين، ڪي اهڙا فرمان به ملن ٿا، جن ۾ دوزان وظيفي ڏيڻ جو به ذڪر آهي. ميان غلام شاهه جي هڪ فرمان (۲۰ نومبر ۱۱۷۲ھ) مان معلوم ٿئي ٿو ته ميان نور محمد کان وٺي سيد عزت الله جو روزانو جاري هو، جيڪو غلام شاهه جي تخت نشينيءَ بعد مير علي شهر جي نالي مٿان ٿيو. ۱۱۸۸ھ ۾ ميان رفيع جي فرمان ۾ به ان جي تصديق ٿئي ٿي. اهڙيءَ طرح ۱۱۹۰ھ ۾ ميان عبدالنبي به ساڳيو روزانو جاري رکيو. ساڳئي سال جي ٻئي هڪ پروا مان معلوم ٿئي ٿو ته ميان عبدالنبيءَ، مير علي شهر جي هڪ مير غلام علي «مائل» جو ۱۲ رپيا درماهو وظيفو جاري ڪيو هو.

۱۱۹۷ھ ۾ مير فتح علي خان - لائق - سنڌ - مير علي شهر جي لائي هڪ پروا ڪڍيو، جنهن ۾ ۲۰ رپيا «بدر-اجارء» ميربحري (۹) عايت ڪرڻ جو ذڪر آهي، ۽ اهو وظيفو ڪلهوڙن جي زماني کان مير صاحب جي لائي هوندو ئي آيو. ۱۱۹۸ھ ۾، مير فتح علي خان هڪ فرمان ڪڍيو، جنهن مطابق مير علي شهر کي عايت ڪئي وئي ته جنهن صورت ۾ حيدرآباد - سرڪار جي حصي ۾ سنڌ جو اڌ ملڪ آيل آهي، تنهنڪري اها سرڪار کيس مقرر آيل وظيفن جو آئيندي اڌ ڏيندي، ۽ باقي اڌ، ميرسهراب، مير لاري ۽ مير هاگي کان کيس وٺڻ گهرجي.

ڪلهوڙن جي زماني کان جيڪي ۷۰ رپيا بطور وظيفي جي مير علي شهر ۽ مير ضياءُ الدين کي ملندا هئا، سي مير فتح علي خان جي دور ۾، ٻنهي ڀائرن جدا جدا ڪرائي، ٻنهي جي نالن تي پروا ورتا. چٽاڇ ۷۰ رپين مان ۲۰ رپيا مير علي شهر ورتا، ۽ باقي مير ضياءُ الدين وٺندو رهيو. ۱۲۰۳ھ جي هڪ فرمان مان معلوم ٿئي ٿو ته مير نور محمد خان جي زماني ۾ انهيءَ ساڳئي وظيفي جو هڪ حصو مير علي شهر جي پوٽي مير صابر علي ولد مير غلام علي «مائل» کي ۶-۵-۷ روپين جي صورت ۾ درماهو ملندو هو. ۱۲۵۰ھ ۾، مير محمد خان اڳوڻي آڻ جو امانو ڪري پورن سڏن ستن رپين درماهو ڏيڻ جو پروا ڪري ڪيو، ۽ هڪوري سرب مان ٿراني - ورتي سرب بمبئي انگريزي - ڪي ۾ ڏيڻو ڪيو.

اها آهي مير صاحب ۽ ان جي خاندان جي معاشي پهلوءَ جي منتشر معلومات، جنهن کي امان مختلف اسان جي ذريعي پڪيا ڪري، پڙهندڙن اڳيان پيش ڪيو آهي. اگرچ مٿان انگ اکير مير صاحب جي مڪمل آمدنيءَ جو حڪو پيش ڪري ڪونه ٿا سگهن، تاهه اسان هن نتيجي تي پهچون ٿا ته مير صاحب جو خاندان فارغ البال ۽ نهايت خوشحال هو. سندن گذر بسر نهايت ڪشادگيءَ ۽ عزت آبروءَ سان ٿيندو هو. ٻين حڪمرانن انهيءَ خاندان جي عزت ڪئي، وڏا ڏاڻيون، جاگيرون جاري ڪيائون، درماها ۽ روزيا عطا ڪيائون، ۽ وقت بوقت جيڪي عالم اڪرام ۽ خلعتون ۽ پهرائون ملندون ٿي رهيون، سي ان کان علاوه هيون.*

* اها خوشحالي، اها عزت ۽ آبرو، انگريزي دور تائين قائم رهندي آئي. چوڏهن صدي «بحري» جي شروعات ۾، مير علي شهر جو پوٽو مير صابر علي شاهه ثاني زندهه هو، جنهن کي نه فقط شهر ۾ عزت هئي، بلڪه سرڪار انگريز وٽ به کيس هر طرح جي آبرو حاصل هئي. چنانچہ انگريزن هندوستان جي سڄي ماڻهن متعلق جيڪو اٺن جلدن ۾ ضخيم ڪتاب شايع ڪيو آهي، ان ۾ سيد صاحب جو به فوٽو ڏنو ويو آهي.

مير صاحب جي دور جو سياسي پس منظر: مير قانع، جيئن امان مٿي چاڻائي آيا آهيون،
ميان نور محمد جي دور حڪومت ۾ پيدا ٿيو. سنڌ ۽ سنڌ جا ماڻهو دهليءَ جي بالادستيءَ
کان ته آزاد ٿيا، ليڪن لادر جي اچڻ، سندس لت ڦر، ۽ آخر ۾، افغانستان جو پاڳدار
بڻجي وڃڻ، سنڌين کي آزادي ماڻڻ بکاڙ ڏني. گويائينده جي زبردستيءَ واري قطب اما
جو رخ دهليءَ کان ڦري افغانستان طرف ٿي ويو، ۽ فرق فقط هي ٿيو ته دهليءَ جي سنڌ
تي گورنرن جي ذريعي براہ راست حڪومت هلندي هئي، ۽ هن کان پوءِ اندروني طرح
سنڌ آزاد رهندي ۽ افغانستان جو ڏل ڀرو هوڀو ٿي وئي، ۽ پوءِ گورنرن جي، ڏل هي
وصوليءَ ۽ عام نظرداريءَ لاءِ انساني وڪيل اچڻ لڳا.

ميان نور محمد جي وفات (۱۱۶۷ هـ) تائين، سنڌ جي حڪمران خاندان ۾ مير جي
گذرندي رهي، ليڪن هن جي اکين بند ڪرڻ بعد، تخت و تاج جي سلسلي ۾، رڻئي رڻئي
آويزنن جي ابتدا ٿي. ميان غلام شاه جي دور ۾ (۱۱۷۰-۱۱۸۶ هـ) ڪا خاص خرابي
ڪانه آي. مير علي شير قاريخ لوسيءَ جي عهدي تي ڪجهه سال پنهنجو وقت سٺو بسر ڪيو.
ليڪن ۱۱۸۶ هـ کان پوءِ، جو حڪمران خاندان ۾ خونريزي ۽ ملڪ ۾ انتشار جي حڪومت
ٽٽي ٿي، تنهن ۱۱۹۸ هـ تائين سنڌ کي برابر تباہ ۽ تاراج ڪيو. انهن ٻارهن تيرهن سالن
جي عرصي ۾ سنڌ جي تخت و تاج ڪيترن حڪمرانن جي سسند آرائي ڏني ۽ ڪيترن شاهزادن
جا ڪنڌ ڪپيا، ۽ ٽالپر سردارن مان ڪيترا ڪوٽه ڪوٽه ڏاڍا، سرفراز تقريباً ٽي سال حڪومت
دايمي؛ محمد خان چند مهينا سنڌ جو مزدور ٿيو؛ غلام نبيءَ ڏهه سال کن تخت نشيني ڪئي؛
عبدالنبيءَ تقريباً ساڍا ٽي سال واکاڻ ورتي؛ صادق عليءَ چند مهينا؛ ۽ ان کان پوءِ دوبارو
عبدالنبيءَ ٽيڻو ڪيو، ۽ پنجن سالن ۾ اها ڪشت و خون ڪيائين، جو سنڌ جي بدامنيءَ ۽
برباديءَ تي نه فقط پنهنجن رت رلو، بلڪ ڌارين جي اکين مان به لوهه وهي نڪتا.
ٽالپر سردار، جيڪي حقيقي طرح حڪومت جا قوت بازو هئا، تن مان ڪيترا سروراءِ
لاحق خون ٿيا. مير بهرام ۽ سندس فرزند مير صوبدار خان ميان سرفراز جي چرچ تي بنا سبب
قتل ڪيا ويا؛ ميان غلام نبيءَ ٻه ٻيون پنهنجي خاندان جا ٻچ شاهزادا ڪهرايا. محمد سرفراز،
محمد خان، محمود خان ۽ ٻه ٻيا. انهيءَ دردناڪ واقعي تي ڪنهن شاعر هيئن لادر تاريخ چئي؛
از گل باغِ عباسي پنج گهر*
ٽالپر اميرن جي شهادت جو سلسلو به ساڳئي وقت جاري رهيو. مير بهار کي ڏوڪو ڏئي،
شهيد ڪرايو ويو؛ مير عبدالله خان ۽ مير فتح خان به ساڳيءَ طرح ۱۱۹۷ هـ ۾ نهايت
بدرديءَ سان قتل ڪرايا ويا.

* اهو نهايت ئي لادر تعمير آهي، مٿين مصرع جا عدد ۱۱۹۱ هـ آهن.

† مير بهار وزير اعظم هو؛ سندس شهادت جي تاريخ هن ريت آهي:

از سرِ افسوس گفتا هاتفر "مير شد از چندو هندو شهيد"

۱۱۹۳ = ۱۱۹۳ هـ

"بمقتلِ شهدا جلوه ڪرد مير بهار" ۱۱۹۳ هـ

ٽالپرن جي بيگناه خولن ۾ فقط بلوچ قوم کي بناوت تي آبادو ڪيو، بلڪه سڄيءَ سنڌ ۾ ڪنگهروڙن جي انهيءَ ظالم حڪمران جي خلاف باهه ڀري وئي؛ چئانچ ۱۱۹۸ھ ۾، هالاڻيءَ جي ميدان تي حاڪم ۽ محڪومن جو معرڪو ٿيو، جنهن ۾ حاڪم کي شڪست ۽ محڪوم کي فتح نصيب ٿي، سنڌ جي واکاڻ ٽالپرن جي هٿ ۾ آئي، ۽ ڪنگهروڙا هميشه لاءِ ختم ٿي ويا. ميان عبدالنبيءَ خان جيڪي سبب افغان حڪومت کان مدد ورتي، ان حڪومت جو ظالم ترين سردار، مدد خان افغان، سنڌ ڏانهن موڪليو ويو، جنهن ۱۱۹۴ھ ۾ هتي پهچي، سموريءَ سنڌ کي تهن و بالا، لاس ۽ ٿاپوڊ ڪري وٺيو. انهيءَ مدد خان جي ڪاهه سنڌين کي اهڙو متاثر ڪيو، جو ڪيترا سنڌي بهانگا ۽ چوٽيون اڄ تائين انهيءَ دور جي يادگار طور موجود آهن.

”گهروڙا ڏي گهروڙا“

”گول ڏي گول“

”مدد ڏي پٺيان ڪول انهيءَ“

فارسي گو شاعرن چيو،

”اي داد، از ظالم بيهاديءِ منجوس“ - سنه ۱۱۹۴ھ.

چنان هول در ملڪ سنده اوتاد - ڪه هول قياست بداده زياد

مڪون شاعر انهيءَ ظالم جي وڃڻ جي تاريخ ڪڍي:

”بشر بود رفت“ - سنه ۱۱۹۴ھ.

سنڌ ۾ اهڙي لٽ ڦر ٿي، انهيءَ حد تائين خراب رهيو، ۽ اهڙا گهر خاندانپون ۽ گهر تباه ٿيا، جو چنگيز ۽ هلاڪوڙ جي خون آشامين ۽ تيمور جي هالڪ سوزين ۽ هلاڪت آڻيندن جي باد نازي ٿي وئي. سنڌ انهيءَ ڦس جي تباهي ڪڏهن ڪانه ڏاڍي هئي؛ دهليءَ تي لادر ۽ بغداد تي هلاڪوڙ ۽ اهڙي بيهادي ڪالهه ادي، جهڙي ميان عبدالنبيءَ، مدد خان جي ڏيهي سنڌ تي آندي.

اهوئي زمانو هو، جڏهن عمادالملڪ، غازي الدين نظام، سنڌ ۾ آيو، ۽ تباهي ۽ بيهاديءَ جا هولناڪ منظر، اکين سان ڏسي اهڙي قدر متاثر ٿيو، جو اهڙوئي دردلاڪه مرثيو ڇپائين جهڙو حضرت سديءَ بغداد جي بيهاديءَ تي چيو هو:

۽ مير شهاب الدين (خان بهادر، وزيرالملڪ، عمادالملڪ، عمادالدول، نصرت جنگ، غازي الدين خان ثالث)، بن اميرالامرا حافظ محمد پناه (عمادالملڪ، فيروز جنگ غازي الدين خان ثاني)، ابن مير قمرالدين (خان بهادر، نظام الملڪ آصف جاء اول، بالئيءَ سلطنت آصفه - سندس تخلص نظام هو) ۱۱۹۵ھ ۾ سنڌ آيو، ۽ ۶۹ سالن جي عمر ۾، ۱۲۱۵ھ جو، انتقال ڪيائين.

«در سندن چو فتنه و بلا شد
 چون سندن که مامن جهان بود
 هر خانه پشاک شد برابر
 هر تاجپوري پرهه برگشت
 تا ناسوران بر پند افتند
 سادر ز پسر، پسر ز سادر
 منعم بيء مشت آرد یک سر
 گل روپان را ز خار صحرا
 هر پرده نشين کنج عصمت
 زرها به نثار حفظ جان رفت
 رفت از همه هر چه در گره بود
 یک ظلم شد که شد دو عد ظلم
 بر اهل ز سين عجب بلائي
 دل خون شد زين ستر گري چند
 بي سترى طرفه آه! صد آه!
 از است مصطفی چه ظلمتي
 امروز پس از هزار و صد سال
 چتر چو «نظار» سال تاريخ

کاي بنده اهل بيت بشنو

«..... که سندن کمره بلا شد»

اهو سچو ملڪي ۽ سياسي پس منظر آهي الهيءَ مٽيءَ عهديءَ جو، جنهن ۾ مير علي شير
 اکبرن ڪوليون، پليو، پروان ڇوڙيو، تعليم حاصل ڪري، علم جي انتهائي اوج تي پهتو؛
 شمر و سطن جو شغل ڪندو رهيو؛ ۽ تصنيف ٺاهيندڙ ڪي پنهنجو اوج ۽ اوڻ ٻڌائي، زندگي
 بسر ڪندو رهيو، سواءِ انهن چند سالن جي، جيڪي هن ميان غلام شاه وٽ تاريخ نويسيءَ
 جي عهدي تي گذاريا. باقي سڄي زندگي آزاديءَ سان بسر ڪندو رهيو. الهيءَ بادشاهه گريءَ
 ۾ هڪس ڪي طاقت هئي، جو درباري ملازمت جو بار سر تي کڻي، سازشن ۽ منصوبن ۾
 حصو وٺي ۽ خون خرابيءَ، قتل ۽ غارت گريءَ کي اکئين ڏسندو رهي.

مير صاحب جي غير معمولي شخصيت ۽ بي پناه صلاحيت جو هن مان اندازو ٿئي ٿو ته
 الهيءَ سموري دور جي سڀني بلائن، آفتن ۽ اندوهناڪين جي هوندي به سدس سڪون قلب
 ضايع ۽ اطمينان دل غارت نه ٿيو. هن بزرگ دنيا جهان جي جهڳوٺن، ملڪي تباهين ۽
 هلاڪت خيزين کي ڏسندي به، سڀني گالهين کي پس پشت وجهي، اکين کي بند ڪري،

ڪن ۾ ڪجهه ڏٺي، تصنيف ۽ تاليف جاري رکي؛ ۽ پنهنجي خالص علمي ۽ ادبي زندگيءَ کي برباد نه ڪيو، ۽ ۱۲ ورهين جي زندگيءَ کان وٺي جهان ڇڏڻ واري سال کان هڪ سال اڳ تائين، برابر دماغ ۽ قلم هلنديو آيو، ۽ هزارن ورقن جو عظيم الشان ادبي ذخرو سنڌ جي آئينده لسان لاءِ ڏني ويو.

سير و سفر: مير صاحب جي سموري زندگي سراسر علمي هئي، تنهنڪري ڀانئجي ٿو ته هن پنهنجو وقت، دنيا جي ٻين مشغلي ۾ ڪوٽ وڃايو، ۽ ڪهڻو ڪري گهر ۾ رهي، تصنيف تاليف ڪندو رهيو. سواءِ هڪ معمولي وقفي جي، جنهن ۾ هن کي لاسٽور سين ڪري مورت، ڄام ننگر ۽ ٻيج جو سفر درپيش آيو.

”تعمدة الڪرام“ (ج ۲، ص ۲۳) ۽ ”مقالات الشعراء“ مان معلوم ٿئي ٿو ته ۱۱۶۰ھ ۾ هو سورت ويو، جتي مير سعد الله سورتِي، ۽ ان جي فرزند مير عبدالوالي ”عزت“ سان سندس ملاقات ٿي؛ ۽ انهيءَ سفر ۾، چند ٻين اهل علم بزرگن سان به سندس صحبتون ۽ رهاڻيون ٿيون. — ههڙوڪ ”رخائي“ شاعر سورت کان لاهري بندر تائين سائس پيڙي ۽ ۾ گذريو آيو (”مقالات الشعراء“ ص ۱۰۹)؛ محمد اڪرم اصل ٺٽي جو شاعر هو، لوڪن سندس زندگي دهلي، دکن، ۽ سورت ۾، مختلف سرڪاري منصبن تي گذري. — مير صاحب جڏهن سورت کان وطن واپس آيو، ان وقت محمد اڪرم به سائس گذريو آيو؛ وات تي پٽو، ٽي ڏينهن ۽ ٽي راتيون، طوفان جي گرداب ۾ لٽو، ۽ اهڙي لاسيديءَ جي حالت ٿي، جو مير صاحب ان کي ”حادثه عظيم“ تصور ڪندي لکي ٿو :

— ”ڪه خلاصِي از آن تها، محض بفضل مفضل حقيقي صورت هست.“

انهيءَ مصيبت ۾ محمد اڪرم هيٺيون شعر حسب حال چيو :

درمياں آب و آتش هجو گل کشتي اسود ما دارد شنا

گر نه فضل حق مايد رهبري نيست مخلص از چين جوش بلا

(”مقالات الشعراء“ ص ۲۳)

”تعمدة الطاهرين“ هي مصنف شيخ محمد اعظم ٺٽويءَ جي ملاقات به سائس سورت ۾

ٿي. اهو بزرگ به الهيءَ زماني ۾ صورت منجهه مقرر هو.

ڄام ننگر عرف اسلام آباد کي به مير صاحب انهيءَ سفر جي دوران ۾ ٺٽي ڏٺو؛ ۽

اٽي ٽي سندس ملاقات محمد اٺل ”اٺل“ هونا ڳوٺيءَ مان ٿي، جيڪو صاحب شاعر، ۽ ٺٽي جي

ميان ابوالقاسم جو شاگرد هو. (”مقالات الشعراء“ ص ۲۶)

اهڙيءَ طرح غالباً ساڳئي سفر ۾، جڏهن سيد صاحب ٻيج ننگر ويو، تڏهن سندس ملاقات

هڪ ايراني شاعر ”هوشيار“ صفا هائيءَ سان ٿي، جيڪو پوءِ ٺٽي به آيو، ۽ اتان وري هندوستان

هايو ويو (”مقالات الشعراء“ ص ۳۱). بندر سورت کان موٽندي، سيد صاحب سان گڏ ”مفلس“ شاعر به

پيڙي ۽ ۾ هرسفر هو، جيڪو سنڌ ڏانهن قلندر لعل مهيڙ جي زيارت لاءِ ٺٽي آيو (”مقالات الشعراء“ ص ۲۹).

گجرات مان، الهی ۽ سقر کان پوءِ، مير صاحب جي ڪافي دلچسپي پيدا ٿي، ۽ ان کان پوءِ جيڪي به خاص واقعا الهی ۽ طرف ٿيندا هئا، انهن تي مير صاحب تاريخي قطعا ۽ شعر تصنيف ڪندو هو.

نور الدين محمد معروف به مومن خان، ۱۱۷۰ھ گجرات تي قابض ٿيو، ته مير صاحب تاريخ چئي:

چو شد نواب مومن خان بگجرات ز ڪفر ڪافران گرديد خالي *
 ۱۱۶۰ھ ۾ بندر سورت جي حاڪم نواب مندر محمد خان جو ڀت محمد وقار خان فوت ٿيو.
 مير صاحب هيئن طرح سندس تاريخ ڪئي:

«نلا خوف عليهم ولا هم يحزنون» †

مطالع جو شوق: مير صاحب جو دور، جيتري قدر سياسي ۽ ملڪي حالتن سبب اونڌا هو ۽ الدو هٽاڪ هو، اوتري قدر علمي ۽ ثقافتي لحاظ مان روشن ۽ خوشگوار هو. هڪ ئي وقت سوين مدرسا علمي آسوزي ۽ لاءِ آباد هئا؛ هر هڪ گهرائو ۽ هر هڪ فرد علم جو مرڪز ۽ منبع هو. هر علم دوست جي اوطاق ۽ بيٺڪ «انڪيبيسي» جو ڪم ڏيندي هئي. هر هڪ عالم، اديب ۽ شاعرو، جدا جدا ڪنجيخانا هوندا هئا. گهرن ۾، اوطاقن ۾، رستن تي، دڪانن ۾ ۽ بازارن جي چوراھن تي، علم پروڙن جون ملاقاتيون، صحبتون، مجلسون ۽ مشاعرا، صبح شام ۽ رات ڏينهن ٿيندا رهندا هئا. هڪ ئي وقت مخدوم محمد هاشم (متوفي ۱۱۷۳ھ)، مخدوم محمد معين (متوفي ۱۱۶۱ھ)، مخدوم ضياءُ الدين، ميان نعمت الله، ميان محمد صادق، آخوند محمد شفيق، ۽ آخوند ابوالحسن جهڙا پڳاڙو روزگار عالم، ۽ مير «محسن» (متوفي ۱۱۶۳ھ)، غلام علي «مداح»، بالچند «آزاد»، شيوڪو رار «عطار»، شيخ محمد بهبوط «سرخوش»، غلام علي «مومن»، محمد پناه «رحا»، مير ابوالقاسم «نهرور علي» ۽ مير ابوتراب «ڪامل» جهڙا انگريز شاعر ٿي جي شهر ۾ موجود هئا، جن مان هر هڪ پنهنجي دور جو «غزالي» ۽ «دوالي»، «مدي» ۽ «الوري» هو.

اهي سڀ بزرگ پاڻ صاحب نصايف ۽ صاحب دواوين هئا؛ انهن مان هر هڪ کي جدا جدا ڪتب خانو هوندو هو، جنهن مان نه فقط پاڻ فائدو وٺندا هئا، بلڪه دوست احباب به وقت بوقت استفادو ڪندا رهندا هئا؛ انهن مان هر هڪ بزرگ جي اوطاق «دارالمصنفين» ۽ «ندوة المصنفين» هوندي هئي؛ ۽ هر هڪ استاد ۽ عالم جو مدرسو، «دارالعلوم ديوبند» ۽ «ندوة العلوم» هو.

* نواب مومن خان جا عدد ۸۴۶ ٿيا، ان ۾ گجرات جا ۶۲ ملاتيا ته ۷۸۴ ٿيندا، ڪمرا ۴۰۰ عدد وقع ڪيا ته سال ۱۱۷۰ھ برآمد ٿيندو «مقالات الشعراء» ص ۱۵۰
 † «مقالات الشعراء» ص ۲۸۷

مير علي شير کي اهڙا معاصر ملڻا الهيءَ قسمر جا همعصر شاعر ملڻا ۽ اها علمي نفا ۽ ادبي ماحول نصيب آيو. هن علمي صحبت ۽ ادبي مجلسن جو پورو پورو فائديو حاصل ڪيو. انهن مدرسن ۾ هن علم پرايو ۽ انهن دارالعلومن ۾ هن عربي ۽ فارسي زبانن تي قدرت ڪامد حاصل ڪئي ۽ انهن ڪتبخانن جي هر هڪ ڪتاب جي هن ورق گردالي ڪئي ۽ ڪتابن جي هر هڪ جلد مان هن مطلب ۽ مواد اخذ ڪيو. ڪتبخانا نه فقط هن ۾ن جا ذل ٻاڪ خو. سندس پنهنجو ذاتي ڪتبخانو ايڏو عظيم الشان هو. ۽ ان ۾ ايترا قادر معطوطا موجود هئا، جو اڄ به ان جي فهرست ۽ ان جا باقي بچيل ڪتاب پڙهي ۽ ڏسي حيرت وٺيو وڃي ٿي.*

مير صاحب جي مطالعي جي شوق، ۽ ٿئي ۾ ڪتابن جي فراواني ۽ دستيابي جو اندازو تڏهن ٿئي ٿو، جڏهن سندس پنهنجي تصنيفن ۾ اهڙن اهڙن ڪتابن جا حوالا پڙهجن ٿا، جن مان اڄ به ڪيترا لاپاب ۽ لادراڻو وجود آهن.

تاريخ فرشت، طبقات اڪبري، منتخب التواريخ، ده سال عالمگيري، آئين اڪبري، روضة الصدا، حبيب السهر، مرآة احمدي، مرآة مسڪندري، خزانة غامره، بحر بهار، تذڪرة وال داغستاني، هفت اقلير ابن رازي، ڪلمات الشعراء، مجالس المومنين، وغيره - تاريخون ۽ تذڪرا، تصنيف تاليف ڪندي، مير صاحب جي پيش نظر هئا.

ايراني خواه هندوستاني شاعرن مان ڪيترن جا ديوان مير صاحب وٽ موجود هئا. اهڙي طرح سنڌ جي تقريباً سڀني مصنفين جون تصنيفون به سندس پيش نظر هيون. تاريخ معصومي، طاهري، بيگلر ناس، ترخان ناس، تذڪرة المرام، آداب السريدن، حديقۃ الارباب، ڪان سواء ڪيترا ديوان ۽ گهڻو ڪري سبڙين جون - سڀني مذهبي تصنيفون سندس مطالعي ۾ رهيون هيون. "طوبار سلاسل گریده" تيار ڪرڻ وقت، طريقت جي بزرگن جون گهڻو ڪري سڀني مفوظاتيون ۽ سلسله طريقت جون اسناد ڏليون هئائين. مفوظات مخدوم جهانپان، منهاج العباد - شيخ سعد الدين، تحفة البرد - شيخ سجد الدين بغدادي، بهرالدقائي شافعي، ڪتاب استمداد الاحرار، ۽ الهيءَ ڪتاب جي ساڃڙن مان آهن.

پنهنجي ايراني بزرگن جون به گهڻو ڪري سڀني تصنيفون وڙهيون هئائين - جيئن ته اسير غياث الدين منصور جا تصنيف ٿيل ڪيترا ڪتاب سندس نظر مان گذريا هئا. طبقات ابن سعد جهڙو ٿادر ۽ لاپاب ڪتاب، جيڪو اڄ چيني ڪان پوء به ايتري قدر لادراڻو وجود آهي، هو اسان جي ملڪ جا گهڻو ڪري سڀني ڪتبخانا ان ڪان محروم آهن، اڄ ڪان به هو وره اڳ ٿئي ۾ مير صاحب جي مطالع مان گذريو، جيئن پاڻ هڪ هنڌ ("مقالات الشعراء" ۲۱۲) فرمائي

* ٿئي جي ڪتبخانن جون فهرستون، ايليت جي ڦاٽن ۾، برائش ميوزم ۾ موجود آهن. مير صاحب جي ڪتبخاني جا ڪيترا ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ۾ محفوظ آهن.

٢٥ * ربيع الاول ١١٦٩ هـ جو، مخدوم غياث الدين ثنويءَ کان، طبقات ابن سعد جو ٻيو جلد
پڙهڻ لاءِ مستعار ورتو.

سير صاحب جو علمي ورثو

تصانيف: مير علي شير جي زندگيءَ جو مقصد فقط تصنيف ٿايلف هو، جيئن امين مٿي
چٽائي آيا آهيون. هن ١٢ ورهن جي ڄمار ۾ قلم ۽ کاغذ کنيو، ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين ان
کي هٿ مان نه ڇڏيائين. صحيح هتو ڪوڙ ٿو پوي ته هن ڪيترا ڪتاب لکيا، ليڪن
”مقالات الشعراء“، ”فهرست مکتبخانه لند“ (برٽش ميوزم O. R. 2073) ۽ ”تحفة الڪرام“
(ملوڪ خان بهادر مولوي محمد شفيع، لاهور) مان جن ڪتابن جا نالا ملن ٿا، انهن جو
تعداد ٣٢ آهي. ڪيترا ڪتاب اهڙا به هئا، جن جا مسودا نامڪمل رهجي ويا. ڇهين
هاڻ فرمائي ٿو:

”اكثر مسودات بهرجا ڪه مالدلد، ماندند.“ (”مقالات الشعراء“ ٢١٨)

١١٤٨ هـ ۾ ”مقالات الشعراء“ تصنيف ڪيائين. ان ۾ لکي ٿو ته

”الي الحال اگر جميع شعري پرداخت قاسمي (٣٠) هزار بيت ڪم و پيش رسیده مي بود.“
گويا مٿين سال تائين، جيڪي هن شعر چيو، سو ٦ گڏ ڪرڻ ڪيائين، ۽ جن جو
تعداد ڪم و پيش ٽيهه هزار ٿئي ها. اهڙيءَ طرح ”١١٤٨ هـ“ کان وٺي ١٢٠٢ هـ تائين،
٢٨ سال پوءِ ٦٠ اهو سلسلو جاري رکيائين: خبر نه آهي ته ان مان ڪيترو صاب ٿيو ۽ ڪيترو
بچيو. بهرحال جن ڪتابن جا نالا معلوم ٿيا آهن، يا ڪتاب دستياب ٿيل آهن، انهن جو
ذڪر سال تصنيف جي ترتيب سان هن هيٺ ڪجي ٿو.

(١) ”ديوان علي شير“ - (١١٥٠ هـ): ٻارهن ورهن جي ڄمار ۾ هي ديوان مرتب

ڪيائين، جنهن کي لاسلوم ميسن ڪري درياه ۾ لوڙهي، ايندڙ ٦ سال، ١١٥٣-١١٥٤ هـ، شعر
چوڻ ڇڏي ڏنائين؛ هن ۾ نالو تخلص طور استعمال ڪندو رهيو.

(٢) ”مثنوي شمس از قدرت حق“ - (١١٦٥ هـ): مثنويءَ جو نالو تاريخي آهي -

سال تصنيف ١١٦٥ هـ ان مان پر آمد ٿئي ٿو. انهيءَ مثنويءَ جو ڪوبه نسخو موجود نه
آهي. پاڻجي ٿو ته مثنويءَ ۾ ڪو قصو بيان ڪيل آهي. ”مقالات الشعراء“ ۾ لمونا” چند شعر
ڏنا ويا آهن، جن مان مٿيون قياس ٿئي ٿو:

- در تعريف هر دکان لستن آن جوهری پر-

هر چون دکالدار شد در دیار چو خورشید الد رحمل بست بار

کمش بر ترازو چو گشتی فرو قمر در ترازو مکان یافت گو

تطعات لعل امانت فترا وا جوهری پر در ستون معنی ساخت -

ستون گشته کان بدخشان سپس پرو رشک روی بی کان سپس
چو در راستی بوده با استوار شده زادگان خورش در کنار
(۳) «مثنوی قضا و قدر» - (۱۱۶۷ هـ) : «گل از بهار قضا» مان احوال تصیف بر آید

آنی نو، چگونه نسخ موجود و آهی، «مقالات الشعراء» بر هیلان اقتباس دلال آهن :
- در صفت کشمیر -

خور اندر بیزه زارش شهره وار	خیارست آنکه بیند روی انوار
گر آید بالمثل در زمیشتش	کند گلچین غلط با پامیشت
میوی بوی میویش زهر باد	گل خورشید گیرد غنچه گی باد
گاهی تقریر وصف زعفران زار	لب از غنچه لباید راه گفتار
زبس سترایش بازادی هلمر شد	نسر در نخلهایش وقت هر شد
طلای آفتاب آنجا است بر خیش	زبش در بوتله گل دیده آتش
تولگر کرده آن کو بار دارد	گلستانش گل دینار دارد

- در صفت خوب رویان چین -

زروح گلرخالش چشر خورشید	زبس گستاخ بین افتاد جوشید
ز گفتار صلاحیت ریز خوبان	بگیرد عندلیب آتش پداسان
ز نمره جیده شان حسن آداب	لباید همچو درمنا می لباب
می لونا به ابرو یالت نسبت	همی بالبد بخود از لوط بهجت
مگر دست قضا از صبح امزد	لطافت جمل اندر ساعدش زد
ز روی بیت صدر شان توان یافت	محالی را که اقدار دل شان یافت
لود از پشت بر دیوار چون ست	توان در یافت نقش او چه چیز است
گاهی نظاره غویبیه هر مده	تماشائی هر آرد الله الله

- صفت هند و نظم لوازان هند -

بسیا کوبیه رقاصان سدوش	قد نظاره را نعل اندر آتش
ملای باده نونی اندر و هام	بود خورشید آنجا صورت چار
مدار اندر وی از صافی مهتاب	به او هر شب آفراید می تاب
مگو اختر که رخسارند هر شار	خر گردون شراب الناخت در چار
بهار لشکر سرشار دارد	سرود آنجا عجب بازار دارد
هر آنکو بش آهنگ حجاز ست	لچار کوشش از قمار ساز ست
دف خورشید اندر دست زهرش	به پیش سطریش کتر ز مهرش
بهر محفل که با و قوش دارد	هوس بر سیر با پردوش دارد

- در وصف مصر و تعریف عمارت‌هایش -

وزد بادش اگر از جانب آب حباب از یاسمین گیرد قزون تاب
 هوائش گویم روی هجر آید ز شاخ خشک روحان گل بر آید
 بسدوش مشرق اندر وقت تعمیر فلک می ریزد آهنگ از تابشیر
 ازان خورشید بر کف وعر دارد که خواهد دستی از بانش بر آرد
 که گنجکاری از خورشید تابان ستاد پنجه وارش دستگردان
 بهر شب عمارت‌هایش خورشید برای آفتابش نور بسوسید
 کمان ملاقات از قوس قزح ساخت روائش را چو پنا شرح ساخت
 بود مهتاب آنجا آهنگ گسرد سفیده صبح از خاکش کند قسرد
 - رسیدن از خشکی بدریا و صفت آن -

دگر راه شنایدن چو طی شد بجملة احتیاج کشتی شد
 بلی کشتی گدایان را ضرور است که قاف را بدو راه عبور است
 مسافر را بر طپ و پاپس است راه ز خشکی باز دریا گشت دلخواه
 لباب ماندگی هست ابر در دل کنار بحر ماندن پای در گل
 بهر آن کز کمال پاکیزه رنگ نهنگ چرخ را زد قاف نهنگ

(م) «لو آئین خیالات» - (۱۱۶۹ هـ) : انهیه لالی مان سال تصنیف بر آمد آئی تو،

اهو کتاب لور بر آئی. مگره نسخ موجود نه آئی، چنانچه مگره معلوم نه آئی مگره تو
 کتاب مگره موضوع تی هو.

(ه) «مثنوی قصه کاسروپ» - (۱۱۶۹ هـ) : هی مثنوی بر گم آئی، «مقالات الشعراء»

یکی اورده نصیحا آئی هزار بیت منجس آهن، ۱۱۶۹ هـ در تصنیف مگره آئین. «مقالات الشعراء»
 انهیه مثنوی جا در بیان آفتاب آئین، جن سان لوحیت و انداز معلوم مگره
 مگره تو:

تا قدم از ارض وضاعت کشید باید قدرش به علمین رسید
 فیض قدرش چو کمان گیر شد تاوکی دستش به فلک تیر شد
 بخت بلندش نه شمارد یکی بلکه کند سهو که جر بود و کی
 باروی قدرت چو نشردی تیغ زهره و حشر بزدی تیغ تیغ
 - در صفت چتر من مبرور -

کز قلم مو چو کشد شکل باغ لاله ز عشق جرف بر آرد ایام
 آب گهر در صدفش داشت جا تا ورق صبزه نماید طلا
 غنچه تصویر وی از بوی فرج رایحه خلد پرین راست شرح
 بر لب تصویرش حرفی نشاط گل کند از گوشه صحن بسات

گر بشل در کشود شکل آب قطعه سهو فلسفی دان حباب
 - صفت حباب گاه می‌نولشان -

<p>در گنجش آمیخته رنگ سحاب بسته نمودند غمخیز گهر راه لعلی یافت ببالین خواب نقش نشاط ابدی داشت تباب از پی سیاره گل بسته شرح داشت باب آیه کوکو روان خولسته احرام ز بال تذرو داشت بصری چمن آنجا خرام بنیاد واکرده سخن می نمود گره می خولست کند بوی آب سکه همی زد بزر چغری - در شکستن جهازات طوفان -</p>	<p>آهکش از پرتو مریش تاب غشت پزانش پی حسن نظر مغزل میزه به هجومی که آب بر لب هر جدولش از موج آب بلبلش از لاله سرانسی شرح ناخته زاهد مشرب دران حاجیه قمری ز پی طوف سرو بر عصا در کف زنبق نام موی دماغش ز پی آشفته بود از گل شب بوش گل آفتاب باد صبا داشت درو زدگری - در شکستن جهازات طوفان -</p>
---	--

<p>بوی شب صوت گرفته پناه جوش زده بحر که طوفان فاد بوخت هر غار و غبی را بر آب سده خود را بشرد بر نهاد رفت ز سکان سکون چمد را بنیاد حلاج شده بادبان در طلب مردم هر شور بود در نفسی همچو سفال حباب در چهر آن بحر شتابی شدند - در صفت جنگ -</p>	<p>بوی مر رفت که قمر چاه فتنه پها خواست در رنگ باد آتشی فروخت منقل حباب ماهیه موج از نور برق باد چاه به تن چاک زده لا خدا در کف سلاح ز بادی چندان دهنه گرداب ز پی کور بود خورد شد آن جمل کشتی بر آب مردم خشکی هم آبی شدند - در صفت جنگ -</p>
--	---

<p>مغر هویران بچکیده ز نانی گاو زمین و فلک الداخت سر خون بلان بسته چو پیره زبان پنجه خورشید بهران گرفت گاهکشان پا زده در لیس رنگ هر طرف از زخم بهر غار شد</p>	<p>صور صرافیل دمیده چو نانی بسکه بپا گشت دم گاو دم در کف هر برگ تبهره زبان بحر ستیز آنکه طوفان گرفت تیر فلک ریخت بر رنگ خدنگ ادر شمشیر چو هر وار شد</p>
--	--

مغز هراکنده شد از عطسه تیغ در سر پیکار گشتان بیدریغ
گشت بسا تاکه طریقه ستیز جان به بر رستر شد ویز ویز
هر طرفی غامت آریکا ترنگ پنجه خورشید شده هر خدنگ
شور چقا چاق لنگ خدنگ ریخت همی مغز دماغ پلنگ
بدنه بخون بود پلان را مگر لاله صفت کرده سپر در سپر
- صفت مبارزت لالک چند جوهری -

تیغ یکف لالک چند جوهری بود چو الماس پی جان جری
تابزده از سر غم طریقه لعل ز لبروز همی شد پدید
داشت نهش عمل کهرها بهر خیسان بجان در بلا
- صفت رزم دهنر طیب -

دهنر آنجا که نشردی قدم تیغش می جسته ز کف در بدر
شریت مرگ از کف او موجزن بوده پی لوش عدو در زمن
- صفت جنگ رس رنگ کلاوت -

کرده چو رس رنگ روی رزم راه جسته ز چنگش اجل آلیا پناه
گوش مخالف ز طریقهش بخت تیغ دود سنی زدی همچو مست
کرده بقالون مجاهدان نبرد از سر مردان چو اجل ریخت گرد
گرز گویان در کفش از پردلی ززمه خشان بود به لکش بلی
- صفت لبرد چترمن مصور -

چترمن آنکه که شدی رزم جو پای عدو بود گدو الدر فرو
در کف او مالیده عدو لکش وار بلکه چو تصویر بدیوار بار
صفده صحرا ز کفش رنگ بست بلکه سران به الدر شکست
- دو فتح شاه و هزبت دشمن -

شیر علم دیده چو روباه شد بود ز جان سپر بلا خواه شد
برچهر اقبال شد از باد فتح ترجمه می هست باسناد فتح
(۹) «دیوان آل عمر» - (۱۱۷۱ هـ) : دیوان جو اهو تاریخی لالو آهی. سچس لزل،

تمیذا، مخمس، ترجیع بند، و غیره میانی اصناف سخن موجود است. و هزار شعرن جو می
مجموعه زمانی جی دستبرد تیاره مگر پیچیده.

(۷) «ساقی نامه» - (۱۱۷۲ هـ) : «ساقی نامه» جو انداز می آهی :

بها ساقیا زان می ناب ده بلب تشنگان یکدمی آب ده
که در آنشمر از خمار شراب باتش ز آنش توان داد آب

شب و روز در فکر آنسر که کسي
گروهی که رفتند زین تیره خاک
وضو را بابر حسب مسی کتو
همی بینم از دور محراب جاور
باین قنائر لیل دارم شروع
مودن چو گیلانگ هی* در زند
در انبلاص می چار قل بر زبان
مشاجراتیان تا نماید راه
مغنی لادای که منی دهد
چو در کاهه سر ندارم آب

شود جان این مرده دل باز می
لدانم چه کردند باجان پاک
نماز بر شام و شب مسی کتو
که پیش صراحی است الدرقیام
که در سجده انتر ز بعد رکوع
صراحی در جاور می در زند
چو مینا دهر روح گریه کنان
بکوشی خرابات بر دم پناه
رهی زن که ذوق السنی دهد
لبس تر لعانی ز سوچ و باب

(۸) «واتعات حضرت شاه» - (۱۱۷۳ هـ) : من جو ذکر به «مقالات الشعراء» و آبر

آهی، جنهنکري پانچي ٿو ته ۱۱۷۳ هـ کان اڳ جي تصنيف آهي. هن مثنويءَ ۾ هڪ
هزار شعر هئا. نسخو ڪوبه موجود نه آهي. ٽالي ۽ هيئن اقتباسن مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ
مثنوي ڪربلا جي واتعات ۾ آهي، ۽ منجهس مختلف پهرن ۾ شعر چيا ويا آهن.

مگر هلال که یک کشتی است طوفانی	تنور فتد ز بس جوش کرده عیانی
دو نیم گشته دل روزگار روز عزا	یکی سزیر زمین شد دگر بروی سما
ز بس گریست محبانه زین مصیبت خون	فتاد نماند در پشیر ارزق گردون
پس از ستاره نباشد پشیر الدنناک	زلاوک غم گشته مشبک این الالاک

* * *

مگر که مهر بروی سما نمود طلوع	دوین معابد پشیر مسیح شد نگران
-------------------------------	-------------------------------

* * *

در آبی نبوده جز در تبخ	مگر از آسمان بارید این میخ
لباس چرخ زان گردید لیلی	کزین جور زمانه خورد چلی
برالدام خور از آن رشت افتاد	که روزی کربلا می باشدش باد

(۹) «چهار منزله» - (۱۱۷۳ هـ) : مصنف هن مثنويءَ جو ذکر به «مقالات الشعراء» ۾ ڪيو

آهي، جنهنکري مثنوي ۱۱۷۳ هـ يا ان کان اڳ جي تصنيف پانچي ٿي. هڪ هزار شعرن جي
هيءُ مثنوي به گهڻي وڻي. هيئن اقتباسن مان اندازو ٿي سگهي ٿو:
- در حقت حلقه بینی -

بروی راست پیش حلقه دیده	دکان حیرت بر خویش چیده
کدامی بی ادب پیچیده بر راست	که شکل حلقه پیش بهاست

تامل ڪرده تا من خوب ديدم بروی واث پيشي سرکشيدم
 مرش گردد دهان بار الحق طلوع آفتابست اين ز مشرق
 - در شکايت زمال -

مرا از بي زري شد آلود حاصل نديده عشر آن قارون تهر گيل
 سر او را ڪرده زر مردود ايزد منو از بي زري در مردمان بد
 بي از دوستان در بي زري لو همين رانند اندر زرگري او
 هم اخوان بحق اخ نوبند شدم کاهوا اخ نوبند
 ڪلهر الله فرض آيد اگر باز از بن قارون مرشان نوبند
 ڪساني که چنين ڪالا ڪشيدند سکر از خاله خالا ڪشيدند

(۱۰) "تزيين نامه حسن و عشق" - (۱۱۷۰هـ): هي ڪتاب به ۱۱۷۰هـ کان اڳ جي

مصنف آهي. نه لفظ موجود آهي نه اقتباس، جنهن مان ڪتاب جي مصنف جو اندازو ڪري
 سگهجي. البت هاڻ لکي ٿو ته هن ۾ مقالي ۽ مسجع ٿيل لکيو ويو آهي. عنوان مان معلوم
 اٿي ٿو ته حسن ۽ عشق جي مبالغه ۽ معاملات تي ادبي طور طريقي ۾ خيال آرائي ڪئي وئي هوندي.

(۱۱) "اشعار مشرق در صبايح و تاريخ" - (۱۱۷۰هـ): هي ڪتاب حذا سجدو، ٻاڻاڻيل

مال تائين مرتب ڪيو هئائين، جنهن ۾ تاريخي قطعا ۽ صايع جا اشعار، ڪهڪ هزار جي
 تعداد ۾ هئا. اهو نسخو به گم آهي.

(۱۲) "بوستان بهار" - (۱۱۷۰هـ) معروف به "سکلي نامه": "بوستان بهار تازه دل"

مان مال تصنيف برآمد اٿي ٿو. محڪلي جي نظرن ۽ مقبرن تي هن ۾ نظم ۽ مقالي اثر ۾
 شاعرانه خيال آرائي ڪئي وئي آهي. هن جو مسودو سنڌي ادبي بورڊ ۾ مصنف جي خط ۾
 محفوظ آهي. هي رسالو هن مضمون مان گهڻو شايع ٿي رهيو آهي، تنهنڪري تفصيل آئندو
 ملهن ۾ ڏسڻ گهرجي.

(۱۳) "مقالات الشعراء" - (۱۱۶۹هـ): مصنف لکي ٿو ته ۱۱۶۹هـ ۾، جڏهن هو

"سنوي ڪاروب" لکي رهيو هو، ان وقت کيس هن پيش ٻها تذڪري لکڻ جو خيال پيدا ٿيو.
 الهي سال هن لکڻ شروع ڪيو، ۽ پنجن سالن جي ديهه ريزي ۽ محنت بعد ۱۱۷۰هـ
 ۾ حوڙي تيار ڪيائين. نالي مان اختيار جو مال ٺڪري ٿو، ۽ جيڪڏهن ان مان به عدد
 گهٽ ڪبا ته تصنيف جي شروعات جو سال ۱۱۶۹هـ معلوم ٿيندو. سنڌ جي فارسي گو شاعرن
 تي الهي کان اڳ ڪوبه تذڪرو ڪونه هو. اهوئي پهريون ڪتاب آهي، جنهن مان سنڌ
 جي فارسي ادب جي تاريخ معلوم ڪري سگهجي ٿي. مير صاحب سينڌين کان سواءِ هن ۾
 اٺن شاعرن جو به ذڪر ڪيو آهي، جيڪي سنڌي النسل نه هئا، بلڪه ٻاهران اچي سنڌ ۾ رهيا،

ٻا سفر ڪندي سنڌ مان اچي لاڳو ٿيا. هن تذڪري لکڻ ڪري، مير صاحب جو سنڌ تي اهو
احسان عظيم آهي، جنهن جي ٻار کان سنڌي قیامت تائين آڃا تڏا تي سگهن. مصنف جي پنهنجي
هڪ اکرين لکيل نسخو، سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهي، ۽ هڪ نسخو برٽش ميوزم ۾ به
(ADD2I, 589) آهي، جيڪو ۱۲۸۶ھ ۾ مير مراد علي خان لکرايو. انهن ٻنهي نسخن جا
نقل مون وٽ آهن؛ انهن کان سواءِ ٻيو ڪوبه نسخو موجود نه آهي.

(۱۴) "تاریخ عباسیہ" - (۱۱۷۵ھ) : میان غلام شاہ ۱۱۷۵ و میر صاحب کی مکہ و

جي تاريخ لکڻ لاءِ مقرر ڪيو. معلوم ٿو آهي ته مير صاحب ڪهڙن سببن ڪري ان کي مڪمل نه ڪيو، ليڪن اتي هي ڪتب خانن جي فهرست، جيڪا برٽش موزم (O.R.2073) آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪتاب جو گهڻو حصو لکجي چڪو هو. فهرست لکاري لکي ٿو ته ”تاريخ عباسي“ يعني در بيان ميان صاحبان ڪلهوڙهه از ابتدائي آمدن شان در سندھ

مع تحقیقات لیب اوشان، و تقرر زمینداری آن خمره در سند، و بدست رسیدن بالها
حکومت سند، و احوال و واقعات آن ایام، سید علی شیر قانع مرحوم در نظر و نشر تالیف
و تصریف کرده، و مسوده ناتمام، از هردو در کتابخانه موجود - لستند - نظم
قریب بیست هزار ایات.

(۱۰) "تاریخ ص ۲۰۰- (۱۱۷۰ھ) مشتمل اقتباس مان معلوم اُٿي ٿو تہ هن جو نامڪمل

لستو به مير صاحب جي ڪتبخاني ۾ موجود هو، ۽ ان ۾ ويهه هزار اشعار هئا. ۽ انجي
 آءٌ ته دستور مطابق اها تاريخ «شاہ نامہ» جي طرز تي ساڳئي ئي بحر و لڪي وئي هوندي.
 افسوس آهي جو هن پنهنجي ڪتابن جا نسخا تلف ٿي ويا؛ ورهه الهيه دور جي تاريخ تي
 اهي اهي تاريخون مستند ماخذ جو ڪم ڏين ها. جنهن صورت ۾ مير صاحب الهيه دور جي
 تاريخ تي جداگانه ڪتاب لکي رهيو هو، تنهنڪري «تحفة الڪرام» ۾ ڪلهوڙن جو ذڪر
 نهايت سراسري محض هن ڪري ڪيو آهي ته

«ذکر شان در طبقه هفده میگردد، و بنابر مزید فائده و ادای حقوق نمک ذکر از اصل سه بیان بزرگان این سلسله مجمل^۱ گذارش میکند».

(١٦) "تحفة الكرام" - (١١٨١ هـ) مقالات الشعراء كان يومه مير صاحب هي يوم

ڪتاب معرڪي جو لکي، سڏ ۽ تاريخ سان دلچسپي وڪندڙ اهل علم ماڻهن تي، عظيم احسان ڪيو. ڪتاب ٽن جلدن ۾ هيٺين طرح وڌايل آهي:

جلد پهريون - انبيا، حڪماء، بادشاه ۽ خلفاء اسلام جي حالات ۽ تاريخ ۾ - چنانچو پڻي
جلد جي ابتدا ۾ بيان ڪندي لکي ٿو تہ

«از تالیف مجلد اول تحفة الکرام مشتمل حالات خلاصه موجودات البیا و اوصیاء و حکماء و خلفاء و ملاحظین فراغت یافت».

مطبوعه نسخي ۾ جيڪو پهريون جلد آهي، سو حقيقت ۾ ”تحفة الڪرام“ جو پهريون جلد نه آهي، بلڪ تاريخ ”سراء احمدی“ جي ٻئي جلد جا ۸۶ صفحا ”تحفة الڪرام“ جي عنوان سان ڪنهن ڇپائي وڌيا آهن. ”سراء احمدی“ ۱۳۰۵ھ ۾ مطبع فتح الڪريم بمبئي ۾ ڇپيو، جنهن جي ساڳئي ڇاپي جي ۸۶ صفحن کي علحده ڪري غالباً ساڳئي ڀرپس وارن، ان تي ”تحفة الڪرام“ جو نالو لکي، ٻن جلدن سان پوسٽ ڪري ڇڏيو آهي.

ٻئي جلد کي ستن اقليدن ۾ ورهائي، ۽ هر هڪ اقليد جو تاريخي احوال ڏيئي، ۽ ان جي هر هڪ شهر جي بيان ڪرڻ بعد، الهندي شهر جي مشاهيرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. مير صاحب اگرچ لکيو آهي ته هن مقدمي ۾ متاخرين جون تصنيفون ڏسي، پاڻي ۽ ٻيو اهو جلد مرتب ڪيو آهي؛ ليڪن پوءِ هن سان معلوم ٿئي ٿو ته اسين رازي ۽ جي ”هفت اقليد“ کي هن بنياد بڻايو آهي، ۽ مضمونن کان سواءِ ترتيب به ساڳي رکي اٺائين اهڙي طرح ٻئي لبر ۾ ”سبب السوء“ ۽ ”مجالس المومنين“ تي هن مدار رکيو آهي؛ ڇانهن پنهنجي بزرگن جي حالات جي سلسلي ۾، بنا حوالي جي سموري عبارت، لفظ بلفظ ”مجالس المومنين“ جي نقل ڪري ويو آهي. جيڪو طريقو تقريباً سڀني متوسطين خواه متاخرين جو هو.

مطبوعه نسخي ۾ ٻيو جلد سنه ۱۳۰۸ھ ۾ غالباً بمبئي مان شايع ڪيو ويو آهي.

ٽيون جلد حقيقت ۾ ”تحفة الڪرام“ جو نهايت قيمتي آهي، ۽ سنڌ جي تاريخ تي گویا ”انسائيڪلوپيڊيا“ جي حيثيت رکي ٿو. انهيءَ جلد جي ابتدا ۾، سنڌ جي تاريخ شروع کان ڪلهوڙن جي زماني تائين بيان ڪئي وئي آهي؛ ۽ ان کان پوءِ سنڌ جي شهرن جو احوال، ۽ ان ۾ رهندڙ مشاهيرن جو تذڪرو آهي؛ آخر ۾ اتي ۽ ان جي مشاهيرن جو مفصل ذڪر ڪيو ويو آهي. مير صاحب تاريخ جي سلسلي ۾ ”چچ نامه“، ”معصومي“، ”طاهري“، ”بيگلرنامه“، ۽ ”ترخان نامه“ کي ماخذ بڻايو آهي؛ البت مشاهيرن جو تذڪرو، ۽ سنڌ جي قدر شهرن جي تاريخ تي، هن جيڪا تحقيق ۽ تلاش ڪئي آهي، اها قابل داد ۽ ان وسرڻ جوڳي آهي. حقيقت ۾ محنت ۽ زحمت برداشت ڪرڻ ۾، مير صاحب ڪمال ڪري ڇڏيو آهي. جيڪڏهن اڄ کان پوءِ ۱۰۰ ورهيه اڳ، مير صاحب اهو مواد گڏ نه ڪري وڃي ها ته هوند مشاهيرن جي تذڪري، ۽ شهرن جي تاريخ جا سڀئي پهلو، اڄ تائين جي اکين کان پوشيده، بلڪ سڄي ثقافتي ۽ علمي تاريخ ڪر هجي ها.

مطبوعه نسخي جو ٽيون جلد مطبع لاهوريءَ ڏهليءَ ۾ ڇپيو آهي؛ ۽ تقريباً الهنديءَ ئي مال جو ڇپيل آهي، جنهن سال ۾ ٻيو جلد شايع ٿيو.

مير صاحب ۱۱۸۱ھ ۾ ”تحفة الڪرام“ جو ٽيون جلد ختم ڪري، هيٺيون اختتامي

قلمو لکيو:

شکر خدا که تذکره "تحفة الڪرام" الدرہ جلد پانچم تزئين اختتام
هر جلد اوست ووضه اخبار دلکشا نظاره کيش مفت شهود ديهه شادڪام

«فانع» اگرچه نيست سزا وار ذکر خير
 باشد کنند اهل دلش ياد يده مرگ
 ليکن بفيض اهل خير بافت اين سرار
 يعني که يادگار لکي ساند مستهار
 اينک چه «منتخب» ز دل آمد سرا پيار

- ۱۱۸۱ هـ

شکر خدا که بافت تزئين انتخاب
 سال تماميت چو نمودم ز دل سوال
 اين «تحفة الکرام» بائين انتخاب
 هاتب زده ندا که «تو آئين انتخاب»

۱۱۸۱ هـ

مصنف جو پنهجو دستخطي نسخو، لاهور جي خان بهادر مولوي محمد شفيع صاحب وٽ آهي؛
 ۽ برٽش ميوزم ۾ جيڪي ۽ نسخا مصنف جي پنهنجي خط جا آهن، الهن جي فوٽوگراف ڪري
 مون وٽ آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته مصنف ۱۱۸۸ هـ تائين اڃا ڪندو رهيو آهي.

(۱۷) «اعلان عمر» - (۱۱۹۰ هـ) هن ڪتاب جو نالو ايليت واري فهرست ۾ ملي ٿو،
 ۽ لاهور واري تحفة الکرام جي سرورق تي ۽ مير صاحب جي تصنيفات ۾ هن جو لالو موجود
 آهي. فهرست لکاري تفصيل هن طرح ڏنو آهي: ۳۰۹ صفحا، ٽي صفحو ۳۳۳ ستون؛ ۱۱۷۳۲ شعر؛
 تاليف ۱۱۹۲ هـ، بخط مصنف. هن مثنويءَ ۾ لهن جي مصيبتن ۽ شهيدان ڪرپلا جي ٽڪيلن
 جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هن وقت تائين ڪو به نسخو دستياب ٿي ڪونه سگهيو آهي.

(۱۸) «زبدة المتالب» - (۱۱۹۲ هـ) هن ۾ خلفاء راشدين، ۽ حضرات اثنا عشر جا
 مناقب آهن. ايليت جي فهرست لکاري تفصيل ڏنو آهي: صفحا ۳۹۲، ٽي صفحو ۱۷۷
 ۽ ۲۰ ستون؛ ۱۲۰۰ شعر؛ تصنيف ۱۱۹۲ هـ - بخط مصنف. لاهور واري نسخي جي سرورق
 تي ۽ هن ڪتاب جو لالو موجود آهي.

(۱۹) «مختار نامه» - (۱۱۹۳ هـ) مختيار نقليءَ جي حالات ۾ مير صاحب هيءَ مثنوي
 لکي. فهرست لکاري حنين طرح تفصيل ڏنو آهي: صفحا ۲۰۸، ٽي صفحو ۳۳۳-۳۹۹؛
 جملہ اشعار ۷ هزار؛ هن تاليف ۱۱۹۳ هـ. جنهن نسخو جو ذڪر ايليت هي فهرست لکاري ڪيو
 آهي، اهوئي ساڳيو نسخو هن وقت سنڌي ادبي بورڊ هي ملڪيت آهي.

پهريون شعر هي آهي:

بنام جوهانداور ڪردگار

که بر قدرت اوست مختار کار

آخري شعر اختار جي تاريخ جو آهي.

(۲۰) «اصاب اليلفا» - (۱۱۹۸ هـ) مير صاحب «قاموس» جي طرز تي، هي ڪتاب

نهایت عجيب و غريب، ۽ انتهائي محنت ۽ تحقيق سان لکيو آهي. هيئن چند عنوان سان
 ڪتاب جي مواد جو اندازو ڪري سگهجي ٿو:

(۱) علم طب و متعلقات او؛ (۲) اسماء اعضا؛ (۳) اسباب غذا؛ (۴) ذکر آب و زمین؛ (۵) احساس طعم؛ (۶) اقسام سبزي و قول؛ (۷) موسم کاشت؛ (۸) ذکر لغوم؛ (۹) ذکر شير و متعلقاتش؛ (۱۰) عطريات و عقاقير؛ (۱۱) طعام؛ (۱۲) اقسام فواکد؛ (۱۳) آلات و ادوات طبخ؛ (۱۴) اقسام هلاک؛ (۱۵) امتياز قلبه؛ (۱۶) پرياسي و غيران؛ (۱۷) اقسام آتش؛ (۱۸) اقسام کشتک؛ (۱۹) اقسام آچار؛ (۲۰) اقسام خاکينه؛ (۲۱) اقسام حلويات و مائده؛ (۲۲) اللون لسان؛ (۲۳) اوقات طعام خوردن؛ (۲۴) حيوانات هوسينه؛ (۲۵) چرم دوزي و آلات آن؛ (۲۶) لباس پشميني؛ (۲۷) لباس نفيس پشمينه؛ (۲۸) آلات ندي؛ (۲۹) آلات حلاهي؛ (۳۰) اللون اقمش و اجناس آن؛ (۳۱) صباغي و اللون آن؛ (۳۲) اقسام کسوات؛ (۳۳) پاروشها؛ (۳۴) اقسام متفرق جامها؛ (۳۵) آلات درزي و کشيده کاري؛ (۳۶) در عمارات؛ (۳۷) درودگري؛ (۳۸) اللون عمارت زمستاني و تابستاني؛ (۳۹) لوازم خال؛ (۴۰) حيوان خال داري؛ (۴۱) تجملات خال از فروش و مراکب؛ (۴۲) در بيان ظهور؛ (۴۳) لوازم شهرت؛ (۴۴) لوازم ترتيب شهر؛ (۴۵) اهل حرفت؛ (۴۶) تجار و بيع و شرايع؛ (۴۷) اسباب حکومت و متعلقات آن؛ (۴۸) مناصب و القاب عهده داران؛ (۴۹) تسجيل و دفاتر؛ (۵۰) ضوابط و قواعد در اسماء اصطلاحات؛ (۵۱) الفاظ متعارف؛ (۵۲) قاعده و تناکح و تولد؛ (۵۳) آرائش عروس؛ (۵۴) داسادي و صحبت؛ (۵۵) لوازم مولود؛ (۵۶) ابتدای حمل؛ (۵۷) لوازم طفل؛ (۵۸) باز بهائي اطفال؛ (۵۹) تعليم و تعلم اطفال؛ (۶۰) اصطلاحات علوم؛ (۶۱) شعر و شاعري؛ (۶۲) آداب دبيري؛ (۶۳) علم لغت؛ (۶۴) قواعد مساحت؛ (۶۵) ضوابط علم نجوم؛ (۶۶) اسماء منازل ماه؛ (۶۷) تقسيم منازل بر بروج؛ (۶۸) سال عربي؛ (۶۹) عدد ايام سال فارسي؛ (۷۰) ماههای بهاب شمسي؛ (۷۱) ماههای مندي و لامهای فارسي؛ (۷۲) لوازمات سواري؛ (۷۳) اسلح حرب؛ (۷۴) جانوران شکاری؛ (۷۵) حيوانات؛ (۷۶) طيور خوردني و غير آن؛ (۷۷) تشرب و اقسام آن؛ (۷۸) اوقات تشرب؛ (۷۹) تفني و اوقات آن؛ (۸۰) لغات اهل لغت؛ (۸۱) بيان سي لغت؛ (۸۲) لغات سراینده و سازها؛ (۸۳) لغات اهل هند؛ (۸۴) سياحت و سير؛ (۸۵) صفت حبال؛ (۸۶) لوازم بهار و مراکب؛ (۸۷) جانوران آبي و اقسام ماهي؛ (۸۸) حشرات موسوي و غيرهم؛ (۸۹) اشجار و نباتات؛ (۹۰) اوقات و جهات و اماکن.

کتاب ۱۸۵ صفحن جو آهي؛ باريڪ شڪست خط اٿس؛ آخر ۾ مصنف لکيو آهي: «ڪاتبه

و مولف روز خميس چهاردهم رجب ۱۱۹۸ هـ.

ڪتاب جي ۱۱۹۸ صفحن مان مير صاحب جي هم گير معلومات ۽ تحقيق ۽ تجسس جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. ڪتاب ۾ ۱۱۹۸ صفحن مان لفظ عنوان مان متعلق معلومات فراهم ڪئي وئي آهي، بلڪ اهي سلسلي جي سموري لغت به ڏني وئي آهي ۽ معاورا به ڏنا ويا آهن، جنهن ۾ خود منڍي جي ڪيترن متروڪ لفظن جو پتو پوي ٿو.

الهي ۽ ڪتاب جو واحد نسخو حضرت مولانا محمد ابراهيم صاحب کڙ هي يا - ٻئي ۽ جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي *.

(۲۱) «مثنوي ختم السلوك» - (۱۱۹۹ هـ) : «ختم السلوك» مان سال تصنيف

لڪري ٿو. هي ۽ مثنوي تصوف جي سلسلي جي آهي. ۲۸۶ صفحا، هر صفحي ۾ ۱۰ شعر - مثنوي ۽ جو پهريون شعر آهي :

من که باشم تا ز نر در از ثنا چون بلا احصائي محمد زد لدا

آخري شعر جنهن مان سال تصنيف به پراڻه ٿئي ٿو، هي آهي :

هاتف اينجا ديه خوش کارم چو... حال وي گفتا بود «ختم السلوك»

۱۱۹۹ هـ

الهي ۽ مثنوي ۽ جو واحد نسخو - جيڪو مير مرحوم جي بهنجي خط ۾ آهي - هن دفعي

ادبي بورڊ جي ملڪيت آهي. مير صاحب مثنوي ۽ جي پهرين ٽن صفحن ۾، مثنوي ۽ جي مضامين جي فهرست ڏني آهي، جنهن کي اسان هن هڪ نقل ڪريون ٿا، جنهن ۾ هن مثنوي ۽ جي اهميت ۽ افاديت جو اندازو ڪري سگهين :

(۱) مقدمه در بيان علم قلم.

(۲) مقالہ در بيان معرفت حق سبحانه : در انکے صحت عقل و رویت آئندہ سبب معرفت است

له علمت معرفت : اقوال شيخ در معني معرفت، معني معرفت : در خلاف نفس : معرفت نفس که علم بان علم بحق است : احوال شيخ : کيفيتها ارتباط نفس بمعرفت الاهي : معرفت روح : وصف روح اعظم : در بيان انکے آدم مظهر روح کلي ست.

(۳) مقالہ در بيان توحيد باري : اقوال شيخ : توحيد ايمالي : توحيد علمي : توحيد حالي : اقوال شيخ : توحيد الاهي.

(۴) مقالہ در بيان تصوف : وجه تسميه : تلقين : لقب صوفي : معني صوفي و متصوف : اقوال شيخ در وصف صوفي و متصوف.

(۵) مقالہ در بيان فقر : فقر و فنا : جواب و سوال اين عطار و جنيد : اقوال شيخ : تفسير مستحقان فقر.

(۶) مقالہ در بيان توبه : معني توبه و اقسام آن و خصوصيه : اختلاف اقوال شيخ در وصف و صحت آن : احوال و مقامات و ارکان توبه : چهار مقام توبه : پنج ارکان توبه : نتائج توبه و درجات آن.

(۷) مقالہ در بيان توکل : موانع اطلاق توکل : اقسام رزق : هلو توکلي و متوکلان.

(۸) مقالہ در بيان صبر : انواع متعلق صبر : انواع صبر : اقوال شيخ.

* مٿين فهرست حضرت مولانا صاحب جن مرقب ڪري عزيزار آغا به والد بن خان

جي ذريعي مون ڏانهن موڪلي، جنهن لاءِ ٻنهي صاحبن جو سپاس گذار آهيان.

(۱) مقالہ در بیان شکر: مواضع شکر: اختلاف شیخ، معنی شکر: انواع شکر: تبیین و قسم نعمت: و دو قسم شاکران.

(۱۰) مقالہ در بیان رضا: حقیقت رضا و قسمین آن: اقسام راضیان.

(۱۱) مقالہ در بیان حال و مقام: فرق بین الحال و المقام: اختلاف در دوام حال.

(۱۲) مقالہ در خوف و رجا: بیان قسمین خوف و وصف هر یک: وصف رجا و ارتباط آن بخوف.

(۱۳) مقالہ در بیان جمع و تفرقه - تفضیل جمع بر تفرقه.

(۱۴) مقالہ در سکر و المحو: تبیین مقامات واحدین: اختلاف در فضل سکر و محو.

(۱۵) مقالہ فی الفنا و البقا: تبیین اقوال دران.

(۱۶) مقالہ در بیان غیب و شهود.

(۱۷) مقالہ در بیان تجلی.

(۱۸) مقالہ در بیان محبت: اقوال شیخ.

(۱۹) مقالہ در بیان سماع و ما يتعلق به: اباحت سماع شعر: اباحت اصوات: فوائد چند

مخصوص: اقوال شیخ: مراتب اهل سماع: فی الوجد والوجد: اختلاف شیخ: در رقص و پاکوبی: غرق بحر: آداب سماع.

(۲۰) مقالہ در لبس خرقه.

(۲۱) مقالہ در بیان اختلاف احوال مردمان و عد اقسام آن تبیین مشبهان.

(۲۲) مقالہ در بیان اهل ولایت.

(۲۳) خاتمه متضمن تارویخ اختصار.

کتاب بر حکم مقدمه، ابکیه، مقالا، و حکم خاتمه آهی.

(۲۲) «طومار سلاسل گزیده» - (۱۲۰۲ هـ): هن کتاب جو، سنڌ جي مشاهير تصوف

جي طريقت جا سلسلا بيان ڪيا ويا آهن. تاليف جو سال مٿين نالي مان برآمد ٿئي ٿو. سنڌ جي تصوف جي تاريخ لاءِ هي ڪتاب ازحد ڪارآمد آهي. هن مان ٿي معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ جي بزرگن ۽ صوفي ڳچورن جي طريقت ۽ بيعت جو ڪهڙو سلسلو هو. مير صاحب هي ڪتاب وفات کان هڪ سال اڳ لکيو. جيئن هيڪه اچي ٿو. ڪتاب جو واحد نسخو مصنف جي خط ۽ مهر سان، سنڌي ادبي بورڊ وٽ موجود آهي.

(۲۳) «شجره الطوراهيت» - (۱۲۰۲ هـ): نالي مان تاليف جو سال ٺڪري ٿو. مير مرحوم

مٿين ڪتاب والگر، هي ڪتاب لکي سنڌ جي تاريخ تي وڏو احسان ڪيو؛ ليڪن افسوس آهي، جو ان جو نسخو تلف ٿي ويو، ۽ اڄ تائين دستياب ٿي نه سگهيو. «معار سالڪان طريقت» جي ديهي ۾ مير صاحب لکي ٿو:

«در سال دویز و دوازده صد هجری که آفتاب عمر پهلایان و ساق حیات قریب باحترام، شصت و سه سال از عمر در رفت، و اسراض چند طبیعت را تحت، اول شهره اهل بیت سند و غیره چند در یافت نوشت؛ ثانیاً طوماری در ذکر اسماء سلاسل گزیده طریقت بنکاشت؛ تاریخ اول اشجریه اطهر اعلیّت، و تاریخ ثانی، طومار سلاسل گزیده، دست داده.» *

(۲۳) «معیار سالکان طریقت» - (۲-۱۲۲ هـ)؛ مصنف «تحفة الکرام» و سنه جی سرسری

تاریخ بعد، سبب جی بزرگ، مشاهیرن، صوفیاء کرام جو مجمل ذکر کیو آهی، مصنف ان و اصحاب تذکره جی سال تولد، سال وفات یا سندن زمانی جو تعین سه کیو آهی، جنون جو کتکوں معلوم ئی تو ت مصنف کی به هو، و اها حکمی و حکوتاهی پان به محسوس ئی کیانوں، سهندکری وفات کان - سال اگ، هن متیون تذکره مرتب کیو، جنون و سنه جی پنج - و بزرگن جو احوال بقید سال یا بقید زمانه لکی، «تحفة الکرام» جی حکوتاهی جو ازالو کیانوں، مصنف دیاهی و لکی او:

«بالجمله مقدمه خاطر آن ساند، که مشائخ زمان بقید زمان و مکان و انساب سلاسل و اصحاب بیان آرد، این رساله موجب حاوی آن مقصد شده، و تاریخش در اسر «معیار سالکان طریقت» مبراهن آنکه صریح وی بتحریر سال وفات معلوم شد هم مهران الحاشی کرده، و اگر در حقیقت مابین زیادتی و کمی ده هست سال بوده باشد مقصد آنکه گویند فلانی در زمانه فلان بوده، یا فلانی صحبت کرده»

چون چون سال معلوم آید و زمانه، انهن کی مصنف آخر و آندو آهی، کتاب جو اختتام هیئین قطعی ئی ئی نو:

خوش رشت ز ویشه... رشت شد	در مرز دل چو تغم و لایک کشد شد
کز دست آیار کرامات گشته شد	آن رشت بسته گل بر گل ازان نهال
جز ذکرشان هر آنچه بلب بود شست شد	بوده ولانی اهل ولایت مراد من
زان ره که ذکر هر ولی اینجا فرشته شد	بخشد عروج عرش صفایر این - وار
روز ازل بطینت طبع مرشته شد	بالفعل آنچه گشت ز قوت ظهور آن
بسیار روزگار روانه برشته شد	در آتش مجاهده جمع این کتاب
«معیار سالکان طریقت» نوشته شد	تاریخ این رساله برانی عیار طبع

۱۲۰۲ هـ

* دیباچه «معیار سالکان» - برتن میوزم

دوش آسماني سبب، هن قيمتي ڪتاب جو هڪ خوشحظ نسخو برٽش ميوزم (ADD. 21,589) ۾ موجود آهي. جيڪو ۱۲۳۶ھ ۾ مرحوم مير مراد علي خان پنهنجي لاءِ لکرايو هو. انهيءَ تان ”شڪرو القلم“ نقل راقم الحروف تيار ڪرائي پاڻ وٽ محفوظ ڪيو آهي. مير صاحب مرحوم جي علمي انهنڪ ۽ ذوق جو بي اختيار داد ڏيڻو پوي ٿو، جڏهن ذهني ٿو ته ۶۳ ورهين جي ڄمار ۾ جيتوڻيڪ مختلف بيمارين ڪري، سندس صحت بيمڪار ۽ بدن ضعيف ٿي چڪو هو، ان وقت به قلم هٿ مان نه ڇڏيائين، ۽ وفات کان هڪ ورهيه اڳ به هڪ ئي سال ۾، مٿيان تي نهايت ئي قيمتي ۽ ڪارآمد ڪتاب لکيائين.

(۲۵) ”روضة الانبيا“: هن ڪتاب جي تصنيف جو سال معلوم نه ٿي سگهيو، اٿي جي فهرست لکاري اهو ڪتاب به مير صاحب جي تصنيفات ۾ ڏيکاريو آهي. مير ”مائل“ جيڪا فهرست ”نعمۃ الڪرام“ جي سر ورق تي لکي آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪتاب لفظ ۾ هو. ڪتاب جو ڪوبه نسخو موجود نه آهي.

(۲۶) ”رہنت الاخلاق“: هن ڪتاب جو نالو به مير ”مائل“ لکيو آهي. ڪتاب منظوم، ۽ فصيح ۽ آهي.

(۲۷) ”الحوائج“: هن جو نالو به مير ”مائل“ لکيو آهي. سلوڪ ۽ معرفت تي منظوم ڪتاب آهي.

(۲۸) ”نصاب نامه“: هي به لفظ ۾ آهي؛ مير ”مائل“ ان جو نالو لکيو آهي.

(۲۹) ”ميزان الافکار“: منظوم؛ سلوڪ ۽ معرفت ۾؛ مير ”مائل“ هن جو نالو فهرست ۾ ڏنو آهي.

(۳۰) ”تذہیب طاع“: سلوڪ ۾ ڪتاب آهي؛ مير ”مائل“ جي فهرست ۾ ان جو نالو آيل آهي.

(۳۱) ”سرفراز نامه“: ٻڌو فصيح ۽ آهي. نالي جي سماعت سبب خيال ٿئي ٿو ته شايد هي ڪتاب مير صاحب، ميان سرفراز ڪلهوڙي جي نالي معنون ڪيو آهي، ۽ غالباً نظر ۾ آهي.

(۳۲) ”حديقة الخفا“: مير ”مائل“ هن ڪتاب جي موضوع متعلق ڪجهه ڪوٺ لکيو آهي؛ نالي مان اندازو ٿئي ٿو ته هي ڪتاب علمي آهي.

(۳۳) ”مشوي کان حواصير“: مير ”مائل“ هن جو به تفصيل ڪوٺ ڏنو آهي.

(۳۴) ”ميزان فارسي“: پانچجي ٿو ته صرف لغو جي سلسلي جي تصنيف آهي.

(۳۵) «رمالہ مع شرح»: نظر و نظر.

(۳۶) «لب تاریخ کلهوڙه»: مير «مائل» جي فهرست مان معلوم ٿئي ٿو ته هي

ڪتاب به نثر ۾، ڪلهوڙن جي تاريخ تي آهي: گويا هي ٽيون ڪتاب الهی ۽ موضوع تي آهي، جنهن جو پڻ نسخو تلف ٿي ويو.

(۳۷) «بیاض معک الشعراء»: مير صاحب، قديم دستور مطابق هن ڪتاب ۾، متقدمين

کان وٺي پهچي زماني تائين جي فارسي گو شاعرن جي هر طرح غزلن جو انتخاب ڪيو آهي. هن ڪتاب جي ترتيب جو خيال، کيس «معین» ٿئي ۽ جي انتخاب کي ڏسي آڻي، خبر نه آهي ته ڪتاب جي ڪيتري ضخامت هئي. ادبي بورڊ ۾ ئي نامڪمل نسخا مير صاحب جي هڪ اکري موجود آهن، جيڪي الهی ۽ طرز تي آهن. هڪ ۾ غزلن جو انتخاب آهي، ۽ هڪ ۾ فقط اشعارن جو. اهي بیاض «معک» جا مختلف حوا آهن ۽ ٻيا «معک الشعراء» نالي هڪ ٻيو مڪمل ڪتاب هو، ان جي خبر هڪڙي ٿي پهچي سگهي.

(۳۸) «دهوان اشعار»: مير صاحب جو هڪ مڪمل دهوان هڪڙو ٿو ملي. مير «مائل»

جنهن دهوان جو حوالو پهچي فهرست ۾ ڏنو آهي، اهو غالباً ضايع ٿي ويو.

(۳۹) «قصائد و منقبت»: جنهن بیاض ۾ «مڪلي لاسو» آهي، الهی ۽ بیاض جي شروع

۽ آخر ۾، مير صاحب پهچا قصيدا، منقبت وغيره لکيا آهن، جن جو تعداد ۲۶ کن ٿيندو. ان ۾ وڏا وڏا قصيدا ۽ طويل منقبت آهن. هڪ قصيدو «لايه» ۲۶۰ شعرن جو آهي؛ ڇند وڃاھيون به آهن، ۽ هڪ نامڪمل مثنوي به منجهس موجود آهي.

(۴۰-۴۱) مير «مائل» جي فهرست ۾، ٻن ٻين ڪتابن جا نالا به آهن، جيڪي منجهس

نه ٿا آهن.

(۴۲) «انشاي قانع»: سڌي ادبي بورڊ ۾، مير صاحب جي انشا جو هڪ نامڪمل

مجموعو، سندس پهچي خط ۾ موجود آهي. مجموعي جا جملي ۳۲ صفحا آهن، منهنجي جي مائٽز

آهي. الهی ۽ ڪتاب ۾، خوب عبارت آرائي هڪيل آهي، ۽ ٻيا ٻيا موزون شعر به

ڪتب آندل آهن. ڇند شعر لولٽا هن هڪ ڏجن ٿا:

بسیار صبح شد که لبی نمی وزد ای گل مگر تو پای صبا را شکست ای

* * *

گر هر تن من زبان شود هر سو یک شکر تو از هزار قنار کرد

* * *

لشد که از سر ما حجر دست بر دارد بهر دیار که رفتی آسمان پیدا است

* * *

ز تیغ شوق تو هر عضو بسمل افتاد است مرا سفر برقیقان کاهل افتاد است

زمانه دشمن و من بیزبان وقت زبون اگر نه رنم کنی کار مشکل افتاد است

ز دېده دوري واز دل لي روي بيرون	خدا يکس تناييد وصال هجر آسيز
*	*
قلم شکسته تر است از زبان نميدانم	که شرح غم بکدامي زبان کنم تقرير
*	*
زبان کس نتواند جهات شکرش را	اگر بهر لفظي بند چو من کند تقدير
*	*
شکوه نقصان داشته فصل از بيان الدختر	نوح ارزان بود کالا در دکان الدختر
*	*
جنون بصف شکي عقل در معاراني	دل کرانه طلب درسيان ثنائاني
*	*
سوادش نور بخت ديمده حور	بياض از فروغ صدق هر نور
*	*
عبارانش چو آب زلدگالي	درو پيدا جواهر از محالي
*	*
ما شمسار مانده ز تصوير هائي خوبش	لطف تو خود لي نکرد خوب و زشت ما
*	*
گر عظم است از سرودستان کناه	از بزرگان هفتو کردن اعظم است
*	*
خواستم تا شرح شوق صحبت سازم بيان	لاشکيا شد دلم رقت از کمر تاب و توان
*	*
ضرورت است و گرنه خدائي ميداند	که ترک صحبت ايشان را اختيار من است

طريقت جو سلسلو: مير صاحب جو خالدان مائل به تشيعت هون چنانچه الهوي^۱ مذهب
 گري نورالله خوشتر^۲ سندس ايراني بزرگن کي پنهجي کتاب "مجالس المومنين" و جا
 دلي، مير صاحب جي "مختار نامه"، "اعلان غر"، "زبدة المسائب"، و منتخبين خواه سلاين جي
 کثرت تعداد مان پڻ اهوئي اندازو ٿئي ٿو ته سندس پنهجي طبيعت و تشيعت ڏانهن مائل
 هئي. ۴ ۵ پاڻ کي جا به جا خادم اهلبيت ٿيڪندو وهي ٿو، لوڪن ساڳئي وقت، سندس
 وسيع المشربي^۳ جي هيءَ حالت هئي، جو ڪيترن جاين تي، هن قسم جا اشعار تصنيف ڪري،
 پاڻ کي ٽن ٻارن مان به سرخرو ڪيو اٿائين:

چو راضي ٿيڪم سرد دل به پنهنجي کسي
 ز چهار يار درين دهر گرم محفل ما ست
 * * *
 نبود عجب بما نشد از مناف راضي
 که دل ز گرد کينه اصحاب شد اير

در فقط ایشان، بلکه مستحق والد عوام مستحق پنهانجی است. طریقه نقشبندی و آیل
هشی: چنانچه «طومار سلاسل گزیده» بر پنهانجو و پنهانجی والد خویش و سلسله هن طرح دالوا آید:
«میر علی شیر مرید شیخ عبدالاحد جو، اهو مرید پنهانجی والد حاجی غلام مصور جو،
اهو مرید شیخ محمد اسماعیل جو، اهو مرید حضرت قیوم زمان محمد صیغه الله جو، و اهو
مرید خواجہ محمد مصور بن مجدد الف ثانی» جو.

مستندن والد مير عزت الله، مخدوم آدم (عرف مخدوم آدو) حي قهتي ميان محمد *
چو مريد هو، جيڪو اتي حي مشهور بزرگ مخدوم ابو القاسم (المتوفي ۱۱۳۸ھ) نقشبتي *
چو مريد هو؛ اهو مريد شيخ سيف الدين (برادر محمد معصوم) جو، * اهو مريد بهنجي پاڻ *
خواجہ محمد معصوم ولد مجدد الم ثاني * جو.

اهڙي طرح مير صاحب جي ڏاڏاڻڪي آڪو. مان، سيد رحمت الله عرف سيد ملو به
مخدوم ابوالقاسم اڻڻديءَ جو پريد هو؛ اهڙيءَ طرح مير صاحب جا به ٻيا عزيز، سيد
محمد ناصر ۽ سيد عبدالله (وڏاڻ سيد نعمت الله شڪر الاهي) به مخدوم ابوالقاسم اڻڻديءَ
کان بيعت ڪيل هئا. اهڙيءَ طرح طريقت جي سلسلي جو تعلق، انهيءَ خاندان جو، اڻڻدين
سان هو.

مير صاحب جي والد، مير عزت الله: ۱۱۶۱ھ ۾ انتقال ڪيو. مير صاحب جي عمر ان وقت اڻڪيون ورهين جي هئي. پاڻ هينئر تاريخ الهية حادثي تي تصنيف ڪيائين:

مهر د گفتم تاریخ سال و ماه که بیست و هجدهم اردیبهشت ۱۱۹۱ هـ

بعد ۾ کيس معاور ٿيو ته منشي چتر ڀوج، قاضي محمد امين جي تاريخ وراثت، "برص
ايزدي دوست" (۱۱۶۰ھ) مان ڪڍي آهي؛ ۽ کيس خيال ٿيو ته معاصر منس سرقي جو الزم
نه ڏرين، تنهنڪري سندس قول مطابق "اسلم خبيبي" کيس هي شعر البديل عطا فرمايو:

« لله العزة و للرسل و للمؤمنين » - ١١٦١ هـ

اولاد: مير صاحب کي ۱۱۶۰ھ تائين ۱۲۰۰ھ واري اولاد ڪونه هو. ۱۱۶۰ھ ۾ پاڻ سورت ويو، جتي سندس ملاقات علامہ سعد الله سورتیءَ سان ٿي. اهو بزرگ جید عالم ۽ مفتول ۾ ابي نظير هو؛ کيس ۾ ٻيڪ هئا۔ مير عبدالعلي ۽ مير عبدالولي۔ انهن ٽنهي نالن ۾ هيءَ زمزم رکيل هئي، جو جيڪڏهن ٽنهي نالن جا آخري ايمڙ گڏ ڪيا ته ”علي ولي الله“ جو فقرو لهندو. مير صاحب کي اها ترڪيب نهايت پسند آئي، ۽ ارادو ڪيائين ته جيڪڏهن منس به الله فضل ڪيو، ۽ کيس اولاد ٿيو ته ”لالا الهی“ ترڪيب سان رکندو. انهيءَ واقعي جو ذڪر پاڻ به ”تبعۃ الکرام“ (ج ۲، ص ۳۳) ۾ ڪيو آهي، ۽ ”تبعۃ الطاهرين“ جو وصف شيخ محمد اعظم ائوي جيڪو ۱۲۰۰ھ کان وقت سورت ۾ مقیم هو، ان سان به اهو خيال ظاهر ڪيائين، جنهن صاحب الهیءَ واقعي کي هيٺين طرح نظر ڪيو:

* اور محمد زمان لوارى ۽ واروہ ساگني ميان محمد جو مرید ۽ میر عرت اللہ جو اور پائی ہو۔

عسلي شير "قانع" حسيني ڪو او
 بکي روزي گمت ٻا من به راز
 بکي را بخواسم غلام عسلي
 ڪو از اسم شان مال ميلاد شان
 "علي ولي الله" از هر دو اسم
 بخاسوش مائدم از ٻن گفتو
 بدل گفتم آخر اگر هم هست
 به سال آن هر دو دور گزين
 ولادت، سوانح باعداد نام
 تو اي "اعظما" زين دگفتي مدار
 بود زبده آل خير اليشیر
 ڪو اهڙو پيچند مرادو پسر
 غلام ولي الله نامر دگر
 به پيشه سخن ڪر شود جلوه ڪر
 هر آمد بوضع خوش و خوبتر
 ڪو اين از ڪرامات باشد مگر
 شور تجرب را بکي منتظر
 ڪو "قانع" ازان داد سابق خبر
 خداهش عطا ڪرد بهار ٻي و لڙ
 ڪو اين ڪفته ز الهام دارد اثر *

المرض الهوي ارادي ۽ عمر کان پوءِ، کيس سڀ کان پهريون پٽ ۱۱۶۱ هـ ۾
 تولد ٿيو، جنهن جو نالو غلام علي ۽ رڪائين، نالي مان تولد جو سال برآمد ٿئي ٿو.
 ۱۱۶۳ هـ ۾ کيس ٻيو فرزند ڄائو، جنهن تي "غلام ولي الله" نالو رکيائين، جنهن مان به
 ٻه جو سال اڪري ٿو، مير صاحب جي آس پوري ٿي؛ ايسه بر آئي؛ فقط تولد جا سال
 لال مان لکيا، ٻاڪه حسب خواهش نالي جي آخري حرف ملائي مان "علي ولي الله" جو
 فارو ۽ الهوي ٿيو.

مير صاحب کي ٽيون پٽ ۱۱۷۱ هـ ۾ آيو، جنهن جو نالو "مير امير علي" رکيائين.
 ميان غلام محمد انشوي ۽ تاريخ ڪلبي "درچمن جاء شڪفته گلي" - ۱۱۷۱ هـ ۾؛
 ميان محمد شاه "رجا" هي تاريخي صحيح تيار ڪئي: "امير علي بن علي شير حسيني" - ۱۱۷۱ هـ.
 مير صاحب جي خاندان جي هائوڪي چاليهين مير حسين علي شاه - بن مير صابر علي "صابر"
 بن مير حسين علي "ضيا" بن مير صابر علي "مائل" بن مير غلام علي "مائل" - وٽان جيڪو
 مون کي شورو مليو، ان ۾ چوٿين پٽ جو نالو "سيد ڪانظم" لکيو ويو آهي، جنهن جي تصديق
 ٻئي ڪنهن ذريعي سان ڪانه ٿي. ازان سواءِ ٽئين پٽ جو نالو "غلام حسين" لکيل آهي،
 جنهن کي اسان مير امير علي جو عرف سمجهون ٿا.

شاگرد: مير صاحب پنهنجي شاگردن جو ذڪر ڪونه ڪيو آهي. "مقالات الشعراء" ۾ فقط
 ٻن شاگردن جو نالو ڪتبو آيائين. هڪ پيرسار "مشتري"، جنهن لاءِ لکي ٿو ته "پيرسار
 مشتري ڀاڻيو، ولد دوار ڪاداس ابن سجان سنگ (اهي ٻئي صاحب مير ڪمال الدين احمد خان
 وٽ مير مشي هئا) مير محمود صابر جو هندي ۽ شاگرد هو؛ فارسي ۽ "مشتري" ۽
 هندي ۽ "پيريل" تعاص ڪندو هو، ۽ فارسي ۽ مير قانع کان اصلاح وٺندو هو ("مقالات الشعراء").

* پيرس حصار الدين: "تحفة الڪرام" نسخ لاهور (پرورق بقط مير "مائل")
 † مير غلام علي "مائل" تي اسان جو مضمون "مهران" (بهار ۱۹۰۰) ۾ ذڪر ڪيو آهي.

ص. ۲۹). اهو ذڪر "مقالات" ۾ آهي. ۽ مير صاحب لکيو آهي ته "درين وقت ناهيده مشق
 "مخن مي ڪند" - جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته "مقالات" جي تاليف (۱۱۶۹ تا ۱۱۷۱ھ)
 وقت "مشتريءَ" سندس شاگردي ڪئي. مير صاحب جو پيو شاگرد هو شيخ حسن بخش
 "اطهر"، جيڪو اصل هندو هو، ۽ پوءِ پنهنجي والد جهوڙيل سميت مسلمان ٿيو، ۽ سندس
 والد عبدالسلام نالو رکرايو. فارسي شعر جي اصلاح، اهو لوجوان به مير صاحب کان وٺندو
 هو ("مقالات الشعراء"، ص. ۳۸).

مير "مائل" "مجمع البقا" نالي جيڪو سنڌ جي فارسي گو شاعرن جو تذڪرو لکيو
 هو، ان ۾ مير صاحب جي شاگردن جو مفصل احوال هن لکيو هوندو؛ ليڪن السوس جو
 اهو تذڪرو تڪ آي ويل ٿو ڀانئجي، جنهنڪري مير صاحب جي شاعرن لکڻ جو اهو باب
 به، تذڪري مان ڪڍ ڪم ٿي ويو.

وفات: مير صاحب پنهنجي عمر جا پويان چند سال، مختلف بيمارين ۽ جسماني نلاعت
 ۾ گذاريا، جنهن جو اشارو "سهار سالڪان طريقت" جي دٻاچي ۾ ڪيو اٿائين. ۱۲۰۲ھ
 ۾ سندس عمر ٽيهڪ ورهه هئي؛ ۽ ۴۰ سال جي ڪمزوري هوندي به هو پنهنجي علمي مشغلي،
 شعر و سنان ۽ تصنيف تاليف ۾ مصروف رهيو، ۽ الهيءَ هڪ سال ۾ هن ٽي ڪتاب تيار ڪيا،
 جن جو ذڪر اسان مٿي ڪري آيا آهيون. ايندڙ سال يعني ۱۲۰۳ھ ۾، سندس انتقال ۾
 ورهين جي عمر ۾ ٿيو. السوس آهي جو ايلڙي عظيم الميرتيت اديب، مورخ ۽ شاعر جي انتقال
 جي تاريخ ۽ مهينو ڪنهن محفوظ ڪوٺ ڪيو؛ ۽ نه سندس مزار تي ٿي ڪنهن ڪتبو هئو -
 تانڪ شڪر الاهي ساداتن جي قبرستان ۾، سنڌ جي الهيءَ محسن اعظم جي آخري آرامگاهه تي،
 اڄ ڪو عقيدت ڪيئن بهجي، عقيدت جي ڪلن ۽ محبت جي سلاسن جي ورڪا ڪري سگهي.
 آخوند غلام محمد ٺٽريءَ "عليه الرضوان" مان انتقال جو سال برآمد ڪيو؛ ۽ مير مرحوم
 جي ارڙند رشيد مير غلام علي مائل "ابشره بالجنة العمر اهدا" وفات جي سال لاءِ تجويز ڪيو.
 اهو زمائو، ٽالپرن جي پهرين ۽ چوٿاريءَ جي فرسالي واريءَ جو هو، جنهن جو پگدار
 مير فتح علي خان هو، ۽ ٻيا ٽي ڀائر، مير غلام علي خان، مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان
 سندس شريڪ ڪار هئا؛ ۽ کين حڪومت هلائيندي ڇهه ورهيه ٿيا هئا.

شڪر الاهي خاندان: انهيءَ خاندان جي بزرگن، جهڙيءَ طرح ايران ۾ علم جو چراغ
 روشن رکيو، اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ بهجي ڪان پوءِ به الهيءَ ڏني ڪي اجهاسن ڪوٺ ڏنو؛
 ۽ خاندان جو هر فرد ۽ گهراڻي جو هر چهر و چراغ، تيل وجهندو ۽ وٽ سورهندو رهيو؛
 ڪم و پيش ساڍا ٿي سڙ وڃي، سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ، انهيءَ خاندان جي روحاني ۽ علمي
 خوفناڪين مان منور ٿيندي رهي؛ جيڪو فرد پيدا ٿيو، سو پنهنجي زماني جو فرد لڙيد
 ثابت ٿيو؛ ڪن روحاني تعليم پکيڙي؛ ڪن دليوي علومن جي اشاعت ڪي؛ ۽ ڪن شعر

و ادب ۽ تصنيف ٿاڻيف ڪئي پنهنجو وڏو ٻڌايو. ”تحفة الڪرام“ ۾، مير صاحب پنهنجي خاندان جو جيڪو اجمالي ذڪر ڪيو آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪيترن بزرگن، نه فقط طريقت ۽ سلوڪ جا سجادا آراسته هڪيا، بلڪه خود مير صاحب کان اڳ ڪيترا اهڙا بزرگ به ٿيا، جن شعر و سخن، ادب خواه مذهبي علوم ۾ پنهنجو نالو روشن ڪيو.

سيد شاه ولي بن سيد ابوالقاسم بن سيد علي اڪبر بن سيد عبدالواحد بن سيد محمد حسين بن سيد شڪر الله ٿاڻي، جيد عالم ۽ بي مثل الشا پرداز هو؛ مخدوم رحمت الله جو شاگرد ۽ ”تحفة المجاليس“ جو مصنف هو. انهيءَ بزرگ جو فرزند، مير سراج الدين ابوالقاسم، صاحب طرز شاعر ۽ تاريخ گوئيءَ ۾ خاص مقام جو مالڪ هو. اهڙيءَ طرح سيد نظام الدين ٿاڻي، بن سيد نور محمد ٿاڻي بن سيد نظام الدين بن سيد نور محمد بن سيد شڪر الله ٿاڻي، انهيءَ درجي جو صاحب ڪمال بزرگ هو، جنهن کي هتان گهراڻي عالمگير بادشاهه ان وقت جي چونڊ علمائن جو جيڪو ايڏهن وڏو ٻورو، ”فتاويٰ عالمگيري“ مرتب ڪرڻ لاءِ ناميو هو، ان ۾ کيس شريڪ ڪيو، جنهن لاءِ هر لحاظ سان سيد صاحب پاڻ کي اهل ثابت ڪيو.

مير علي شير جي خود پنهنجي گهر ڪيئي اديب، مصنف ۽ قديمين بيان شاعر پيدا ڪيا: سندس ڀاءُ مير ضياءُ الدين ”ضيا“، مير ٺاري خان جي دربار جو ”ملڪ الشعراء“ هو؛ ڪيترن ديوانن جو صاحب ۽ ”مثنوي مير راجهه“ جو مصنف هو. مير مرحوم جو ڀائيپو مير عظيم الدين ”عظيم“، مير فتح علي خان جي درباري شاعرن جو سردار ۽ پنهنجي دور جو عظيم الشان شاعر هو؛ ديوان، ”مثنوي مير راجهه“ ۽ ”فتح نامه“ سندس يادگار آهن. مير صاحب جو پنهنجو پٽ مير غلام علي ”مائل“، مير ڪرم علي خان جي دربار جو شاعر ۽ وڏي فضل و ڪمال ۽ اوج اقبال جو صاحب هو. مير ”مائل“ کان پوءِ به سندس ئي پيڙهيون شعر و سخن جو شغل جاري رکندڙيون آيون، يعني مير ”مائل“ جو پٽ مير صابر علي ”مائل“، ان جو پٽ مير حسين علي شاهه ”ضيا“ ۽ ان جو پٽ مير صابر علي ”صابر“ پنهنجي پنهنجي دور ۽ زماني جا دليرا شاعر هئا. پوئين بزرگ کي تقريباً چاليهه ورهه کن لاڏاڻي ڪئي ٿي، ۽ انهيءَ بزرگ تي نه فقط شاعريءَ جو سلسلو ختم ٿيو، بلڪه خاندان جي ٽن حدن وارن علمي ۽ ادبي روايتن ۽ ورثي جا به دروازا بند ٿي ويا.

— تلڪ الابهام لدا ولهاين الناس —

.

.

مکلي نامه

تصنيف

مير علي شير "قانع" قنوي - المتوفي ١٢٠٣ هـ

تصحیح

سيد حسام الدين راشدي

غزل

بر روی زمین عکسِ وی افتاده چمن شد
از گرسبیءِ بحیرتِ عرفی کرده من شد
میخواستند دلگیریءِ من جای پناهِش
غمهای جهان جمع شده خاکِ وطن شد
السن که اندر چمنِ دهر پس از سال
بر قامتِ گل جامه پریدند کفن شد
یک جلوه ز بی رنگیءِ او جلوه گرفتند
لیلی به عرب گشته و در هند دمن شد
دامی ز پیءِ صیدِ دلِ خلق آیدند
بر ابروئی چمن گشته و در زلف شکن شد
اسرارِ ازل جوش زده از برِ دلها
اندر دهنِ شاعرِ خوش لهجه سخن شد
”قانع“^{۱۸} دورِ کثرتِ چو زده وحدتِ ذاتش
در بهره حستن شد و بمن و بر قرن شد

تعارف

مير علي شير لانج، "مڪلي ناس" جنهن جو ٻيو نالو آهي "بوستان بهار" ۽ هيٺين شعر مان ان جي اختصار جي تاريخ ٺهڪري ٿي:

سال وي گفت بلب الھام،
 "بوستان بهار تازه دل"

- ۱۱۴۳ھ و، "مقالات الشعراء" کان ٿورو اڳ، ختر ڪيو. "مقالات الشعراء" ساڳئي سال جي ٻين مهينن ۾ لکي ۽ - ۱۱۴۳ھ و، جنهن ۾ بهرپون دفعو هن پنهنجي تصنيفات ۾ "مڪلي ناس" جو ذڪر ڪيو.

اڄ کان ۱۰-۲۰ ورهه اڳ، جڏهن "مقالات الشعراء" پنهنجي نظر مان گذريو، ۽ مون ان ۾ "مڪلي ناس" جو نالو ڏٺو، تڏهن ڪان ٿي ان جي ڏسڻ ۽ پڙهڻ جي آرزو دل ۾ رهندي آئي. اهي - ۱۱۴۳ھ سال تلاش ۽ جستجو ۾ رهيس، ڇا اٽڪل گذريل سال جڏهن سنڌي ادبي بورڊ مير صاحب مرحوم جي ذاتي ڪتب خاني جي مندر آڏو انبار غره ڪيو، ان وقت مون کي ۽ پنهنجو گهر مقصود، - ۱۱۴۳ھ هڪ آيو.

اهو رسالو، قصيدن جي هڪ ٻيڙي ۾ مير صاحب پاڻ لکيل ڪيو هو. ٻيڙي جو شروع ۽ آخر لفظ آهي، تنهنڪري پتو پئجي نه سگهيو ته مصنف الھي ۽ ٻيڙي جو نالو ڇا رکيو هو؛ ليڪن معلوم ٿئي ٿو ته مير صاحب پهرئين مسودي تان "مڪلي ناس" الھي ۽ ٻيڙي ۾ مائت ڪري لکي ڇڏيو، ۽ انهيءَ کان پوءِ ان جو ٻيو ڪو به نقل ٿي نه سگهيو، جنهنڪري اڄ اهوئي واحد نسخو دنيا ۾ محفوظ رهجي ويو.

قصيدن وارو اهو ٻيڙي نهايت ئي خست حالت ۾ ورق ورق ٿيل هو. ڪاغذ انهيءَ حد تائين سڙي چڪو هو، جو هڪ لکڻ مان پُري ٿي ويو. نهايت احتياط ۽ محنت سان ٻيڙي کي مڪمل ڪري، ان جو جلد ڪرايو ويو، جنهن بعد پڙهڻ ۽ پروڙڻ جي قابل ٿيو. ٻيڙي اگرچ لاسڪل آهي، ۽ هتان هتان ان جا ورق گر ٿيل آهن، تاهه اها انتهائي خوش بختي

آهي، جو ”مڪلي نامہ“ مجبور مارو۔ چواڪ وچ ۾ هو، تنهنڪري۔ محفوظ رهجي ويو۔ سواءِ سندس ٻن (۱۳۸ ۽ ۱۳۹) ورڙن جي، جن جو اڌ شايع ٿيل هو، جهن ۾ تقريباً ٻارهن شعر ۽ ٻه ٽن جون سٽون هيون*.

مير علي شير، ”مڪلي نامہ“ هونئن ته فقط پنهنجي زور يان ڏيکاري ۽ شاعرانه ڪمال جي مظهر لاءِ لکيو، ليڪن اڄ اسان لاءِ هن ڪري قيمتي وٺ آهي، جو ان مان هڪ نه مير صاحب جو ادبيات ڪمال پرکي سگهجي ٿو، ۽ ٻيو ته ٿئي جي معاشري، تهذيب ۽ تمدن متعلق هڪ تصوير وڃي سگهون ٿا. مير صاحب ان ۾ مڪليءَ جي چند مزارن ۽ مقبرن جو ادبيات ۽ شاعرانه رنگ ۾ بيان ڪيو آهي، ليڪن ضمتا ڪي ان بيان ۾ اهڙيون شيون به اچي ويون آهن، جن جي حيثيت تاريخي ٿي وڃي ٿي؛ مثلاً، ان مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته مڪليءَ جي ڪهڙن ڪهڙن مزارن ۽ درگاهن تي ماڻهن جي زياده آمد رفت هئي؛ ڪهڙن بزرگن جي مزارن تي عرس ۽ ميلا لڳندا هئا، انهن لاءِ ڪهڙا مهينا ۽ تاريخون مقرر هيون؛ سرد خواه هورتون ٺهي ڇڙي، ٺٽي ڪهڙي راس ٿي، ڪيئن ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جون راتيون اچي انهن مزارن تي ميلا ۽ مجلسون ڪندا هئا؛ چالوڪي راتين، ڏکڻ جي هير، ۽ برسات وارن زمينن ۾ ٺٽي جا ماڻهو ڪهڙيءَ طرح مصلون اچي ڪندا هئا؛ راڳ رنگ جون مجلسون، ساز سرود جي وچ ۽ سٺن ملاخون جو هنگامو ڪهڙيءَ ريت رس رچائيندو هو؛ ٺٽي ۽ مڪليءَ جي وچ ۾ جيڪا هيٺاهين زمين آهي، ان ۾ ٻائي ايندو هو، سرد ۽ هورتون اهڙين ۾ ڇڙي مير و تفريح ڪندا هئا؛ گهرو جوانن ۽ حسين هورتن جا ميلا هوندا هئا؛ هورتون نهايت حسين جميل، پٽ پٽهر بهري، رنگ رولين لائي، ٺهي ڇڙي، بزرگن جي مقبرن تي پامون کڻي اينديون هيون، ۽ نظرباز لوجوانن لاءِ جنسي ڪاري قمار ٿي بولدي هئي؛ سڄي مڪلي رنگ برنگي پوشاڪن، ۽ حسين جميل هورتن سبب، ڄڻ باغستان بلخي بولدي هئي؛ جاڙي کڻي نظر ڪر، ته ڄڻ بهار پنهنجي ٿيو، جوانيءَ ۾ هر هڪ منزل انداز ۽ خيالي زن هئي.

مير صاحب لکي ٿو ته

”نظرها را مجبور تماشاى مه رويان از هوش ميخرد، و پيرهن شيئا برتن مي درد.
جوانان عشرت دوست۔ هم مغز، حالي از پوست۔ تمام روز در باغات سني بچار گل
خورند، و آتش در آشيان بلبل زنند.“

حسين جميل هورتن جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو:

بتان گلبدن در رنگ لاله	بکف دارند از صوبا پيال
بگيسو دام صيد خلق تابند	چو صيادان بهر سوئي شتابند
بهر سوئي خرامان دلبري چند	جهاني را ڪشند و تاشڪيند

* مذڪور بيان جا صفحا ”مڪلي نامہ“ جي متن ۾، وڌيڪ ڏيکارڻ ليڪن [] اندر ڏنا ويا آهن.

زبانگاه «شاه پریان» جو ذکر کندي لکي ٿو:

«روز خميس هر هفته مهموم زيارت زنان، هري طلعتان، آنجا معشر طاعت
نظارگان ميشود.»

الهي سلسلي جا چند شعر المازي لاءِ ڏجن ٿا:

پري رويان بهلاي دين و ايمان در آنجا هر طرف معشر خرامان
■ *

نگار شان نسي دارد بک انداز گهي شوخي گهي عشوہ گهي ناز
بچشمان سيم غارتگر هوش کمان زه کرده از ابروي تا گوش
زمزگان چنگل شاهين کشاده بصيرت سرخ دل هر حورزاده
■ *

نگارين دست حوران خرد شور بي دل بردن عاشق قوي زور
چ گويم در صفات ماعدل شان که باشد در صفائش عقل حيران
■ *

بلور و پشم را اين تاب نبود هديل رنگ او سحاب بود
کمر چون سوي شان هنگام رفتن بود از ناز انداز نشستن
■ *

شتابان سوي مکلي خيل خوبان جو الجم بر فلک در شب ناهان
■ *

ٻکي را زعفراني چهره بر سر بستي نويته ديگر را ست انسر
تو گوي رنگ گل کرده ست طغيان و باشد زعفران زاري ناهان
■ *

بهر گوشه نشسته حلقه حلقه بشان ماه رو و رشک زهره
■ *

ازين غارت گران شهر دلها کرا قاب صبور و شکيبا
■ *

نه درد گوش اين خوبان قرين است طلوع ماه و مهر از مشرقين است
■ *

رخ شان کعبه ارباب اسرار غزالان حرم چشمان طرار
■ *

کمان دارند ز ابرو و ز مژه تير دلي بک عالمي شان را ست نخير
کشیده قامتان چون سرو آزاد خرامان شان کنند صد گلشن آباد
برخ برق و بکسو ابر سرباب هرق رخسار شان را عالم آب
■ *

کشيده ابروان بر روي چون حور بود بسم اللهی از سورة نور
 عذار شان ندارد خطر ریحان بود تفسیر بیضاوي و قرآن
 باین خوبی چو جمعی جمع کردند جهان شهرین کند از یک شکر خند
 پادشاه چو پادشاه، جدم حسن هورتون تفریح مکتب یون هون، تلمن جو نظارو چندی
 میر صاحب چو نوی: *

بکشتیهها نشسته فوج خوبان چو اختر در تپ گردون نمایان

له تنها اندرین جا میر دیده است گریبان دل عاشق دریده است
 میر صاحب اها لفظ شاعری کلام مکتبی آهی، بلکه اها حقیقت هئی، نه آتی جا خوش
 باش و زنده دل باشد، سلیق سلاخون، سلیق معقلن، سکائن و عرمن و انهی حد تالین
 رهائیون کندا هئا، جو مکتبی چو بهشت جو تکر و معلوم لیندی هئی؛ جتی غر و فکر،
 ذک و سور، مصیبت و زحمت جو دس پتو و کون و ولد و هر، اهوئی جیب آهی، جو تاریخ
 طاهری: جی مصنف لکيو آهی نه

— هرگز ساکنان و سوطنان آن، غمگین و حزين کسی نماند، بر کمر و پیش قامت
 داشت، بهوش و طرب کلام و کاسرانی میدارند، تا حال (۱۰۳۰ هـ) خوشدلی و غریبی
 که درین خلق است، جای دیگر نیست و نخواهد بود.

مکتبی هن وقت گهلو کجه، تپاه و تاراج ئی و ئی آهی، مکتبها مقبرا منجی و با آن،
 مکتب یون مزارون منهدم ئی و یون آن، مکتب یون خانقاهون و عسارتون دمی و بر ئی یون
 آن، تالون، پلین و میر سبائی جی جان جو نه تالو نشان و کور آهی. «مکتبی نام»
 مان اسان کی و ذو فائدو اهو ئی و جی، جو ان مان مکتبون اهوین عسارتن، تالون، و پلین
 جی شالدهی آتی ئی، جن جو پی: صورت و پتو یون ناممکن آهی. اچ اسان الهن نشالی
 یارن و پتن جی ذریعی جی کلام هن کهر و، نه آهی بر باد نیل میون کوئی لهی مکتبون تا.
 میرزا خسرو چرخس جی راسک، جنهن سو پتو کور ئی سو نه کهری: جاء ئی هئی،
 «مکتبی نام» جی ذریعی ئی دریافت مکتبی و ئی.

اهوی: طرح «مکتبی نام» نه لفظ سنه و پیدا مکتبی فارسی ادب جو هک نادر شاهکار
 آهی، بلکه مکتبی: جی تاریخ حواله آتی جی تمدن و معاشری متعلق به هک مستند دستاویز
 جی حقیقت رکئی نو.

میر صاحب «مکتبی نام» و چو پنهنجو شاعران کمال کور و پکار یو آهی، بلکه
 فارسی زبان و اثر ئی جی کاس قدرت هئی، ان جو به هن و مظاهرو کيو آهی. مکتبی
 و سرخ هجوت سبب، اثر و نظم جو مزو آپی نو: فارسی ادب جو ذخیره، جی کور هن و

تائين سنڌ ۾ دستياب ٿيو آهي، ان ۾ فقط هڪ هيءُ ئي رسالو الهاديءَ قسمن جي ترانو خيز ۽ لغات تي نثر جو واحد نمونو آهي. منجهس تشبهن، استعارن ۽ تلميحن جو آزادانه استعمال ڪيو ويو آهي، جنهن مان نه فقط مير صاحب جي تخيل جي بلنديءَ جو پتو پوي ٿو، بلڪ سندس زبان دائمي ۽ هڪ ڌاريءَ زبان تي سندس قبضي ۽ قدرت جو به اندازو ٿئي وڃي ٿو. «مقالات الشعراء» ۽ «تحفة الڪرام» جي آسان ۽ ساديءَ عبارت کي سامهون رکي، جڏهن سندس هن ادبي تخليق جي زبان، انداز بيان ۽ مريض ڪاريءَ کي ڏسجي ٿو ته بي اختيار سندس علمي بلنديءَ ۽ فني گهرائيءَ اڳيان سر لٽائڻو پوي ٿو.

۱۱۷۳ هـ ۾ هي رسالو تصنيف ٿيو، ۽ پورن ٻن سون ورهين بعد، ۱۳۷۳ هـ ۾ مان پنهنجي ڪريم الطبع ۽ شريف دوست سيد محمد مطيع الله راشد برهانپوريءَ کان ان جو صاف نقل ڪرايو: ۽ انهيءَ حسن اتفاق تي هن صاحب هڪ طويل تاريخي قلمو ڇپو، جنهن جا آخري چند شعر هي آهن:

به مخطوطه ملا دو سو برس بعد هونئي جس سے دوبالا شان مڪلي
اب اس کو نقل کرنے کي سعادت ملي هے مجھ کو مين قربان مڪلي
ضرورت هے کہ مين بهي پيش کردون گوئي تحفه جو هو شايدان مڪلي
لکھو اس نقل کي تاريخ ”راشد“

”هے آثار ڪوھستان مڪلي“ - ۱۳۷۴ هـ

لقل تيار ٿي وڃڻ بعد، لسٽي جي تصحيح ڪرڻ ۽ ان تي وضاحتي حاشين لکڻ جو مرحلو پوري هڪ سال جي دير بعد ملي ٿي سگهيو، ۽ الهاديءَ وچ ۾ حضرت راشد برهانپوري، دوست محترم آغا بدرالدين ۽ مولانا اعجاز الحق قدوسيءَ هر قدر تي منهنجي مدد فرمائي، جنهن لاءِ آءٌ سندن بيمحد احساننه ۽ سهاس گذار آهيان. حقيقت ۾ آءٌ اڃا به شايد دير ڪريان ها، ليڪن آغا بدرالدين خان جي اسداد ۽ همت افزائيءَ مون کي ٽيهن سک سمون نه ڏنو، جيئن هي سڄو ڪم پورو ڪري نه ورتو.

جس بزرگن ۽ جن مقابرن ۽ مزارن جو ”مڪلي نامه“ ۾ ذڪر آيو آهي، انهن تي مان وضاحتي نوٽ لکيا آهن، جيڪي ”مڪلي نامه“ جي آخر ۾ نمبرن * مان نروار ڪري شايع ڪيا وڃن ٿا. ميرزا عبيد ترخان ٽالي جي سوانح وڌيڪ محنت بعد پهرين دفعو مون تيار ڪئي آهي، جيڪا وڻ ٺوڻ واري سلسلي ۾ ڏني وئي آهي. ازان سواءِ مير علي شير ”قانع“ جو تذڪرو به تفصيل سان تيار ڪيو اٿم، جيڪو ”مڪلي نامه“ جي شروع ۾ شايع ٿي رهيو آهي. اهڙيءَ طرح مير صاحب جي مھر جو نوٽو به شامل ڪيو وڃي ٿو، جيڪو ”طومار سلاسل“ کان ورتو ويو آهي.

* وضاحتي نوٽن لاءِ متن ۾، لفظن ڏانهن ليکن () اندر انگ ڏنا ويا آهن.

ضروري ڪاين ۽ متاثرين جا فوتا به شامل ڪيا ويا آهن، ٽاڪ پڙهندڙ تڏهڪري
 سان گڏ اهن تاريخي عمارتن جون تصويرون به ڏسن. مڪليءَ جو هڪ نقشو پڻ شامل ڪيو
 ويو آهي، جنهن مان اهن مقبرن ۽ آثارن جي جاءِ وقوع معلوم ڪري سگهجي ٿي. اهو
 نقشو ۽ اهن فوتن مان ڪيترا فوتا، محڪمه آثار قديمه مان حاصل ڪيا ويا آهن، جنهن لاءِ
 آءٌ محڪمي جي ڊائريڪٽر مونشور ڪوريئل (Mons. R. Curiel) ۽ آفيس سپريٽنڊنٽ مسٽر
 محمد اديس جو اوراڻو آهيان. اهن ٻنهي صاحبن لاءِ فقط اهي فوتا ڏنا، بلڪ مون سان گڏجي
 الهيءَ سلسلي ۾ ا. ٽي دفعا مڪليءَ تي به هليا.

پروڻن پڙهڻ ۽ جهانڻ جي ذميواري ۽ باربوجهو، سچو منهنجي دوست عزيز مسٽر
 محمد ابراهيم جويي بهتجي سر تي هئي، جنهن جو پڻ آءٌ مڃتو ۽ شڪور آهيان.

ڪراچي،

۶ جولاءِ، ۱۹۵۶ع

—حسام الدين راشدي

سڪليءَ جو عام منظر (عيسيٰ تر خان جي مقبري کان)

مکلی نامه

[۱۲۲] و به نستین

رب بر - بسم الله الرحمن الرحيم - و تشریح بالتفصیل

الاهی از بهار فیض یک تر لبی تر خواهم از صافی ثنایت چکیدن بخش دل را چون سرشک آب زبانه کن جو سوسن دیز دو کام میتر ده لیک سرچوش حقیقت	به جام گل بده نوشی جو شبنم شعور ما و هوش ما اعدایت ز جوی عین حمد خویش و کتاب چو گل سپارده تن صرف یک جام که لب تر سازم اندر حرف حمدت
--	---

آب و رنگ گل گفتار مولوف آبیاری بهار برای که زبان سوسن مو برآورده
 مده احمای بوقلمولی صنایع اوست، و سرور کیفیت مل تذکار سرخوش حمد طرب الزانی
 که لب جام تبخالی ربز گرمی نشاء بخود بهای مشاهده بدایع و هست، فنیاء خونین دل
 اگر نه وابسته رنگ آمیزی قدرت لیرنگیهاش بودی، بدست نسیم در چمن عقده خاطرش
 و کشودی، و ساغر صائی گل اگر نه ورد پرورد درد مستان مصطبه معرفتش نمودی،
 لبم صاف دست چسان آرایش وجودش پاک زدودی، برای دست ویشان تحریر نیایش آلاهی
 بی منتهاش شجرت سای شفق خا، و بجهت سینه خراشان فکر تقریر توصیف معابد و الایش
 سوادکاری شام مومیای بی بها، سفیده ای که در صفت مهر ایمان است حرف حک حروف باطله
 صحنات قلوب ثناگران او، و نقره ای که در جام ماه حل کردند وقف تذهیب خاطر مپاسیان او.
 اوراق سیرها را افشان ترشح قابل تحریر، رنگ بدایع نقوش قدرت او کرده، و کاغذ ابری
 هوا را تذهیب تقاطر لایق تسطیر، لیرنگ خرابی مژور قدرت او نموده، سنبها را قلم مو بهر
 رنگ صحنات مساطین صنایعش، و هزاران را زبان حق گو جهت اظهار بیچونیهای بهار بدایعش،
 تَبَّحَاتُهَا مَا أَعْظَمَ شَانَهُ.

بود لاله ز دردش داغداري نه تنها نغمه مستیج اوست بلبل ز کُل تا جزو جزوی این گلستان	ازو در خاطر گل هست خاري همین نه بوی وي افشا کند گل ورق گردان جزو حمد رحمان
---	--

مهران

[۱۲۳] نسیم سرمست شمع بهار، هم رنگیء او صباوار هوای اظهار، لهر لگی وی
 بر شکل قطره ای از بهار قدرت بهمانش، و بهار قناری از بوستان مکرمت بی زوالش، سبزه
 بر زمین انگشت شهادت آسودگان خاک، و گلها تحت چکمه شهیدان عشق هلاک، ابرها
 بهواداریش اشک ریزان، و برقها در غار شوقش چون ماهی بر تابه طهانه آنها روان و امر جستجویش
 بادها سرگرم جوش بویش، خاکها ظرف بهار بدایع صباغ او، و آتشها آتش نعل مشاهده
 صنایع بدایع او، آهوار ازو آبی بجو دارند، و ازهار ازو بوئی بدماغ میکارند، اشجار را
 برگ ساز فکرت او، و طيور را سر پرواز قصای محبت او.

که گل را ز آب و آتش یک گره بست
 که از باقوت لاله کلک خوش داد
 بدست جامه پوشان حریری
 برات خورمی بر لعل معتد
 غبار از روی او گردیده زان کم
 بنیل رنگ مشک لب داده
 شقایق را بدست از خون محضر
 که در معشیش دارد دائما تمب
 ریاحین مست آب جوی ذوقش
 بخیری داده رنگ و رونق خور
 بشرین آب و رنگ گفتگویش
 که رنگش گاه سرخ و گاه زرد است
 بود آشفته دایم بهید مجنون
 بود همشاد زان طلبوا سرزان
 بود هر سرو پا قائم بفکرت
 بلبل کف سلسله دریا و جوشان
 بجان مهر رهش در تب کبست
 ندانم لعل را باشد چه مضمون
 که باشد خون معشش مغز در پوست
 چو زنبق رسته از ته کمار حد مو

تعالی الله زهی نقاش تردست
 خط ربیعان بنسخ وی فرستاد
 زد آتش در پرنده زمهریری
 شفق را عیدیء عشرت یکف داد
 بشوید مشقیء موسن ز شبنم
 بجان عشق بجان قلاب داده
 دهد ابروی گل را و صبر زر
 بنرگس داده آن چار مطلب
 هزاران داستان آموز شولش
 ضهران را ضمیر از رنگ او پُر
 سخن را مشرب صافی ز جویش
 ندانم جان صندل را چه درد است
 ندانم از کدامی نخل موزون
 چنار از شوق او آتش تر جان
 منوهر لب کشید اما بصیرت
 بشوق کبست این دریا غروشان
 شرر در سنگها از آتش چیست
 [۱۲۴] ز سنگ آید برون آغشته خون
 ضمیر کسان بر از اندیشه اوست
 زبان را در بیان قدرت او

و بعد گل افشاییء بهار محبت و ثنا جوش رنگ ازهار، صلوات و دعا ثنائی روضه
 سامع افروز ساکنان ملای اعالی، امجد مجتبا، ستاد اصفا، حید انبیاء، احمد محمد مصطفی
 است، که بشرینیه لذت نامش قلم را از پستان جوی شعر روان، و بشکر قروشی عده العاش
 سخن را بزبان منطقی طوطی ترجمان.

چو طفل غم تا دیده دستان بپر پیاره اسرار رحمان
 لبیده گر بنانش از قلم دود یک انگشت دست به قلم کرد
 نبودش گرچه با خط آشنا دست خط لمخی بر ادیان حلق بست
 سیدنا مشهدا منجدنا مؤذی المتولی علیه وعلى آله الصلوة من الله متخصوص
 قرنت آلت میثی بمنزلة هارون من سوی سید الاولیاء علی مرتضی است
 که هوای کویش معرمان بیتالله را بهاد و فدای جویش هواداران خدا را نشاد

ز خاک مرقدش یک بوی در گل ز جعد قبرش موی است مثل
 چمن صباغ رنگ روی آتش بهار آشفته جوش خیالش
 چو غنچه چونکه آهنگ سفر کرد گل زخمی محبت را زمر کرد
 بلی عشاق را چون بار خواهد گل نذر طاب سویش دواند

از تقاضای وقت آنکه ابر مطیر کلکرم به آب
 طراوت افزای مستمعان ترشحي فرماید و از آبیاری
 طبع مطرا کشتیء بیان در عمان صفات ایام بهر شگال
 سیری نماید، باشد که ارواح پاک پیران سکلی
 مدد مکنند و ز سار هوش از خود پرستی برگینند.

درین امار که لشم مل عشرت رسا و کیفیت صهبائی سرت دوهالا؛ مجمعی برحق
 موالات صاحب دور و گروهی به صافی صفوت مسرون سیر اختران چشمک لطف سالی و
 گردش گردون دوران ساغر مهر شنائی؛ حذا دستی که بهار معرفت آنها است و مرجع مری
 که مدام را درو جلا؛ آئینه خاطران با عکس خویش هر در سواست و در یادلان با هر نفس
 و خاشاک گرم موالات؛ ضمیر اصحاب قلوب در جامع شادابی و مرکوز خواطر مرعوب غالم
 آرای چهره سربابی، طوطیء لاطفه نفس شکن همور، بلبل سامه آشیان سوز غمور؛ فوت
 لایب در اقلیم لبانات خیم طراوت افراشته و قدرت شامه در مینو سواد ریاحین دانه لرحه
 کاشد بهز هائی میر "نیر میر" هوش دها و ریاحین هم لگو معطر ساز مشام دله.

هوا عنبر فروش و خاک مشکین زمین لبو بهز لفتحات ریاحین
 عجب نه بود اگر چشم تماشا چو مردم نازم چین را دهد جا

[۱۲۶] مشرب صافیء وقت را لازم که یک ساغر طراوت کام روزگار را مطرا ساخته
 و مذهب وافیء عهد را قربان دور که در طبایع به اعتدال هتک طرب افراشته یک جالب
 فرانس صاحب دیبای آبی ابر بر اوج هوا گسترده و یک طرف سقای باران آب پاشیها گرم

کفّت از زمین پاک ستوده. ترشح عرق روی شاهه میا است و قطراته گلاب گل رنای هوا. برتها دشت گذار چکر آلا، و رعدها نوای ماز عشرت ابار. آسمان را از شفق طلسان معصری در بر، و زمین را از سبزه چادر سیرای بر سر. اطفال رباحین را کتله گشته طراوت کج شده، و شوخان نباتات را نقش در چارسوی زمین اشسته. در دانه آب را بر سبزه محل است یا خواب لایزال مخمل، نه شناسر ذکر قدسیان است یا نغمه بیخودیهائی کوبل. کوکلا در تراش نشاط، و بیجا سرگردم ذکر البساط. فاخته در جاده قلندرانه باهوخوان، و قمری را سق تکرار دوست روان. هوا را کیفیت مدار، و عبا را می فرج بطره. هفتد چرا تنگ دل نه باشد، که حسرت فتوح خاطر حزلیان سندان میخراشد. و گل برای چه جامه پاک نه سازد، که رشک رنگ چهرمه می اندود پاران رنگ رویش می بازد. سوسن اگر نه شاگر این وقت است چه روده زبان نه باشد، و لرگس اگر نه متفعل شده سرشار این دور است چرا دیده از زمین نه باشد. هان عشرت دوستانا موسم نشاط است، و فصل مثنای نش و البساط.

بده ساقی آن آب عشرت مرشت	که در مژده دل نغمه کلمت نه کشت
بده ساقی آن صافیء پرفرح	که دلها ازو میشود منشرح
بیا ساقی آن سیم بگداخته	بده ساقی آن آتش ساخته
بیا ساقی آن موسیائی روح	بده ساقی آن سینها را فتوح
بده ساقی آن قوت انشراح	بده ساقی آن مایه صد فلاح
بده ساقی آن منشای انبساط	بده ساقی آن شمع بزم نشاط
بده ساقی آن روح جسم طرب	بده ساقی آن داروی جمل تب
بده ساقی آن نوش کام فرح	بده ساقی آن جوش جام فرح
بده ساقی آن کیمیا ساز دل	بده ساقی آن محرم راز دل
بده ساقی آن لسته انتماش	صلاح معاد و هیات معاش
بیا ساقی آن آب حیوان پاک	که خضر است در جستجویش هلاک
بیا ساقی آن سلسبیل روان	بیا ساقی آن کوثر خلد جان
بیا ساقی آن ترجمان مسیح	بخصلت مصلح و بصورت صبیح
بیا ساقی آن نفعه باغ جان	[۱۲۷] بیا ساقی آن عیثها را ضمان
بیا ساقی آن مشعل بزم دل	بیا ساقی آن قوت حزم دل
بیا ساقی آن راز پر مغمان	بیا ساقی آن آب آتش زبان
بیا ساقی آن ارمغان سرور	بیا ساقی آن آب جان سرور
بیا ساقی آن سرو گلزار جان	بیا ساقی آن مرهم محتگان
بیا ساقی آن داروی درد دل	بیا ساقی آن تهنه درد دل
بیا ساقی آن آب آئینه تاب	بیا ساقی آن مقصد شیخ و شاب

بها ساقی آن قاب چشـ چشـ سرور .
 که در موسم عشرت برشکال
 سـری را که نبود دلش می پرست
 دلی را که نبود هوای مدام
 مـغنی بـزن پرده ساز دل
 می است نقش اسیدا را جلا
 مـغنی بها یک توانی بزن
 چـ "مکلی" بهشت زمین و زن
 چـ "مکلی" ارم نسفه وصف او
 گـی آنجا توان شد پای خرد
 بر این کوه رفتن زور مـی است
 بها ساقی آن نور نور بزم حضور
 بجز یاده چیزی نباشد حلال
 بفاکب مذلت بود پای بست
 حلال جهان جمل بادش حرام
 بر افکن قباب از رخ زار دل
 ز تست آرزوهای عالم روا
 بـکی سـیر "مکلی" صلائی بزن
 زمینش هم وشک کان بمن
 صباحت زمین و ملاحـت گـرو
 که مر هوش را میگذرد دست ود
 بها صالی امروز دور مـی است

حالا حالتی بهر رسیده، که دل بی اختیار بسوی تعریف کوه مکلی سـری کشیده.

عجب کوه نور آبادی که شکوهش طور را به رشک در آتش تجلی مـرلو موزد و
 طرد مزارگاه دلشادی که دامن لظایم زایران از روی عبور به "صفا" و "سروه"
 میدوزد. نامش "مکلی" (۱) و می بجایش از "مکته لی" است.

اگر بتای تواضع کسی درو نگر هست بگفت "مکته لی" گشت زائر مکلی
 هر قدر مطای از اهل عرفان و هر کار مزاری از اصحاب ائمان، اولیاء الله را مجمعی
 مثل آن جا کمر نشان دهند و قفرا را مضجعی مانند این کوه می شمرند. هر شبش بقدر
 قدر هر مقدار و هر روزش بروز عید همسنگ در اعتبار. صبحش در صفا آئینه اسرار
 الهی، و شامش بمطامینش اوار نامتاهی. خاک این کوه سـرمد دیده اولوالبصار و
 زمین این جبل مزده و تحو اسرار.

بهشتی در زمین پـر نور جا هست
 نه وختان است اختر اندر آن جا
 خور از هوق زبارت در تب افتاد
 نه بینی بر فلک آنجا مهر نو
 از آن نوری که زین کـه وقت بالا
 بنام ایزد چه کوهی پـر فتوح است
 بهر گنبد صدای "و تب آری نی"
 مستوئی آمک هر مضجع او
 زیارتگاه مردان خدا هست
 بود چشم ملک (۱۲۸) بهر نظر و
 که اندر لرزه جشمش تا شب افتاد
 که مر چشم ملائکـه واست ابرو
 بود شمع حضور ملای اعلا
 خرامان در طوافش فوج روح است
 بهر دیوار نقش "لا تذر نی"
 "أجیبو داعی الله" مجمع او

هیء آسودگانش "طایب" مشوایء
 میاهیء شبیر اسراحت شامش
 هیء شب زنده دارانش فلک را
 برای دفع کلفتیهای زو"ار
 هیء فروح مجاورهای هر پیر
 شبش را اختران حبیب نباتند
 برای صایمان خلوت دوست
 بجام مهر آن نوری که پیدا است
 قمر مشعل فروزی هر مظانی
 سحر سحران این کوه معلی
 بهر درگاه که ارض آسد عبادت
 نباشد زائر او کمتر از حاج
 گر آن جا در "صفا" سعی است لازم
 به سالی آن بود فرضی خلاقی
 هر آن نوری که آن جا در مطوع است
 نباشد غیر نوری ایزدی نور
 بمقد روزن همان یک نور ثابت
 اگر مرکبه جویان را است دل صاف
 یگان سنگ و شررها از حد افزون
 برهن منربشتی را ساخت اول
 بود خالق شود مخلوق ابد
 براهبر آن بنا را ساخت برها
 از آن تا این نباشد فرق در سنگ
 الاهی راه راه خویش بنما
 [۱۲۹] بکن دل را بدرد خویش مسرور
 بنای شوق من دم ذوق قدسی
 الاهی ذره ام را ذوق مهري
 کرم کن صافیء مینای توحید
 نشان های ما را بخش آن ذوق
 صگر جویان اگر در خویش بیتند
 در اینجا هر کثیء بی کهرها نیست
 خدا در ما و ما اندر خداثیر

انیسر همدانش "لیی مع" الله
 مفیدیء سحر لیسریز بامش
 کلف دان قهره در فتنجان مینا
 شوق معجون یاقوتی پدیدار
 بدست صبح جامی از طباشیر
 که مر کام خلایق را برانند
 ثریا خوشه الفالده از پوست
 هیء افطار زو"اران او ماست
 فلک خدمت گذاری سین صافی
 چو خور دارند آتش در ته با
 ز خود رفتن بود تقدیر خدمت
 مگر نبود هیء احرام محتاج
 درین جا سعی از بهر صفا هر
 بهت چند بار اینجا ست لایق
 ز اصل الاصل اینجا هر شروع است
 نظر در رفتن (است) از خویش معذور
 دل معرم ازین اسرار باید
 ز خود بر غیر رفتنها چه انصاف
 بچون و چند سایر ذات بیچون
 وزان بر خالصیت جست منهل
 درین ره سخت با لغزبست بالذ
 برای طاعت خلق الله ماوا
 مگر هر یک رود راهی یک رنگ
 طلسم وحدت از کثرت تو یکشا
 بده خون مرا تیرنگ منصور
 بها و هوای خویش ساز انسی
 که باشد روشنیء صد سپهری
 بلغزان پای من زمین جاده کید
 که بتماید دری از کعبه شوق
 بتخت "لیی مع" الله بر نشینند
 دلی نبود که اندر وی خدا نیست
 حباب آما جدا از ما و مائیر

مکانی جز مکین والشفه بالشفه
 حر آن نوری که زاهد دید در خواب
 حضوری کز رخ محراب تابد
 متاجاتی خدا را جست و تابقت
 یا مافی بده آن چاه سرشار
 بمستی بهشمر از خویشم رهائی

حکایت

خدا چوئی بکعبه کرد آهنگ
 پهای شوق پوئیدی شب و روز
 طلب را آتشی افروخته داشت
 نسیم آما زدی مستانه راهی
 رسید اینجا و اندر جوش خود گفت
 زده یک نعره مستانه دودم
 چنان احوال وارحتان عشق است
 بلی نوری که هر امروز پیدا است
 حضور شاهدی هر آن است این کوه
 دعا را لتحمایی این چنین نیست

بود نور الاهی مشعل راه
 بمستان کشف اندر عالم آب
 شرابی در میان آب باید
 خراباتی بر مطلوب خود یافت
 که از خود و رهاند فکر و افکار
 بقصر اهل مکی یا الاهی

شرار آما برون زد خیم از سنگ
 نشان دوست خوئیدی شب و روز
 دلی در تار شوی سوخته داشت
 برنگ بوی گل تیز از نگاهی
 شنیدم از دلش زنگ دوئی رفت
 که "هذا مکتب لیبی" پیش عالم
 چنین احوال سر مستان عشق است
 درین جا بهر حق دان کز خدا غایت
 بنای پایه ایمان است این کوه
 عدل این زمین خلد برین نیست

هر چند شماره منازل اولیاء الله این کوه از حد افزون باری
 تبرکاً بمدح برخی استفاده میکند

از چند مزار متبرک طواف که و مهد روضه و ضیا آئینه اسرار لما شاهد [۱۳۰]
 لی متح الله، مراد بهش هر بیماراد، سید محمد حسین (۲) الشهور بقطب چارم هر مراد
 است که سواد حوالی مرته پاکش لطفه ابر بر دارد، و بیاض صمد ارض اطهرش گلشن راز
 الوار الاهی مد نظر، خنده حور آهنگ مضجیش، و تجلی طور خفیده مرقدش، خزال حور
 باکروب آستان، و روح الامین آنجا پاسبان.

زبان سبزه خود روی ارضش
 همین تابد بر آن مضجع چنان نور
 دعا را استجابت خاکسدانش
 هر آن سائل که بر درگاش تابد
 شهادت نامه از بر کرده بهش
 که دروی شمشه مهر است مستور
 همیشه روح قدسی مهیمانش
 دهن نا کرده و مقصود باید

و دیگر: درگاه مطهر جلال و جمال، گزین ثمره شجره طیبه آل، صاحب المناقب
 التمال، سید محمد جمال است، که گنبدش صندوقه تقد نزول وحدت باری، و مرته
 اجدش کعبه مقصود اهل زاری.

نه آنجا آهک و گچ راست تخمیر
درین درگاه که لرض آمد عبادت
بود روحش ز روح القدس بیشک
برای زائرانش رحمت حق

سراپا یافتند از نور تعمیر
ملک بر انفس میجویند مبعث
بود نورش بنور ایزدی یک
رسد هر دم ازین سطح معانی

و دیگر: طری دست چه این گنبد رفیع و درگاه منیع، آستان کروی پامیان
شوخ عیسی لائنگوتی (۴) است، که چپوتره مشرف باغات ساموئیش (۵) در ارتفاع ملک سام
ست، و نظاره گیدن را برای فرحت عوض جنت الماوی مد نظرش همه زمین سبز، و تالابهای
آب و لغز.

صفای وقت سیاران آن جای
سیرت را اگر شارع و صهی ست
بود آن چپوتره اندر لاجلا
چنان دارد صفا زن جای عالی
تو گوئی رنگ گل را آب داند
بهرسو در زمینش سبزه رسته
درختان زبراین کوه خردشور

ز میر خلد افزون عشرت افزای
تماشاگاهش این صدر منعی ست
بگناه میر بهلو کوب همیشه
که روشن تر ز صبح است آن حوالی
و زان هرخشست او را تاب داند
ریاحین در ریاحین دسته دسته
ز نخل وادیء ایمن افزون نور

در هر ماه چهار دم [۱۳۱] و بیشتر این جا مجمع عالیشان صورت انتقاد می باشد
که اظهار را هجوم تماشای مد روپان از هوش میخورد، و بهر هن شکیا برتن می درد. حوانات
عشرت دوست همه، غز خالی از دست، تمام روز در باغات سنی بجامر گل خوردند و آتش
در آشیان بلبل زنند.

بنان گلبدن در رنگ لاله
بگسودام صید خلق تابند
بهرسوی غرامان دلبری چند
گروهی گلبنی را کرده مار
گروهی دیده لرگهای بیمار
یکی در رنگ گل با خنده ناز
یکی خلطد بروی سبزه چون مست
یکی خواهان دور جام باقی
یکی را در قرقر نقد ای چند
برهن را در آن جا نیست بت یاد
منم از خاطر صبران هندو
اگر مدحوش را ز آهن حصار است
یا سانی علاج کهنه در دم

بکف دارند از صهبا هیاله
چو صیادان بهر سوی شتابند
جهانی را کشند و ناشکیند
بجامر گل همی نوشند صها
خلد در خاطر شان چشم خمار
یکی در پیخودها مستی آغاز
یکی در دامن دلداز زد دست
یکی را دست در آغوش حاتی
همی سوزد بر آتش همچو اسپند
که هوشش رفت این جا چله بر باد
هجوم و رنگ گل کردند یکسو
در این جا گردهای میگسار است
بکش گلگونهای بر روی زردم

شاه سراد شیرازیء جو قبرستان

جامع مسجد، مکای

الحاصل! چون محبوبه مهر متوج کاشاله میسر شود و وقت عصر که عصر روح قلوب است در رسد، خیل خیل خوبان در اینجا بمطاعت عشرت گسترند و زنگ الر از آئینه خواطر پاک نماید. ماشاء الله! این وقت را توصیف بهارای خانه نیست، *الْمَنْظَمَتُ لَيْلَهُ* این حال را تعریف قابل *طیر نامه* در صحبت حالی است که معانی قالی.

ای نظر بازان گلی و این باغ عشرت چیدنی است. طور اسرار است تجلی گاه حق را دیدنی است و دیگر: *کنید* ارشاد، سر بر نور مداد، صاحب کرامات خدا داد، و واسطه فتوح ابراب کشاد *شیخ حماد جماد (۶)* است که زینش بعض بر فلک ممتاز، و روضه النورش خلوت اهل راز، داروی دردندان خاک او، و مقصد اهل مقصد ارض پاک او.

چنان از فیض ارض اوست آباد	که در دم هر خمین را میکند شاد
نضای پاک او را نور ایزد	[۱۳۲] همیشه بارد از چرخ زهرجد
دماغ آباد از بوی زمینش	مگر بستند اندر مشک چین اش
بناکامانست هر کام از در او	مشرف بر ارم هر منظر او
نضای آسمان در صفح اش تنگ	هوای غلذ این جا باشد تنگ

«مسجد دلگی» (۷) که فیض اش در تمام کوهساری آنجا است، و پیوند را بهلا

احمال مظهر الوار خداست.

یک طرفش قاضی *عبدالله (۸)* وارسته مسائل گنجینه دار نقد علوم الهی، واسطه ادراک نبوغات لاریبی است، که آخر روز خمیس هر هفته معلنان بخورد اطعام مکتب بزرگوار آرد، و استعدادی کشف علم کنند. بوالعجب حشری از قیامت قامتان، بر گرد مزار شریک اش لپایان، و طرفه شری از قامت قامتان، در عین سبی بطوف درگاه آن صفا کیش همان، مگر آسودگان خاک از داغ سوختگان حسرت دیدار شان بهر درگوش دارند که نمی شنوند. با درحالات مردن بنمزمه به رویان خود را فراموش کردند که نمی شنوند. هر ماه بشادی آزادی از کسوف بند مکتب بیالیدگی بدر منبر، و هر گل از شوق تحصیل دلگ جز بقرات سیاره بنلی از بلبل سبق گیر.

بهر سوی بستان الف قامت	بر آغاز آمد حشری با قیامت
عجب گرمی نه گردد بهشت آن دم	که صبور هوی بیاراست بهر
بمالد تا دمی آنجا سلامت	معلم در مناجات و عبادت
بجیر زلف پر پیچ و شکن شان	نهفته خال تخرم شبستان
سواد سرمه پیمان بشد گشتن	خط ریحان مند بهر شکستن
چو بیند صاد دیده عین عاشق	دود تا قاف از خون عین عاشق
بدیدند همدگر آن خیل جنت	چو طای انگشت بر دیده زحیرت
ز نون ابروی شاه چشم بد دور	که دارد نقطه خال دیده هور

مهران

خرامر شان بهار صد گلستان
نظر تا وا کتی به حشر پیدا ست
شکر جویش می ذوق هلالی
کلامر شان فصاحت بهجهان
بني عاشق سورت بهستزادی
نصاب بیخودی مدحت عشاق
شود قربان روح فخر واری
مگر ترجیح بند لا له خواند

هریزادان بلای دین و ایمان
بنام حق عجائب صحبت آنجا ست
دهان هر یکی ز اشعار حالی
بی تشبیب ذوق لکته سنجان
غزل خوانی و خیل حورزادی
بی قطع هر شد پس که مشتاق
چو بکشاید آب در بیت بازی
چنان "فانع" جوابر شان تواند

و جانب دوبر، رالک جام نظام الدین، (۹) که چو تره مشرف زمین مابین "ننه" اش،
و به دندان زیج سورت را ارتعاع مرغوب، و بامر بی گردش آسمان سیران والا همت را
التماسی مطلوب.

بود مهرش چو مرغ: رشت بر پا
عجب نبود رود شیرینش از یاد
که چون استاد زینسان سنگ کزده
میان: بشم و مرمر باشدم شک
به چشم منصفان صد سنگ کمتر
بگفت احسنت و چندین بار بوسید
ولی از روی رفعت کم از آن نیست

بر او گر کسی رود بهر تماشا
به نقش سنگهایش دیده فرهاد
خرد را در چه حیرت فکنده
صفای سنگهایش دیده یک یک
بود از ارتفاعش چرخ اغضر
کف: بنای او را ماه و خورشید
اگرچه بر زمین این آسمان نیست
در پائین، تالابی خوش آب، رفک
شود، و مردمک دیده مردم: آبی گردد.

جلوه سیاه است. کشتی: هوش آن جا نهای

درختان دور آن تالاب خوش آب

و دیگر: حضرت رفید، مظهر الوار قدس، مهبط اسرار روحیه، مشر آثار
و حست الاهی، بر شویح حیر است، که فیض زیارتش مشرکان را از لوث شرک پاک سازد،
موحدان را فرس در مضمار هویت احدیت تازد.

نمی سنجد یک به یک
که نبود مهر را نوری چو خفتاش
بریزد نورش از رخ تاباهی
"چراغ: مکلی" است قامش باین فن
مرادش پیش از نیست برآید

صفای صحن او با دشت خضرا
فضایش نور را ز آسمان کنند ناش
کسی گر ساید آنجا جبه گاهی
چراغش را بشب از ماه روشن
اگر سایل بر این در رخ بساید

شب دوشنبه هر هفته آن جا خلاقی گرد آید، و تمار شب فیض زیارت بامرادش
یابند. علی الخیر من شب دوشنبه اول از ماه، غریب مجمعی صورت گیرد. درویشان مست

دگر دوست صحبت سماع آغازلد، و صوفیان هم مغز خالی از دوست بیخود بوجد تازلد.
دایره ماه اگر بر آتش شفق بنهد، بتوای دقت نوازلد های او نرسد، و دگر خورشید اگر
بدست رهره کوبند، هر آوازهای «یا هوی» موحدانش نشود.

بنام دوست از خود رفته چند ... [۱۳۴] ...
بر آتش گرم وجدان همچو اسهند *
... این زمین بالفرض باشد
بود نور خدا ز این رنگ پاشی
زمینش را لباشد فرش کبایش
که حیران است اندر وصفش ادراک
همای وقت را نازم بر این خاک
بود هر زاهر این جا ز استفاده
نه گردد هیچکس سائل از این در
هی و راه هدایت راست جاده
مگر با شاهد مقصود هم بر

در شب برات مجمعی غریب تمام آن جا منعقد شود، که معاصب خرد از کمیت روحش
الکن، و ضابطه عقل در انداز فتوحش بی سخن، ملک را خورده الجبر لثام مقدم زائرانش،
و ملک را الفاس قدسی متروحه تفریح مجاورانش. «حوزا» حایل بکف درختم خوالی، و
«پروین» بغضوع دل در اشک افشانی. در بهار بلورین ماه قنوه شیر و نبات جهت تری
دماغ شب بیداران، و در ابرق زربین خورشید آبیات برای و صوری سحر خیران.

در آن شب کو بقدر است از در یش
بخدمت من که اندود است تکمیل
بفرش چاندنی فرشتش مهتاب
برات کامهای خاق آن شب
بخدمت می نهد گردونه سر خویش
فروزد هر طرف ز انجر قنادیل
حلا داده پی هر شیخ و هر شاب
ازین درگاه والا میدهد رب

و دیگر: مقبره منوره قاضی الحاجات رفیع الدرجات، برآورده مرادات پیر آسمات (۱۱)
است، که شمع مشهودش را روح الامین پروان، و زین حوالی و وضارش را دل ارباب ابقان دانه.

نه آنجا حاجت زاری بسائل
تو گوئی اندر آن درگاه انور
معطر ارضش از ارواح قدسی
هریش کعبه زوار باشد
که بی نیت بود حلال مشکل
بود چاروب کش مهر منور
ملک با آدم آنجا هست انسی
کز آنجا [۱۳۵] نور حق هرگز نپاشد
دما دم با حرم تبدیل جامه
کند هنگام مدحش شخص خامه

عقب این درگاه آسمان سائی، چشم است از حسیل طرح افزای تو، که در عین
مابین کوه بدان پاکیرگی و صفای دریا چه، مثل آن جا هیچ جا نیست. و ماه آزاد درخت
در آن ظل رحمت لایزال.

* من صبر کان بود یار من صبر خایج می و بل آهن.

خمیده قامتی در رنگ پیران	مگر خضر یست بر حیوان نمایان
بی تعظیر این درگاه ساطع	قدش ختم یافته اندر تواضع
ز بس بار طراوت فرق او خست	برای مصلحت گردیده خود یست
ز بس خم یافته اندر عبادت	شده خود صورت محراب طاعت

شبی یست و هشتر ماه شعبان، آلبا مجمعی برگزیده مقرب و تماشای غریبه معین. جوانان عشرت توانان، هر سو خیل خیل شتابان، گرم شغل آتشازی، و اسردان مسرت یاران، هر جانب جوق جوق خرامان، هوای لعب طرازی، چرخي بر قیر آن افروختگی لیست، که چرخي دست لعبت بازان این سر است. و هوای شهاب را آن تاب لیست، که هوای افروخته یاران این تماشا را پیداست. مهتابی ماه را در آن شب لوری لباشد، و پلجری ثریا را در آن مقام روشنی بود. روشنی که از دوپوری آلبا خیزد، شمس را در سما میان وسط النهار نه باشد. و فروغی که لیلوفری آن را انگیزد، در چرخ لیلوفری رنگ هرگز بود.

بود مهتاب آن شب چرخي دست	که گردون بهر سیر اندر هوا یست
هوای اختر دنباله دار است	دو بهری مهر مابین نهادر است
ثریا پلجری دست گردون	که تابد بر کفر جوانان موزون
سلط گفتم بی موسی نگاهان	بود نور تجلی جلوه افشان

از عجائب اتفاقات، زمین مابین لردبالهای هر دو اولیاء الله تالایی است، در ایار برسات مملو از آب حیات، و هر گاه آب این تالاب با آب تالاب «شیخ جیه» بطغیانی آمیزد، گوی تسنیر از کوثر خیزد، یا کوثر از تسنیر می ریزد.

از این تالاب سازم حرف چون تر	دهانم پُر شود از آب کوثر
طراوت میکنند گل از بستانم	سخن چون در صفات او برانم
بیان را مشرب صافی دهد رو	شوم چون در صفای او سخن گو
فروزان بر کنار اشجار موزون	نشان قدرت و هتاق بیچون
سر اسرازان چندی رنگ مینا	[۱۳۹] فروغ شانست هلو کوب مینا
قلم فواره شد ز آب زمرد	میداد اینک دهد تاب زمرد
آب دیگرم باید زدن حرف	که دل بگداخت اندر آب چون برف
یا ساقی بده یکب جام لب ریز	که فرصت را فرس شد برق مهیز

بر این تالاب یکست معر ایار برشکال، که جوق جوق جوانان میان و اسردان آینه رخسار چون به سیر مکلی فتابند و یا برگردند، اغلب از این هل گذرانند بواسعجب مجمعی رو دهد، و غریب اجتماعی مشاهده گردد.

هلستان بکابل می شنیدم	هلی به زان بر این تالاب دیدم
خرد معذور را لغزی بر این هل	که آهش رنگ گل و این بال بلب

حقا و به عزت الله! که هیچ مکانی در جهان به ازین نشان نباشد، هوش از دیدش می باشد، و خرد سر حیرت میفرشد. از غرایب کیفیات بر آن تالاب، رانک خسرو خان (۱۲) است، و چپ و راست مغرب رویش، بالای کوه مشرف بر آب، نشیمنهای متعدده عشرت افزاست، که زبان در صفات هر یکی بسجز آشناست.

<p>رسد این جا اگر ارواح قدسی بنام ایزد چه نیکو جائیگاه است در این جائیگاه باشد باده خوردن بیا ساقی بگان جاسی عطا کن جهان پرشد ز اهل شطیح و طامات طییدنهای دل بال هر یکن نخواهر کنج عزلت همچو زهاد ازین هستی که نبود غیر تهمت مغنی بک نوای پیخودی کن سر شوق حجازم کرد تانیر نهی بر لب اگر یک لحظه نی سخن در پیخود بها معو کردم</p>	<p>شود با زمره سیار انسی فضایش جمل پاکیزه نکاه است زدل زنگیر قنکدرها مستردن مرا از من برای حق رها کن خرابم ساز از روی کرامات مرا از چهر من بکسر بری کن بده جامی ز خویش ساز پر باد مرا فارغ ساز اسداد همت اگر ناله نمیدانی حدی کن باهنگی که دانی ساز تدبیر رسد در گوش من آواز با سی بسو و شکر خود را سهو کردم</p>
---	--

و دیگر: جای اسبی چار دیواری، و درو چند قبر با اعتقاد عالم اناث آن را جای «شاه پریان» نامند، که روز خیس هر هفته هجوم زیارت زنان، بری طلسمان، آنجا معشر طائفی نظارگان میشود.

<p>رود گر هوش آن جا صورت طبر بری رویان بالای دین و ایمان فروشته برو جدمه معنبر نگاهشان نمی دارد بکه انداز پوشمان سه غارتگر هوش ز مژگان چنگل شاهین کشاده ز خال کنج لب تا حرف وانر لبه شهدی (است) شان را باتکلم دهن دارند لیک از هیچ تعبیر رخ شان را مسی بالای دندان نباشد رنگ بان دور دهن را نکو خالی بر این چاه زنجندان</p>	<p>بریزد بال قدرت را گهی سیر [۱۳۷] در آن جا هر طرف معشر خرامان بود پیچیده بر گل منبل تر گهی شوخی گهی عشو گهی ناز کمان زه کرده از ابروئی تا گوش بصیر مرغ دل هر حورزاده بریزد مشکب از نائی بناسر حیات خضر در موج تبسم دهن هر میشود در وصفش از شیر تنک ابر از قه پروین نمایان چکد آب عقیق این جا بمن را گزیده خضر جا بر گنج حیوان</p>
---	--

ز وشک غنچه لال عذاران
نگارین دست حوران خرد شور
چه گویم در صفات ساعدی شان
بلور و یشر را این تاب نبود
کمر چون موی شان هنگام رفتن
بمناظر سینه را نیست هستان
گاهی توصیف دلچسپی چدر ناف
لب اندر وصف دارد خوف احراق
همی موسی نگاهان نهانی
قلم این جا رسیده رفت از دست
باین پیرایه حسن آن ملیحان
نباشد رفتن شان جز بر دل
یکی در گوشه آهنگ آشنائیست
یکی را خنده سرشار بر لب
یکی را از حیا بر رو قنای
رود آنجا کسی کو را هوای نیست

بگویی مهر گشته تنگ میدان
بی دل بردن عاشق قوی زور
که باشد در صفایش عقل حیران
عدیل و نگار او سیماب نبود
بود از ناز انداز نشستن
حباب خواسته از آب حیوان
سخت پرواز کرد از قاف قاف
که نخل وادی این بود ساق
رسد ز این پس صدای لن ترانی
که مرغ هوش را هر بال بشکست
لوی دست اند اندر تجارت چان
فدای خاک پای شان سر دل
بیاد دوست سرگرم نوائیست
یکی را ذوق دیدار مطلب
نهفتن در محاسنی آفتابی
شهید عشق را خورش کربلائیست

"قانع" کیست که در تعریف این مقام لب کشاید، بدآسان که اهل دل گویند شده.
ما شاء الله! اگر کلام برین کوه شتافتی، نقش طور در دلش جا نداشتی. سبحان الله! اگر
موسی بر این جبل گذشتی، از صحبت غضر دل پاک شستی. ندانم زمیشتن ارض بطحا است
یا وادی این، لئاسر خاکش صفا سیمائی یا کان یمن. اگر چه همه اهار مهبط نور است،
و منشای کیفیت و سرور. هلی المخصوص صفائی که در موسر باران در آن نزهتگاه میان گردد،
باران را یاد کشمیر از خاطر محو نماید، هر که دیده و گل نظر [۱۳۸] از و چیده، استماع
سخن را شاید.

شود گر تیرگی اندر هوا جمع
برنگ آمیزی ابر مظرش
بوقت بارش باران در اطراف
نهفتن دلبران سبزه تر
چه گویم وصف چرخ ستاروسی

فروزد سبزه تر در رهش شع
شفق شنکرف سای و برق نقاش
هوا را جام بر تن از مری ساف
رخ اندراو وئی شیر و شکر(?)
بسر پوشیده پیری شال طوسی

زاهدان را هوس غلذ برین از دل زداید، و عابدان را فیض زیارتهاش بکمبره منصفه
رسانه. هر سو سبزه زار رشک جنت الماوی، و هر جانب چشمه سار برتبه ای از رودبار اعلائی.
سوج خیزی طراوت سرزمین گلشن خیال را خیابان، و طرب ریزی نزهت آب و خاکش

حوصله عیش را گل بهادان. هوایش لبریز نشاء سرور. و صفایش موج خیز کیفیت سور. هر سنگش به شست و شوی آب باران. آئینه رخسار پری رویان. و هر چایش بهشت نظاره حل حل حور طینتان. لطافت را بهر بست در طغیان که کشیء دل حوصله تکیان به ساحل نجات رساند. و لڑاکت را شهر بست آبادان که خاطر پریشان کربت اندوه را بالکل را رها کند دست قدرت مگر این جا از آستین برآمد. که کارش لبست به جمع اما کند سر آمد. اگر مسموم در آن جا شتاید. جز باده اصل در جگر نشاط نه یابد. و اگر مسموم در آن زمین قدر لود. از سر جالگاه حشمت پاک رهد. بالخاصیت سیرش عشرت افزا. و بالطبع دیدنش لوردها. خسی که در این زمیں رود. خار حسرت در دل گلهای بهاتین خلد. و مگسی که بر این کوه پرد. حاشاء شهودی از رشک برقی زلور عقل درد. هوایش روح معز و نان. و مزایش نفوح غمگینان. پس که اهل الله را درو سکن است. فیض خاکش هر رنگ حنات عدن است. بهشتی اگر بر زمین است. همین است. که خاکش بهتر از چین. طبله عطار اسرار ایزدی است. و آنه انوار شامه سرمدی. دیده بینا یابد و دل مصفا. تا فیضی که در طبتش مضمحل است در یابد. خاطری فراهر مطلوب. و دماغ سرخوش مرغوب. تا نشاطی که در این گل زمین مضمحل است بشامد. هان نظارگیان فرصت برقی مومیز نگاه است و دهر چادر در میدان السوس و آه.

[۱۳۹] زمین کان: زمره کسوه باقوت
دماغ عیش را زو سوی آسالم
طراوت را بود از پس درو قاب
زیبایش بسکه می باشد هم نفز
زبان در وصف این کوه زبرجد
وژد بادش اگر بر جانب آب
هوایش کمر پروی بهر آید
چرد گیر آهوی چین سبزه او
ختن زار بست هر گاش بخصلت
خسراج تزهتش شهر سبا بود
هر آن مرغی کریں که کرد پرواز
مسرت را بهاری گر نشان است
زمی لبرنگیء نقاش قدرت
بهر شو چه جده مرغان خوش رنگ
اگر آید بفرضاً روح فرهاد
هجوم سبزه خود رو به انسان

نظر را آیار و روح را قوت
چراغ فرح را نووی ز اجلال
شرر از سنگ ریزد صورت آب
خورد هوش اند را اینجا سخت با لفر
برنگی هست در میزی بهالده
حباب از یاسمین گیرد فزون قاب
ز شاخ خشک مرجان گل برآید
برنگی قائم خیزد از دمش بو
کمین خاکش بود 'تبت' بطیبت
از آن رویش سلیمان مبتلا بود
اگر کنجشک باشد می شود باز
زمین قاسل او این مکان است
که پیدا کرد زمینان نقش قدرت
کنشد قاتیرها اندر دل سنگ
درین که می رود شیرینش از یاد
که کرده خواب بر مضمحل پریشان

گل رعنا اگر نازد بگلزار
 بجای گل دو پنجا، سبز است
 رهاچین در رهاچین رسته هر سو
 صفا در ارض پاکش آنچنان بیش
 دواند ریش در ارضش نظاره
 خلد در خاطرش از رنگ او خار
 اگر آن سرخ محض این سبز شیر است
 ز خاک خلد باشد طیبت او
 که نظاره یازد طاقت خویش
 بطل دهد خاکش گاهواره

صفائی که آئید حیران اوست از در و دیوارش بیدار و بهائی که خور سرگردن
 رست از قش نگارش هویدا. فی الحال اگر دمائی را صورت مطبوعی عمارتش بخواه باز
 دل از آرزویش دور بازده. و بالقرض اگر شخصی متخبل در رواق و منظرهش عسر
 فرماید صد پیرهن از خویش برآید.

سراها غرق در نور تجلی
 چه گویم وصف این پاکیزه کوه
 همه ارضش نشان خلد مشهور
 گلستان سلامت راست طوفان
 شفق بالیده رنگ حسن هر سنگ
 نه هر سنگ او طور تجلی
 که بالا خرمی انبوه انبوه
 دیده سبزه اش از خنده حور
 نساخران صفای او هزاران
 فضای خلد بر هر درگهش تنگ

دل هوای آن دارد که در وصف رانک سرزا عیسی (۱۳)
 لبکی تر نماید، بو که این آرزو به برآید.

طرد نشینی که ادراک حیرت زده بود غمگینی صفت پستایان اوست، و اندیشه بحر
 برجسته کاری معماران و پست، یسند و خرد بیرون در وداع می کنند، [۱۴۰] و لشکر
 را لرحمت بار غار می باشد. چون کسی آنجا بفراغت چار زانو زند، هر سو صفا صفا
 سبزه لوی و هر طرف جنگل جنگل رهاچین خوش بوی سعادت کند، نسیم فرحتی که آن جا
 وزد، لوح لبی بر کوه جودی نبرده باشد، و می آسایشی که در آن قصر عالی نوش گردد،
 موسیقی بر حیل طور سنا نغزورده باشد، تا نظر کار کند، هر روز هر طرف عالمی آید،
 و تا دیده او گردد همه سو جهانی نمایان. از چشمهای لایعده و تحسینی عالم آب مرئی، و
 از حیرت فروزنی حوسها بیرون از عد احصایی کالهای سیاحت مشاهده.

هر طرف چاه و چشم و تالاب
 و چه مردم فریب کان حسن
 سبزه ها رسته در میانه آب
 قلب را فرح دیده ها را آب
 نمک زیب ووی خوان حسن
 برگهای زمرد و میصاف

علی الخصوص چشم «لاران سر» و تالاب خوش آب «بهره سر» است. آب هر یکی
 در عدوت رشک ذائق لبانت و در گوارائی شریک چاشنی آب حیات.

مهران

جام نظام الدین جو مقبرہ

مکتبہ اسلامیہ
کراچی

مکتبہ اسلامیہ
کراچی

مکتبہ اسلامیہ
کراچی

قلم شکر فروشد وقت تحریر زبان طوطی بود هنگام تقریر

از جلوه فروزی در و دیوار شده باران کان میاب بال باخته بخودی، و از مشرت افرای دل و دیده قضای خلد آب یافت میرایی جاویدی. دورشته دکاکین معاذی لرد بانس، شهر صبرا چون نات در آب رشک گداخته، و آمد و شد خیل خول خوبان زمین خلج و پوشاد را چون نمک شور زار افعال ساخته. سگهای این قصر چنان بالائی همیده اند، سی گویا همگی در قلبی ریخته اند، و با همچین یک لخت انگیزند اند.

تماشای حرف فرحت باری، او که سی باله فرح آجا چو گلزار ز دل زائل نماید نقش گلشن صفا در صفت او خاکسترویی پس آن که این عمارت طرح کردند اگر نه او متادش می گسار است که این جا هم به هر احدى طرف نیست که مستانه شود آن جا همه کس نشان قدرت ایزد تعالی خوش است مرید صافان را درو زیست شفیق زاری بود گوش بلاد میر در آن این منظر عالی کشیده اند و گرنه زور می دارد غلابی یا ساقی دست [۱۴۱] ربحان عشرت سرم در گشت این گلزار معذور تویی محبوب دل منظور دیده یا ساقی خدارا وقت اسداد سر میر آشنا قا چند مغرور خمار الداخت های صبر در گیل شده از دوری او طاق طاق حیات ما ست از تو ما غر می غذای روح شرب یاده حالی است شرب می معابد آورد پیغام سرور سینه های غم کشیده بجز از خویش رفتن مدعا نیست

لطرها معور قدرت کاری، او در و باش صفا را آنجان بار تماشا می درین قصر ملوک بخوابی هرستونش ساق خوبی لطافت جمل بار فرح کردند ندانم از چه صورت نش بار است زمین میکده را این شرف نیست شمع آهکش می بد مگر پس بهر سنگش هزاران نقش پیدا صفا بار این چنین جا هیچ جا نیست شود روزی که ابر الدر هوا میر صفا روی صفا گویا که چیده اند لطر با لغز سختی راست لایقی یا ساقی یا ای چنان عشرت دلم را میر این رالک است منظور یا ساقی یا این نور دیده بهر روی روان خیل پریراد یا ساقی یا ای مایه صور یا ساقی یا ای فرحت دل یا ساقی یا ای عمر مشتاق یا ساقی یا ای خضر خوش بی بهار آمد هوا را اعتدالی است ترشح می دهد باد از می و جام یا ای قوت دل نور دیده نشستن با خرد این گهه روا نیست

بدست تست تیار غریبان
 یا ساقی یا ای شادیء دل
 شتابان سوی "یکلی" خیل خوبان
 یکی "قانون" عشرت ساز کرده
 یکی "بلبان" بدست سرمست نغم
 یکی در "نای" عشرت می دمدم
 یکی در "یس" گوید راز دلدار
 یکی را بر "کمانچه" دست عشرت
 یکی در "پردۀ سارنگ" شد محو
 یکی را در "ملار" آنگ میستی
 یکی از پردۀ پندار و رست
 یکی را لغزش با مدعائی است
 یکی را شور دیداری ز خود برد
 یکی را چشم بهر سیر بینا
 یکی را جام برکف همچو لاله
 بساز هر یکی مدهوش دلدار
 یکی را دهنده آهو بلد شد
 برهن در صحر شد آنقدر محو
 ز کافر ماجرائی هندوان را
 "انا الحق" خوش سرمستان صبا
 مسلمانان بت پرور درین فصل
 شد از زهاد بکسر طاعت و تاب
 اگر تقوی هم از سنگ خارا است
 بلب جامان دست مهر ساقی
 نشست خالها قید فرنگ است
 بها ساقی که وقت باده نوشی است
 یا ای عمر من و ای راحت من
 صغی نغمه دلبر و نسبی گو
 بزن تازی بطبور مسرت
 باهنگی که دل را شور افزاست
 درین گنبد بگان شوری برافکن
 بخود در مانده ار یک ره دوائی

شفتت کن شفتت الام یزدان
 بدست رحمت آهادیء دل
 چو انجم بر فلک در شب اماهان
 بفسن دلبری اعجاز کرده
 یکی خورده خدنگ از دست نغمه
 یکی بر پای مستی می خورد حر
 یکی دو "نئی" نوازده قصه بار
 خدنگی خورده ای از شست عشرت
 ز خود بیخود شده خوش رفت در محو
 بر سوشش شده این بود و هستی
 همی غلطد بروی سبزه چون مست
 بمستی غلط غلطان در هوائی است
 یکی را دیدن اغیار اسرد
 یکی را دست اندر دوش مینا
 یکی را روی شاهد در هیاله
 خریدن جنس دیدن یک خربدار
 یکی را چشمک ساقی جمد شد
 که داند لشکر رنگ سجدۀ صهو
 صلیب آویخته زلف چلیپا
 لدای "رب اربی" شور مینا
 چو ابراهیم آذر دهنده در اصل
 خراسی در بنا همان عالم آب
 [۱۴۷] شکست شیشه توبه مهیا است
 مهیا از برء شان صبر بهائی
 ندانم سیر این کُنه را چه رنگ است
 بهاران دور دور گرمجوشی است
 یا ای دست مهرت داروی تن
 نوای عشرت الزائی سیر نو
 که چنگ تست آب جوی عشرت
 پیرنگی که دهنده را تعناست
 کلام نغمه منصور بشکن
 هیء از خویش رفتنها لسوائی

از آن آبی که وامق مست او گشت
از آن خمی که مجنون یاخت در دوش
از آن آبی که شیرین را شکر داد
لبم را بخش ذوقد کامیابی
بیا ساقی بیا ای طور اسرار
از آن نوری که سوسلی والد اوست
معنی نغمه جوش انااللعلى
باین این رنگ در دامن کوه معبد

جهان جهان نمایان.

از آن تابی که عذرا را ز خود خست
وزن صبا که لیلی پاک خوردش
وزان باده که از خود یاخت فرهاد
سرم را مستی از خود خرابی
بیا ساقی بیا ای طور اسرار
تجلی می کند این کاسه در پوست
کنند تا پرده پندار را شق
هندوان است و اغلب از آن مردم در آن جا

یکی را "زعفرانی چیره" بر سر
توئی کو رنگ گل کرده است طغیان
"بهگت" با زند این ما مجمع حور
بهر گوشه نشسته حلقه حلقه
بود خورشید و مه و قمر یک آهنگ
بلب گویند "رام" و رام سازند
از بن عارتگران شهر دلها
مگر آن نقش بر جبهه میان است
نه در در گوشه این خوبان فرین است
حایل کرد اندر دوش زار
قطار بسلان بستند از فن
برای معبد نفسی عشق و رزان
رخ شان کمره ارباب اسرار
کمان دارند و ابرو و زمره تیر
کشیده قستان چون سرو آزاد
برخ برق و بگسو ابره میراب
کشیده ابروان بر روئی چون حور
مذار شان [۱۴۳] ندارد خط ریحان
باین خوبی چو جمعی جمع کردند
بروژ مجمع شان اهل قنوی
عجب حالی و طریقه اخلاقی است
یا ساقی بده ذوق السی
مفتی یک نسوی حیرت افزا

"بستی بهیبه" دیگر راست اسرار
و پا شد زعفران زاری نمایان
لبه شان و فتر جوش است نای منصور
بستاند ماه رو و رشکر زهره
بدست شان نباشد "قال و میردنگ"
دو گیسو بشکند و دام سازند
کرا قباب عبوری و شکیا
سائی روی شان را کهکشان است
طلوع ماه و مهر از مشرقین است
چو افسونگر که ماند بر کتف مار
نمی دارند از مرجان "سرن"
بود "مالا" بدست آن ملیحان
غزالان حرم چشمان طرار
دلی یک عالمی شان راست لغیر
خرام شان کند حد گلشن آباد
غرق رخسار شان را در آب
بود بسم الفلکی از "سوره نور"
بود "تفسیر یضاوی" و قران
جهان شیرین کنند از یک شکر خند
برای بت پرستی داده فتوی
رهائی دل ایجا اسرار شالی است
خراب می کند این بت پرستی
مگر ما را خرد از هشی ما

ازین معبد تا دامن پلده، از هم جهات در ایام برسات تمام زمین سطر از آب و باران شود، و کرا طافت که بی کشتی از آن جا رود. درین وقت سیر میر درهاست و آمد و شد کشتیهای شریب تماشای مرقی کردند، و عجب کیفی محسوس شود، نظرها مد فرسنگ در سیاحت ارض و طولش کوتاه افتد. و هوشها هزار مرتبه در توصیف رنگ و روحش درمالد، گوئی عالم است یا آب عالم.

زمین ملبوس اندر چادر آب
صفایش خجالت افزاید بی در
میان دیده مردم مرد آبی است
ز تابش تناب بازید است سیلاب
تصور می نماید غمزده صورت
چو معجون یک جهان وافر خروشی
کسی دیوانه زینسان ندیده
رود همری مگر تا باز آید
نیالاید هر اندر چشم غور
تماشای جهان فرسوش سازد
نگه در تیر و ریزد پر و بال
که پروین را فروغ اندر برز بدر
چو اختر دو تهر گردون لپاها
درین آب از لطافت ریخت لنگر
بود سیر هر شو چشم امید
بنان کشتی ازو کردند پیشک
سر شان بادبان از بال بلبل
بنان مدهوش از آب ستروق
گریبان دل عاشق دریده است
روان برطاق قلب سرد حق جو
درین بحر آشیان بلبل آبی است
در آن کشتی که گیسوی نشسته
[۱۴۴] تپیدن های دل شد گرم مهمیز
بیا حاشی پلده جان مسموم باز

جهان محسوس گردد کان سیلاب
فروغش وعش برزد بر کف خور
نظر را شست و هوی ماهتابی است
فلک نلی لباس و شک آن آب
جابهش را اگر بیند کسی از دور
لب کف همچو مستان گرم حوشی
بها از موج زنجیری کشیده
درو گر مرغ دیده بر کشاید
بطرمد گسر درو گردد شناور
کننگ قاب بر مهرش چو تازد
بگام سیر این دریا هم حال
هجوم کشتی اندر آب آن قدر
یکشتیها نشسته فوج خوبان
مگو کشتی هلال چرخ اخضر
مگو کشتی در این آب نکو دهد
دل عاشق کاویدند یک یک
چنین کشتی درو مجموعه گل
گلستان در گلستان سیر زورق
ر تنها اندر این جا میردیده است
چو ابروی بنان هر زورق او
ز بس هر سوی گل روی شربی است
ز برگ گل لزاکت تحت بستر
ز بس هر سو بود کشتی هر خیز
رهائی نیست زمین سیر خرد تاز

بیخودیه‌ها بجای فرس راند، که عقل بیرون درمآند،
وقت آنست که رفع خمار سرگردانی برآب تالاب "کهر سر"
کند، و چون مستان کاسه دیده بگذریع آب و قاب
آن تالاب ملیب سازد، و بمشاهده شیرین حرکات اسواج
آن انموذج رود باز تار قانون طرب فوازد.

زهی! تالاب خوش آب که ساء استعاده مفیدی از آن چشم کند، و خنهی! درهای
سحاب که خورشید را رخت امروء تسلل روانی او بود. آتش را شربتی از نبات افزون،
و گوارایش را طعمه نوشدارو نمون. هر طرفش مجمع سرد و زن، و هر سو کل گوشه
عشرت در بشکن بشکن، سابقان سمین عذار، هر لب آن چشمه‌ها، کوثر بکاس دهند، و
مغنیان لا، رخسار هر کار این تالاب، گوش طنبور مسرت برسانند. پاکوبی و اطفال، و
دستک زلی، جوانان شیرین مقال، هر جانب شور در بحر احضر سهر سی افکند، رقاصی به طلعتان،
و خنیاگری بر رویان، زهره و ابر فلک و اشکری سی آسوزد، جوانان اسرد و امردان بیخود در آن جا
خیل خیل روان، و لازینان همصورت غلمان، جوق جوق خرامان. بری رویان را خوش جمعی، و
بهی قدان را لیکو مرجعی. اگر پای خوش در این سرزمین بگل در رود، معذوری که دوالی
آب همان بهای پادشاه محمودی است؛ و اگر سر هوس در این سرز غل پیدا کند، از تکلف
دور؛ که هیچ و تاب امواج کند گردن نظاره گیت. لدافر آتش عاشقی است، و بیعتاب شکن
تحرک باد گرفتار، و با مستی است بسلاسل امواج استوار. حیاش با ماه همکاس، و موجش
بکھکشان در یک اندازه. کشتی خوش در سیر این آب طوفانی شود، و زورق نظاره
پشاشی این چنین تالاب حیران طعمایی گردد. ارض مابین رانک سدکور و این تالاب هم
مطل باف، و زمین آن سوی مصای تا دامن کوه حمل اطلسی رنگ بی‌گذاش. تساج
قدرت بر این منوال دارای آبی رنگ نیاند، و ققاش صفت صورتی بدین شادابی بر صحر
تکرین نکشوده. دهقان اصل را هیچ ارضی به ازین سرئی به شده، و معمار اسبه
را زمینی بدین طراوت مشاهده نه رفت. تا نظر کنار کند، جزه در سیره، و قا دیده بار
بندد، جس طراوت توده برتوده، و سوداگران شهر غن و خطا خریدار عطرت این
زمین، و تجاران معمره سز و سیاه، مشتری و متاع سرسبزی و چنین ارض. چه عجب
اگر مردمک چشم بنظاره این گل زمین سز شود. و چه بعید [۱۳۰] اگر طبل لکاه
شادابی هواش ریش بر سادواند، زاغ این جا برنگ طوطی جا بدل کند، و
کیوتر این مکان با طیور غلد در یک آشیان نشیند. شیرینی آتش در بدان حد است که در

و مدش لب از هر وا شود، و رطوبت هواش نه بدان مشاء که پای بود کنگ در وادی
توصیف راه رود. ماء معین ترجمه این آیهست، و کوثر تفصیل این تالاب. گوارایش از
آب حیات بیش، و صفای صورتش از سلسیل صد قدم بیش. اعلال مزین را از خوردن صحت،
و اسقام سستی را نوشیدنش عطریت. اشجار حوالی مضمون عالیست از دل سعایی آتش مری
کشیده، و سبزه هر دو کنارش «گلش راز» را شرحی بطوالت حمیده. قطعه رهاجی،
و قصیده قصیده روانی آب در زمین. سر سخن اوقات را بتسلیس حیات مطرا ساز، و مسترد
طراوت بیت قابوب تماشاخانه را بتزل نشاط آواز. فلک اگر نه شرمندده حضرت زمین اوست،
چرا درین ایام لایق پوشش شود، و خورشید اگر نه گودی رنگ حشرت اوست، چنان درین
فصل از پردر سحاب رخ در نه کشد. خار این زمین سوزن و لوی جاسه صد چاک گل،
و نخس این جا آتش ز نهء بال شوخی، بلبل. هر سنگریزه اش بنظر قرائد العاس نماید،
و هنگام شام بکس شمع گولش لعل باشد. همه خاکش از مشک اذغر خوشبو تر، و
تمام خیارش هر سرشت صبر و غیره بی نماید و به هر قدم از رنگ مانی است، و هر
وجیب و جیب لبست سیرابی قابل ثنا خوانی. هجوم تماشاخانه در آب مضطرب نمایان، و ظهور
گشت گنان در میان سبزه ها بکسر هیان. نظرها والد این شادابی، و سرور دیده شیفند
چنین سیرابی. اگر خار بندی و مژگان صده راه مردک نه شدی، از مساحت چنین ارض چون
معروم ماندی، و کشتی دل را اگر لنگر تن مانع حرکت نگشتی، در این آب طوفانی شدی.
دریا دلپست آن که تماشاای این تالاب خود، و صافی صبریت آن که کاسه ای ازین آب
در کشد، شرب صافی این چشمه صوفیان را بوجد آورد، و مذهب وائی چنین رود صفا کیشان
و حالت ایک بخشد.

<p>بوصف "کهر سر" تالب کنر تر قلم از نوشکر باید بدستم بد آب خضر باید شستم دست ز چشم آهوم چینی دوات است میدادم مشک اری کناخذ اعلی بنام ایزد چه آب خوشگوار است ز رشکش عکس آب و قاب سیماب گلاب آبی که اندر جوئی دارد هیء مخمور نوشش می بخصلت زمینش از بلور و آب سیماب</p>	<p>دهن پرمی شود از شیر و شکر بذوق آب این تالاب مستم [۱۴۶] شوم تاد صفاتش پاک سر مست بجای آبم آبی از نبات است مگر در وصف او لب را کم و ز رشکش در دل هر چشم خارا است صفایش را نمودی رنگ مهتاب ازین چشم بطیبت جوئی دارد هیء و نجور آبش نوش طینت ز سبزه هر کرانه فرش سنجاب</p>
--	--

نظر مجبور میرایی درین آب
 ملای باده نوشی صوت هر موج
 بشویش آب و کتاباد یک اشک
 خورد گری فی المثل زو ابر آبی
 بشوید هر که کن زین چشم باری
 بنوشد هر که جامی ز آب این عین
 تعالی الله زهی تالاب خوش تاب
 حیات روح و میرایی دیده
 مناهش از دور خوش آب افزون
 اگر ماعی مد در وی لهد ها
 بجار مهر گر زو نیست آبی
 حباب او نمی باشد تنک ظرف
 بزلف مهوشان موجش یک انداز
 کرا طاق که شهر از نشه می
 بها مانی کرم کن زان می نساب
 بها مانی از آن آب مروت
 بده جامی ز خویش پیگیر کن
 خرابم ساز از سر جوش باده
 از آن آبی که خضرش جست و نایات
 بها ای چشم مشتاق سرا نور
 بها ای صبح امید مراناب
 بگردان جام در بزم دلارام
 غارم سخت خاطر خیمه دارد
 [۱۴۷] بر آور خشتی از خم چکیده
 شراب ست آن که زو دیده برد نور
 شراب ست آن که باشد قوت دل
 کجائی ای مغنی ناله ات کو
 بزن تازی بطنبور موالات
 هر آن ذوقی که موسی برد از طور
 یا مطرب بآهنگی که دالی
 مروت نیست یاران مست سرور
 شراب و نغمه را یک عرض و طول است

نگر مقهور شادابی بهر باب
 عروج نش ز آتش موج در موج
 میه جام بر فیلی است از وشک
 بود یاران او اکثر گلابی
 ز گردد در دلش هرگز غباری
 کرم را دست پاک او بود غین
 بخصلت آب او چون باده ناپ
 بغمها باده کوثر کشیده
 گداز نثار وشک او ست صیحون
 شکنج موج دام او مهبها
 چرا اندر مرشش هست تابی
 نهد بر ماه اندر کاستن حرف
 صدای او بود آهنگ یک ساز
 بر این هن خرد لغز آورد پی
 که باشد طالبش هر شیخ و هر شاپ
 که زورش آسمان دارد معلق
 شوم شاید برین چشم گذر کن
 که راه پیخودی را اوست چاده
 بده که جستجویش میدام کاف
 بها ای خاطر غمناک را صور
 بها ای گار آمل مرا آب
 الا ای از تو جان غمسم آرام
 دلم احرام کویت بستم دارد
 برون کش آب از آتش کشیده
 شراب ست آن که زو مغموم سرور
 شراب ست آن که باشد فرحت دل
 بدست مه دف چون هاله ات کو
 الا ای از تو نغمه را کرامات
 ترا آساده در هر تار طنبور
 بده آواز از آن یار جانی
 مرا دل نغمه خواه و چشم مغمور
 یکمان هر دو را در دل حلول است

اکنون قمنای دل بوصف "جلوه گاه اسامین" منحصر، و خاطر بتعریف
 "ارض پاک مصلی" و سرقد اسجد میر محمد یوسف رضوی (۱۴) خاطر

چون مردم از سیر قلاب "کهر سر" این سو گرایند، و غسل با وضو از آن آب از
 ثلث غیر پاک برآیند، چنین نیاز بر آستانه عالم سیدی شهاب اهل الجته مایند، و بزارت
 آن درگاه مظهر انوار الاهی آید، و فیضهای ظاهری و باطنی برپایند.

چه گویم وصف آن پاکیزه درگاه	که می بارد درو انوار الله
چرا خاکش نه باشد سرمه عین	که باشد جلوه گاه (۱۵) پاک حسین
بود خضر نبی صفای این در	بود روح الامین را جای این دو
ملایک را نزولی گر بر ارض است	در اول سجده این خاک فرض است
ز روی مرتبه زواری این دو	نیالایند کام الا بکونر
دوختانی که می رویند ازین خاک	شرف دارند از رفعت و رانلاک
هر آن سبزه که بر این ارض روید	بدم حد کلمه لوحه گوید
خباری کش هوا آشفته دارد	بلسب اسمای حسنه می شمارد
شراری گر زمین این جست	بود حد آتش طورش بهر دست
بعد ازان گلگشت "ارض پاک مصلی"	منبت نظارگیان است که در روح و صفا

خاصیت چنان است.

هوا اطلس فروش و مخملی ارض	نظرها را ست سیرابی علی الفرض
دلی را گر بتوصیفش زبان است	قلم مدہ نگاہ قدسیان است

هر طرف تخت تخت سبزه خود رو، و هر جانب دشت دشت دیاچین خوش بو، گدازان
 را غرق آب طراوت می نماید، و سیر دوستان سیراب شده ملاحه می مازد. غیب دیوارش
 معاذی و معراب چاهیت عمیق، و از قمر آن آزاد درختی دشت، و راست برش مبارک
 چتری مدور است.

درختان را نه باشد همچو قد راست	[۱۴۸] سگر خضری در این چشمه با خاست
نه دارد خلد زین گونه درختی	بر او را زمره گونه درختی
کشیده قامتی چو سرو کشمیر	نظر از دیدنش کم می شود سیر
ز بالای بتان موزون تر است او	ز مشک و عنبر و هودش نزون بو
بقامت آن سرافراز فلک سا	که باشد در شرف بر چرخ اعلی
زمیندار تراوت برگ برگش	هوا خود اوست چنین چون تگرگش

سپس روضه مطهره متوره مزیز مصر مشاهدات لیوی، سید محمد یوسف رضوی
 است، که ارض سرقد پاکش ملک خوان کنعان ملاحه، و لقای صحن رشک افلاکش قائله
 آباد مصر تراست.

از شد سائل چو زمین دو هیچ گه رد
 هر آن کورنج ز اخوان زمان است
 بیء پیران یعقوبی هوایان
 لر با اختران اندر تواضع
 و در صحن مینو بهنش بگان حوضی است از چاه کتمان عمیق تر، و از لیل بغوش طبعی اکثر
 خورد زان حوض گر کنجشک آبی
 اگر زاغی خورد زو رشحه جاسی
 بام اهزد چه شیرین آب دارد
 بر بختان را علاج این آب عالی
 بر لب این حوض بگان آزاد درختی
 تا لعل الثری دوده.

چو از آوان همیشه در تراوت
 بیء آسایش زوار یکسان
 و هرگاه از کوه فرو شوند، باین کوه به تالاب «سهل لنگ» که با چشمه مهر
 یک رنگ است، دوچار گردند.

زبان و صفات آب «سهل لنگ» است
 چو گوهر و صند آن تالاب صافی
 نظر بینای تالاب «سهل لنگ» است
 نگه آموزد آن جا نور بانی
 سیرابی طبع این گاه در طغیان آمده، سگر سرم هوای گلگشکت
 «زمین میکرا» دارد، و فزعت خاطر بعدی رسیده، باید که
 وصف حضرت شیخ عالی به آب و رنگ خاص بر نگارد.

«میکرا» نام زمینی است مطرا، و اسم ارشی است طرح افرا، که سبزه اش با سبزه
 عذاره روان همرنگ، و بر فضایش فضای گلشن خضرای سما صد پیرهن تنگ، شباری که
 از آن زمین میزد، رنگ طاقوسی نماید، و شراری که تنگهایش انگیزد، بگول سندروسی باشد.
 حضرت آسمان رشعدهای از تراوش رنگ او، و کان زمرد عکس آئینه همرنگ او [۱۳۹]،
 حاصل شهرجا زکوة شادابی این مکان، و بهار جنت الماوی برات سیرابی چنین خطه والا شان.
 هوایش عطسه شادابی متک، و فصایش دلخواه تر از فصای لک، آب و سبزه آن صحن
 مینو بهن، چنان در هر آینه شده است، که گوئی در کان سیلاب برگهای زمرد ریخته
 شده است. هنگام تحریر توصیفش کماخذ بر طوطی شاد، و لیل مداد منیل و ریحان باده.

قلم از لی ترکی سزاوار و مرکب از مشک اذفر لایق کار. چاره نشاط این جا رنگین شود.
و گل انبساط درین مکان میز گردد. بلبل این زمین از گل بی نیاز، و قمری این ارض
را سرو نظر باز.

چون این زمین با عیش چفت است که در هر صورت این جا عیش مفت است
نه تنها هوش را بالغز این جا ست که هر شخص چون را سلسله ها ست

امی که سما ازو جلوه دهد همین است، زیرا که بجزه اش آمیخته مای مین است.
ارض ختن گرد بوی او، و خاک است بطینت بهره باب ازو. خارش بیهوشی رشک گل،
و خاشاکش آتش زنده آشیاء بلبل. نه دالم گذرگاه پرست که عقل آن جا زرمی کنه،
با سدر خضر لبی که نظر هم درو میز می گردد.

<p>ارغیر پاکش همه عبهر سرشت صاف تر از سرشت اهل صفا اشک عشاق خاک بر سوراخ بال حسن رنگ می ویزد دیده را قوت و روح را فوت عیش چون سایه پیش هاش رود صورت بجزه سر کشد بالا عقل حیران او بجای باشد لعن هر سنگ باره پاک او اندوین بجزه زار گو برسد خیل ارواح گستریده بساط فرح ها را هبوط این ماوی ست دست آمال را نگار است این</p>	<p>"میکرا" چیست لطمه ای ز بهشت پاک تر از طوبی اهل الله خنده حور جلوه آتش از زمینش که رنگ می ویزد گر زمینش که هست بر فرحت گر غمین اندر آن مکان گزرد روح "مائی" اگر رسد آن جا بجزه سازی چنین کجا باشد در زمره سرشته خاک او گر سراخ صفا کسی برسد اندوین سرخزار خلد نشاط نش ها را عروج خویش این جا ست کیش امید را بهار است این</p>
---	--

سیر تجرید آن جا است، و مکان تفرید آن صحراء مجاین را روی لیلای امید آن جا
مشاهده شود، و مجاذیب را جذبه دوست در این ارض دست دهنده اهل هوش را صورت
سکر در آن زمین رخ نماید.

"میکرا" نامش بی وجه نیست، که مایش در سرخوشی همکاره "مشی" است. ایران را
سیرش جوان سارد، و جوانان را قمر عیش نیکو نازد. - برای دیدن آن جا حاصل، و قلوب
اصفیاء را خاکش خوش منزل.

تعالی الله عجایب جائیگاهی بهشتی بر زمین وقتی نگاهی
ز ارض مصر خاکش پش فراغت ز خاک چین زمین را پیش راحت

درو کاریده تحریه انس آن قدر
 زمین آسمان را این زمین است
 چنان باله فراغت میر او را
 درختانش بگردون سر کشیده
 فروزان برگ برگش از تجلی
 بمایه قلندر رحمانی کشیده
 [۱۰۰] رسد موسی اگر بالفرض آن جا
 نی این جا فرض اهل دهد باشد
 بیا مسافری بده چار و حقی
 سرور سینه نور دیده دل
 رفتی گرم جوشی مهربانی
 گرمی صاف قلبی نیک خوئی
 نگاری غمگساری بار غاری
 تجلی زار طور چشمی بنا
 موم ده می که پس آشفته ویر
 خرابی می کند دو سینه ام دل
 بهستانی ز هستی پاک رسته
 بخون اشکان سرگرم محبت
 بنم کیشان افسوس محبت
 ای ای آبله پرداز کسرت
 بهشتر طیتان سینه صد ریش
 باشک آباد و خسار پیمان
 بجوش عشق بر مجنون سرشتان
 برنگ روی عشاق بلا کیش
 بمژگان خساریه اشک محبت
 قلب عاشقان صد چاک در پوست
 به آه چاک جیب صد بیابان
 بسینه صافی ویر خرابیات
 بهصافی مشربهای غم می
 بوالادستی مینای رنگین
 بجوش مشورت دور پاله
 بحق سرخوشان عالم آب

که روح القدس می جوید پرو صدر
 مکان عیش افزا این زمین است
 که مرغ عیش دارد رشته برها
 به آزادی ازین دنیا رسیده
 مکان صورت ارواح قدسی
 بر فضا صدره را دامن دریده
 تجلی را کند صرف تماشا
 که جایش جای خوش لغزید باشد
 حبیبی مشقی نیکو صدیقی
 انسی همدی حلال مشکل
 عزیز آشنائی رازدانی
 بهار لاله رنگ مشک بوئی
 های باز مشرت ها شکاری
 بده مانی بگردان جام مینا
 بزنجیر بخرد پرخسته پایم
 توی صافی مرا حلال مشکل
 بهمزونان بال دل شکسته
 بدل خستان ترک و تاز محنت
 بدل ریششان تسلیم محبت
 باشک چهره غم تاز کربت
 بملک بخودها رفته از خویش
 بداغ کهنه خاطر حزینان
 بروی نابد فرقت پریشان
 بهمتهای هجر فتنه اندیش
 برنج و زاری ارباب محنت
 بهرم کاری نظاره دوست
 بهوی برق ریز صد گلستان
 به آهنگ خوش اهل مقامات
 بدرد افزائی قال لب لی
 بهفرحت باریه صوبای مشکین
 که از کوثر بود نوش حواله
 ز خود رفت مرا دریاب دریاب

تدائم این ستر بر ما چرا شد	بلای ما، منیء مای ما شد
ازین قید آورد بیرون سراپا	بده جامی از آن مائی که مارا
بگوشرد ده لَوای عاشقانه	مغنی بر شکن گوش ترانه
هوا و حرقت اندوه تا چند	کن من کن تفت را آرزومند

مغرب رویه - این مکان، درگاه والایه عاشق ربانی، مظهر الطاف سبحانی، شاهباز آشیان وحدت، شمع شبستان قربت، مشرق انوار جلالی و جلالی، ذیو شریح عالی (۱۶) است، که خیران درش بشاهان هرکلاه، و سنگهای آلتاش در نور رشک مهر و ماه، جن و انس را برقد امجدش قبل، و وحش و طیر را ارض اندیش کعب.

ملک با صدق نیست پاسبانش	فلک خدمت گذار آلتانش
هجوم نور افزون تر ز جَنَّتات	شرف دارد زمینش بر مساوات
چو شراب خاک پاک او مطهر	چین سای درش خورشید انور
نه باشد ماه و خور را رولق کار	میان صحنش از انبوه انوار
که نور اوست وقف چهره ماه	تعالی الله زهی پاکیزه درگاه
که بی نیست کشد کارش ز باری	نه حاجتمند را آن جاست زاری
بکوهی چون توان آویختن گاه	زبان در وصف مدح اوست کوتاه

لوش زایران، و برای خرج مجاوران آن جا چاهی است، از زمزم تبرک تر، و از چشمه حیون اهل صفا انور، پس که آبش بهیاشنیء شکر است، در حرکت نامش «کهد سر» است، در انداز [۱۰۱] عشق مدح اله بشه حیران، و بر لب فرحت بارش ضابطه خرد لیگران، بر صف دگرکش آن چاه خوش آب است، و خضر سقای آن چشمه خوش تساب، آب حیات برشکش در ظلمات نهان شده، و زمزم بغیرت بهیاشنیء شوری بهر رسالیده.

که از دیدنش دل بهیرت بود	لکو چشمه مهر طلعت بود
چو آب درش نیست در ظرف خش	هی تابدش آب میاب و ش
تو گوئی که بگداخت این جا نبات	گوارا تر از نوش آب حیات
به آب این صفت جز خدا داد نیست	شکر را خرد این ذایقه یاد نیست
نوازش دهد چاشنیء شکر	نی را که سازند ز آن آب تر
چو سروند بر پا حشاده لکو	درختان آزاد بر دور او
چو طوطی بود در صفا هر یکی	سر افراخته بر سما هر یکی
بود ریشه شان محکم مرز دل	هر طوطی از برگه شان منفعل

* مندیء و «کهد سر» یعنی کتب جو تلاء

خنک تر هوا در قله هر شجر نصیر بهشت است نازل بر
 صفائی که آن جا نماید مدام بود دست در دوش بهت الحاح
 مشرق روید - این زمین، ارم تزیین، در شعاب جبل غارهای متدوده چو عیان
 اهل الله، و کنیز عزلت تارکان ماسوی الله است.

گشت گرگس در آن جا ارمی بود در معرفت صاحب بقی
 کهن پیران از دنیا بریده چو مردم پائندش پاک دیده
 برنگ اشک اندر چشم مستور در آن جا صاف قلبی چند مسرور
 قلب کوه چون دل اهل وحدت همی دارند با دلدار خست
 خدا را طالبی خونین دلی چند میان سنگها چون لعل خرم
 و همچنین جای پرستش نمود، بر سر چشمه خوش نمود، محل مجاهدات جوگن، و منزل ریاضی مناسیان است.

بخاکستر نشسته همچو اندکشت شرار شوق دلدارند در کشت
 بهربانی سر شان به آهنگ بر شان جامه خاکستری رنگ
 ز بس در آتش شوقی برشتند شرار آما به خاکستر نشستند
 صبر در سنگها بنموده ساوی بر این آزادگان ترک دنیا
 بسی از خسته خطرهای آن قوم میان غارها دل بسته "هوم"
 در دامان این کوه بهمان ذات شهر و اماکن مطهر، یگان جبل پاره است در
 ارتناج به آسمان توانان، و بالایش مرقع ارشد واق امرار لاریب، و میو غیب است، که
 هر سال مجسمی غریب آن جا حسن العقاد یابد، و احدی از شیخ و شاب و پیر و برنا در
 مهر باشد که در آن مجمع نه شتابه، از جمله خوارق، آن مجمع غلابی، و نوع بارش است،
 در روز ارض الدوز مجمع.

خرامان روز مجمع پیر و برنا بدیده بهمه نیرنگ تما
 بود ابر از هواداران این در که روز مجمعش یارد در اکثر
 در آن روزی که فرحت را زبان است جهان را ابر بر سر سائبان است
 صعب آن روز صفائی کند یش طراوت نذر بیرون آورد از خویش
 زمین سبز و جبل سبز و هوا سبز چگونه می سازد دیده را سبز

[۱۰۲] دل می خواهد که بصیر طغرلباد شتابد، و از آن
 گل زمین سینو آئین فرحتی یابد، هان تماشائیان
 جوشی و مستمعان گوشی.

نه تنها دیده خواهان تماشا است که دل بر سیر او گرم تما است
 هیون هوش اگر امداد سازد تواند دل دمی بر سیر سازد

دلیل کاروان دل من است نسی
یا مطرب علاج کهنه غم کن
بیا مطرب بنغمه آر نی را
یا مطرب نوا نسی ده چو بلبل
یا مطرب بزن تارای بمضرب

در این مبرم شود می
در این مبرم کرم کن
در این مبرم جانم می را
در این مبرم شور قلقل
در این مبرم ده آتش و آب

در این مبرم یاد (۱۷)، عشرت بنیاد، که خاکش سیرابی بر کشمیر تفوق دارد، و هواش
در این مبرم مقت می آرد. صبحش را «سوره والشمس» تقسیم، و شش را «آیات نور»
تقسیم. در آن جا احتساب نور کند، و مهر آرایش تکدر از آن زمین دور نماید.
شعر غریب را صبح امید آن جا هست، و شعر شب بیداران را مهر از آن سو بیدار. سبزه زارش را
تحریر چمن جوان، و مرغزارش را غزالان. حرم پویان. اگر صدا را معدنی باشد، آن کوه
و لا شکوه است، و اگر نزهت را منبعی نشان دهند، آن مکان فرحت نشان است. صدوهای را
که آن جا آشنایی بود، باز مهر بچولانش رسد، و بومی را که بر، در و دوش گهی گذر اند،
هما شاگرد سعادتش باشد. اگر هدیه سلیمان آن جا رسد، تعریف بیا هر لب له رالذی،
و اگر باز سفید آسمان آن جا آشیان گزیدی، دیگر هوایی پرواز نبودی. زعفران زار کشمیر
خنده شادانی سبزه خود رویش، و سنبل زار خطا و ختن بنده سیرابی ریحان مشکبویش.
در مرتفع اتلاک جدی و حمل را آن ذوق نیست که صرف آهوان صحرایی پُر فتوح این
زمین بود، و نور و اند گردون را در سبزه زار آسمان آن شوق نیست که وقف چرندگان
پیدای (۹) سراها روح این ارض باشد. در تعریف سواد ارضش بیاض مهر پُر از خطوط
شماعی است، و در توصیف بیاض شادابی سواد ماه صرکت روشنائی. طغرای کتاب سلامت
«کائنات است» یا دیباچه نسخه نزهت مساوات. مرغالش را «منطق الطیر» از این و سبزه
زارش «گلشن راز» را مفسر. رابعیات «معانی» شادابی منهائیء ملیش له رسد، و قطعات
«الوری» هر مضمون ارج باری قطعه از ارضش له باشند. قصیده بهاریه نگاه نظاره گان
را تشبیه از آن جا ست، و غزل نشاط طبع یاران را مستزاد فرح این جا بیدار. آتش شاعر است
صافی طبع که بنازه مضمولی تموج انبساط زلالی بدورسد، هوایش مصفی است عالی دماغ،
که بر نسخه ارم بهوائی خط ریحان شرح بسط نگارد.

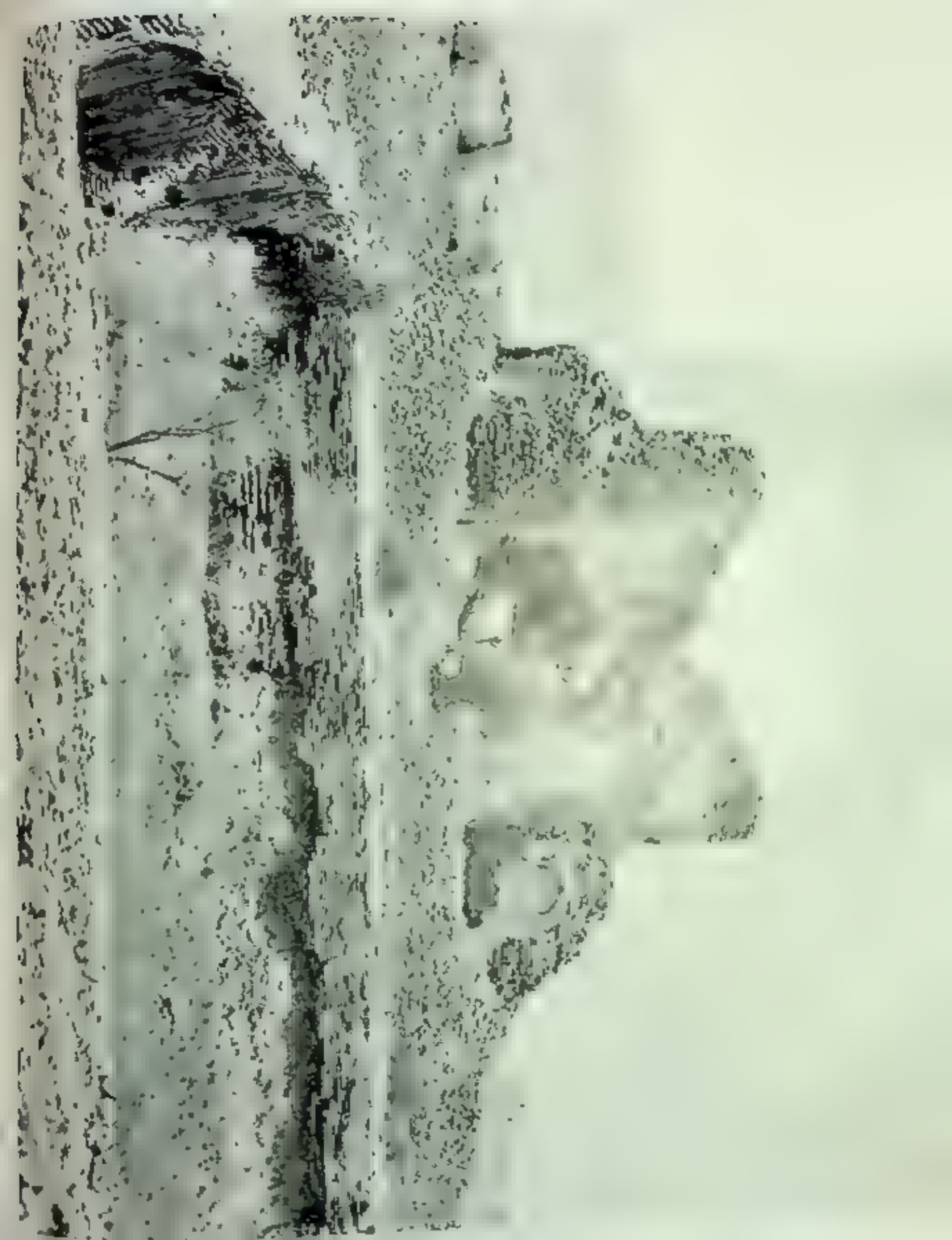
کند در آب حیوان غسل بالفرص
زلال خضرش اول در گلو شد
ز شادابی طبع ریشه دواند
مگر در وصف او بندم رساله
که شادایش را راهی ست در ظرف
که سازد ضیق طبعان را مفتوح
که سازد مستمع را انبساطی

مغن در وصف شادابیء این ارض
لبی را گر هوای وصف او شد
براه وصفش از گامی برانند
سیاهی باید از چشم غزاله
شود پیخود گهی توصیف او حرف
بیا مانی از آن راج مفرج
بخوان مطرب خزلهای نشاطی

مهران

سید علی شیرازیء جو مقبرو

(۱)

موسم عشرت رسیده می گساران را صلا
سبزه ها شاداب طبع فرح جوان را صلا
جوش درو طبع بهار آمد هزاران را صلا
منقبض طبعان قید خان و مانان را صلا
[۱۵۳] همچو "قانع" بر تعیش باده خواران را صلا

(۲)

لب تشنگی از حد شده جامی دوسه معتاد را
دست ترا مانند بر آبی بهجو امداد را
ریحان و سبزه را صلا عشق الهی خوش باد را
نه بود یقین خلد برین سر مردم آزاد را
"قانع" تمناها بود سر سیر "طغرل باد" را
هر چند اکنون از مدتها آبادی ظاهر ندارد، لکن در ایام بهاران همچو خلق آن جا
اقصای الغایت صورت می بندد، و الحق غریب روحی و عجیب فتوحی دارد، عبارات مستدرسه
ادبیه اش نور بار، و شکسته ریخته دیوارهای قلعه اش منبع الوار، در حرف "کلان کوت" اش
گوبند، و بی غایله ریب آن چنان که محسوس است در اعتلاش بر مائیر کوت ها حرفی نیست،
تالابهایی چندی اندر و اش بطراوت آب و سبزه خود غریب، نو گوئی خشت بزالش پنجه
خورشید را بجای کالبد بکار بردند، و سنگ تراشان اش تیره هلال را برای مشق نقش کبی
آزودند، گچ اش مصفا تر از طباشیر، و سفیداش از مانتاب بیش تنویر.

وقت تاؤ نوش آمد دو حیداران را صلا
اگر چون دست کربمان وقت ریزش گشته است
گن هرند رنگ باره کرد بر تن از نشاط
مشک از فرمی دهد از کام ریحانه های کوه
آبها هر رنگ باده سبزه ها اندر بهار

وقت است ساقی از کرم بحشی دل ناشاد را
خواهم زدل رنگ الم بزدائی ای کان کرم
ابر و هوا را مرچیا هیش و فرح را حبذا
همگام سهر دل گزین جای فراغت به ازین
نظارها شیدا بود دل را سر سودا بود
نر تنها دیده را آن جا سرور است
خورد نظاره را مزدور باشد
تجلی زار طسوز چشم بهینا
طراوت ویزیء ارضش بدان حد
مسرت بر مسرت فرش کردند
همیشه ساکن این ارض خاکی
کهی توصیف این ارض خورد لغز
دلی را کش بود در سر شهر او
نه دارد هوش این جا تاب تقریر

که دلها را درو طرئه حضور است
جنون در پیخودی معذور باشد
کند کسب فرح زو چرخ مینا
که شخص شوق آن جا می کشد قد
میس طرحش بر رنگ عرش کردند
زند حد طعنه بر جثت بیاکی
زبان در کام گردد پیسته سان مغز
بهر خضر سنجد بسک دم او
که باشد سبزه اش دامان دلگیر

نر تنها دیده را آن جا سرور است
خورد نظاره را مزدور باشد
تجلی زار طسوز چشم بهینا
طراوت ویزیء ارضش بدان حد
مسرت بر مسرت فرش کردند
همیشه ساکن این ارض خاکی
کهی توصیف این ارض خورد لغز
دلی را کش بود در سر شهر او
نه دارد هوش این جا تاب تقریر

سبعان الله آن را که در خرابی چنین حال، حق آبادی چه مثال داشته باشد، هرگاه
کسی درو ها می دهد، هوش را اول بیرون دو جا می دهد، هر سنگش را آب عقیق بجای
شراره چکان، و هر خشتش را شیر خشت بهامیت در جیب و دامان، بی باده این جا کیفیت
مهران

(۲۰۷)

۲- ۱۹۵۶ ع

سرور دست دهد، و جز لوا سر و برگ عشرت این جا میسر گردد، سیزان کاف خوبی، و مله‌ها ریحان محبوبی، علی‌الرسم تفنن شبها بیرون قلم در موضوع «میں» (۹) فرماید، و روزها بقانون کلکشت اندرون قلم در حیزه زارها بساط عشرت گسترده، و هر گاه کسی بر بُرج و باره اش هرج کند، چرخ احضر کهین پایه نردبانش بود، و حورشید حاور کنجشک پست ترین آشپاش باشد، ماشاءالله چه جایی با صفا است، تا نظر راه رود جز آب و سبزه مری نس، و بدون گل افشالی روح و سرور تماشایی را معاینه هست، جیل او را در شعاب غریب راههاست، و عجیب ماوانها، از درختان زمره بار و عیون فرحت کارش چه شرح رود، که مژه پشادانی نظاره حیزه های خودرو سبزه کنار حیوان بود، و السان انعی مشاهده عیون کوثر نمولش هر مرتبه رضوان، علی‌الخصوص تالاب «اکهور» پانی کوه طبرک شمال آن قلم والا شکوه است، که تعمیر کارهایی معیش را آب گوهر و رنگ گل بجای آمک و سارو است، و صفائی ماء معیش را چشمه مهر و ماه عرق گداز رشک هرج هدو.

که شیر حوی فرهادش بود ماین
و سوز حکمت العین را ست شرحی
میانش مردک با دیده پُر آب
مگر دل را میان قلب ماوی ست
سخن بی شبه قانون شفایست
همی بارد ز موجش نور بر نور
و آب گوهر خوش آب میراب
حبایش راست اندر کاسه حیوان
نسیر کوثرش آبسی ست در چو
گداز تالاب او میراب باشد
مهر حسیق را رخشان ستاره
بجام باده نابی است سرور
ملاحات را سرشت او ذخیره
نشسته بر سر تالاب در لای
ز روی مهر طاق و جفت باران
ورق گردان مهر و ساه از ناز
دبایند از کف خورشید و مه رنگ
زده بر تخته دلها دو سه خال
ز دست بار خود خوردند بازی
خرامان بهر صدر عاشقانه

چه گویم وصف آن تالاب شیرین
نهفته چشمه در وی بطرحی
[۱۴۰] تالاب چشمه این تالاب خوش تاب
میان چشمه چشمه حیرت افزاست
سری را که بوصفش آشناست
قلم غوطه خورد در عیون کافور
زبان در شرح خوش رنگی این آب
نظر عظم قرائش باغ رضوان
وزد بادی کزین تالاب هر شو
بنام اینزد عجب تالاب باشد
لشسته محوب رویان بر کناره
یکی چون ماه اندر کسوت نور
یکی بر سر عیبری رنگ چیره
«کنجی بهیته» سیزان خرد ناز
همگی خوش آن خورشید مازان
سوی دلبران «کنجفه باز»
بطرفی جمعی «چو پر» خوش آهنگ
نزد مهر جمعی فارغ الیال
گروهی صرف «شطرنج» مجازی
دو دای جامه دو بر دلیری چند

ز "ملل" مو یکی را نیمه تنگی
 گروهی سپریان لایبالی
 خریدار متاع دیدن حسن اند
 یکی را دست در دوش صراحی
 یکی در نشاء سرشار و مدهوش
 یکی در جام عکس دوست داده
 یکی را نیمه بر لب صورتی
 درین غم خانه عشرت را چنین جا
 بها ساقی بده آن جام سرشار
 یا سالی بده آن بادیه صاف
 سهر ده می که مخموری ز حد شد
 بهیا ای چشم مخمور مرا آب
 نیم زاهد که در خشکی میرم
 غلام ساقی کوثر منم من
 باشکست ذوقیان دین دلدار
 بهوی رفته از خوابشان مستی
 بذوق وصل مهجوران پیخود
 بداخ کهنه دردان غم دوست
 بلب خشکی مخموران هجرت
 ببتابی دلهای رسیده
 بشکر خندی پیخواره چند
 هیون عمر باشد برقز مهیز
 منگی گوش ربط را بده تاب
 به آهنگی که زو منصور شد مست
 در آن پرده که موسی گفت "ارئی"
 درین جا نطقها را نیست قایی

بنف: دلبرها شوخ و شنگی
 بدلیچی بونگی شعر حالی
 طیان در نار شولی همچو اسپند
 بحال خوابش سرمست فلاحی
 یکی با دلبری دست اندر آغوش
 یکی در پیخودی جامه دریده
 دمد از بند بندش صوت باهی
 بقین نه بود سراغ چشم بینا
 که هوش از سر همی نازد یک بار
 که رضوانش بود در غلذ وصفات
 نفس دو کام "حبیل" میغن بستد شد
 خدا را یک دمی دریاب دریاب
 می از روز ازل آمد خمیرم
 ز نار حبیب او انگر منم من
 به آه شوقیان جلوه بار
 بهوش خاطر انگاران هستی
 بشوق چشم بهموران پیخود
 بسوز سینه و پشان هر دوست
 بدل ونجی مخموران کثرت
 بخوش رنگی غمهای چتکیده
 بخوش حرفی اعلی بار چون قند
 خدا را یک دو جامی بر لب ویز
 که نیمه خوش بود در عالم آب
 بنام دوست در انقاس کو هست
 لب را در حقیقت صاف معنی
 بهیا ساقی بده جام شرابی

چون از گلگشت بهار "طغرلباد" چمن چمن فرحت دست داد
 پای دل بوصف مجمع "سلا داود درس" مایل پای هوش
 درین راه نه لغزاد و خار کوتاهی در دامن آرزو مخلاد

یا ای دل اگر داری سر میر
 که گرد زده بود صد میر کشمیر
 فکر را پویه در روز بهشت است
 [۱۵۵] که خاک او ملاح را برشت است

بدنه ساقی یگان حامی میء ناب که هر سوئیست مریء عالم آب
منگنی راه نیشاپور عشق است نوئی زن که در سر شور عشق است

در سوم باران، که ایام مهر باران، و آوان غرزدانی خاطر حزینان است. بالای زمین طغریاد بسافت دوسه گزوه بر درگاه وارسته ماسویا، یگانه ملک تفرید، پاکباز کشور تجرید، هلا داود دروس مجمعی رنگین لکین دست، مجموعههای هوش فریب، حسن القادسی باید. و چون در آن زمین دلشین دوسه روز اقامت، و سر سایه ندارد، هر گروهی در خیمه و چادری بزم عشرت و صحبت سرت گرم می دارند. طرفه حالی آنجا مرئی و غریب رنگی مشاهده. اگر فراش سحاب خیمه ابری رنگ خویش بطنابهایی تسلس و استاده های هوا آنجا بر پا دارد، بر لگ چرکین چادری از سرخوشان آن مجمع می رسد، و اگر خیمه دوز ملک از اطلالی خود بطناب کهکشان مسلسل نقاط خرگاهی افراشد، یک چمن سرسری میانشان آن سرت گاه توانان می گردد. شامباده شام گردد رنگ قلندریء سیارالشی، و سائبان سحاب غبار بر هوا بست «تنکوتی» گداهانش، مقرلاط لاجوردی رنگ سپهر را آنجا اعتباری می بود، و مشجر زوہاف مهر را در آن زمین وقاری می باشد. جلوه ماهتاب گرم افشاندن «چاندلیها»، و رعد آفتاب غلغل خار و شک سوزنیها. قالیچه بوجی زرد تار شمشان خورشید با الدار صدر لشیانش و آدمچه سیر باف انوار ماه صرف گذرگاه صنف لعال گر بنالشی. لعل سبز رنگ ابر دستمال هواداران هر خرگاه، و جاجیر سرخ شفق، فرش مستراح شب پاسداران هر بارگاه، مشعلچی ساه را در آن شب ها، از کلف قبل در پیل، سگر انکار روشنائی هائی آن معانی خدشی را شایان شود، ششامی مهر را کافور سفیده شمش در زلیل، بوکه از و کار دست بست نمایان گردد.

تعالی اللہ عجائب دستگاہی شکوہی رشک چشم مهر و ماهی
نظر را دیدنش سودای شاهی درین جا مردمک را کج کلاهی
بهر سو خیمهای عرش فرما تو گوئی در هوا ابر مطرا

صیغ گردون حیران رنگ آمیزی فروش الوانش، و نقاش بهار واده های بوللمولی نکات زمین عشرت گزینانش، در هر خیمه خیل خیل نازنینان، اورنگ آرای کشور خوبی، و در جمله خرگاه ها، جوق جوق یوسف طلعتان عزیز مصر محبوبی. کثرت خلق و هجوم خیمها بدون غایت رسد، که مثال اردوئی عظیم در آئینه دیده ها مطیع شود. از هر جهت ترتیبی دکاکین، و دورسته اسواق حسن تزئین، نظرها لغزش معنی می خورد، و دلها متاع غریبی بطوع می خورد. صرافانش بغرور فنا مالک دینار را در مرتبه بظلمت سجد، و بشماره تودهائی بیس و رویه واقف سفید و سیاه عالمند. قبولی ببرگ و ساز

مرح روی در مجرانی سیران آمده جان سیاری، و چون تب دل با..... [۱۰۶] *

است. بتقاضای رطوبت هوا، و سرخوشی طبع احسا، مضمون دل مینا پرلگ عشرت (۲)
 کند. و مراد خاطر بر جام بلورین آب رنگین جلوه تمسین باید. مینوها را دل پر خالی،
 و باران را مدعایش هتوبه و حالی. *

بهوشا نوش جوشد راز عشرت	مفتی بر نوازد ساز عشرت
دل زهاد را دو نیمه سازد	بد زور آورد اعجاز عشرت
دهد جامی و مرغی هوش گیرد	قوی چنگال باشد باز عشرت
معننی آشنای راه و رسمش	صرم شوریده انداز عشرت
فراسوش دهد "فانس" ز آلام	روم قربان ادای ناز عشرت

ساقیان سیمین عذار، بر کف پیال، و مفتی ناعید کردار، در دست دنی چون حال.
 محبوبان ماه و گو، بر لب جام می، مطربان یارید خو سر گرم صدای لی، موزن مصراپ
 رفو ساز جاسد صد چاک دل، و زخمه رباب زنده کن سرخ لیر بسل، سرود هندي
 مرپان را حاد بر تن درد، و ترائد خسروی حجازیان را بندگی خرد. کلا لوتان خوش آهنگ،
 دست بر سردننگ، و قنوالان سر گرم لقمه یار جنب بند رنگ، میهای موسیقار
 مطربان زیر ویر که کوک کسد، آتش بتای مصور دست، دست بر هر زنی مقامات آشیان
 را آهنگ خوشی، و دف زنی اصول خوانان را از حلاجی گرم تر کوشی، کمانچه یک لیر رما
 سر گرم صد دلها، و رود بروالی لاله آب بر آتش جگر بر کال، بر کال، عطر البانی
 جادهای رنگین صدای هود، شام افروز جامه داؤد، چار تاره در شش جهت غلط انداز،
 و قالونچه قانون طرب را ساز.

ساقی همه را باده صافی بخشد در کار امل لذت وافی بخشد
 امروز درین بزم کف نغمه تراش از جمله غم و درد معافی بخشد
 تر اواییهای مستان باده عشرت، در هوا طبعان طراوت، لرح ایرای سوج نرلم در
 مفر روزگار طوفان مسوت.

صدای هوش فرسای ربابی	کند در معز تقوی پر خرابی
کند آهنگ بر ربط بر کسرانه	بمغز زاهدان بس شاخصه
ز موسیقار خیزد نغمه دوست	بود طیبور را سوز اندر پوست
ندرو نغمه تا سازد هری وا	زد آتش آشیان بلبلان را
پاکوبی و قاصان مهوش	فتد مر هوش را نعل اندر آتش

* حتی اصل مسودی چون چار ستون صایع ثی وبل آهن.

دوین جا گوشه نغمه آشنایان و داغ سینه می باشد گل افشان
چه گویم وصف آن زیبا نشین بهار بخودی ها را ست گلشن

در این روزها که نوروز خرمی عبارت از آن باشد، تکلفات شاهان در کشیدن
خوان الوان بکار است. و رنگبهرانی نمایان در ماکولات و مشروبات سراوار. سفره چمن
لذت را آن چه در حوصله گنجد، بکفایتش خود را دریغ نه دارد. و سیلابی حلاوت
را هر چه در کار اصل گوارا آید، بصلای آن اساک نورزد. استطوان بی مغز لعل [۱۰۱]
ساق عرش فرسوده راه طلب بوسه طلب بامش، چشمر ملک حیران سواد کاری فاش،
شمع ماه در آن روضه پیر ضیا بی نور، و نور مهر بصانته ارض در ترکی مجبور.

برنگ آموزیش نقاش صنعت کشوده بر رخ خود دست حیرت
بهرام کرد رنگ جبه گل صدف در دستش از منقار بلبل
ز تار شمشه مهرش مو قلم بست مگر کرده بر این درگاه تردست
بهر اشجار دیوارش شرر بار ز هر شاخش نهال خلد گلزار
طلای مهر را نه بود چنین تاب سفیدش آتش اندر جان سیماب
گلشن در رنگ سیرابی دیده که باشد بوی او در دل دویده
چنان نقاش او را بود تردست که آب و آتش اندر برگ گل بست
چو فکر نخل پیرایش سر داد بجای کلک طوطی بال و پرداد
کشیدی تا شبی شمع خوش تاب برنگش ریخت پروانه مرشک آب
لمودی حرف سوسن نیل مردم که در سوداش گردد عقلها گم
گرفته آب نیلوفر نه مشت بسودی لاجوردش تا بالگشت
شدی یاری ده او طبع سیراب همی مالید چون زنگار در آب
چو ابر مشق آن جا کف کشوده طلای مهر یکسر حل نموده
بحل کاری چو کردی دستش آهنگ زو گل سود جانی رنگ برسنگ
ز شجرف شفق پیر شد پیاله کشیدی تا یگان تصویر لاله
طراوت را چو نخل بارور بست بدش ز آب زمرود موج در دست
کشیدی گر بفرضا صورت ز داغ بسودی لاله یکسر نیل داغ
بآب لعل کلک او شده قر لوشنی تا گلی را آن تصویر
ز دیوار و درز این منبع نور همی تابید همیشه جلوه طور
بود در وصفش اینها جملگی کم که باشد جلوه گاه شاه عالم

اگر زاغ شب بر این کوه آشیان بندد، از طراوت باری های هوایش رنگ طوطی
یابد. و اگر میثای صبح درین جبل دمی پرواز کند، بنور باری صفایش کیسوت لوری

برگردد. طاؤسانش را محضر زردین کاری انوار ایزدی بر بال و پر بست، و کنگاش را بهار خوش رفتاری دو هرگاه وابست.

یگان مسجدی همقدور «مسجد اقصی» بر آن درگاه عرش ما است، که یک رکوع درو بهار سجود ملایک برابر، و هر اقامتش بنشست قدسیان بهره ور.

درو گر بسته کسی نیت بطاعت ملک را بهره او فرض است اطاعت

بود ز انوار نور ایزدی باغ پیشرو ساکنانش کعبه ما زاغ

بنای او بود با کعبه هر سنگ بود رنگش پرنگ عرش یک رنگ

همه ابوانش کوئی زردین خورشید را بر طاق نیان مالد، و شمع انوار معش حنران لدن را بال افشاده. ابروی محرابش هلال عید را بر شک لبخن در جگر زده، و گمان طافاش قوش قزح را بی بر احگر زده. ساق عرش یکین باه شیرش نرسد، و پای خطیب بر آن در ارتفاع از دوش فرقدین بگذرد. مودتش را بلال بنده اخلاص، و مکبرش را تسبیح ملائک و طبله اختصاص. وظیفه خوالاش سرزرق و طائف سما، و اعتکاف دارانش مشغول ذکر حسلان ملای اعالی. هر درش باب بیت الحرار، و هر دیوارش را راج انوار بهار.

صفا باردش دائم از سنگ فرش رسد نور موج حمیرش بهرش

فلک رعنش را رهین و غلام رسد بر سرش از ملائک سلام

ز سفش که با عرش هر پر شده رخ جملنه سیاره انور شده

بنام خدا نور را گمان او حضور ملک وقف بهمان او

عقب هر چار دیوار این مسجد سراپا الوار، نشیمنهای عالی، مشرف بر رومات حوالی، و باغات از دستبرد خزان خالی، و تالابهای سلو آب ز لالی که نسیم فردوس آن جا دهنده هوای در صبح است، و بهار جت عطسه آرزوی در بهار روی سواد قمار، شبهای ماهتاب تماشای قدرت ایزدی تمت تماثلیان، و بهار حکمت سرمدی تقدیر مآبران.

هوا کر شده نور است در شب مهتاب صفا تجلی طور است در شب مهتاب

بهشت تقدیر دل زاپران این درگاه که پژمخته حور است در شب مهتاب

خاک هوا بنسیم بهشت دوشا دوش فریب چشم شعور است در شب مهتاب

صفا صحن لطافت بهار هر مامن شعاع یزر حضور است در شب مهتاب

زبان «تالغ» مداح آستانه شاه عرق نشان [در] [نصیر] است در شب مهتاب

در آن نشیمنهای رفیع هر که شهای ماهتاب نشیند، تا نظر کار کند هر طرف پائین کوه، تالابهای آب خوش رنگ بید. کوئی موجه را از بر نور مهتاب لباس طاؤس نقرئی در بر است، و جابها را شمعان کلاه زرد بر سر. در دایره جلوه های زردین است، با افشان پروین. رنگ ماهتاب بر سر شوخان حباب دستار بست سفید سیمین کباده، و بر دیوانگان موج بهرین کتانی پاره پاره.

بهر سوئی روان آبی چو سحاب ساحل سبزه ها چه فرش منجباب

نظر پیمانه پیمای وحیق است ز عکس لاله اش رنگ عقیق است

صبح و شام تماشاگران، بر آن اماکن علیّه اسفل توانان، اضای حلد را بطائر نه
 متجند، تا بهوانی سیر کشیر چنان گرایند، هر طرف سبزهای سیر و غیر سیر رسک، رشک
 کارنامه «مالی» و «ارونگ» هر جانب ریختنهای خوش بو، خون ساز نداء آهوه، از اشجار تجلی
 زار «امثلها ثابت» و «فرعها فی الشاء» چه شرح دهد که زبان توصیف شادابی برگ
 برگ هر یک ریش دار، و بنان در تعریف سیرابی شاخها المودج کریم «نچری» این
 تحشیها الا نهاده، طوبی سایه پرورد هر شجر، و سدره بقیض طراوتهاش بارور.

درختان آزاد هر سو کنار ز انفاس قدسی همه بار دار
 کشیده قدآن همچو نخل بهشت ز کوثر روان آب شان را بکشت
 نهال مراد اند در زیب و فرح که دهقان قدرت مگو داد طرح
 سهی سرو از قامت شان خجیل رود ریشه شان پستان دل

هر آن سرخی که بر این اشجار آشیان سارد، همتا را بشنیدن سعادت نوازد، و هر آن
 جانوری که در سایه شان چرد، آهوان حرم را بهدگی خرد، باز سفیدسهر اگر نه طلبکار
 سایهش بودی، چرا سر خود را بر برگش مودی، و نوری یک رنگ ماه اگر نه هوائی
 دار چنین داشتی، چرا هر شب بجان کاشتی، طوطی سبز ابر طراوت آب داری شهرین درها
 رنگ سبز باله، و میای سرخ شفق بر رنگ های گلهاش بال یافت، بسی لایله زیب
 ارضی باین طراوت محسوس خرد نیست، و بی شائبه شک، زمینی بدین شادابی سری شخص
 معیل نه، موی لنگاهن را وادی این آن جاست، و عیسی نفسان را وعده گاه، غصه آن
 ماوا، نقاش بهار زری که در بوته گل بهیار آورده، همتا را بهدیب هر برگ برگ شجر
 بهکار آورده، زمین از عکس سیرابی سایه های هر درخت رشک سهر برین، و برگها را محور
 برگریز درختان افشان پروین، لیل سویدای دل این جا رنگ کرد، و آفتاب سردسک
 بر این ارض لون پذیرد، مرجان سرخی، عیون عشاق بر این آبها باله، و زرد سیرابی طبع
 درین مکان سبزی باید، الماس لنگاه را تاب این جا، و عقیق شفق را آب این جا، لعل گل
 از این زمین رنگ یاب، و کهربای رنگ روی طالبان دوست را بر این ارض آب،
 نغم نشاط را این جا نمود، و شجره اقتباس، قلوب را بر این خاک پاک کشود، نشین ماه
 را رنگ ازین جا ست و شبوی العبر را دانه درین زمین پیدا.

بنام ایزد عجائب ممانت این طراوت را همیشه معدن است این
 سخن گلزار در انداز رنگش بیاض سبزی و چشمت بهنگش
 زبان گلبرگ صفحه ارض پستان بوصفش نطق هم رنگ هزاران

هر چند بر این درگاه تریا جا، هر روز مجور خلق الله از حد احصای فزون،
 قاشا بخصوص شب جمعه هر هفته بتخصیص جمعه اول ماه، تماشای نیرنگی و هاب بیچون
 است، و هر سال بازدهم و دوازدهم ماه ربیع الاول غریب [۱۰۹] مجمعی رو می دهد،
 نیر حور طلعتان گندم رنگ بدلاء خال قریب آرام آدر سریان (۹)، و حوق پری رادان
 صوح و شنگ هوش رهای بنی نوع انسان، گروه ملیحان نمک دیده عالیت سیاران، و
 مجموعه سیزان گل چشم شکبای عاشقان.

ندام این زمین را چیست تاثیر
اگر مستحوم آن جا گام راند
بچشم سرخوشان هر پاره خاک
هواش می دهد خاصیت مل
ز منبل سبزه اش دارد افزون بو
جنگا مجمعی و مرجبا مرجعی که هوشها واء هوای او و دیده ها شیعه صفای او.

خامه شوق را بتوصیفش
صفحه گل موج رنگش است مسطر
تا بگلزار وصف او زد پئی
سخن اندر برند حقه نور
گر سر فکر وصف او دارد
سفر اندر دماغ سبز شود
در فکر از چه همچنان واز است
به که این جا عنان خامه کشر

پس که کلام اکثر فصحا در تعریف بهار کشمیر می باشد و وصف شش فصل
پنجاب هوش از دل می شد تعجب این که کسی را توصیف این کوه جنت شکوه که به
مرتب برآید از آن پیش بلب و والد و هیون فکر احدی در فصای خلل نمایی موصوف
برشگل این ارض ارم مثال که بهار روی زمین گری رنگش است شیرین خراسی که کرده
تماشای لیرنگ حقیقی و مجازی علی بنیو «قانع» بنیو آزی را مدتی هوای انشای چنین
سبز و تمای مسجور سال ناخن زن پرده دل بود لاله احمد که درین وقت برکت انفا
لدی «پیران مکی» شاهد این آرزو نقاب از رو بوجه احسن کشود اگر بهیوی که
برشعر مخلوقات است طبایع اولوالافهام آگه شود بو که فکر اصلاح بر روی کشد.

درین نامه که باشد دفتر گل ورق گلین زبان ستار بلبل
بفکر رنگ و بوی حرف حرفش چو غنچه خون دل گردیده صرغش
تماشا ای بود معذور حیرت که در آئینه دارد عکس صنعت

تاریخ

بافت چون اختتام این نسخه که بود در صفا ارم منزل
سال وی گفت بلبل الهام
بوستان بهار تراز دل

۴ ۷ ۱ ۱ هـ

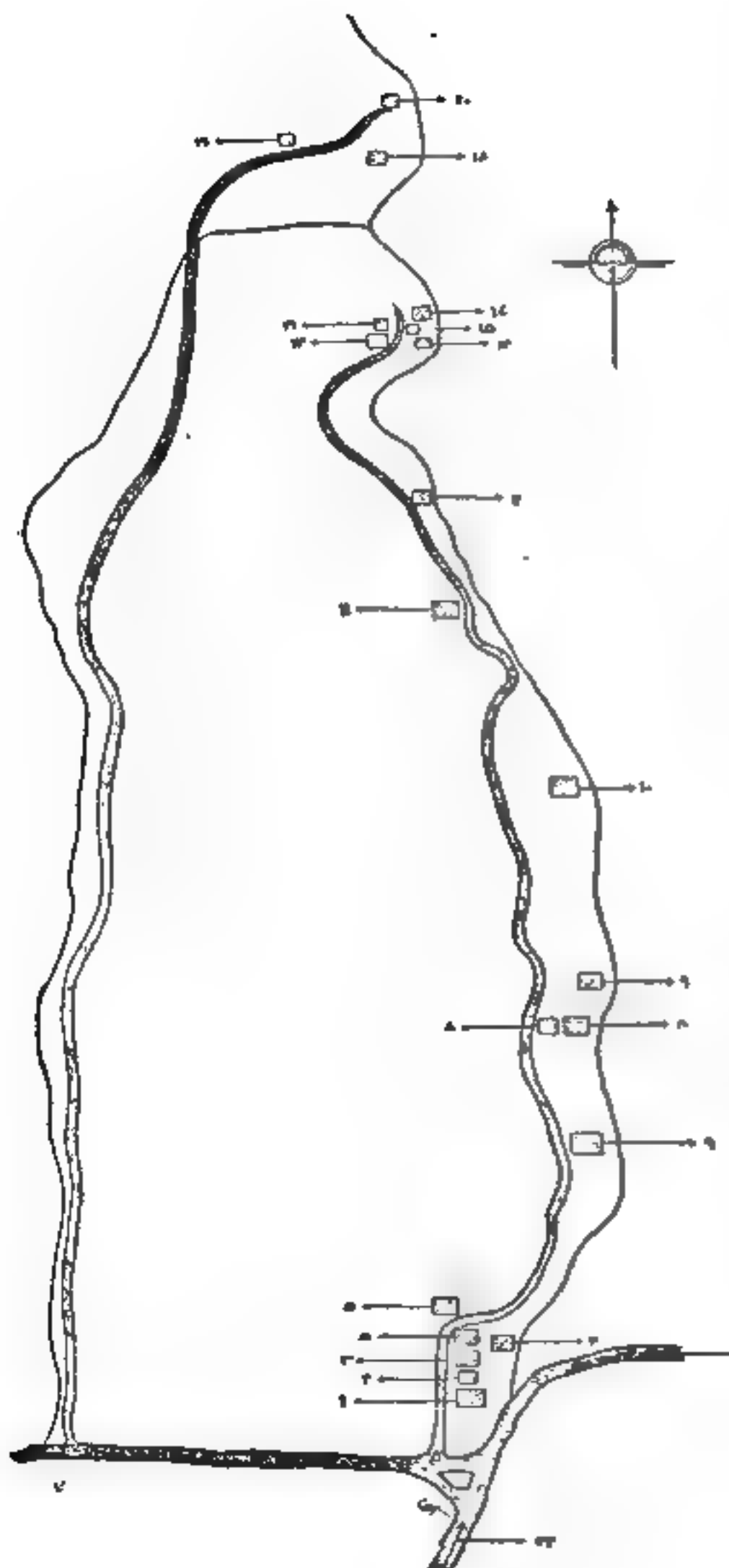
نوت: حواشی ابتدای برچی و شایع حکا وینا.

۱. جاني بيگ جو مقبرو
۲. طغرل بيگ جو مقبرو
۳. باقي بيگ جو مقبرو
۴. جان بابا جو مقبرو
۵. شرفا خان جو مقبرو
۶. سلطان ابراهيم ۽ امير سلطان محمد جا مقبرا

۷. شاه عبد الله صاحب

جي مزار

۸. محمد باقي ۽ جو مقبرو
۹. عيسيٰ خان اول جو مقبرو
۱۰. شيخ جيئي جو مقبرو
۱۱. گاؤس لطايف جو مقبرو
۱۲. مير سلیمان جو مقبرو
۱۳. چار مبارڪ خان جو مقبرو
۱۴. چار سڪندر شاه جو مقبرو
۱۵. تاج الدين ملڪ جو مقبرو
۱۶. فتح خان جي همشير جو مقبرو
۱۷. چار نظام الدين جو مقبرو
۱۸. سيد علي شيرازي جو مقبرو
۱۹. شاه مراد جو مقبرو
۲۰. شيخ عيسيٰ لنگوٽي جو مقبرو
۲۱. عيسيٰ خان ثاني جو مقبرو
۲۲. جنگامي کان ايندو رستو
۲۳. مڪراچي کان ايندو رستو
۲۴. ٺٽي کان ايندو رستو

مهران جا موتي

- علم وارو ماڻهو جڏهن پاڻ کي "پوهيل" سمجهندو آهي، تڏهن ائين پائيدو آهي ته ان پوهيل "جانورن" وانگر آهن؛ انهيءَ ڪري تڪبر مٿي غالب پئجي ويندو آهي - تڪبر جي غالب هجڻ جي نشاني هيءَ آهي، جو متڪبر علم وارو عيول مان خذست، ادب، مان ۽ وڌائيءَ ملڻ جي اسيد رکندو آهي؛ پوءِ جيڪڏهن عيول سندس اها آس پوري نه ڪندو آهي، ته پنهنجي دل ۾ عجب ڪائونڊو آهي. اهڙو خود پرست شخص رڳو ڪنهن جي گهر دعوت کائڻ ويندو آهي، ته به سمجهندو آهي ته ان تي ٿورو ٿو ڪري! - امار غرالي

- سائنس جي طرز عمل تي جڏهن اسين نظر وجهون ٿا، تڏهن معلوم ٿئي ٿو ته هن پنهنجي اصولن کي مڃائڻ لاءِ ڪڏهن به حڪومتي طاقت کان ڪم نه ورتو آهي؛ هن ڪڏهن به اها ڪوشش نه ڪئي آهي، ته ڪنهن به شخص کي سندس عقيدن سبب سندس بدلي حلق کان محروم رکي؛ هن پنهنجي خيالات کي مڃائڻ يا پنهنجن اصولن جي اشاعت ڪرڻ لاءِ ڪڏهن به ڪنهن شخص کي روحاني يا جسماني عذاب ۾ مبتلا نه ڪيو آهي. - ڊاڪٽر ڊريپر - جيڪڏهن مون کي بهشت ۾ ڪٿائين پڙهڻ جي منع هجي، ته مان جيڪر اهو قبول نه ڪريان؛ پر مون کي اهڙو دوزخ آجيو وڃي، جنهن ۾ ڪٿائين ملڻ ۽ پڙهڻ جي مڪمل آزادي هجي، ته جيڪر مان اهو خوشيءَ سان قبول ڪريان - ڇاڪاڻ ته ڪٿائين ۾ اها طاقت آهي جو دوزخ کي به بهشت بڻائي سگهن ٿا. - تلس

- جو شخص صاف دل آهي، سو پنهنجي ٻارن جي طاقت ۽ محبت سبب پنهنجو هڪ ٻئي اڳيان ٿو ٽوڙي، ۽ سستيءَ کان پري رهي ٿو؛ هو اسير هجي، هارل هجي، هاري هجي، خواه ڪاروباري هجي - مطلب ته هو ڪنهن به حيثيت ۾ سوجاڻيءَ جو فرد هجي - هر حالت ۾ صرف پاڻ تي ئي ڀروسو ٿو رکي - ٻئي ڪنهن تي به آڌار ٿو رکي. اهڙي طريقي آهي، جنهن سان زلدي گذارڻ مان، اهڙي ليڪ شخص جي ليڪنامي چوڌاري ڳاڻڻ ۾ ايندي آهي. - گوتم ٻڌ

- ڪيترائي شخص آهن، جي مسجدون، مدرسا ۽ خانقاهون اڏائين ٿا، ۽ سمجهن ٿا ته هي ثواب جو ڪم آهي - حالانڪ جنهن آندليءَ مان اهي اڏائين ٿا، سا بلڪل ناجائز طريقن سان گڏ مڪمل هوندي آهي؛ پر جي جائز هجي ڪٿي، ته به هنن جو اصل مقصد مشهوري ۽ ناموري آهي؛ سندن ئي شهر ۾ ڪيترا محتاج هوندا آهن، جن جي مدد ڪرڻ - مجد بنائڻ کان وڌيڪ ثواب واري آهي، پر انهيءَ جي مقابلي ۾ اڏائڻ کي فقط هن ڪري ترجيح ڏين ٿا، جو

انهن اڏاوتن جي شهرت تمام گهڻو هلي ٿي، ۽ ممڪين جي مدد جي شهرت پاڻ تڪراري ٿي ڪانڌ ٿي، پر جي عالم ٿي ٿي، ته تمام ٿورو وقت هلي ٿي. - غزالي

- جڏهن مذهب ڪنهن هڪڙيءَ جماعت يا مخصوص قوم جو اجتماعي دين بڻجي وڃي، ۽ انهيءَ ۾ پاڻ کي بدلڻ ۽ ٻين کي بدلائڻ جو جنون يا انقلابي جذبو ٿڌو ٿي وڃي، ان وقت مذهب جي هٿ ۾ اقتدار جي واڳ ڏيڻ دراصل قوم جي رجعت پسند طبعي کي حڪومت سونپڻ آهي ۽ رجعت پسند طبعي جي حڪومت. ۽ وري جڏهن هوءَ مذهب جو نالو وٺندڙ هجي. - خدا شال من جي شر کان هر قوم کي امن ۾ رکي! - شاه ولي الله - زندگيءَ جو ٿورو اهو آهي ته ماڻهو هڪ عقيدو رکي، ۽ ان کي عملي دنيا ۾ مادي ڏيکڻ ڏيڻ لاءِ لڳو لڳ جهاد ڪندو رهي، انسان پنهنجي پاڻ سان جهاد ڪري، پنهنجي خاندان وارن سان جهاد ڪري، پنهنجي معاشري سان جهاد ڪري، دسمن ۽ رواج جي خلاف جهاد ڪري، قوم جيڪڏهن سندس عقيدو جي راه ۾ رڳو ڪم ٿئي، ته ان سان جهاد ڪري، ۽ جيڪڏهن هو ڏسي ته سڄي دنيا سندس عقيدو موجب غلط ڪار آهي، ته هو ان جي خلاف به جهاد ڪري! - مولانا عبيدالله سنڌي

- غصي ۾ ڪالهه اهل هڪ لفظ به سڀ کان تڪي تلوار آهي؛ لالچ سڀ کان خوفناڪ زهر آهي؛ حرص و هوس سڀ کان تيز باهه آهي؛ جهالت سڀ کان وڌيڪ اولهه آهي؛ سڀ کان خوفناڪ چور آهن خراب خيال؛ سڀ کان دردناڪ بيماري آهي دل جي پلٽي؛ سڀ کان تيز بيمار آهي نفرت؛ سڀ کان وڌيڪ نقصان پهتو اهو شخص آهي، جو ٻين کي فائدي پهچائڻ بنا پاڻ کي فائدو رسائي ٿو؛ سڀ کان منهنجو حڪيم آهي پرور؛ سڀ کان وڌيڪ فائدي ۾ اهو رهي ٿو، جو ٻين کي ڏئي ٿو؛ ۽ سڀ کان قيمتي خزانو آهي نه ڪي. - گوتم ٻڌ - دنيا ۾ جوڪي به ڪناهه ٿين ٿا، ڏوهه ٿين ٿا، خرابيون ٿين ٿيون. - انهن سڀني لاءِ جوابدار سرمايه دار طبقو آهي، جيڪو انهي ڪمائن لاءِ پنهنجي نائي جي زور سان اهڙين ڳالهين کي همٿائي ٿو؛ سرمايه دار طبقو ۽ سامراجي سرڪاريون، ڌارين ملڪن جي سرڪارين کي پيسا قرضي ڏين ٿيون، جتن اهي سندن ٽاهيل هٿيار خريد ڪري سگهن، ۽ اهڙيءَ ريت سرمايه دار جنگ کي ويجهو آڻين ٿا، ۽ جنگ ڪري ٿين جا اڪهه وڌائي ڪرا ٿين ڪمائن ٿا؛ نائي جي زور سان مزدورن کان جنگي هٿيار ٺهرائي، انهن سان ئي کين ختم ڪيو وڃي ٿو. - وڪن

- شاعرن جي سڀ کان سٺين تصنيفن ۾ هڪ بلند سماجي پيغام هوندو آهي؛ مستقل عظمت وارا گيت اهي آهن، جي اهڙن جذبات جا مظهر هوندا آهن؛ شاعر جو تجربو جيترو وسيع ۽ گهرو هوندو، سندس گيتن جي اهميت اوترو ئي زياده هوندي. ماضيءَ جي عظيم شاعرن جي تصنيفن ۾ امن جذبن جي دولت، حقيقت ۾ گهري نظر، ماڻهن جي زندگيءَ جي احوال واقعن جي تصوير ۽ وقت جي تيز سوجھ بوجھ ڏسون ٿا.

اڄ مون کي ان کان وڌيڪ يقيني سچائي پي ڪا به ڏيڻ ۾ ٿئي اچي ته هڪنهن سماجي ٻيڙي کان سواءِ، سماجي مٿسڻ کي ڇيڙڻ پيا، ڪنهن به نظر جي تخليق ممڪن ناهي...“
آڻ ٻنهي ديس جي عوام مان ڪلهو ڪلهي ۾ ڏيکائي هاڻ جي اهم ضرورت محسوس ڪريان ٿو. - سرزا ترسون زاده

- انسان جي وڏي ۾ وڏي ملڪيت آهي زندگي، جا کيس فقط هڪ دفعو ملڻ لاءِ مقرر آهي، هن کي اها ائين گذارڻ گهرجي، جئن ڪنهن به خود غرضي کان سواءِ ٻين جو دک محسوس ڪري، بزدلا ۾ خيس ماضي کان نه ڪٽي، ۽ مرڻ مهل نعر سان چئي سگهي ته:

”منهنجي سڄي زندگي ۽ طاقت انسان ذات جي آزاديءَ جي جدوجهدءَ جهڙي عظيم ۽ اعليٰ ڪارج لاءِ ئي وقف ٿيل هئي.“ - لينن

- آزاد قوم هميشه قوميت جي نڪر کان آجي رهندي آهي، جئن تندرست انسان هڏين ۽ پنهنجي جسم جي گهڻيءَ ۾ نه هوندو آهي؛ پر جيڪڏهن هڪ دفعو ڪاٺس اها وٽ ڪسي وڃي، ته کيس نيسين ڪجهه به نه اچندو، جيئن ان کي وري هڪ نه هڪڙو آهي؛ ۽ جيئن سندس (آزاد قوميت) جي طلب پوري نه ٿي آهي، تيئن هوءَ ڪنهن به واعظ، مصلح، يا مفڪر کي ٻڌڻ واري ئي ناهي؛ هوءَ سواءِ اتحاد ۽ آزاد قوميت جي نصب العين لاءِ لوڻ جي ٻئي ڪنهن به اهم ڪاروبار ڏانهن توجهه نه ڪندي آ. - برلارڊ شا

- جو شخص ڪنهن لاءِ انسان جي ڪلا ٿو ڪري، يا هن کي منهن مقابل گهٽ وڌ ڳالهائي ٿو، يا گاريون ٿو ڏئي، سو شخص الهيءَ ماڻهوءَ والڪر آهي، جو منهن مٿي ڪري آسمان ڏانهن ٽڪون اڇلي ٿو؛ انهن ٽڪن ڪري آسمان ته لاهڪ ٿو ٿئي، اٽلو ٽڪون سندس منهن تي پئجي، کيس ئي پليٽ هڪن ٿيون. - گوئر ٻڌ

- انساني فطرت ڪجهه اهڙي قسم جي لاهل ئي معلوم ٿئي، جو هوءَ هڪڙيءَ حد تائين ته ظلم ۽ زيادتيءَ کي برداشت ڪري سگهي ٿي، مگر جڏهن ظلم ۽ زيادتي حد کان اڪري اوڻجي، تڏهن وري بزدل کان بزدل ۾ به ڦير جهڙيون صفون پيدا ٿي وڃن ٿيون؛ لومڙي به بگهو پئجي وڃي ٿي، ۽ ليڪ ظلم کان نجات حاصل ڪرڻ جو رستو ڳولي ٿي وٺي. - جمال الدين افغاني

- عام طرح ڏاڍو ويو آهي ته پيءُ پٽ کان ۽ پٽ پيءُ کان، جنن ٻن ڌار رهڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، ڇاڪاڻ ته هو آهستي آهستي هڪ ٻئي کي ٽپا ۽ وڌا، زبردست ۽ بالادست، حاڪم ۽ محڪوم سمجهڻ لڳن ٿا؛ پر سمجهدار پيءُ اهو آهي، جو پنهنجي پٽ کي پنهنجو ”ساٿي“ بنائڻ جي ڪوشش ڪري. ”پٽ“ کي ”دوست“ ۽ ”ساٿي“ بنائڻ مان پيءُ خواهه پٽ ٻنهي زندگيءَ مان هڪ ٽئين قسم جو لطف حاصل ڪري سگهن ٿا. پٽن کي ملو پٽن جو سڀ کان سٺو رستو اهو آهي، ته هنن کي ”دوست“ بنائجي ۽ پاڻ کي سندن دوستيءَ جو لائق. - سردار گورپنڌي سنگھ

ادبي خط

۱

شيخ "راز"

- محترم عزيز، سلامت! ٽين سال جو "مهراڻ"، ڪراچيءَ ۾ اوهان هٿيون هٿ عابت ڪيو. مون هن رسالي ۾، ستر جمال اهڙي ۽ اوهان جو، مختصر انساني جي فن جي متعلق، خطن جي صورت ۾، هڪ معلوماتي بحث پڙهيو. ڏاڍي سمرت حاصل ٿي. اهو هڪ اهڙو موضوع آهي، جنهن جي هن وقت اسان جي سرزمين کي گهڻي ضرورت آهي؛ ۽ اهڙا خطي رسالي جي زينت وڌائي، پڙهندڙ جي شعور کي وڌيڪ اهاري، سمجهڻ ۽ سوچڻ جو موٽار ڏين ٿا. منهنجي خيال موجب، انساني جي فن لطيف جي رفتار، جيڪڏهن انهيءَ لمبائي جاري رکي وئي، جيڪا گذريل چند سالن کان عمل ۾ آئي آهي، ته "بقينا" مختصر انسان، اسان جي جذبات ۽ احساسات جي صحيح عڪاسي ۽ ترجماني ڪرڻ لاءِ، هڪ ڪار آمد ذريعو ثابت ٿيندو، جنهن جي اهميت کي اسان جي ملڪ جو ڪوبه طبقو، نظر انداز ڪري نه سگهندو.

برادر عزيز، مون کي ته مختصر انساني جي فني قدرن ۽ تقاضائن تي لکڻو آهي، ڇو هن کان اڳ اوهان جو موضوع بحث ٿيو آهي؛ پر ائين ٻڌائڻ بيجا نه ٿيندو ته هن فن جي لوازمات تي سوچڻ، ۽ منجهس ٽين طرز کي ڪار فرما ڪرڻ، اسان وٽ ڪڏهن شروع ٿيو، ۽ ڪيئن شروع ٿيو. تقريباً ۱۳-۱۴ سال اڳ اوچتوئي اوچتو، ڪراچيءَ ۾ چند اديبن جي انجمن تيار ٿي ويئي. ائين ڪٿي چئجي ته ڏينهنڪ ئي وئي. "اياز" ۽ مان ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ بي. اي پڙهندا هئاسون. "اياز" جو نالو انهيءَ ڪري اڻ ڪٽان، جو انهيءَ وکر مان "هو ۽ مان" بچيا آهيون، ۽ ٽيون "سوڀو گيانچندائي" آهي، جيڪو اهو ميدان ڇڏي ويو آهي. هن ڪم ۾ گوڙ بند "مالهي" پيش پيش هوندو هو. ادا، مون پنهنجي رلدگيءَ ۾ جهڙس ادب جو مريض ڪون ڏٺو آهي. هن جي خلوص ۽ ايمانداريءَ کي آفرين چوڻ کان سواءِ ڏهي ٿي سگهيس. انهيءَ انجمن - يعني "پروگريسو رائٽرس ايسوسيئشن" - جون هر آڇ تي شام جو ۱۰ بجي، باقاعدي ميٽنگون ٿيڻ لڳيون. اسان جا دوست رام پنچواڻي، گوڙ بند "مالهي"، سوڀو، "اياز"، لارائڻ "شلم"، سڳن آهوجا، ارڃن "عادل"، ستو درياڻي وغيره

انهيءَ ڪم کي لکجي ويا: ۽ مون انهيءَ وقت ’آزاد نظر‘ ۾ طبع آزمائي ڪرڻ شروع ڪئي. نارائڻ ’شيار‘ ’سانيت‘ لکڻ شروع ڪيا. اسان جا دوست ۽ استاد ملڪاڻي، مدارلڪاڻي، پنجواڻي ۽ منشاراڻي به انهيءَ مجلس ۾ شامل ٿيندا رهيا. انهيءَ مجلس جو طريقو ڪار به پنهنجي منگت وانگر هو.

جسب عالي، انهيءَ نموني سنڌي ادب جو نئون سولو شروع ٿيو، ۽ اسان جي ٻئي شعور نئون رخ اختيار ڪيو. ’ريڪٽالي ناول‘، ’پرهر ٿئي‘، ’لهرون‘، ’سپيد وحشي‘، ’اڳتي قدم‘ وغيره انهيءَ تحريڪ جون ڪڙيون آهن. ملڪ جي تفسير جي اعلان کان اڳتي انهيءَ خورد سال تحريڪ جو ئي وقت سوت ٿي ويو. وڃڻ وارا ويا هليا. آءٌ جهلندڙ ڪيترو آيل آديسن ۾ جي مصداق اسان به خاموشي اختيار ڪئي. ’اباز‘ پنهنجي وڪالت جي پيشي کي استوار ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويو، ۽ آءٌ به پنهنجي ٺاهندار سرڪاري عهدي ۾ مڱڻ ٿي ويس. ليڪن ’دور آيد دوست آيد‘ جي مصداق ’اباز‘ وري لکڻ شروع ڪيو: گهڻو لکيائين، ڪجهه نوان تجربا پيش ڪيائين، ۽ ڪامياب ٿيون ۽ منهنجي ڪلام جو مجموعو ’سارنگ‘ ڇپجي شايع ٿيو، ۽ ساڳئي وقت سنڌ جي نوجوانن ۾ پڻ چوڌاري هڪ نئون تحريڪ پيدا ٿيو.

ادا، اهو ضروري سمجهيم ته سنڌي نئين ادب — ڇهن جو مختصر السانو هڪ خاص حصو آهي — جي دور جي تاريخ جو تجزيو ڪري، پوءِ آءٌ پنهنجي موضوع تي اچان. تيار گهڻو اختيار ڪن ڪم ورتو اٿم، اميد ته طبيعت تي ٻار نه ٿيندو.

هونءَ ۾ اسان جو ملڪ آڪائين جي پيدا ڪرڻ لاءِ زرخيز ملڪ ثابت ٿيو آهي. فضا خوشگوار، ماحول سازگار، هر ڳوٺ، هر قصبي، هر شهر ۽ هر ڪچهريءَ ۾ عموماً رات جي وقت، آڪائين ۽ گجهاڙتن جو شغل، اڪل ۽ پریشان دماغن لاءِ تفریح ۽ تسڪين جو باعث بڻي رهيو آهي. آڪائين جو رواج نه فقط صوبي سنڌ ۾ رهيو آهي، پر هندو پاڪ جي هر صوبو جي هر ڪنهن صوبي ۾، لوڪ ڪهاڻين جو دور ڇڻ انساني زندگيءَ جي تقاضائن جو خاطر خواه نتيجو بڻي رهيو آهي. ساڳئي نموني يورپ ۾ اهڙين لوڪ آڪائين جو عام گهڻو ذخيره موجود آهي، ۽ انهن ڳالهين ۾ هڪ ٻئي جو نتيج ڪندا رهيا آهيون. اسان جي ملڪ جي لوڪ ڪهاڻين جي لمبي ڪهاڻي آهي: باقي آڪائيءَ جو رواج لکڻن ۾ پهرين جنگ عظيم وقت عمل ۾ آيو، جنهن کي ٺهلائڻ لاءِ اسان جي هر قوم سنڌي هندن خاص تحريڪ ورتي، جن جا مثال ’سنڌي ماحات سوسائٽي‘ ۽ ’پنجابي ڪميٽيءَ‘ جي رسالن مان، ۽ ’پارٽوسي‘ اخبار مان ملي سگهندا. ان کان پوءِ ’هندو ماحاتيه‘، ’رتن‘ ۽ ’منڌو‘ وغيره انهيءَ ڏس ۾ ڪافي ڪم ڪري چڪا آهن. ۱۹۱۰ ڌاري مسٽر چيمبل ۽ مسٽر لالچند نديڙيون آڪائيون لکي، سنڌ ۾ هڪ نئين تحريڪ جي شروعات ڪئي. تنهن کان پوءِ اردو ۽ هندي ڪهاڻين جا ترجما شايع ٿيندا رهيا، ۽ هن ميدان ۾ سنڌي ادب ۾ گهڻو مواد ترجمي جو آهي، ۽ گهڻو ڪري

پريمونته جي شروع دور، مدرشن، ٽئگور ۽ رٿير وغيره جي ڪهاڻين جا ترجما آهن، جي گهڻو ڪري محض ڪهاڻيون آهن، يا وري مختصر افساني جي ابتدائي مرحلي جون چيزون آهن. محترم عزيز، سنڌ ۾ مختصر افساني جي زلادڪي گذريل ۱۲-۱۳ سال کن آهي؛ ائين چوڻ بهتر ٿيندو ته ٻي جنگ عظيم کان پوءِ هڪدم انهيءَ فن جي اسان جي ملڪ ۾ شروعات ٿي، جيڪا حالتن پٽاندو لازمي ٿي پئي هئي. منهنجي خيال موجب اسان وٽ مختصر افساني جو فن، روسي ادب ۽ اردو ادب کان متاثر ٿيو آهي. اردو افسانوي فني لحاظ سان مغرب جي ادب جو نتيج ڪري چڪو آهي. انهيءَ نموني اسان جي مختصر افساني ۾ اهي سڀ فني لوازمات اچي وڃن ٿا، جن افسانوي ادب کي مقبول بنائي پاور-عروج تي پهچايو آهي. مختصر افساني ۾ ڪجهه بنيادي اصول، ڪجهه ضمني تحريڪون، ڪجهه فني پابنديون آهن، ۽ افسانوي ادب کي پنهنجو انوکو معيار به آهي. انهن سڀني کي نظر ۾ رکي افسانو تخليق ڪيو وڃي ٿو.

اوهان وٽ مختصر افساني جو بنياد ٻن اصولن تي قائم ڪري پيش ڪيو ويو آهي. اهي اصول ”ڪردار ۽ ماحول“ بڻايا ويا آهن. انهيءَ خيال سان آءٌ گهٽ متفق آهيان. منهنجو مطلب آهي ته اهي ٻئي اصول مختصر افساني ۾ بنيادي حيثيت ٿا رکن. اهي پنهنجي جاءِ تي ضرور ڪافي حيثيت رکن ٿا؛ لڳن ڀڳ بنيادي نه، پر ضمني.

ڪردار نگاريءَ جو جائزو وٺندي، سنڌي ادب ۾ ”شيدو ڏاڍيل“ وغيره ڇڻا مثال آهن. پر صحيح نموني جيڪڏهن انهن کي ڄاڻبو ته اها ڪردار نگاري، ڪنهن ٻئي نظريي جو مهارو وٺي اڳتي وڌي ٿي: ڪردار نگاري ڪنهن خاص نظريي ۽ حيات کي واضح ڪرڻ لاءِ هڪ ذريعو آهي؛ اهي هلندڙ گهمندڙ ڪردار، پڙهندڙ جي دماغ تي پنهنجي اهميت جو اثر ضرور وجهن ٿا، ۽ پڙهندڙ جي ذهن کي ڪافي حد تائين پاڻ ڏانهن متوجه ڪن ٿا. نه لفظ ايترو، پر هو پنهنجي خاص مرڪزي محور جي چوگرد ٿين ٿا، جنهنڪري کين نمايان حيثيت حاصل ٿئي ٿي.

ماحول جو ذڪر به، مختصر افساني جي فني لحاظ کان، ضمني طور پيش ڪيو وڃي ٿو. ماحول جو تفصيل گهٽ پر گهٽ بيان ڪيو وڃي، ڇاڪاڻ جو مختصر افساني ۾ انهيءَ جي گنجائش به ٿئي وڃي. وري آءٌ ساڳيو مٿيون خيال دهرايان ٿو ته جنهن به نظريي کي سامهون رکي، افساني جي تخليق ڪئي وڃي ٿي، اهو ئي افساني جو بنياد تسليم ڪيو وڃي ٿو، ۽ انهيءَ جي مهاري فضا ۽ ماحول کي بنايو وڃي ٿو. مختصر افساني جي اختصار کي خيال ۾ رکي، انهن ڳالهين کي چڱيءَ طرح سوچي سمجهي ڪم وٺڻو آهي. ماحول به ڪردار نگاريءَ وانگر پنهنجي مرڪزي محور جي چوگرد ٿيندو نظر ايندو، ۽ بنيادي ملحد جي عڪاسي ۽ ترجماني ڪندو رهندو.

مختصر انساني ۾ ٻلاٽ به هڪ لازمي جزو آهي، جنهن جي حيثيت به ذهني آهي؛
 ليڪن ٻين ذهني جزن کان وڌيڪ انساني ۾ اهم حصو ادا ڪري ٿو، ۽ سندس اهميت
 کي ڪڏهن به نظر انداز نٿو ڪري سگهجي. انهيءَ نموني مٿيان ٿيندڙ عناصر ڪڏهن به مختصر
 انساني جي مقصد ۽ نقطه نظر کي واضح ڪرڻ جا ضروري اسباب ۽ ذريعا نٿا آهن. آڪائيءَ
 جي ترتيب ٻلاٽ جي ذريعي ٿئي ٿي. ولد کي ۽ جو ڪو معمولي حادثو يا ڪا وقتي ڪميت
 هڪ ٻلاٽ جي صورت پيدا ڪري ٿي؛ ۽ اهو معمولي حادثو انساني ۾ هڪ غير معمولي
 حيثيت رکي ٿو، ڇاڪاڻ جو اهوئي تاثر، انسان نويس کي تحقيقي عمل لاءِ آماده ڪري ٿو.
 ٻلاٽ ۾ وحدت ۽ تسلسل هڪ ضروري خصوصيت آهي. مواد مختصر، اسباب مختصر، لفظ
 مختصر. تنهنڪري سلسلي ۾ وحدت جي ضرورت محسوس ڪئي وڃي ٿي، ۽ انهيءَ پابنديءَ جي
 حوالي ڪرڻ سان انساني کي سخت ضرب لڳي ٿي.

مون مٿي مرڪزي محور جو بار بار ذڪر ڪيو آهي. عزيز، اها ڪهڙي شيءِ آهي -
 انهيءَ جو مختصر ذڪر ڪريان ٿو. اهو مرڪز، خيال جي وحدت جي سهاري وجود ۾ اچي
 ٿو، ۽ انهيءَ ڪري تاثر ۾ وحدت پيدا ٿئي ٿي، ۽ انهن جو تسلسل نقطه نظر کي شروع
 کان وٺي آخر تائين نمايان ڪندو رهي ٿو. مون مٿي حادثي جو ذڪر ڪيو آهي؛ اهو
 واقعو يا اهڙي وقتي ڪميت، جيڪا فنڪار جي دماغ کي ڊگھي ڪري ڇڏي، هڪڙي اهڙي
 جوش پيدا ڪري، جو سندس احساس جاڳي پوي، سندس فني شعور بيدار ٿي پوي، ڪجهه
 درجي ۾ انهيءَ واقعي کي پنهنجي تخليق جو نقطه نظر سمجهي، ان کي بنياد تصور ڪري،
 ان جي لاءِ سوال ۽ مواد ڪٺو ڪري ان کي تيار ڪري، پر اهو سمورو وقت سندس نظر
 پنهنجي مرڪزي خيال ۾ رهي - هو اهو سياسي، معاشي، معاشرتي، جنسياتي وغيره ڪجهه
 به هجي، ۽ انهيءَ نموني پڙهندڙ کي پنهنجي لطيفي کان واقف ڪري، سندس دماغ ۾ اهو
 نظريو سمائي ڇڏي - ته انهيءَ کي ڪامياب انسانو چئي سگهجي ٿو.

انساني کي ڪامياب بنائڻ لاءِ، بيان ڪرڻ جو نمونو ۽ لفظن جي ساخت به اهم ۽ ضروري
 عنصر آهن، جن کي ”اسلوب بيان“ چئجي ٿو. هن جري کي مختصر انساني ۾ ممتاز حيثيت حاصل
 آهي، جنهن کي ڪنهن به قيمت تي نظر انداز نٿو ڪري سگهجي. - هو انهيءَ جي انسانو
 فقط دماغ جي ڌم پختو ٿي، دماغ ۾ ئي رهيو وڃي. هن مان ظاهر آهي ته انساني جو سارو
 دارو مدار طرز بيان تي آهي. نظريه حيات ڪجهه به هجي، مقصد ڪجهه به هجي، نقطه نظر ڪيئن
 به اهم ۽ خاص هجي، ٻلاٽ ڪيئن به دلچسپ يا دلڪدار هجي، اداڪاري ڪيئن به دلپند يا
 هولناڪ هجي، قصا ۽ ماحول ڪيئن به خوشگوار، فرحت بخش يا پر هيت هجي - پر جيڪڏهن انداز
 بيان جي ڪمي آهي، ته انساني جي فن کي سلجھ جو مرض ٿيو پوي. ائين چوڻو ٿئي، ڇاڪاڻ جو
 مختصر انسانو پاڻ سان گهٽ مواد، مختصر پيماني تي پيش ٿيل اداڪار ۽ هڪ محدود ماحول آهي
 اهو، ڪٿي به وسيل ۽ ڊيگهه جي گنجائش نٿي رهي، پر انهن سڀني محدود ۽ مختصر ذريعن
 جي باوجود، اسلوب بيان جي تشڪيل انساني ۾ هڪ وسعت پيدا ڪري سگهي ٿي.

محترم عزيز، مغربي ۽ مشرقي اديبن مٿين صورتن کي مختصر افساني جا اصول ڪري تسليم ڪيو آهي. ڪن ڪجهه رد و بدل ڪئي آهي، ليڪن انهيءَ جو روح مٿين اصولن جي اندر، ڪنهن نه ڪنهن نموني سمجهي وڃي ٿو. مٿين اصولن جي استيلازي حيثيت منهن ڪرڻ لاءِ ۽ منجهن ڪجهه اختلاف آهن. مون زير بحث مسئلو مختصر نموني پيش ڪيو آهي، مٿين خط جو خط وهي ۽ مضمون جو مضمون. هاڻ هڪڙي ڳالهه وسري ۽ پر - ته مٿين اختلافات جو رد عمل اهو ٿيو آهي، جو انصاف لکاري کي آزادي ملي وڃي آهي، ۽ هر ڪنهن پنهنجي طبيعت موافق پنهنجي نئين راهه ڳولي، پنهنجي افساني لاءِ اصول متعين ڪيا آهن. اها ترتيب اسان وٽ گهڻو ڪري اردو افساني جي تقليد آهي، ۽ اها روايت ڪيتري قدر مستحسن رهندي - انهيءَ لاءِ اوهان وڌيڪ سوچي سگهو ٿا.

مٿين مسئلي تي اڃا وڌيڪ روشني وجهڻ لاءِ ڪاٺي گنجائش آهي. هن خط جي پڙهڻ ۽ ختم ڪرڻ وقت، ڪيترائي سوال دماغ ۾ اڀري سگهن ٿا، ۽ عام راهه حاصل ڪرڻ لاءِ هڪڙو سوالنامو اهي سگهي ٿو.

هن کان پوءِ وقت مليو ته انشاءِ الله ”مهراڻ“ جي افسانن تي هڪ تنقيدي مقالو لکي، پنهنجي مٿين مضمون جي ڪميءَ کي پورو ڪندس.

۴

شيخ حفيظ

- پائو، ”مهراڻ“ جو پنجون پرچو مليو - پڙهيو.

”جاگت پتائي گهوٽ، سنڌي ٿي توکي سنڌي“ - جهولگاريندي پوري ٿاهي گهاري اٿو، واري ٿو وسري. گيت پڙهيو - ”ديپڪ“ دل ۽ اک لڳائي، نظر پڙهندي ”سوچن جي دؤر“ حال مان ڪڍي بيحال ڪري ڇڏيو. مضمونن ۾ ”رس پاء“ سان جيڪو رس مليو، تنهن ڇت ۽ اڇ به ڇڙون پئي ڏيون آهن؛ ۽ افسانن ۾ ”پشو پانا“ پڙهي، سڃا سارا ئي مهينا ويچار ڪندو رهيو آهيان.

ادا، ”مهراڻ“ جي پچين پرچي جي خصوصيت آهي ”جمال“ اهڙي جو خط - پيٽل حالتوڪي پائيءَ ۾ هن ٻار اهو ٿوڙا اڇلائي، چوليون چلڪائي ڇڏيون آهن. لکي ٿو: ”مون ”پشو پانا“، ”پلو دادا“ ۽ ”شيدو ڏاڍيل“ کان متاثر ٿي لکيو آهي.“ هي لفظ آهن انشاء جي ٿر، جي خالق جا منهنجي خيال ۾، ”مهراڻ“ ۾ هن وقت تائين جيڪي ۽ افسانا ڇپيا آهن، تن ۾ انشاء جو ٿر سڀ کان مٿو آهي - ائين ڪئي چوان ته گذريل ٻن ڇهن سالن ۾، سڌ

الله سنڌي زبان ۾ جيڪي به انساني لکيا ويا آهن، تن ۾ هيءَ بهترين آهي. پر تنهن هوندي به ”جمال“ اهڙو ”پلو دادا“ ۽ ”شيدو ڌاڙيل“ کان متاثر ٿو ٿئي، سو ڇو؟ اهو هڪ سوال آهي، جنهن جو جواب جيتوڻيڪ آءٌ پاڻ ڏيڻ جي ڪوشش ڪندس، پر تنهن هوندي به، توهان کي خواهه پاءُ جمال کي عرض ڪندس ته الهيءَ سوال جو جواب اوهان به سوچيو ۽ ڏيو.

سڀ کان پهرين ته اسان کي اهو ڄاڻڻ جيڪائين، ته آخر ”شاھ جي ٿر“ ۽ ”شيدو ڌاڙيل“ ۾ فرق ڪهڙو آهي؟ ڇو ته جيڪڏهن اسان الهيءَ فرق کي سمجهي سگهون، ته پوءِ اهو به سمجهي سگهنداسين ته اها ڪهڙي ڳالهه آهي، جيڪا ”شاھ جي ٿر“ جي خالق کي ”پشو پاشا“ لکڻ تي مجبور ڪري آي. منهنجي خيال ۾ ائين ڪرڻ لاءِ، بهتر اهو ٿيندو ته الهيءَ ڏس ۾، جمال جي منهنجي اعتراف کي آڏو رکي، اسان ”پلو دادا“ کان ”پشو پاشا“ تائين، سنڌي انساني جي ارتقا ڄاڻي وڃون.

پهرين پهرين ”اباز“ نادرِيءَ ”پلو دادا“ پيش ڪيو: مون کي ياد آهي ته ”اباز“ نادرِيءَ ”سنڌي ادبي سنگت“ ۾ انسانو پڙهڻ ويل، اهو اعتراف ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو ته اهو انسانو، اردوءَ جي مشهور ڪهاڻي ڪار ”منتو“ موحود جي انساني ”پلو دادا“ کان متاثر آي لکيو ويو آهي. سچ پچ ته جيتوڻيڪ ”اباز“ نادرِيءَ جو انسانو ”منتو“ جي مٿي بيان ڪيل انساني کان باڪل، مختلف هو پر تنهن هوندي به ان ۾ ”منوٿيت“ پئي جهلڪون ڏئي، ”پلو دادا“ ڪٿي به نه ڪو گھو ڪم ڪين ٿو ڪري؛ بس ڄاڻيڪيان مڪرائي ۽ هي ڪئين جي ڪنڊ ۾ ڇانڊ جو ڪوپ ويٺو ڇاڙهي. تصور ۾ ائين ٿو اچي، ڇن هڪ ٽياڳي ويٺو عمرخيام جي هڪ رباعي جهڙو لکاري، يا ويٺو چوي:

اسان تي الزام، آندا جيڪب ڇڻ ڄاڻ
جن جي روز جواب ۾، ڇرڪيا منهنجا چار-
الا ڪڏهن هار، رهندا منهنجي روح کي؟

گهر ڪونه، گهٽ ڪونه؛ لڏ ڪانه، مڏي ڪانه؛ تن تنها بار ويٺو وجهه واجهائي ته ڪونه پر هن ڪٽل جيڪب جو مالڀاڻ مٽي رکي، بار ڪيو اٿس، سو به هڪڙو ماسٽر. ڳالهين ڳالهين ۾ ماسٽر سان پنهنجي روح جا راز سليندو اچي. ڇڻ ڇو ٿو ٿو هجي: ”ڀلا را سائين! هي منهنجا احساس آهن آئيندي جي اين تائين پهچائي ڇڏج، هن کي تون پاڙهن ٿو.“ مڃجي ٿو ته پلو دادا ماسٽر سان سنگت ڪو ڄاڻي پڄهڻ ڪين رکي هوندي، پر هت ته پلو دادا جو ڪردار اهڙو ڇٽيل آهي، ڇڻ جسر اٿس ئي ڪين- رڳو هڪ روح آهي، جنهن جي مراد مان انساني جي ليڪ ۽ پاڪ جذبن جي جهلڪ پئي جهلڪي. اهڙيءَ صورت ۾ ماسٽر سان سنگت مان به جيڪڏهن ڪو اهڙو انومان ڪري ته غلط ڪم ٿيندو.

هر حالت ۾، اڪيلو «بلو دادا» مڪري ڪجهه ۽ ڪين ٿو سگهي؛ ۽ مڪاري، بهار جهڙي
بلنگ ۾ رهندڙ، زهريلي نانگ جهڙي سڀ ۾ هن کي مڪران سوڪرائي ڇڏيو، ۽ «بار»
قادري پنهنجي ٻار لاءِ ويڳائو ٿي ويهي رهيو.

ان بعد «رهائي» جو «شيدو ڏاڙيل» نڪتو. «رهائي» کي شايد «بلو دادا» جو
سڪوت ڪن وٺيو. شايد هن چاهيو ته جيڪر «بلو دادا» کي «شيدو ڏاڙيل» بڻائي، کائس
اهڙو ڪم وٺي، جو چوڌاري «شيدو ڏاڙيل» پيدا ٿي وڃي، ۽ هي ماڻهو منجهي هجي.
الهي انساني جي جهجدي جهجدي، انهيءَ کي وڏو مڪري دوستن جي دائري ۾ بچ ڏنو
پيش ڪيو ويو، ۽ عجيب عجيب قسم جا رابا ظاهر ڪيا ويا. اهي پيش اڃا اڌ ۾ هئا ته
«شيدو ڏاڙيل» بهي آيو. سنڌي ماحول، سنڌي ڪردار، ڌري گهٽ - ڇي ڪهائي - رڙ
مجي وٺي، سڀني جو «واه» ۽ پر جيڪڏهن الهيءَ «واه» کي ٻڌي، ٺڪندڙ ويهي رهن ته
سندن دلين سان وهندڙ نارا ته سڪي پڪ ٿي پون. دوستن جي ذاتي دائري ۾ «شيدو ڏاڙيل»
ٿي جيڪا ٺڪا ٺهڻي ٿي، ها الهيءَ کان بلڪل مختلف هئي، جيڪا رسول بخش ٻڌجي اوهان
کي لکي موڪلي هئي. «رهائي» کي «بلو دادا» سان اها شڪايت هئي ته هڪ ته اهو
ڪردار ڏکو ڪراچيءَ جي ڪنڊن تي ويهي پئي سگهيو، ۽ ٻيو ته نهايت طاقت هو. «رهائي»
انهن ٻنهي گالهين کي خيال ۾ رکي، «شيدو ڏاڙيل» لکيو. پر سندس ائين ڪرڻ سان،
جيڪي خاصيون «شيدو ڏاڙيل» جي ڪردار ۾ پيدا ٿي پيون، تن کي جڏهن «رهائي» جي
ڌيان تي آندو ويو ته هو پاڻ به گهٽ ٻڌجي، ڇو ته هيءُ انهيءَ تي به ٻڌجي ويو، ۽
«پري هن پٺيو ۾ هئا اڃا ائين» لکي ڪٽيائين. هت مختصر طور ايترو ٻڌائڻ ڪافي
ٿو سمجهان ته «شيدو ڏاڙيل» ۽ «شيدو» جو ڪردار نهايت جهڙيءَ طرح مڪري هو آهي،
۽ ان ۾ «ڏاکڻي خان» جو ٿالوي ڪردار «شيدو» جي ڪردار تي به جهڙت مڪري ويو
آهي. باڪه ائين هو احساس ٿئي، ڇو «شيدو» جو ڪردار ٿي ڪين ٿو رکي، ۽ وقت جي
ڇوڙين تي چاڪندڙ هڪ ٻن کان وڌيڪا حيثيت ٿي ڪانه اٿس. ماهر جي مار کائي، هر
خاموشي ٿو رهي. الهيءَ مڪري جو ٻي هڪا «واه» ٿي ڪانه اٿس. سڀني کي ڏيئي، «ڏاکڻي خان»
آڏو هو ائين ٿو جهڪي وڃي، ڇو اصل کان ان جو پگهاردار ٺوڪر آهي، ۽ ان جي پٺ
۾ هجي ته پاڻ ۾ ڪو ٺهڻي ڪين اٿس. وقت ۽ حالتون کائس سڀني هڪڙا حڪم ڪرائيندا
ٿا رهن، پر هن جو احساس، هن جو ضمير ۽ الساليت ائين ٿيندڙ ٻيل آهن، جو حوث پاڪ
۽ پنهنجي ڪٽي تي ڪو پڇتاءُ ڪين ٿو مڪري. شغل سندس هو «زبني» جهڙيون سرتيون
ڌارڻ. اسڪول جي سوچڻ، ساڳيءَ جي وڇوڙي ۽ اهڙين ٻين حالتن سان سنڌ ۾ لکين
مالهو منهن مقابل ٿين ٿا؛ پر سڀ ته «شيدو ڏاڙيل» ڪين ٿا ٿي پون. گهڻا ٿا ته «ڪريم»
ٿيو پون. «شيدو»، «ڪريم» جو ڪين ٿيو، سو ته انساني ۾ ڏيکاريل ٿي ڪين آهي. ٻلا
جيڪڏهن مڃجي ڪٿي (حيثيت ۾ ڏاڏو ڪو بنيادي سبب انساني ۾ ڏنل ڪين آهي) ته

هي سڄو مائٽن مٽڻ لاءِ. ”ڏگائو جان“ تي جوابدار آهي، ته پوءِ انهيءَ جو تدارڪ؟
 ”پرو دادا“ جو سڪوت، سماج سان ذاتي ’سوشل باءِ ڪاٽ‘، ٻين کي ائين ڪرڻ لاءِ پرو
 هرڪن تي، ۽ سچ پچ ته اهو ’سوشل باءِ ڪاٽ‘ هڪ اهڙو تدارڪ آهي، جيڪو دير ڪندو
 اڏير ڪين ڪندو. ’پرو دادا‘ ۾ ڪم آڻڻ انهيءَ اشاري کي تبليغ ڪين ٿو چئي سگهجي،
 ۽ نه ئي ڪنهن ”اياز“ تي اهڙو الزام مڙهڻ جي حرارت ڪئي آهي.

خير سو ڳالهه ٻئي ڪيم ته ”رهائيءَ“ ڇرڪ جي چوهر ۽ وڃي ’بري هن پٺپور ۽ هنڌا
 ‘جا ٿي‘ لکيو. ”پرو دادا“ کي ”شيدو“ نه بڻائي سگهيو ته کيس ”عمسو“ بڻائڻ جي
 ڪوشش ڪيائين. ڪوشش ڪامياب هئي. ”عمسو“ هڪ مظلوم ڪردار جي لاجواب تصوير
 آهي، ۽ لطف اهو جو متحرڪ به آهي؛ پر افسوس جو هن جا احساس به پنڌ پوڻ مثل خاموش
 آهن. پوءِ هنڌو کي خود ”عمسي“ تي ئي ڪاوڙ اچيو وڃي؛ ۽ سچ ته انهيءَ ڪاوڙ جو ئي
 نتيجو هو، جو ”جمال“ ’پشو پاشا‘ لکڻ تي سٿريو. جيتوڻيڪ کيس انهيءَ ڳالهه جو احساس
 ڪونهي، ۽ لکي ٿو ته ”پشو پاشا“ ’شيدو ڏاڙيل‘ کان متاثر ٿي لکيو اٿم“. ’پشو پاشا‘
 بابت ”جمال“ پاڻ جيڪي لکيو آهي، سو بالڪل مناسب آهي. لکي ٿو ”مڃان ٿو، منجهس
 اها پختگي ڪانه آهي. سڪن آهي ڪجهه مصنوعي به لڳندو هجي.....“ سچ پچ ’پشو پاشا‘
 مصنوعي ٻيو لڳي.

خير هر حالت ۾ ”رهائي“ خواهر ”جمال“ جي اها ٿڌا پوري ڪانه ٿي سگهي، ته ڪنهن به
 اهڙن ڪردارن سان هڪ اهڙو ’آئڊل‘ ڪڍي پيش ڪن، جيڪو سنڌي مالهو پنهنجو
 ڪري سگهن، ۽ ان جي نقش قدم تي پنڌ ڪندا، اڳتي وڌندا هجن. ”پشو پاشا“ هن دور
 ۾ ته سنڌ ۾ پيدا ڪين ٿو ٿي سگهي، ۽ جي ٿي پوي ته اڃا زمالو اهڙو سارڪار هجن آهي،
 جو اهو ڊرامو ڪڍي سگهي.

منجهان ٿو ته انهيءَ سچي وچور سان، اها ڳالهه ثابت ٿي وئي هوندي، ته اسان سنڌين
 جو سڀاءُ اهڙو آهي، جو سائتيڪي ڪردار کان اسان متحرڪ ڪردار کي وڌيڪ پسند ٿا
 ڪريون. ”رهائي“ انهيءَ ڪري ”پرو دادا“ جي مقابلي ۾ ”شيدو ڏاڙيل“ ٿو لکي، ۽
 ”جمال“ انهيءَ ڪري ئي ”شيدو ڏاڙيل“ ۽ ’بري هن پٺپور ۽ هنڌا جاڳا ٿي‘ کي ڏسي
 ’پشو پاشا‘ ٿو لکي. اهو آهي عام لاڙو اسان سنڌي ليکڪن جو.

هاڻي سوال ٿو اٿي ته اسان سنڌي انهيءَ ڏنگ ۾ ڇو ٿا ويچار پون؟ ڀائو، مون انهيءَ
 تي گهڻو ويچاريو آهي. چئي ٿو سگهان ته ڪيتري قدر صحيح فيصلو ٿي پهتو آهيان، پر
 تنهن هوندي به جهڻ فيصلو ٿي پهتو آهيان، سو دوستن آڏو رکڻ ضروري ٿو سمجهان.

منهنجي خيال موجب انهيءَ لاءِ سنڌي سماج جي ذهني ارتقا ڪوئي ڀاڱي جوابدار آهي.
 آخر به اسين ليکڪ به ته اسان آهيون. ائين ڪيئن ٿي سگهندو ته پنهنجي ماحول کان متاثر
 نه ٿيون؟ ڪجهه کان اسو ڪنن ۾ وڌو ته ”جڏهن رڃ ۾ رليو آهي ته ’خضر‘ اچي

ڊگ لائيندو آهي. - جيئن جريان وڌا ٿيندا ويادين ته عجيب عجيب شخصيتن جا عجيب عجيب قصا پڌرا رهيا-ين. هاڻي حالت اها آهي، جو گهر ٻيو-ٻيون، ڏينگو ٻيو ڏيري اٿيئون، اکر ٽڪر ٻيو لٽجي. - هر ويلا آهيون الهيءَ آس تي ته اجهو ٻئون لکي پيرن مان هڪو هڪو ٻيو ٿو ورائي، ۽ سالن جا سوو هلڪن ۾ لاهي. نه اهڙو هڪو ٻيو ٿو ورائي، ۽ سالن جو هڪو ٻيو ٿو ورائي. سو توهان به چانو ٿا ۽ آڻ به سمجهان ٿو. هن پاڻ گهڻي تن ڪالهه به ٻڌي، اڄ به ٻن ٻن ۽ سڀا ۾ پيشدا- سا ڪا لڪل حقيقت ڪانه آهي. پر تنهن هوندي به ”رهبانيءَ“ جي رڳ تي ٽوڪي، نه ٻيو هڪو ٻيو فقير نه ڏسي، جهليو ”شيدو ڏاڙيل“ کي، آٿو ٻڙ ۾ ٻيو بهاري. ”جمال“ اهڙو جو ڏسي ٿو ته لڪو ٻيلي، هن ٻار به ٻوڙو ڪنن ٻار ٻوڙو، سو ”پشو پاشا“ کڻيو گهڙي. مطلب ته هي نوان ”پير“ اوان ”حسب“ ٻيا گهڙجن، جيڪي ڪرايڻن جا ڏئي نه ڪن آهن، البت هڪ نه ٻي ذات اهڙي ڪيو آهن، جيڪا هزار ڪاٺي ڪرايڻن جو ست ٿيو پري، ۽ اهڙيءَ طرح ليڪن چوڻ هڪون ٻوڙيون ٿو پون، ۽ ٻڙهندڙن لاءِ اٽل جي خسارن جهڙي موج سها ٿيڻ پوي.

پر پائو، اها حقيقت پهتجي ڄاڻ ٿي ٿي ڏهي ته جهڙي طرح لبرن ۾ سئل پير، قنات تائين ٻيو نه ورائي سگهندا، تهڙي طرح ”شيدو ڏاڙيل“ ۽ ”پشو پاشا“ به ڪجهه ڪن ڪري سگهندا. اسان جو سنڌي سماج اهڙي دور مان گذري رهيو آهي، جتي اهي ڪردار ڪڏهن به پهتجو ڪردار (Role) ادا نه ڪري سگهندا، جيڪو ”جمال“ ۽ ”رهباني“ ڇاهين لاءِ ”بلو دادا“ نه رڳو ڪراچيءَ جهڙي شهري ماحول ۾ ئي اُري سگهي ٿو.

هاڻي - دل اهو ٿو اٿي ته تڏهن ٻلا سنڌ ۾ ڪهڙو ڪردار اٿي، پاڻ موڪائي سگهيو. هاڻو، سونهو خيال آهي ته سنڌ ۾، جيڪڏهن هڪو ڪردار اٿي سگهي ٿو ته اهو آهي ”سرپر“ جو. جهڙيءَ ننڍڙي، مڪڙيءَ سان لڙڪڙي، نه اٿس چل نه ٿيند ۽ مستن جهان نعر وٺي هئي: ”ماما“ ڪير شاه جو ٿر آهي، يا ڪڏا جو. هن کي الهيءَ جي پرواهه ٿي ڪانه آهي. ٻلا جهليو ته ڪو ٻوڙي؟ اصل نه، سائين اصل نه ٻوڙي. ارڙهون اصول کڻي آئي آهي، ۽ نعر وٺي هڻندي وئي: ”السان سڀ هڪ جهڙا آهن.“ ۽ ”شاه جو ٿر“ جڏهن هن جي انهيءَ نيري کان گهٽ ٿي ٿو اٿي، جڏهن ذات ڀات جي ٻيڊ ۾ انسان انسان جي وچ ۾ ڪڙيون هڪل دٻواريون، هن کي ڪرلڊيون ٿيون نظر اچن، جڏهن هو ڏسي ٿو ته جنهن ٻيڊ جي سبب - سو ٻن ماڻهو غل هٿان وڃائي، هزارين رپيا کيس ڏن ڪري ٻيا ڏين، سو ٻيڊ هن چوڪريءَ جي هڪ لفظ سان ريتجن شروع ٿيو آهي ته هو ٻاڪل ٿو ٿي وڃي ۽ پوءِ..... پوءِ به ”ماما سائين پشو...“ ڪين مڃيائين پائوا ڪين مڃيائين. ”سرپر“ هار نه سڃاڻي، ۽ جڏهن ”سرپر“ شاه جي ٿر“ جي لب ڪاٺي، گولائيون هڻندي وڃي قبر ۾ ٻوڙي ته سوين هزارين ”سرپتون“ سنڌ ۾ پيدا ٿي ٻوڙيون؛ شاه جي ٿر کي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ سان ساڳيو: ”ماما، ماما“

جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو. ذات پاٽ جا پيد ٻڃي بولدا، انسان انسان ۾ ڪو فرق ڪين رهندو،
۽ هي ماڻهائڻ منجي بولندو.

ٻارن جي انسانن تي گهڻو ڪجهه لکي ويٺو آهيان. هڪ اٽل چوڻدا اصل ڪين ۽ ڇو نه
هن کي. سنگيت سان هڪ هوندي آهي، سي گائڻي جي منهن ڏي لهارڻ ٿي ڪين. اڪيون ٻوٽي
آواز جي تار تي ٻيا ٿولدا، ساز جي آواز تي ٿو ٿو سنجھ لڳاءِ ٻيو لڳدن. هالي پاڻ تي به
ساڳين ويچارڻ سان ٿيڪا ڪيان ته چڱو.

’امان، مان اسڪول ڪين ويندس‘، ’مهراڻ‘ ۾ ڇپجي چڪو آهي. ’گلڻ‘ منهنجي
خيال ۾ سرور چواندو ٿا آهي. ’لندو‘ ۾، جو اهو رتبو ’گلڻ‘ کي نصيب ڪين آهي،
جهڙو ’رير‘ ٻئي مالي، ۽ وري ’سپارڪون‘ ۾ مون اهڙو ته ڏڪو ڪڍو، جو ڳالهه
اُٿي نه ڪجي. رسول بخش ٻليجي جيڪي ڪي آهي، بابت ’مهراڻ‘ ۾ ڇپرايو آهي، سو انهيءَ
کان بلڪل مختلف آهي، جيڪي هن مون کي روبرو ڇو. ’مهراڻ‘ ۾ ته رڳو ٽن سٺن ۾
اٺن ٻئي ڳالهه اڪلائي اٿس ته انساني جي ٻجاني دوست ڪانه آهي؛ پر روبرو مليو ته
موس ڇري ٿو. هي: ’تون ٿيندو ڪير آهين، جو انسان جي انسان جي اٿين ٻوٽي ٻوٽي؟‘
واپس پتال ٿي ويو. ڏٺل به سچ ۽ سچ ٻڌڻ جهڙي ڪٿي هئو. پر انهيءَ جو تدارڪ ڇا آهي
ڪري. ڪهڙو؟ لک معافي هئو، اصل رٿاوار ڪوئي وٺس؛ پر جي ٻليجو مڙي! جڏهن ڪيائين
جڏهن جهڙي. لک ماڻهن، جڏهن سرستي ڳالهه ڪري ٻڌائينداس ته ڪيئن هڪ دوست
اهو حادثو مون کي ٻڌايو، ۽ ڪيئن انهيءَ حادثي کان متاثر ٿي، آءُ انهيءَ ٻجائيءَ ڏانهن
گهٽجي وڃس، ته هن سس سس انهيءَ واعددي ڪرڻ تي معافي ڏنائين ته جڏهن ٻيهر ’سپارڪون‘
ڇپو ته ٻجائي سڄي مٿي رکي، ۽ اها ڪوڙي سوچ جيڪا ’گلڻ‘ ۽ ’ڄاڻڻ‘ جي والد سان
زوريءَ اٽڪائي وئي آهي، تنهن کي ڪوري، ائين ڏيکاريسو ته هي ٻئي منصور ماحول
هٿان مجبور ٿي، هڪڙو به ڪاٺي ٿا ۽ هڪڙو به ٿي ڀرجن.

’سپارڪون‘ ٻجائڻ، منهنجي انسانن ۾ ’عبد جي رات‘، ’ڪڙي سرجهائي وئي‘ ۽ ’زمانا‘
ڏيکار لائق آهن. ’عبد جي رات‘ ٽن سٺ اخبار جي عيد لپير ۾ ڇپجي چڪو آهي. ’ڪڙي
سرجهائي وئي‘ هن اشاعت لاءِ ٻيو موڪلايو. رڳو ’زمانا‘. سو ته اڃا مون پنهنجو پاڻ
به ٻڙهي پورو نه ڪيو آهي. انهي انسانن ۾ نئين واھ وهي هليو آهيان. آئيندي لاءِ ابد الهم
ته منهنجا ڪردار ڪڏهن به خاص شخصيتون ڪين ٻڌا، ۽ معمولي ڏکڻ سڪن ۾ ٻين سٺون ٿي
رهندا. البت ڏک هوندي، سندن ساه ٻيو سٺون ڏيندو، روح ٻيو وهلا هڻدن، انسانيت ٻئي
اچون هڻدن. ۽ پوءِ جڏهن اهي ڪردار انسانن سان ٽڪري، حقيقي ٻڄي ٻولدا ته انهن
ڏکي جي به ٻجائي اچي ويندي. — سچ ته ماڻهائڻ ٿي منجي بولندو.

پلا پاڻو، هاڻي موڪلايان. ٻوٽن ٻيهر جي هير گهڻا شروع ٿي آهي. ڇنڊ ڪولهي،
ڇانڻاڻ ڪولهي. هن اداس موسم ۾ مون کي هن هير کي غيبت سمجهڻو ٿو پوي. هاڻي

هيءَ ڏاڪڙن سڃاڻڻ ڇڏڻ جي سر ۾ پئڻجو واڳو ڇڏيندي ۽ مون کي ائين محسوس ٿيندو
 ڄڻ هڪو لولي ٻوڏ ٿيو ۽ آءٌ سمهي رهندس. مان سمهي اٿندو آهيان ته صبح ٿي چڪو هوندو
 آهي. پر ڏاڏو دل ۾ هڪ آس اٿي: اڃا اهو صبح ڪڏهن ٿيندو، تنهن لاءِ واهائيندي
 ورهه آيا آهن، ۽ جنهن جي طلب ۾ تن من جو ٽڙيا
 اهو، آءٌ حال ته سمهان ٿو. شايد صبح اهو صبح هجي ۽ مون کي منل ڏسي، چوريءَ
 چوريءَ اچي چوڌاري چڻجي پوي. ماڻا ٻوڏ ڪري، لڪي لپاڪا ٻوڏائي: سمهان ته شايد
 ڇنڊ ڇڏي پڌرو ٿئي.

۳

من شمس صديقي

— پيءُ ابد بستر، ”هوراڻ“ جي نئين سال جو پهريون ڀيرو منهنجي اڳيان رکيو آهي.
 منهنجون اکيون هڪٻئي سراج جي تصور ۾ کتل آهن. سدا رهندڙ واه جي ڪناري،
 زبون حال هاريءَ جي تصور — ”ڪڏي؟“ ڪاٺين ڪالهه، ٻاهر ٻيلا پوڙين ۱” — ڪير ڄاڻي
 ته سنڌ جي تاريخ جا ڪيترا باب هن هڪ مصرع ۾ سمايل آهن! ”مٽي ٻائي سولا ڄا، لاج
 آهارن اسين، ۽ ڪڏهن ڪاٺين ٻيا: اڳتي ائين ڪور ٿيندو ۱” — جناب ابد بستر، توهان سان
 گڏ، تنهنجي به دعا آهي ته حال اهو وقت جلد اچي
 ”مشرقي اسلام“ ٻن مان شخصن جا نالا ته بدلجندا پئي پڌرا ۽ ڏسبا هئا، پر ملڪن
 ۽ قومن جي نالن جو منهن به لازمي آهي — تنهن ڳالهه جي خبر سو هائي پئي اٿئون! — خدا
 جو شڪر، توهان کي خبر ته پئي، هينئر به هوش آيو، ته جلد آيو، پر خدا ڪري جو اها
 هوشمندي جتنا ڪري ... وقتي جوش نه ثابت ٿئي. هاڻ ڪهوڙا مڇائي ويهي رهڻ نه امان
 سڏين جي عادت آهي، جذبات جي رو ۾ اچي، ”اسلامي جمهوريت“ جي ٻن چئن ڀڳتن
 ٺاڙڻ سان، هڪو سنڌ کي — ڪڏي ڪالهه ملي وڃي، ۽ نه وري سنڌ جي تمدن جي حفاظت،
 ”لهره مستانه“ مان ئي مڳي ٿي. انهيءَ لاءِ دٻاهڻ جي ضرورت آهي — منظر تحرڪ جي
 ضرورت آهي، جنهن کي حالات لاءِ خلوص ڪپي، لڳن ڪپي؛ تنهنجي مقصد کي پائڻ جي
 تنهنجي زنده دل، بيدار دماغ ۽ بصيرت افروز نگاهه جي ضرورت آهي. سرده دليون ۽
 منل دماغ صرف لهرائي هڻي سگهن ٿا. خالي ٿاڦو هڻڻ به ڪهڙو ڪوڪندا آهن. سر
 سوچيندي رهڻ سان سوراخ ڪور ملندو آهي — ڪو به پاسن وٽ هلي اچن ها، ته وهدو
 واه جي ڪنڌيءَ، هاري پيا نه سرن ها. اهوئي سوچيندو رهڻ ته ”غیرن جي هٿ ۾
 وطن وارن جو ڇا ٿيندو ۱” — وطن کي غيرن جي چٽي سان ڪور ڇڏائيندو، آزاديءَ جو
 سوچيندي رهڻ سان ڪوٽ جا ڪنگرا ڪرن ها، ته مارئي جيڪر واويلا نه ڪري ها. وقت

هي ٺاهيا آهي ته اديب پنهنجي احساسن کي عملي جامو پهرايون - پنهنجي تهذيب، پنهنجي تمدن کي عزيز رکون، پنهنجي ٻوليءَ جي جيءَ جهان سان حفاظت ڪري، سنڌ جي آبرو رکون... پنهنجي عزت ۽ ڀين کي ڪڍڻ سڪارئون. پر، اسان جي گهر کي باهه گهر جي چراغ سان لڳي - ڀين کي ڪهڙو ڏوهه ڏجي! ڪنهن قوم جي آئين ۾ جاءِ ڏنڊه زبان کي ملندي آهي، جيڪي ارتقا جون سرون ٽيريءَ سان ملي ڪري سگهن - نه الدين ٻولين کي، جن جون پاڙون پهچن ٿي جي هٿان ڪوڪليون ٿي رهيون هجن! جتي اسان جي قوم جا "لاحدا"، اسان جا صاحب سلامت حضور... ۽ اسان جا آئوڊ مل تعليم يافته صاحب بهادر پهچن هارن سان اڏوڏ ۾ گالهائڻ کي فخر سمجهن، جتي ڌاريءَ ٻوليءَ کي پنهنجي ٻوليءَ تي ترجيح ڏئي وڃي - جت پنهنجي ٻوليءَ جي مزاج ۽ ان جي موسيقت کي - جهن جا پرڏيهي به لائل آهن - وساري، شهرزبان جي لالوس لهجي کي پهچو ڪڍڻ ۾ وڏو سالهائي محسوس ڪئي وڃي - ات سنڌ جي تمدن، سنڌي ٻوليءَ جي حفاظت جي اسيد ڪڍڻ پهرن کان پهر ڪهڙو نه آهي ته ٻيو ڇا آهي! تمدن هميشه اسين جي پاڻي ۾ پليو آهي - اها تاريخي حقيقت آهي - زبان به هميشه امير طبقي جي سرپرستيءَ ۾ اڀرندي سڌرندي آهي زبان جي خوبصورتي، ان جي سونهن ۽ سوڀا خواص جي توجهه جي موهن منت ٿيندي آهي. اهو - پڻ چالندي به سنڌ جا رسالا ۽ اخبارون امير طبقي جي انهيءَ آرڊ زورائيءَ تي حاشوش آهن! قوم جي نئين لسل کي پنهنجي ٻوليءَ کان بيگالو رکيو وڃي، ۽ سنڌ جا اديب ۽ شاعر ڏسندا رهن! پنهنجو سرمايو اموي صبر سان لتچندو شايد ٿي ڪنهن قوم ڏاڍو هوندو. اڏا، آئين ۾ جاءِ ڏنڊه لوم کي ملندي آهي!

”مهراڻ“ جي نظم جو حصو تهذيب حسن انتخاب جو هڪ نمونو آهي - مخصوصا ”اهاڙ“ جو نظم: ”جاگ، ڀٽائي گهوٽا سنڌي آي توکي سڏي!“ - شاعر جي شاعريءَ جي ذهن ۾ ٻيو طرف اشارو آهي. خدا جو شڪر، سنڌ جي هن زبان دان، صاحب طرز شاعر کي زلفن جي ڀيڄ وڃر مان لڪرڻ جي فرصت نه ملي. زندگي صرف ”شاهد“ جي نازڪ لپن کي ڪلاب جي گلن سان تشبيهه ڏيڻ جوئي لالو نه آهي؛ زندگيءَ جو تعبير هيءُ احساس به آهي ته

”ڏيهي پرڏيهي ٿيا، پرڏيهي ڏيهي،

آيا گهر ۾ اڏرا، لڪري ويا لاهي،

پراوا رهي، والاري ويا سنڌي!“

ڪنهن قوم جو ادب ان قوم جي تهذيب و تمدن، اخلاق و ڪردار جو آئيندار ٿيندو آهي. شاعر جي شاعري سندس دور جي تاريخ ٿيندي آهي. جنهن شاعر جو ڪلام روح مصر کان عاري آهي، ان شاعر جي شاعري صرف ”بيادي سچ“ جي سهار تي ڏنڊه ته شايد رهي سگهي - هنن بيادي هالڪير جذبات جي سھاري، جيڪي هر قوم ۽ هر دور ۾، ازل کان وٺي اڄ تائين ۽ اڄ کان وٺي ابد تائين ساڳيا رھيا آھن ۽ رھندا، مثلاً عشق و استغراق،

مي ۽ ميا، داستانِ زلف و زلفندان - پر اها شاعري قوم جي تمدلي تاريخ جي صفحات کي
 ڏيندڙ لکي بڻجي سگهي. شاعر زنده جاويد پنهنجي قوم جي تمدلي تاريخ ۾ ٿي رهندو آهي.
 ”سج“ جو ”پروڪا پرون“ شاعراڻي تائيد جو چڱو نمونو آهي. ”تنوير“ ميا ۽
 ۾ ”سئل جي شاعر“ ٿيڻ جون صلاحيتون موجود آهن. گوروڏن جو ”پتر جي آس“ سنڌي
 ۽ هندي ۽ استزاج جو سهڻو نمونو آهي.

توهان کي خبر آهي ته روزمره جي گفتگو کان الڳ هڪ ادبي زبان به ٿيندي آهي؛
 زبان جا معيار اديب ٿي ٿيندا آهن؛ زباني گفتگو ۽ لکيت ۾ ظاهر آهي ته فرق ٿيندو آهي.
 ”ترجمان اهڙي جو افسانو“ پشوپاشا“ پلاٽ جي لحاظ کان ترقي پسند سهي، پر زبان جي
 لحاظ کان ڪٿي ڪٿي مون کي تورو ڪروڙ لڳو. لفظي تناسب منجهس ڪجهه گهٽ، پر ٿي ۽
 جا ڪيترا لفظ منجهس استعمال آيل ڏٺا، جن ڪن ڪن جاين تي چيلن جي ترتيب کي ٺوڙي،
 اصل مفهوم کي وڃي ضرر پهچايو آهي. مثلاً: ”پشوءَ جي ذري مان زندگي“ جا آثار
 ٻيا ٺهڪندا هئا. ”آثار“ ۽ ”ٺهڪڻ“... الفاظ تجربا ٿيندا آهن، هڪ مخصوص مفهوم رکندا
 آهن، انهن جي هڪ مخصوص نشست هوندي آهي؛ لفظن جو استعمال روا آهي، پر
 الهه ۽ ۽ ڪوشش اها ڪئي ويندي آهي ته لفظ پنهنجو حقلي مفهوم جيئن نه وڃائي ويهن،
 نه ته اوڀر لڳندا... آثار ظاهر ٿيندا آهن، هيان هوندا آهن، ٻڌندا آهن، جهلڪندا آهن -
 هي ۽ جملو ائين به ٿي سگهي ٿو ته ”پشوءَ جي هر حرڪت مان زندگي“ جا آثار ٻڌندا هئا يا
 جهلڪندا هئا، ساڳي پٿر ۾ ”اچلون ڏيندو ۽ چلڪندو هو“ - بهان جو چلڪڻ، اکين کي
 بهانن مان تشبيهه ڏيئي انهن جو چلڪڻ، ته پڙهو هوسين؛ مائهوءَ جو اچلون ڏيڻ ۽
 چلڪڻ... پشوءَ جي ڳالهه هڪ مائهوءَ جي ڳالهه آهي يا درياهه جي؟

گوروڏن محبوبائيءَ جي گجراتي گيت جي اڌار تي لکيل ڪهاڻيءَ ۾ گيت جهڙي
 مٿاج ۽ خوبصورتي آهي؛ من موهيندو طرزِ تحرير ۾ هڪ سندس ڪهاڻي آهي؛ جنهن جي
 اختصار ۾ به حسن آهي. ”لوئي“ جو پلاٽ ٺهيو آهي. ”لاڪار محبت“ نهايت ئي لاڪار
 افسانو آهي.

افسان جا ترجما هر لحاظ کان سٺا آهن - خاص طور ”طوفان“ جهڙي مڪمل انساني
 جو ترجمو سهڻي اموني ڪيو ويو آهي. ڪچي ۽ ٿري ٻوليءَ جو ٺاٺڪ ”واپڙ“ مون کي
 ڏاڍو وڻيو. جناب ڏيپلائيءَ جي ڪوشش قابل ستائش آهي. اهڙيءَ طرح توهان آئيندو به
 سنڌ جي ڳولن ۽ پهرائين جي ٻولين ۾ سنڌيءَ جي جدا جدا معاورن جا عڪس پهچي سگهندا
 رهندا، ته اسان جي ادب ۾ هيءَ هڪ دلچسپ اضافو ٿيندو.

مقالات ۾ پروفيسر ملڪاڻيءَ جو ”ادب يا ساهت ڇا آهي“ - مختصر هوندي به ڪارآمد
 آهي. سنڌي زبان ۾ تنقيد جو وجود نه هئڻ جي برابر آهي. جيڪڏهن پروفيسر موصول کان
 توهان کي ادب ۽ تنقيد تي سیر حاصل مقالا آڻيندي به ملندا رهن، ته پوءِ شايد سنڌي ادب

هن اعتراض جو جواب ڏئي سگهي ٿو ته ”سنڌي“ ۾ تنقيد جو وجود محض فرضي آهي. - اقليدس جي حوالي ٿيئي، ”برابرا“ توهان جا ٻيا. قال اڪار صاحب ۽ جيڪڏهن هن ڳالهه جو خيال رکي ته تحقيق بغير تنقيد جي بعض دفعا لايدي ٿي ٻولي آهي، ته نهايت بهتر ٿئي. محض تحقيق ڪافي معدي ڪال ٿي رکي. - جهڙيءَ طرح بعض بنياد جهن تي ڪافي عبارت ۽ تفسير ڪئي وڃي، ڪا اهميت نٿو رکي. تحقيق ۽ تنقيد جو پاڻ ۾ سلسلو جو لاڳاپو آهي. محقق ته هر ڪو پنهنجي سگهي ٿو. - ڇو ته انهيءَ ۾ صرف رياض ۽ ڪاوش جي ضرورت آهي. - پر نقاد ٿيڻ هر ڪنهن لاءِ اسان ۾ آهي. خالق ٿيڻ هوائ ۽ مشڪل آهي. ساڳئي وقت، سنڌي ادب کي نقادن جي ڪهڙي ضرورت آهي. - توهان جي مقالا لکاري ۾، ڪهڙي ۽ ڪهڙي، پرولس صاحب ته انهيءَ طرف توجهه ڏيئي سگهن ٿا. الماڻي جي ٻرائي نصن کي آخر ڪيستانين پنهنجي توجهه جو مرڪز بڻائيندا رهندا؟ - توهان جي پڻ

۱۴

”شیر“ مور پائي

- پائو، خوش هجو شال! حيدرآباد مان گرامي صاحب ”شاعر“ ڪڍيو آهي. ڏٺو. ان ۾ جناب عزيز الله ”مجروح“ جو هڪ ”پاڻند“ نظر شايع ٿيو آهي، جنهن ۾ هن ”آزاد نظم“ کي ڪهڙي قدر ٽنڊيو آهي، ۽ ان جي اهميت کان ئي انڪار ڪيو اٿس. بلڪه آزاد نظم لکندڙن کي ”غير ادبي ڪاريون“ ۽ ”ڏنيون اٿس“ ۽ اهي ڪاريون وري پنهنجي اسرار خليل بن احمد جي قائم ڪيل ”پاڻند شاعريءَ“ ۾ ”ڏنيون اٿس“. خداست پسند هرئين هي جي اول اول مخالفت ڪندا آهن، ۽ پوءِ ان کي قبول ۽ ڪندا آهن. ۽ اختيار ۽.

سنڌي آزاد نظم جي عمر مشڪل ۽ ان ڏهه سال کن اڳي. ۱۹۰۶ع ۾ شيخ ”راز“ آزاد نظم لکڻ جي شروعات ڪئي. هن کان پوءِ، شايد سڌ ۾ ڪنهن ڪوشش ڪئي اتي ڏسجي. ٿورن دفن کان پوءِ، البت شيخ ”اباز“ ڪجهه نه ڪجهه ان لمبائي جو شعر لکندو رهيو. ”مهراڻ“ جي ٽئين دور آزاد نظم کي وري جباريو *

”آزاد نظم“ جي جهڪي ماڻهو مخالفت ڪري رهيا آهن، انهن ٻا ٽي الگريزي شاعريءَ جو مطالعو نه ڪيو آهي، جو خبر پوئين ته ڪيتريون نه ”نيون شيون“ ان صنف ۾ لکيون

* ”مهراڻ“ جي پهرئين درجي ۾ ڪي ڇيرون غلطيءَ کان ”آزاد نظم“ جي عنوان هيٺ شايع ٿي ويون هيون. - ”مهراڻ“ جي ٽئين دور شروع ٿيڻ وقت ادارو ان ڳالهه ڏانهن توجهه نه ڏيئي سگهيو: ان ڪري هاڻ انهيءَ غلطيءَ جو هن ذريعي اعتراف ڪري ٿو، ته جيئن ”آزاد نظم“ جي عنوان متعلق هن خط جي روشنيءَ ۾ ڪا غلط فاهي باقي نه رهي. - اداره.

وٽيون آهن. آزاد ٻوليءَ ۾ پڻ اڪثر شاعرن شاعريءَ سان «آزاد نظر» لکيو آهي. ٻيو سبب اهو به ٿي سگهي ٿو ته هو پاڻ اهڙيءَ ڪوشش ۽ ڪامياب ٿيڻ ممڪن ٿا سمجهن؛ ۽ تنهنڪري ئي مخالفت ڪري، انهيءَ نئين شعري صنف کي ختم ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوي رهيا آهن. منهنجو خيال آهي ته «آزاد نظر» جيڪڏهن توانائي آهي، زندهه ذهن جي صلاحيت آهي ته ان کي ڪوئي به ختم نه ڪري سگهندو. ان جي ابتڙ، جيڪڏهن نون شاعرن ڏاڍو ته ان جي وسيلي، هو پنهنجي خيالن جو اظهار چڱيءَ طرح ٿا ڪري سگهن ته سڌي آزاد نظر شايد ختم ٿي وڃي. ان هوندي به «آزاد نظر» جي اهميت ڪا ختم ٿيڻ جي آهي؟

سنڌي ۽ ڪيتريون ڪامياب ڪوششون ان ڏس ۾ ٿيل آهن: سڀ کان پهرين، ڪامياب آزاد نظر شيخ «رار» جو «غريبي ۽ اسري» آهي. هن ٻيا به ڪيترا ڪامياب آزاد نظر لکيا آهن، جيڪي هن جي شعر جي ڪتاب «سارنگ» ۾ ڇپيا آهن، ۽ «مهراڻ»، «نئين زندگي» وغيره رسالن ۾ پڻ شايع ٿيل آهن. تنهن کان سواءِ «اياز»، «شعير العبدوي»، «برده» سنڌي ۽ ٻين دوستن پڻ نهايت ڳڻيون ڇيرون پئي لکيون آهن. مون پاڻ «آزاد نظر» طرف ڏيان پئي ڏاڍو آهي. «آزاد نظر» جي سڌي اها ناهي ته وزن، بحر ۽ شعر جي اصولن کان «آزاد» - بلڪه فارسي بحر جي مقرر ٿيل رڪنن کي گهٽائڻ وڌائڻ سان، آزاد نظر ڇڏي ٿو. آزاد نظر جي اهميت هڪ مثال ڏهڻي ظاهر ڪندس: اڪثر طور ڏٺو ويو آهي ته «ڀانند نظر» ۾ وڏا هوندا آهن - يعني ڪن هنڌ ڪي غير ضروري ڪالهيون به اچي وينديون آهن، جن جو موضوع سان ڪو واسطو ئي نه هوندو آهي. ائين ڇڏ؟ - ڇاڪاڻ ته خيال ايترو مختصر هوندو آهي، جيڪو جيڪر چئن رڪنن ۾ اچڻ بدران ٻن رڪنن ۾ اچي ته سٺو ٿئي. پر ڇاڪاڻ ته بحر جي ۽ وزن جي ڀاندي آهي چئن رڪنن ۾ شعر چوڻ جي، تنهنڪري انهيءَ جذبي يا خيال کي ڇڪي ٿا، لفظن کي وڌائي ۽ ڊهرائي، انهيءَ ڀانديءَ جي پورائي ڪئي ويندي آهي. ان جي ابتڙ وري ڪنهن شعر ۾، خيال ۽ جذبي جو اهڙو مقرر رڪنن کان وڌي ويندو آهي، ۽ شاعر مختصر طور ۽ ڪٽ ڪٽ هڪڙو بند، انهيءَ خيال يا جذبي کي مقرر رڪنن تي بهاري، نظر تيار ڪندو آهي؛ انهيءَ ڪري شعر ٽڪور، پُٺو ۽ اثر کان خالي ٿي هوندو آهي.

«آزاد نظر» ۾ خيال ۽ جذبي جي اهڙيءَ ۽ رڪنن گهٽائڻ وڌائڻ جي سهولت هجڻ سببان، تاثر وڌيڪ هوندو آهي. آزاد نظر ۾ جيڪڏهن قانون جو ٿورو خيال رکيو وڃي (آءٌ رکندي آهيان) ته ان جو اثر ۽ اهميت اڃا به وڏي سگهي ٿي، - اوهان جو

سنڌي نثر مان مثالي فقرا

- "بياري ميري، ڪلاب جي ڪل کي حيا ۽ لڄ جي نشاني ڪري ڄاڻ. ڪلاب جي رنگ کان وڌيڪ ان جو حجاب سهڻو ٿو لڳي، ڇڻ ته شرم کان ڪنهن حيا واريءَ ڇوڪريءَ جو منهن ڳاڙهو ٿيو وڃي. الهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته الهي جي دل اڃان صاف ۽ سندس خيال اڃان پاڪ آهي. سدوري آهي اها ڇوڪري، جا ڪنهن لاءِ مناسب خيال دل ۾ اچڻ ڪري لڄي ٿي ۽ جنهن جو شرم کان منهن ڳاڙهو ٿي وڃي؛ ڇا لاءِ جو الهي ڪري هوءَ پاڻ سنڀالندي ۽ خوف خطري ۾ نه بولدي. جي ڪل حيا کان جلد ڳاڙها ٿا ٿين، تن جي ڳاڙهاڻ گهڻي تائين حد تائين ڪندي؛ ۽ هن کي ڪهڙيءَ به عيس بيخانيءَ جهڙي خيال تي لڄ جي ڳاڙهاڻ ڪن ٿي ٿي اچي، هي سگهوئي لڪا ٿيندا، ۽ وقت کان اڳي وڃي قبر ۾ بولدا. سون ۽ ڪلاب جي ڪلن کي ڪٿي سجهه نه ۽ پيشون آهن، جي ٻئي هڪٻئي جي لاءِ آهن. غربت نه اصلي آهن، پر ڪڏ رهڻ ڪري پاڻ زياده باريون ٿيون لڳن. الهيءَ طرح، منجهي بياري ڏي. دل جي پاڪائي ۽ لڄ به ٺڪي. جون جاڙيون پيرون آهن، ۽ هڪٻئي کان جدا ٿيڻ جون لاهي. (شمس الملاءَ مرزا بلڇ بيگ جي انگريزيءَ مان ترجمو ٿيل ڪتاب "ڪلن جي ٺوڪري" صفحو ۱۰ تان ورتل؛ - چولپندو: مينڌري. ع. سعادت)

- "عام شاعريءَ جي برعڪس علمي ۽ عقلي شاعريءَ جي صورت الهی سال خورد، حيار ۽ لازم سراج هورت جي مثل آهي، جنهن صاف جي صفائي، ساک جي لائيتي، وڳن جي سنگار ۽ گهن جي جنسار سان پنهنجي حسن کي بهڪايو آهي، ۽ آواز جي لطافت سان پاڻ وٽايو آهي. مگر حقيقت ۾ اها سوڀا رڳو الهن جون ئي ٿيڻ آهي، ۽ سندس رنگ ۽ لائيتي رڳو پاڻودر جي بهت بهت ۽ مٿي ساک جي آهي، ۽ نه جوانيءَ ۽ جوان جي. اهڙيءَ طرح علمي ۽ عقلي شاعريءَ جو چٽڪو ۽ چمڪو رڳو وقتي آهي. سندس دلچسپ لڙاڪت، ۽ دلڪش رنگت، زبان جي لهس لوت لوڏ ڏوڏ ۽ آڻل پٽل بهت جهڪي ۽ جهمي ٿي وڃي ٿي. مگر ان جي برعڪس عام شاعري فطري ۽ پائدار آهي. جيئن ڳاڙهه ڦٽن ملي؛ جيئن بهت ٿيڻ - رهي. - (ڊاڪٽر لبي بخش خان بلوچ جي ڪتاب "پيلاين جي ٻول" تان ورتل؛ چولپندو: مگهارام "اوجها")

۱۰ ٻڌندو اٿيون پوريندا، پاڻ به ڪا ڏولگر جي ڌاتن يا رڻ جي پالپ هٿيون آڻي ڌارين. ائين به اٿيون ڪولي نه ڏيندا ته سندن منهن تي مائارو آهي يا ڇيڏن جهڙا چڻڪه. وري سڀ کان ڪلائيندو ڳالهه اها آهي، جو هرڪو اهي چوڙي ۽ وارو پاڻ کي سٺن جو سردار پيو سمجهندو، ۽ پائيندو ته اڃا ڪا الله جوڙ ۽ ڏيستن جو ڏيو آهيان. جهن کي نه حال نه خط، نه روپ نه ولڪ، نه قدر نه قاست، بلڪه ان ٺهڙي ڪاڪ وانگيان بت جي اڏاوت تي ڦري پئي هوندس، رڳو اڃاڻ جي آڌار تي ڪريل ڪير وانگيان ٿيڙو پيو لڳندو، ۽ سندس جاري حيلي ڪاڏي، جنهن تي هوند ڏهه ڏها وانگي رکي پاري سگهجن، سو به ڪاري تي ڪاهي ايندو جيئن ڏکو پگڙو ٿي. اها خبر ئي ڪالهه هوندس ته سڀ اڃا ڪارن جا محتاج آهن. تارن جي جوت جو مدار رات جي ڪارڻ تي آهي. هن جي درٻار ڪارن کان سواءِ اهڙي ڀسي ۽ آڪي پئي لڳندي، جهڙو گنجي جو منهن وارن بنا يا ڏاڍي جي ڏاڍهه. (ورتل ۽ ادبي آئينو ۽ ٽان؛ موڪليندو: ماسٽر الهه بچاڻو ۽ بچل ۽ مھراڻوي، لنگر پارڪر.)

۱۱ ڪنهن به قوم جي اخلاق، تهذيب ۽ ترقيءَ جو پتو سندس علم ۽ ادب مان پوي ٿو؛ ڇاڪاڻ ته قوم جا بيدار مغز عالم ۽ اڳواڻ، فيسوف ۽ شاعر، پنهنجا خيال ۽ تجربا قابض ڪرڻ سان ئي قوم جي رهنمائي ڪن ٿا. (شري مههاراڻي منگهاراڻي واسوالي جي ڪتاب ”گلستان“ جي دٻاڇي ٽان ورتل؛ چوڌر ٻڌل؛ موهنراج سونيجي.)

۱۲ هرڪنهن قوم جي سڀني جو سماءُ، ان جي علم ادب مان پوي ٿو، ان جي ترقيءَ جو مدار به ان جي ادبي فھر، احساس ۽ شناس تي آهي. جا قوم پنهنجي ماحول ڏانهن کڻي ساليڻ ۽ وڌائڻ جو آدم نه ٿي ڪري، سا جهٽ زبون ۽ آڇو ٿو وڃي. (پروليسر مھتار لکراج ماڙيولا ۽ پروليسر ڪلياڻ بولچند آڏواڻي جي لکيل ڪتاب ”مائي“ جي دٻاڇي ٽان ورتل؛ چوڌر ٻڌل؛ موهنراج سونيجي.)

سنڌي ادب - چو ۽ ڇا لا،

مهرپور پٺوري ادبي ڪالفرنس (۲۸-۲۹ جنوري ۱۹۵۶)
۾ پراچين افتتاحي تقرير

پيارا ڀائرو! ڇڏهن به آءٌ سنڌين کي سنڌين زبان ۽ ادب جي ترقيءَ لاءِ ڪوشش ڪندو ڏسان ٿو، ته نهايت خوش ٿو ٿيان.

هر ملڪ جي رهاڪن وٽ هڪ ٻئي سان تعلقات ٺاهڻ ڪرڻ، خيالن جي ڏي وٺ، حدين جي اظهار، گذريل واقعن جي بيان ڪرڻ وغيره واسطي هڪ عام ٻولي هوندي آهي. اها ٻولي پنهنجي ابتدائي زماني ۾ خام ۽ اڻ پوري ٿيندي آهي، ليڪن وقت گذرڻ ۽ ماڻهي رهاڪن جي ترقي ڪرڻ سان الهيءَ زبان ۾ لفظن، ڪهاڻين، شعرن ۽ پهاڪن وغيره جو هڪ وڏو ذخيره ڪٺو ٿئي ٿو، جنهن جي ڪل مجموعي کي ان ٻوليءَ جو ادب يا مآثر مڃيو وڃي ٿو.

ساڳئي وطن ۾ رهي، هڪ زبان ڳالهائڻ، ۽ هڪ ٻئي سان تعلقات ٺاهڻ ڪرڻ وسيلي ماڻهن ۾ هڪ قسم جي همجنسيت جو مادو پيدا ٿئي ٿو، جنهنڪري منجهن هڪ قسم جو خاص ڪلچر يا تهذيب ۽ قومي هڪڙو دار پيدا ٿين ٿا. جن جي بنياد تي هو قوم بنيو پون. هر قوم جي ڪلچر يا -پٽا جو ذخيره سندن ادب ذريعي محفوظ ٿئي ٿو. ڪوبه ماڻهن جو مجموعو زبان ۽ ڪلچر کان سواءِ قوم سڏائڻ جو لائق نٿو ٿئي. ساڳيءَ طرح ڪابه زبان ۽ ڪلچر قوم جي وجود کان علحده رهي نٿا سگهن.

دنيا جو هر ڪم ضرور ڪهن نه ڪهن مقصد ۽ مراد سان ٿيندو آهي. ادب به الهيءَ عام قانون کان جدا ٿي نٿو سگهي. جيڪڏهن اوهان سنڌي ادب کي زور وٺائڻ چاهيو ٿا، ته ان لاءِ اوهان کي ٽي مقصد ۽ مرادن مقرر ڪرڻيون پونديون.

هن ڳالهه کان انڪار ٿي نٿو سگهي ته ڪابه قوم سياسي، اقتصادي ۽ ذهني آزاديءَ کان سواءِ ترقي ڪري نٿي سگهي. ساڳي ڳالهه ادب سان به لاڳو آهي. ادب جي ترقي ۽ تنزل ٽنهن جي ڏسن سان وابسته رهي ٿو.

دنيا ”وڙهي جيئن“ جو ميدان آهي. جنهن ۾ صرف مضبوط ۽ صالح ماڻهو يا قومون سلامت ۽ زنده رهن ٿيون، ۽ ڪمزور ۽ غير صالح فنا ٿيو وڃن. هي قوم جو وجود سلامت آهي، ته ادب ۽ سلامت رهي سگهندو؛ پر جي قوم خطري ۾ آهي، ته پوءِ کڻي سو ادبي ڪانفرنسون ڪوٺائجن، مشاعرا ڪجن، ڪتاب لکجن، پر ادب بچي سگهين سگهندو. حاڪم جي قلم جي هڪ ٽوڪ محڪوم جي سمورين ڪوششن تي هائي ٿيڻ لاءِ ڪافي ٿئي ٿي.

پاڪستان هن وقت لڏين ۽ وڌين قوميتن لاءِ پاڻ ۾ ”وڙهي جيئن“ جو ميدان ڪارزار بنيل آهي. ڪي ماڻهو ان ۾ سنڌي قوم جي وجود کي ختم ڪرڻ جي درهي آهن. سنڌ جي برسر اقتدار طبقي جي خود مطلبي ۽ ڪمزوريءَ ڪري، هو سنڌ جي صوبائي حيثيت کي ختم ڪرڻ ۽ ڪامياب ٿي ويا آهن؛ سندن پيو وار سنڌ جي ڪلچر، زبان ۽ ادب تي ٿيڻ وارو آهي. آئنده سنڌي زبان ۽ ادب کي موت ۽ حياتيءَ جا مقابلا ڪرڻا پوندا. ريلوي، سيمپل ائبارن ۽ حڪومت جي سرپرستيءَ کي سندن برخلاف ڪتب آندو ويندو. هن وقت ته صرف سنڌي زبان کي لوسي ۽ سرڪاري زبان جي درجي تان لاتو ويو آهي، لوڪن اڳتي هلي شايد ان جي ذريعي ابتدائي تعليم ڏيڻ کان به سنڌين کي محروم ڪيو وڃي. ڪراچيءَ ۾ اختيار ڪيل برتاءَ جو مثال اسان جي اکين اڳيان آهي.

اهڙين حالتن هيٺ سنڌي زبان ۽ ادب کي بچائڻ ۾ ڪو معمولي ڪم ڪرڻ آهي. اوهان جا سياسي ”مبوضي“ سنڌ کي ڌارين جي ماتحت ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ڪامياب نه ٿيا. هاڻ اديبن جي آزمائش جو وقت آيو آهي. جيڪڏهن اوهان ان ڳالهه ۾ ڪامياب ٿيڻ گهرو ٿا، ته اوهان کي ڪن خاص بنيادي اصولن جي اڏار تي سنڌي ادب کي تعمير ڪرڻو پوندو.

منهنجي سمجهه ۾ هيٺيان ٽي نقطا آهن: مقصد جي حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري نظرياتي ٿا:

- (۱) سنڌين جي جداگانه قوميت جي بنياد تي سنڌي ادب جي تعمير ڪرڻ؛
 - (۲) سنڌي ادب کي سنڌ جي ڪلچر ۽ زبان جو محافظ ڪري سمجهڻ؛ ۽
 - (۳) سنڌي ادب کي جذباتي ۽ مذهبي بنيادن جي ميوش عقل ۽ علم جي بنياد تي اڏڻ.
- (۱) سنڌين جي جداگانه قوميت جي بنياد تي سنڌي ادب جي تعمير ڪرڻ؛

سڀ کان اول اديبن کي هن مسئلي بابت پنهنجن ذهنن کي صاف ڪرڻو پوندو. آيا سنڌ جا رهاڪو وطن، زبان، ڪلچر، لوسي ڪردار ۽ اقتصادي مفاد جي بنيادن تي جدا طور آهن يا نه؟

هي سنڌي جدا قوم نه آهن، ته پوءِ سندن جداگانه زبان ۽ ادب هنن جي ڪهڙي ضرورت آهي؟

ان حالت ۾ ساري پاڪستان ملڪ جي زبان ۽ ادب کي گڏي هڪ ڪرڻ جون ڪوششون ٿينديون؛ ۽ سنڌين جي جدا زبان ۽ ادب کي قائم رکڻ ”قور“ ۽ انتشار ۽ ڪمزوريءَ جو باعث شمار ڪيو ويندو.

هر جي اسين سنڌين کي سندن قديم روايات، تاريخي ۽ فطري حقيقتن جي لحاظ کان وطن، زبان، ڪلچر، قومي ڪردار ۽ اقتصادي مفاد جي بنيادن تي جدا قوم تسليم ڪنداسون، ته پوءِ سندن اهو بنيادي حق ٿيندو ته پنهنجي ڪلچر، زبان ۽ ادب جي حفاظت ڪن ۽ اها ڳالهه به پڌري پئي آهي ته انهن جي صحيح معنيٰ ۾ حفاظت تيستائين ئي ڪين سگهندي، جيستائين انهيءَ قوم جي ماڻهن کي سياسي ۽ اقتصادي آزادي نصيب نه هوندي. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”وڪاڻل گهوڙن جا مکيه ڪونه چڪاڻيا آهن.“ ان وانگر، جا قوم پاڻ علام هوندي، سا پنهنجي ڪلچر، زبان ۽ ادب کي ڪهڙيءَ طرح محفوظ رکي سگهندي!

ون ٻولت ڪرڻ سان صوبي سنڌ جي جداگال حيثيت ختم ڪري، ان کي اهڙي نموني رکيو ويو آهي، جنهن ۾ هتي جا رهاڪو پر واري وڏي صوبي جا تابع ٿي چڪا آهن، جنهن صوبي جي رهاڪن جا مفاد اسان جي مفادن کان علحده آهن. موجوده حالت ۾ اسان ڪيڏي به ڪوشش ڪنداسون، ته سنڌي ڪلچر، زبان ۽ ادب کي بچائڻ مشڪل ڪم آهي. ان جي بچائڻ جو راز سنڌ کي وري جدا صوبي جي حيثيت ۾ آڻڻ منجهه ساهيل آهي. هن وقت جنهن صورت ۾ سنڌ ڏهن جي ڪا جدا هستي ڪانه آهي، ان ڪري سنڌ جو ادب ڪهڙن بنيادن تي قائم ۽ سلاست رکي سگهيو، سو منهنجي سمجهه کان ٻاهر آهي.

پاڻڻو، جيڪڏهن سنڌ جي ادب ۽ زبان کي بچائڻو آهي، ته سنڌي ادب جي مقصدن ۾ هڪ ڳالهه داخل ڪرڻ لازمي آهي؛ ۽ اها هيءَ ته عوام ۾ قومي بيداري ۽ سياسي شعور پيدا ڪري منجهن آزاديءَ جو جذبو پيدا ڪرڻ ادب جو لازمي مقصد آهي.

اسان جو مشيئون طبقو سردار ۽ لڪمو ٿي چڪو آهي. هڪ صاحبن ته حالتن جي بدلتج ڪري گهرن ۾ به سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو آهي. هڪ وري ٻين صوبن مان شادين ڪرڻ يا سڱ ڏيڻ کي پسند ڪيو آهي، جنهن جو لازمي نتيجو اهو نڪتلو آهي ته آهستي آهستي اتي انهن ماڻهن جي گهرن مان به سنڌي زبان غائب ٿي ويندي. تنهنڪري جيڪڏهن ملڪ ۾ قومي بيداري پيدا ڪرڻي آهي، ته پوءِ اسان جا شعر، مضمون، افسانا ۽ ڪتاب سمورا حب الوطني ۽ قومي غيرت جي جذبي سان ضرور ڀرپور هئڻ گهرجن.

هاڻ اسان جو توجهه سنڌي ادب کي عشق مضمونن جي عيوض، ان جي بلاغت ۽ فصاحت، قومي محبت، آزاديءَ جي جذبي ۽ قوم مٿان پروان وار ترانن جي ڳالهين ڏانهن هئڻ گهرجي. زندهه قومن جي ادب ۾ روح ۽ زندگي ٿئي؛ مرده ۽ پست ٻيل قومن جو ادب مرندي خواتي، دلها جي ڦالي هجڻ، آخرت جي قصن ۽ محض درد، غراڻ ۽ معشوق جي ساراهه سان ڀريل ٿئي ٿو.

تازو آءٌ اڀرندي بنگال مان ٿي آيو آهيان. اتي سياسي بيداري پيدا ٿيڻ ڪري، ادب جي نثر ۽ نظم جو گهڻو حصو قومي محبت، آزاديءَ جي جذبي، عوام جي ڀلي، هاريءَ ۽ سرور طبقي جي همت اترائيءَ لاءِ صرف ڪيو وڃي ٿو. اتي معشوق جي نازن لغزن، بلبل

۾ ڪل، چنڊ ۽ تارن جي ساراهه وغيره جهڙا موضوع پنهنجا اثر گهڻي قدر وڃائي ويٺا آهن۔ ائين ئي معلوم ٿيو، ڇڻ هڪ جوان قوم ٽيون ڀڃڻ سان ڪري صفراءِ حسني تي ظاهر ٿي رهي آهي۔ اسان کي انهيءَ مان سبق وٺڻ گهرجي۔ هنن جا مسئلا گهڻي قدر اسان جي مسئلن جهڙا آهن۔ هنن ڇوڙن ۾ ڪاميابي حاصل ڪري، نئين حڪومت طاقت ۾ آندي، ته انهيءَ کي ڊسمس ڪري گورنري راڄ لائڻ ڪيو ويو ۽ ملڪي ڪارڪنن کي جيل ۾ اماڻيو ويو، جڏهن اتي جا عيوضي پاڻ ۾ لڙي سرڪاري حڪار جي تابع ٿيا، ته کين وري طاقت ۾ آندو ويو، بنگل سان ٻولي، اقتصادي مفاد، لوڪرين وغيره ۾ مائي جي ماءُ وارو برتاءُ ورتو ويو آهي۔ هر هاڻ هو سڃاڻ ٿيا آهن۔ گهڻو وقت هو پنهنجي قومي پيماني پرڏاڻت ڪري نه سگهندا۔ هاڻ اوهان جو وارو آهي۔ اسان سان ڪافي بي الصافيون ٿي چڪيون آهن۔ سنڌ جي وجود کي ختم ڪيو ويو آهي۔ اسان جي ڪارڪنن کي جيلن ۾ ڀرتائو ويو آهي۔ سنڌي زبان کي سرڪاري زبان تسليم نه ڪيو ويو آهي۔ سنڌ جي لوڻ براجن جي زمينن تي ٻاهرين جي ڪالونين پنائڻ جا ساليانا آهن۔ سنڌ جي قصير جي جملي نين تجويزن کي بند ڪيو ويو آهي۔ لوڪرين، واپار ۽ ڪارخانن ۾ سنڌين سان مائي جي ماءُ وارو برتاءُ اختيار ڪيو ويو آهي۔ اوهان جا سياسي عورتي قومي غيرت وڃائي، طوق غلامي پائڻ لاءِ رضابند ٿي چڪا آهن۔ هاڻ اديبن تي چٽايل آهي، ته قوم کي خواب غفلت مان بيدار ڪري، منجهن آزاديءَ جو سر جڙيو پيدا ڪن۔

تازو ”مهراڻ“ رسالي ۾ ميان عبدالڪريم گدائيءَ جا چند بيت نظر مان گذريو، جي ٻڌي نهايت خوشي آيو۔ ذوق ۾ اچي ٿو ته هتي به شاعرن ان طرف توجهه ڏيڻ شروع ڪيو آهي۔ پر حقيقي خوشي تڏهن ٿينديسر، جڏهن سنڌيءَ جو هر شعر ۽ هر مصرعون ۽ افسانو انهيءَ جذبي سان لکيل ٿي سگهي۔

هن وقت سنڌي ڪلچر ۽ زبان واقعي خطري جي گهيري ۾ آيل آهن۔ انهن جي بچائڻ جو راز ان ڳالهه ۾ لڪل آهي ته اسان پنهنجي ادب کي قومي خودشناسيءَ، آزاديءَ جي جذبي، فردن جي قوم لاءِ قربانيءَ، ڪلچر ۽ زبان جي حفاظت جي ذخيري مان ڀري چٽيون۔

اسان جي سنڌي زبان ۽ ڪلچر چئن هزارن ورهين جي روايات جا حامل آهن۔ سنڌي زبان اڌو آرين زبانن جي لعل ۾ خاص حيثيت رکي ٿي۔ اها سنسڪرت جي وڏي ڀيڻ آهي۔ اڄ ڪي ڪر فھر ماڻهو اڏوڏ جهڙي بي وطن ۽ بي قوم زبان جي چار ۾ ڦاسي، پنهنجي زبان جي اهميت کي وساري رهيا آهن۔ انهيءَ مرض کان انهن کي بچائڻو پوندو۔ پنهنجي ماڻهن کي ”سون تي به سڀڻ نه منڻ“ جو سبق سيکارڻو آهي؛ هتي ته بتل تي سڀڻ منجن جا مڃا ٿي رهيا آهن!

اسان کي پنهنجي ۽ پراني جي تميز ڌارئي آهي. ۽ ٻين جي محفلن، ذريقتن، مترجي طبع کان پنهنجي جهوپڙين، کتن ۽ لوڻن، ڌٽ ۽ پيرن کي وڌيڪ سمجهڻ جي تعليم ڏيئي آهي.

اها ڳالهه ڪهن کان معفي نه آهي ته ڪي ماڻهو سنڌي زبان کي ختر ڪري، ان جي جاء تي اڏو زبان کي رائج ڪرڻ گهرن ٿا. اهي هينئر سنڌي زبان ۽ ڪلچر تي مسخريون ڪري رهيا آهن. ڪي ته منجهائن ايتري قدر جوش ۽ اڇي وڃن ٿا ۽ ظاهر طور ڇو ڏين ته ”خود پاڪستان به انهيءَ مقصد خاطر ٺاهيو ويو هو: جي اهو مقصد حاصل نه ٿيو پوءِ پاڪستان ڪهڙي ڪم جو ٿيندو؟“

تنهنڪري اڏو سنڌيءَ جي بهاج پنهنجي چٽڪي آهي. سنڌيءَ ۾ مثال مشهور آهي ته ”ٻن تارين جاء، ڪانهي هڪ سڻاڻ ۾“: پنهنجي ٻولين جي محبت هڪ دل ۾ رکڻ بي ڪار آهي. اسان کي سنڌيءَ جي زور وٺائڻ جو قطعي فيصلو ڪرڻو پوندو. ڪتابن جي ذخيري، شعر، اخبارن، سينما ۽ راڳ جي جملي ذريعن کي ان جي زور وٺائڻ لاءِ ڪتب آڻڻو آهي. سنڌي زبان کي قومي ۽ سرڪاري زبان جي درجي تي آڻڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻي آهي. ڀارت ۾ اڏي ويل هندن جي سنڌيءَ لاءِ جدوجهد مان اسان کي سبق وٺڻ گهرجي اسان کي پنهنجي گذشتہ تاريخ مان به سبق وٺڻ گهرجي. هڪ وقت جڏهن مان ۽ مولوين مذهب کي تنگ دائري ۾ آڻي ڇڏيو هو، ته سوين صوفي ۽ شاعر لکري نروار ٿيا، جن هزارها ڪلام مذهبي تنگ دليءَ جي برخلاف چيا، ۽ هر هنڌ راڳ جي مجلسن ۾ الهن ڪلامن کي ڳارايو ويو، سوين ميلالي قبر ۽ راڳيندڙ پيدا ڪيا ويا، جن ڪوٽڻ، بازارين ۽ مجلسن ۾ الهن کي ڳائي، سندن تعليم جو پرچار ڪيو. اسان کي به ٽئين نسل جا شعر مجلسن ۾ ڳائڻ لاءِ قبرن ۽ راڳيندڙن کي سڀڪارڻ گهرجن. سنڌي فلم، ڊڪارڊ وغيره ڌڻ ۽ ٻڌڻ گهرجن: سنڌي ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن کي زياده پوهجي. جيئن تائين اسان اهو ڇڏيو نه رکنداسون، ان وقت تائين نه اسان جي اديبن جو قدر ٿيندو، نه راڳيندڙن جي هٿ اٿرائي ٿيندي، نه قومي غيرت تي اسان جي دلين ۾ پختي ٿيندي.

اڄ ڪلهه پاڪستان ۾، قوميت جي ٽن نظرين ۾ وڻاهه رکندڙ ماڻهو موجود آهن. هڪ نظريي وارا پاڪستان جي جملي مسلمانن کي اعتقاد جي بنياد تي جدا قوم ٿا سمجهن: ٻيا وري پاڪستان جي ڄمڻ واراڪن کي بنا تميز مذهب جي هڪ ٻيڪي پاڪستاني قوم سمجهن ۽ ٽيا حامي آهن: ٽيا وري اهي آهن جي وطن، قوم، ڪلچر، قومي ڪردار ۽ اقتصادي مفاد جي بنياد تي پاڪستان کي بنگالي، سنڌي، پنجابي، بلوچ ۽ پختون قومن جو وطن ٿا سمجهن. الهن ٽنهي نظرين ۾ اعتقاد رکندڙ حضرات کي پنهنجا جدا فلسفا، دليل ۽ رايو آهن، ۽ منجهائن هر هڪ پنهنجي پنهنجي نظريي جي ثبوت ۾ ڪافي ڪتاب لکي، ادب کي خاص رنگ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

اسان جي اديبن ۽ عالمن کي به انهن ڳالهين نسبت پنهنجن ذهن کي صاف ڪرڻو
 ٻوڏو. جماعت اسلامي، اسلام ليگ، علامه اقبال ۽ ڪيترن پنجاب ۽ ٻيو اهيءَ جي حضرات
 جي ڪتابن ۽ مصمون جي سموري ڪوشش ادب کي پهرئين لطيفي جي رنگ ۽ رنگن طرف
 وڌل آهي: ”اسلام“، ”پاڪستان“ ۽ ”مسلمان قوم“ جي حرين کي هو پنهنجي مدد جهڊ
 ۾ استعمال ڪن ٿا.

سنڌي قوم، ان جي ڪلچر، زبان ۽ ادب جا سوال جاڳائي وقت مٿين لهر جي تعليم
 سان گڏ هلي ڪوڏ سگهندا. جيڪڏهن پاڪستان جي مسلمانن کي هڪ قوم ڪري قبول ڪبو،
 ته هو انهن جو ڪلچر، زبان ۽ ادب به هڪ ئي ڪرايو ٻوڏو. جي سنڌي ڪلچر، زبان ۽
 ادب کي بچائڻو آهي، ته سنڌين جي جدا ٿاڻ قوميت جي اصول کي مڃڻو ئي ٻوڏو.

مٿي ذڪر ڪيل جماعتن يا حضرات جي تعليم سنڌي قوميت جي ساني آهي. ڪنهنڪري
 جيڪي ماڻهو سنڌ جا خير خواه ٿين ڪورن ٿا، تن کي اهڙين جماعتن ۽ حضرات جي جذباتي
 ڳالهين جي ڏوڪي کان خبردار رهڻو پوندو. سنڌين کي اسلام ۽ پاڪستان جي نالي ۾
 گهڻو ڏوڪو ڏنو ويو آهي. ان ڪري سنڌي ادب کي وطن جي محبت ۽ ماروڻڙن جي سڪ
 سان پرهور ڪرايو ٻوڏو. ان کي اهڙيءَ هر ڳالهه کان پاسي رکڻو ٻوڏو، ڇا اسان کي
 سنڌ جي محبت کان دور ڪري.

سنڌي شعر تي تصوف، درد، فراق، مرثيه خواني، گل و بلبل جهڙا موضوع ۽ طرز
 بيان گهڻو حاوي آهن. انهيءَ ڪري ماڻهن ۾ ڪمزوري، بزدلي، گوشت لشيئي، عياشي، تغلبه
 ۽ لقائيءَ جون عادتون پيدا ٿين ٿيون. هاڻ وقت آيو آهي ته ماڻهن کي بهادري، سرفروشي،
 آزاديءَ جي جذبي، قربانيءَ ۽ قومي غيرت جي تعليم ڏني وڃي. اڪري اوهان کي سنڌي
 ادب کي انهيءَ رنگ ۾ وڌڻو آهي. منهنجي دعا آهي ته اوهان اديب ۽ شاعر اسان جي
 چيني سنڌ جي مستقبل کي درست ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿوا
 انهن لفظن سان هن ڪانفرنس جو افتتاح ٿو ڪريان ا

سورهين سنڌي ادبي ڪانفرنس جي ڪارروائي

سورهين سنڌي ادبي ڪانفرنس جناح باغ، لاڙڪاڻو ۾ تاريخ ۹-۱۰ ۽ ۱۱ اپريل ۱۹۰۶ تي منعقد ٿي. سنڌ مان نه لفظ ادب، مگر سنڌي زبان جا ڪهنگرا ۽ قومي ڪارڪن پڻ اچي شامل ٿيا هئا. سنڌي زبان بابت عام راءِ ڪي، هن ڪانفرنس ذريعي ظاهر ڪرڻ جي لڪ مقصد، هن موقعي تي لاڙڪاڻي جي سياسي رقابت کي ۽ عارضي طور ختم ڪري ڇڏيو هو، ۽ محمد ايوب ڪهڙي توڙي قاضي نبي الله جي طرفن جا ماڻهو ڪارڪنن جي حيثيت ۾ گڏجي سکر ڪري رهيا هئا. ڪانفرنس جي انتظام توڙي اجلاس ۾، نوجوانن جو وڏو حصو هو، ۽ هيءَ ڪانفرنس سنڌ جي نوجوان طبقي جي همت ۽ متجددگيءَ جو بهترين آئينو هئي.

ڪانفرنس جو پهريون اجلاس ۹ تاريخ ۽ ۱۰ ۽ ۱۱ زير صدارت ڊاڪٽر اي بي بخش خان بلوچ شروع ٿيو. جنرل سيڪريٽري ستر عبدالغفور ڀرڳڙيءَ ڪانفرنس جي پروگرام تي روشني وڌي ۽ استقبالي ڪميٽي جي چئرمين مسٽر علي گوهر ڪهڙي، پنهنجو ”خطبہ استقبالي“ پيش ڪيو، جنهن ۾ هن صاحب چيو ته ”مادري زبان جي ڏکون ٿيندڙ ٻڪار کان متاثر ٿيندي، سنڌ جو هر فرد رنجيده ٿي چڪو آهي، ۽ هر طرف کان صدارتي احتجاج بلند آهي. اهڙيءَ ڪهڙيءَ ۾ لاڙڪاڻي واسين سورهين سنڌي ادبي ڪانفرنس کي عملي صورت ڏيئي، سنڌيءَ جي شيدائين خاطر هڪ ميدان پيدا ڪيو آهي.“

ان بعد، جنرل سيڪريٽريءَ ڪانفرنس آڏو جناب علامه آءِ. آءِ. قاضي، وائس چانسلر، سنڌ يونيورسٽي جو بصيرت افروز ٻيو ٻيو ٻڌايو، جنهن ۾ آخري طور هي سبق پيش ڪيل هو ته ”سنڌي ٻولي فقط اڻڄاتل زندهه رهي سگهي ٿي، جيستائين اوهين زندهه آهيو، ۽ هڪ معتدل زندهگي گذاري رهيا آهيو..... جڏهن اوهان پنهنجي شاندار ماضيءَ مان سبق حاصل ڪرڻ ڇڏي ڏيندا، ۽ پنهنجي لڪر ۽ قوت تعلق ذريعي، لوڻ خيالن پيدا ڪرڻ جي بدران معض جامد چمر بنجي ويندا، تڏهن قانون قطرت مطابق نه توهين رهندا، ۽ نه توهان جي ٻولي!“

ان بعد هن ڪانفرنس جي صدر، ڊاڪٽر اي بي بخش خان بلوچ، پنهنجو عالمانہ خطبو پيش ڪيو، جنهن ۾ هن صاحب سنڌيءَ جي تاريخي، علمي ۽ تمدني اهميت تي روشني وڌي، ۽ اسلامي تاريخ ۽ روايت، توڙي يورپ جي تاريخي تجربن جي بنا تي ثابت ڪيو، ته جيئن ڪنهن ۽ قوم کي گهڻي وقت تائين حلال رتو رکي سگهجي، تيئن ڪنهن ٻوليءَ کي به ملڪ

اندر دٻائي لٽوسگهجي. هن صاحب جو ته ”مغربي پاڪستان جي مڙلي قومي ٻولين جو آسرن ۽ اڀرن لازمي آهي. انهيءَ ڪري تدبير جي اها ئي تقاضا آهي، ته سنڌيءَ جهڙي قديم ۽ وسيع ٻوليءَ کي سرڪاري طور تسليم ڪيو وڃي.“ ڊاڪٽر بلوچ هن لکت تي ٻي واضح ڪيو، ته ”ٻولين جي لاءِ بقا سرڪاري پٺڀرائيءَ تي نه آهي، مگر ان حومدار ٻوليءَ ۾ پيدا ڪيل روح ۽ نڪر تي آهي. انهيءَ ڪري سنڌ وارن کي پنهنجي ٻوليءَ مان محبت رکڻ، ۽ ان جي خدمت ڪرڻ گهرجي.“ صاحب موصوف هن ڳالهه تي ٻي زور ڏنو، ته ”هيءَ وقت آهي، جو اسين نور احمد جي آزاديءَ لاءِ ڪيل جدوجهد جي تاريخ لکون. پوءِ ته پنهنجي گذريل اديبن شاعرن، طبين، سخي مردن ۽ سورهن جون سوانح حيات پڇي قلمبند ڪريون.“

ڪانفرنس جو ٻيو اجلاس ۽ تاريخ رات جو ۸ بجي شروع ٿيو، جنهن ۾، مٿي ٻڌا ويا، ۽ ان مان گڏ موسيقيءَ جو پروگرام رهيو. ۱۰ تاريخ صبح جو ميجيڪٽ ڪميٽيءَ جي ميٽنگ ٿي، جنهن ۾ هٽل تجويزون بحال ڪيون ويون، ۽ جن کي ڊرافٽنگ ڪميٽي ۱۱ تاريخ صبح جو سنواري ڏکيو. اهي تجويزون ساڳيءَ شام جو ڪانفرنس آڏو پيش ٿيون. نهايت مڪيه ۽ اهم ٺهراءَ جي سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري زبان تسليم ڪرائڻ لاءِ مؤثر تجويزون ۽ هٽلي پروگرام سوچڻ بابت هئا، سي پاس ٿيا. ۱۱ تاريخ رات جو سنڌي شاعرو زير صدارت مخدوم محمد زمان صاحب ”طالب الموائ“ جي آيو. شاعرن ۾ خاص طرح سنڌي ٻوليءَ جي اهميت، ۽ سنڌي ليدرن کي سنڌي ٻوليءَ جي خدمت لاءِ آماده ڪرڻ وارن لکت تي پنهنجن اشعار ۾ خاص زور ڏنو. ۱۲ تاريخ رات جو سنڌيءَ ۾ مقالن ۽ موسيقيءَ جو اجلاس زير صدارت محترم عبداللہ صاحب چٽا جي ٿيو. اهڙيءَ طرح ٽيئي ڏينهن صبح ٿوري شام، ڪانفرنس جا اجلاس جاري رهيا، ۽ سون جي تعداد ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب جي سڃاڻپ حرڪت ڪئي.

سنڌي ٻولي - ان جي بقاء ۽ بچاءُ

سورھين سنڌي ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻو ڏانھن پيغام

من ڪان اڪبر مون برادران وطن جي آڏو، من لکتي ڪي بار بار ٻئي دهرائو آهي، ته هر ٻيءَ شيءِ وانگر، ٻوليءَ جي ترقي ۽ واڌارو فطرت جي قانونن مطابق عمل ۾ اچي ٿو، ۽ ان جي تباهي به قانون فطرت مطابق آهي. ان حيثيت لاءِ جيڪڏهن ڪنهن ثابتيءَ جي ضرورت آهي، ته پوءِ قرآن حڪيم جا هي الفاظ هڪ لطيف ثبوت سمجهڻ گهرجن ته: ”ليڪل قوم اجل“ - اڌا جاءِ اجلهم لا يستأخرون ساعة ولا يستقدمون“ (هر ڪنهن قوم لاءِ هڪ مقرر وقت آهي - جڏهن سندن اهو وقت اچي ٿو، تڏهن لکي هڪ گهڙي دير ڪن ٿيون، لکي جلد ي).

هر شيءِ جي بقاء جو دارومدار ان جي صلاحيت ۽ صالحيت تي آهي - يعني ته هن ڳالهه تي آهي، ته ان ۾ زندگي پيدا ڪندڙ عمل باقي ڪيتري قدر وڃي بچيو آهي. ڪنهن به شيءِ ۾ جيڪڏهن تخليق جي قوت باقي نه رهي آهي، ته اها زندهه رهي نه ٿي سگهي - بس يا واڌارو آهي يا موت.

زبان جو مسئلو سماجي شعور تي ٻڌل آهي. ظاهر آهي ته جيستائين هڪ ڪان زياده ماڻهو نه هوندا، تيستائين گفتگو واري ٻولي پيدا ٿي ڪانه سگهندي. ٻين لفظن ۾ ٻوليءَ جي اڀرڻ لاءِ سماج جو هجڻ ضروري آهي؛ فقط هڪ ماڻهوءَ جي وس ڪان هيءَ ڳالهه ٻاهر آهي: انسان فطري طور ”سماجي“ آهي، ڇو ته بغير سماجي اجتماع جي، هو ”السان“ بڻجي نٿو سگهي. بقول قرآن حڪيم ”خلق الانسان على البيان“ - اجتماعي زندگيءَ جي هيءَ فطري تقاضا آهي، ته انسان کي زبان جي قوت هجي، ڇاڪاڻ ته تبادلءِ خيالات هڪ لازمي ضرورت آهي. الهيءَ ڪري ئي قوم جي اجتماعي زندگيءَ، ٻوليءَ کي تشڪيل ڏئي ٿي، يا ان کي ترقي وٺائي ٿي، ۽ ان کي باقي رکي ٿي. جيڪڏهن اهي ضرورتون باقي نٿيون رهن ته ٻوليءَ جو باقي رهڻ به ئي ممڪن آهي.

سنڌي ٻوليءَ کي بهترين ماحول هوندي ۽ گهٽ ۽ گهٽ پنج هزار ورهيه نهڻ ۾ لڳا آهن. ان جي تشڪيل ۽ ترقي هڪ اهڙي خطي ۾ ٿي، جو اقتصادي لحاظ سان ٻاهر جو محتاج نه هو، ۽ هتي جي زلڌڪيءَ جون ضرورتون خود هتي جي باشندن جي هٿان پوريون ٿي ٿيون. مثلاً دنيا جا ڪي ڀاڱا ڪپهه پيدا ڪن ٿا، ڪي چالور پيدا ڪن ٿا، ته ڪي ڪڻڪ آڻين ٿا؛ مگر سنڌ اهي سڀئي آڻائي ٿي. انهيءَ ڪري قديم وقت کان وٺي، اقتصادي طور سنڌ پنهنجو پاڻ مڪمل ۽ خود-ڪافي ڀاڱو ٿي رهي آهي.

تقريباً تيرهين سؤ سال اڳ، سنڌ کي تهذيب ۽ تمدن جو تڪميلي پيمار ٻاهران پهتو، جنهن کي هن ملڪ سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ ان کي اڳتي وڌايو، ۽ ان جو ڦل حاصل ڪيو. اهو سڀ ڪجهه سنڌ اهڙيءَ ته خوش اسلوبيءَ سان ڪيو، جنهن جو مثال هتي ڇو ڪو ٻيو صوبو اهو ئي لڌو ڪري سگهي. انهيءَ حاصلات جو نتيجو هڪ طرف ”لڌي“ ۽ سندس پٺاڻ آهي، ته ٻئي طرف سنڌي ٻولي جا هزارين ٻهڪا آهن، جن جي رمزن ۽ اشارن ۾ دالائي سمائل آهي، ۽ هي دنيا جي مهذب ٿيڻ ٻولين جي ٻهڪن جي ڀيٽ ۾ هڪ امتيازي درجو رکي ٿا.

تقريباً ڏهين سؤ سال اڳ، سنڌي ٻولي توڙي سنڌ جا باشندا هر ٺڪتي کان دنيا ۾ برڪت هئا. وڏي ۾ وڏا شاعر، عالم، گرامر جا ماهر، ۽ لغت نويس هن لڌي اراضيءَ مان طلب ڪيا ويندا هئا. فقط ٻيون ڏهين سؤ سالن ۾ ئي ٽارين جي هلاميءَ سببان، سنڌ جي ترقي ختم ٿي چڪي آهي. هاڻي اهو اوهان جي عمت ۽ حوصلي تي منحصر آهي، جو اوهان سنڌ جي زلڌڪيءَ ۽ اجتماعي خوبين کي وري نئين سر جيارو، ۽ سنڌ جي باشندن ۾ اڪثر عمل ۽ مقصد جي وحدت ۽ يگانگي پيدا ڪريو، جو ته انهيءَ وحدت ۽ يگانگيءَ کان سواءِ ڪنهن به قور يا ٻوليءَ جو آسرن محال آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي بقاءَ ۽ بچاءَ واسطي ٻين اڳيان هڪ ڊگهون حمانت آهي. ٻانڙو، سنڌي ٻولي فقط ابستائين زندهه رهي سگهي ٿي، جيستائين اوهين زندهه آهيو، ۽ هڪ محتمل زلڌڪي گذاري رهيا آهيو. حقيقت ۾ سنڌ اڄ به اوهان جي طفيل زندهه ناهي، مگر اهي، هي به سؤ ورهيه اڳ چيڙا هئا، تن خاطر ٻئي پيءُ ڪشي؛ سنڌ انهن جي ٺيڪين سببان ٽڪي رهي آهي، ۽ نه اسان جي عملن ڪري. جڏهن اوهان پنهنجي شايدار ماضيءَ مان سبق حاصل ڪرڻ ڇڏي ڏيندا، ۽ پنهنجي فڪر ۽ قوت تخليق ذريعي لون خيالن پيدا ڪرڻ جي ٻدران، معض جامد جسر بنجي ويندا، تڏهن قانون قطرت مطابق نه توهين رهندا، نه توهان جي ٻولي. ڪوبه سياستدان يا دانشاءِ انهيءَ حالت ۾ اوهان کي جباري نه ڪهندو، ۽ اڙني آواز عدا ڏيندو ته ”ظالم قور کي ڀري ڪيو وڃي“، ”قيد القوم الظالمين“.

مال ڏئي تعاليٰ اهڙو ڏينهن نه ڏيکاري. آمين.

سنڌي ٻولي - ان جو ماضي، حال ۽ مستقبل

سورھين سنڌي ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻو (۹ اپريل ۱۹۵۶)
۾ پڙهيل صدارتي خطبو

هر وطن پيڻون ۽ پائڻون

هر وصف ۽ وڌائيءَ جو لائق خالق اڪبر آهي، جنهن هن ڪائنات کي پيدا ڪيو، جنهن جو ادائي منظر انسان جي هيءَ مجلس آهي؛ ۽ سوين سلام انسان ذات جي ان معين رهبر، حُرقت ۽ حڪمت جي پيغامبر محمد صلي عليه وسلم تي، جنهن پهرين دفعو انسان ذات جي بقا ۽ بهبوديءَ لاءِ عيلر، فيڪر ۽ هڪوشن جي وسيلي کي لازمي لهرايو، ۽ فاطر السماوات والارض جي قانون طرٽ کي، قرآن حڪيم جي ذريعي، آخري طور انسان ذات تائين پهچايو. قرآن حڪيم ۾، انسان جي پيدائش ۽ انسان کي ”يان“ جي قوت جو عطا ٿيڻ (خلق الانسان و علمه البيان -) اهي ٻئي قدرت جا احسان، بلڪه طرٽ جا معجزا، قرار ڏنا ويا آهن. انسان جي پيدائش جي اها هڪ لطريءَ آخرا آهي ته کيس پنهنجي خيالن جي بيان ڪرڻ جي قوت هجي - يعني ته انسان کي ٻيءَ مخلوق جي ڀيٽ ۾ اهڙي هڪ مخصوص ٻولي هجي، جنهن ۾ هو مسلسل طور پنهنجي اندروني جذبات، احساسات ۽ خيالات کي بيان ڪري سگهي. مطلب ته انسان ذات جي هر گروه جي ٻولي، ۽ ان ۾ خيالات جو اظهار ڪرڻ - اهي ٻئي هر گروه جا پيدائشي حق آهن. انسان ذات جي مختلف گروهن جي مختلف ٻولين جو وجود، ۽ انهن جي ساخت ۽ بنا، طرٽ جو هڪ ايڏو وڏو معجزو آهي، جنهن تي ”لسانيات“ جا ماهر جيئن جيئن ٿا وڌيڪ ويچار ڪن، تيئن تيئن ٿا واه واه ڪن. طرٽ جي موانع لنگار ۽ السانيت جي علم بردار جلال الدين ”روسي“ طرٽ جي هن معجزوي کان متاثر ٿي چيو ته:

”هر کسي را اصطلاحی دارد ايسر — هر کسي را سیرتی بنهاده ايسر
هنديان را اصطلاح هند مدح — سنڌيان را اصطلاح سنڌ مدح“

(يعني ته هر ڪنهن کي پنهنجي جدا ٻولي مليل آهي، ۽ هر ڪنهن جي هڪ جدا طرز زلف کي آهي: هند وارن کي هند جي ٻولي جيڪاڻي ۽ سنڌ وارن کي سنڌ جي ٻولي سولهي)

مطلب تہ ہر قوم کي پنهنجي هڪ نرالي ٻولي آهي، ۽ هڪ نرالو تمدن آهي؛ ۽ جيئن تہ اهي خصوصيتون قانونِ فطرت جي عين مطابق آهن، انهيءَ ڪري انهن جو احترام بہ لازمي آهي. اوائلي مسلمانن، جن قرآن ڪريم جي حڪمت کي سمجهيو هو، تن انسان ذات جي تاريخ ۾ پهريون دفعو عملي طور هن قانونِ فطرت جو پورو پورو احترام ڪيو. پهرين ٽين هجري صدين ۾، مسلمانن ايشيا ۽ آفريڪا ڪنڊ جي وڏن ڀاڱن کي فتح ڪيو؛ مگر فاتحن جي حيثيت ۾ نہ هو جتي ويا، اتي سڪالي ماڻهن جي ٻولي، علمِ ادب ۽ تمدن جو احترام ڪيائون؛ حتيٰ الوسع انهن جو غور سان مطالعو ڪيائون؛ انهن جي خوبين کي ساراهيائون؛ بلڪه انهن خوبين کي پنهنجي تمدن جو جز بنايائون۔ چاڪاڻ تہ کين سبق مليل هو، تہ ہر خوبي ۽ چڱائي ڄڻ سون جي هڪ وڃايل وٽ آهي، جنهن کي هو جتي ڏسي، اتي پنهنجو ڪري سمجهي (الحڪمة مآلة المؤمن). جڏهن ايران فتح آيو، تڏهن باوجود عرب ۽ عجم جي قدير رقابت جي، پارسي ٻوليءَ جو نئين مير مطالعو ڪيو ويو؛ قدير پارسيءَ جي ڪتابن جا ترجما ڪرايا ويا، ۽ پارسي تمدن کي فروغ ڏنو ويو۔ ايتري قدر، جو آءِ و آخرڪار، بغداد جي عباسي درٻار جو تمدن بڻجي ويو. خبر، ايران تہ ان وقت هڪ وڏو ملڪ ۽ وڏي هوشيارست هئي؛ پر جڏهن انهن اوائلي مسلمان سنڌ کي فتح ڪيو، تڏهن اسلامي روايت موجب سنڌي ٻولي ۽ سنڌي تمدن کي ٽپن سر زنده ڪيائون. سنڌيءَ ٻوليءَ جي شعر ۽ ادب کي فروغ ڏنائون۔ ايتري قدر، جو هڪ سنڌي شاعر هتان بغداد ويو، ۽ هارون الرشيد جي برستي وڌيڪن جي درٻار ۾، پنهنجو سنڌي ٻوليءَ ۾ لاهيل بي نظير قصيدو پڙهيائين، ۽ اتي داد حاصل ڪيائين. سنڌيءَ سان عربيءَ ۾، ۽ عربيءَ سان سنڌيءَ ۾ ڪتاب ترجمو ٿيا. هڪ روايت موجب قرآن شريف جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيو، ۽ غالباً دليا ۾ قرآن شريف جو اهر پهريون ترجمو هو، جو اڃا ڪنهن بہ ٻيءَ ٻوليءَ ۾ نہ ٿيو هو. عرب هت هاري بڻجي پٺيون ڪڍڻ لڳا، ۽ هن ملڪ کي پنهنجو ڪري سمجهيائون، ۽ ان جي تعریف ۾ قصيدا چيائون. عربن سنڌي تمدن جي هر شئي کي پروڙڻ جي ڪوشش ڪئي، تان جو سنڌي طعنان جي ترڪيبين کي بہ سمجهي انهن کي بچايائون، ۽ پنهنجو ڪيائون. سنڌي ”پٽ“ بغداد ۾ ”بومله“ جي نالي سان عام ٿي ويو، سنڌ جو ”نيدائي پٽلہ“ ۽ ٻيو هڪ خاص پٽلہ، جو سڀني خاندان وارن سنڌ جي عرب گورنرن جي پويان ”سولي پٽلہ“ جي نالي سان مشهور ٿيو۔ اهي ٻئي پٽلہ عباسي دارالسلطنت جي دسترخوان جا خاص طعام بڻجي ويا هئا. سنڌي ٻوليءَ جي ڪتابن، ۽ علمن جو عالم مطالعو ڪيو ويو، جنهن جو قدرتي ذڪر ابنِ لادير جي مشهور ”ڪتاب الفهرست“ ۾ موجود آهي. سنڌي ٻوليءَ جي لغت صرف ۽ جملي جي ترڪيبن ۾ جي خال هئا، تن کي عربيءَ جي مدد سان پري، سنڌي ٻوليءَ کي هڪ مستقل علمي ۽ لُغوي منزل تي پهچايو ويو. مطلب تہ عمداً ۽ ارادتا، سنڌيءَ کي انهيءَ درجي تي پهچايو ويو، جو سنڌيءَ ٻوليءَ جو ترانو بہ عربيءَ سان

گلاوگڏ ٿري ٻڌو. چوٿين صديءَ جي هڪ کان زياده عرب عالمن ۽ محققن جون شهادتون موجود آهن، جن ۾ سنڌي ۽ عربي ٻنهي کي، بنا ڪنهن فوقيت يا تفاوت جي، سنڌ جون مکيه رائج ۽ تسليم ٿيل ٻوليون بيان ڪيو ويو آهي.

حضرات، اڪابر ذات جي مختلف گروهن جي ٻولين، ريتن رسمن، علمن ۽ هنرن جو احترام ڪرڻ، ۽ انهن جو پوريءَ طرح مطالعو ڪرڻ، الهن کي هٿيائون ۽ ترقي ڏيارڻ، اسلامي تهذيب ۽ اسلامي روايت جو هڪ مکيه ورثو آهي. محقق ابورحمان البيروني (۹۷۳-۱۰۴۸ ع) جي علمي تحقيق ۽ سندس تصنيفون انهيءَ روايت تي ٻڌا شاهد آهن. دنيا جي تاريخ ۾ هو پهريون محقق هو، جنهن خاص الهي مقصد سان هندوستان جو سفر اختيار ڪيو ته هندن جي ادب ۽ تمدن، ريتن ۽ رسمن، ۽ سندن علوم ۽ فنون جو مطالعو ڪري؛ ڇاڪاڻ ته هر قوم جو تمدن ۽ تهذيب - پوءِ خواه ان جو گهڻو ۽ مذهبي هجي - انسان ذات جو سرمايو آهي، جنهن کي سمجهڻ ۽ محفوظ ڪرڻ، هڪ صحيح علمي ۽ انساني خدمت آهي.

محقق بيرونيءَ، هندي قوم جي تهذيب ۽ تمدن جو روح پنهنجي مشهور تصنيف ”ڪتاب الهند“ ۾ پيش ڪيو آهي، جو ”علم الانسان“ (Anthropology) جو هڪ بنيادي ڪتاب آهي، ۽ اڄ ڏينهن تائين باوجود علمي ترقيءَ جي، ان جهڙو ڪتاب ڪنهن به ٻئي محقق پيش نه ڪيو آهي. اهو ڪتاب محقق بيرونيءَ تقريباً ۱۰۳۰ ع ڌاري لکيو ۽ اهو ڪتاب ٻين قومن جي ٻولي ۽ تمدن جي عزت ۽ احترام واري اسلامي روايت جو هڪ سهڻو مثال آهي. حضرات الاهيت تي تعجب جي گالهه آهي ته محقق بيرونيءَ ”ڪتاب الهند“ ۾، سمنڪرت لفظن ۽ اصطلاحن کان سواءِ، ٻيا جيڪي عام رائج مڪاني لالا ۽ معاورا استعمال ڪيا آهن، سي سنڌي ٻوليءَ سان تعلق رکن ٿا، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته ٻارهن صدي عيسويءَ ۽ پنجين صدي هجريءَ جي شروع ۾، سنڌي ٻوليءَ جا اثرات راجپوتانا، پنجاب ۽ سرحد تائين پکڙيل هئا. اهو عربي حڪومت جو بالڪل آخري دؤر هو. مگر جيئن ته سنڌ جي عربي حڪومت جو سياسي اثر الهن ايراضين تائين موجود هو، الهيءَ هڪري سنڌي ٻولي -

† پروفيسر سخانو (Sachao) ”ڪتاب الهند“ (عربي متن) کي ايڊٽ ڪيو آهي، ۽ هو پنهنجي مقدسي (ص ۲۵) ۾ بيرونيءَ جي استعمال ڪيل مڪاني لفظن ۽ اصطلاحن متعلق لکي ٿو ته اهي جنهن ٻوليءَ جا آهن، سا نسبت ٻين جديد هند آريائي زبانن جي، سنڌيءَ سان وڌيڪ لاڳاپو رکي ٿي. پروفيسر سخانو اهو گمان الڳ جي لائن تان ڪڍيو آهي، جي ”ڪتاب الهند“ ۾ (ص ۲۶۵) ڏنل آهي. محقق بيرونيءَ الهن کي ”برقه، به، ترهه“ لکي ٿو يعني ته ”برڪ، به، ٿي“، جي سنڌي لالا آهن. ساڳيءَ طرح ”ڪتاب الهند“ ۾ ڏنل بهن جا لالا (ص ۱۰۳، ۱۰۶)، ۽ هفتي جي ڏينهن جا لالا (ص ۱۰۴) ۾ غور سان ڏسجن ٿا، ته الهن ۾ به سنڌي نالن جو اثر نمايان نظر اچي ٿو.

جنهن کي عرب اسلامي حڪومت، عربيءَ مان گڏوگڏ پوريءَ طرح هٽايو - ۽ ان جو اثر به انهن ايراضين تائين پهچي ويو.

مطلب ته ٻولي، علم، ادب ۽ تمدن بابت اسلامي روايات ۽ تاريخ مان ثابت آهي، ته باوجود قومي يا مذهبي اختلاف ۽ سياسي تسلط جي، اوائلي مسلمان عالمن خواه حاڪمن، هر دور جي ٻولي، ۽ ان جي علم ادب ۽ تمدن جي خوبين کي چمڪائڻ لاءِ، انهن جو مطالعو ڪيو ۽ انهن کي پوريءَ طرح هٽايو. ايراني ۽ تورڪي زبانن کي مسلمانن ئي جثرو هڪري اڄ تي پهچايو ۽ سنڌي انهن زبانن جي ڀيٽ ۾ ڇٽوئيڪ ٿوري آدمشماريءَ جي زبان هئي، مگر قرآني تعليم جي زير اثر، انهن اوائلي مسلمانن سنڌي ٻوليءَ کي به محبت ۽ مساوات جي جذبي سان هروڃ تي پهچايو.

حضرات، ٻولين بابت اسلامي تاريخ ۽ اسلامي روايات جي هن مختصر وضاحت بعد، موجوده يورپي تمدن ۽ تاريخ جي روشني ۾ به ٻولين جي مسئلي کي سمجهڻ ضروري آهي. يورپي قومن جي پنهنجي بنيادي سماجن توڙي سندن اختيار مڪمل مذهب ۽ علم، اڪثر، تحقيق ۽ مساوات جا تخيل ٺاهيا هئا. اهي قومون ٻوڏين هڏي ۽ سڙي ڌاري، قدرتي سجاڳ ٿيون. مساوات جو نالو پهريون دفعو اولهين صديءَ جي آخر ۾، فرانسيسي انقلاب (۱۷۸۹ع) بعد ٻڌائون.

جيئن ته بحيت قومن جي، وڻن الصاف، احسان ۽ مساوات جا نظريا ٺاهيا هئا، ۽ سڄي والد طاقت جي هئي، الهيءَ هڪري جنهن دور جي سياسي آزادي ختم هئي، ان جي ٻولي ۽ تمدن جي ڪشمڪش، لڳاتار جهيڙن ۽ جنگين، لسانن ۽ خولريزين جي تلخ تجربن بعد، يورپي قومن به آخر اهو سبق سکيو، ته جنن قومن کي گهڻي وقت تائين غلام ٿورڪي سگهجي، تن ملڪ جي اندر ڪنهن ٻوليءَ کي به فنا ٿو ڪري سگهجي. هر ملڪ اندر ماڻڪي دور جي مختلف گروهن، پنهنجن ٻولين کي تسليم ڪرائڻ لاءِ جدوجهد ڪري، آئيني طور پنهنجي ٻولين کي تسليم ڪرايو. ٻئي طرف يورپي قومن علمي طور ٻولين جي اهميت محسوس ڪئي. «علم الانسان» جي دائري ۾ «ڪلچر» (تمدن) جي تخيل ۽ تحليل ۽ «لسانيات» جي مطالعي، توڙي «ميلر اللمة» جي تحقيق ۽ ترقيءَ ننڍين خواه وڏين ٻولين لاءِ هڪ نسر جي عزت پيدا ڪئي. مطلب ته ڪافي تلخ تجربن بعد، يورپي قومن پنهنجي سياسي شعور ۽ علمي ترقيءَ سان، هر ملڪ اندر ٻولين جي مسئلي کي جنهن طرح حل ڪيو آهي، تنهنجو مختصر خاڪو هيءَ آهي: سئڙيلنڊ ۾ چار قومون آباد آهن ته ملڪ جون قومي توڙي سرڪاري زبانون به چار تسليم ڪيون ويون آهن - يعني فريج، جرمن، اطالوي ۽ رومانيچ؛ بلجيم ۾ ٻه قومون، «فلمنگس» ۽ «ويلولس» آباد آهن، ته ٻنهي جون زبانون قومي ۽ سرڪاري زبانون تسليم ٿيل آهن؛ ڪئناڊا ۾ فريج ۽ انگريز قومون آباد آهن، ته فريج توڙي انگريزي قومي ۽ سرڪاري زبانون تسليم ٿيل آهن؛ آئرلينڊ ۾ انگريزي توڙي آئرش ٻئي سرڪاري آهن؛ ناروي جي

ملڪ ۾ ٻڪي ”نارويجن“ قوم آباد آهي. ۽ اصولي طور سڄي قوم جي ٻولي ۽ ساڳي آهي، مگر زماني گذرڻ سان، آهستي آهستي شهري ۽ پهراڙي جي ٻولي ۾ فرق ٿي ويو، ۽ ”رڪس مال“ شهري زبان بڻجي وئي ته ”لنڊس مال“ پهراڙي جي ٻولي. موجوده صورت حال هيءَ آهي ته هن ساڳئي ملڪ جي ساڳي هڪ قوم، پنهنجي ساڳيءَ ٻوليءَ جي ٻنهي صحاوين کي قومي ۽ سرڪاري زبانون قرار ڏنو آهي، انهيءَ لاءِ ته ملڪ جي هر باشعدي جي تسلي ٿئي، ۽ ملڪ جي ماڻهن ۾ ڪابه دٻس يا عداوت پيدا نه ٿئي.

يورپ جي انهن قومن کي ٻڌي خود انگريزن جو مثال وٺو. جن جو ڏاڪو اها نائين هن ملڪ جي ڪمزور دماغن تي ويڙل آهي، جن جي دهشت گهٽ جا هيٺيان ٿي ڌاري ٻڌا هئا، ۽ جن جي پيرويءَ کي ڪوٺا ملڪي ڀائراڃا ۽ ثواب دارين سمجهن ٿا: انگريزي ٻولي اڻڪلهه نه صرف انگريزن جي ٻولي آهي، مگر دنيا جي ٻيو ٻا ٽو لبر ٻولي آهي؛ نه صرف اها سائنس ۽ مغربي تهذيب جي هڪ خاص ٻولي آهي، مگر دنيا جي واپار جي ۽ هڪ مکيه زبان آهي. مطلب ته اها اهڙي نه هڪ وسيع ٻولي آهي، جو مختلف ملڪن جا اهي ماڻهو، جي صرف ڪنهن ٻوليءَ جي وسعت يا ان جي ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن کان متاثر ٿي، قومي غيرت وڪڻي انهيءَ ٻوليءَ کي اختيار ڪرڻ لاءِ آماده هجن، ته انگريزي ٻولي انهن ماڻهن جي درد جي دوا آهي، ڇاڪاڻ ته اها دنيا ملڪ ته ڇڏيو، پر ڪم از ڪم اهو ته منطقي طور چيو ويندو ته خود انگريزن جي ملڪ جي ماڻهن لاءِ ته انگريزي هڪ نعمت ۽ غيبت آهي، انهيءَ ملڪ ۾ جهڪڻ هين ڪي ماڻهو انگريزي ٻولي جي بدلي ٻيءَ ڪنهن زبان سان محبت رکن، ته اهي اسان جي نظرن ۾ احمق چٽا، ۽ جي ملڪ جون واڳون انگريزن جي بدلي اسان مسلمانن وٽ هجن، ته خود انگريزن جي ملڪ ۾ انگريزيءَ جي مانڪڻ کي جيڪر چيو ته ڇڏيون، مگر هڪ سجاڳ قوم جو اهو شيو نه آهي. انگريزن جي ملڪ ۾، اسان جي هڪ علمي جيئري اراڻي آهي، جنهن کي ”ويلس“ سڏجي ٿو: اتي جي رهاڪن جي زبان ڪافي آڳاٽي وقت کان ”ويلس“ هئي. سياسي ۽ علمي تجربن بعد، انگريزن هن لنڊوي علمي جي لنڊوي ٻوليءَ کي محفوظ ڪرڻ ۽ ترقي ڏيارڻ ضروري سمجهيو. هن وقت انگريزن جي منسٽري آف ايڊيوڪيشن ۽ ”ويلس“ ٻوليءَ لاءِ هڪ جدا ”ايڊيوڪيشن ڊپارٽمينٽ“ ۽ جدا پوليورسٽي آهي، انهيءَ لاءِ ته هيءَ ٻولي زندهه رهي ۽ ترقي ڪري. ويلس جي جملي مڪولن توڙي ڪاليجن ۾، ”ويلس“ ٻولي پهرين نمبر مکيه زبان ڪري پڙهائي وڃي ٿي، ۽ خود انگريزن کي اتي ٻيءَ نمبر ٻوليءَ طرح پڙهايو وڃي ٿي.

زبانن متعلق يورپ جي انهيءَ تلخ تاريخي تجربن کان متاثر ٿي، روس جي اندر ٻڪي حڪومت جا ۱۹۱۷ع واري انقلاب بعد قائم ٿي، ان ساري ملڪ جي سورهن سورهن جدا جدا ڀاڱن جي ماڻهن جي زبانن کي قومي ۽ سرڪاري زبانون تسليم ڪري، پنهنجي ملڪ اندر ٻولين جي مسئلي کي هميشه لاءِ حل ڪري ڇڏيو. يورپي قومن جا هن ٻيا ملڪ فتح

ڪيا، تڏهن انهن غلام قومن تي حڪومت ڪرڻ ۽ کين قضي ۽ دڪڻ جي تيت سان، انهن قومن جي ٻولين ۽ تمدن جو مطالعو ڪيائون، قدرتي علمي لحاظ سان پڻ انهن ٻولين جي تحقيق ڪيائون. پنهنجي تلخ تاريخ تجري جي ٻا تي، مڪالي ٻولين جي وجود کي تسليم ڪيائون. اهوئي سبب آهي جو انگريزن جي اچڻ بعد ئي پاڪ-هند جي هن برصغير جي مڪالي ٻولين ۾، ترقي ۽ تعليم شروع ٿي. انهن ٻولين جي تحقيق لاءِ خود ”گورنمينٽ آف انڊيا“ هراڻ ڏيڻ شروع ڪيا، ۽ گريئرسن (Greirson) جي رهنمائي هيٺ، ”هندوستان جي ٻولين جو جائزو“ (Linguistic Survey of India) نالي تحقيقي نتيجو ڪيترن ئي محققن طرفان ۽ شايع ڪيو ويو. جيتوڻيڪ انگريزي زبان - جي هندوستان لاءِ سرڪاري زبان ٺهرائي وئي، مگر هر هڪ صوبي اندر انگريزيءَ سان گڏوگڏ، صوبي جي ٻوليءَ کي پڻ سرڪاري زبان، هيءَ نه ڪرڻ، ڪورٽ، اسيمبلي ۽ گورنمينٽ جي رڪارڊ جي زبان قرار ڏنو ويو. پاڪستان جي زباني سان سنڌي ۽ بنگالي زبانن جو اهو درجو هو.

هن وقت اسان جي آزاد ملڪ پاڪستان - جنهن کي دستور موجب ”اسلامي جمهوري رياست“ قرار ڏنو ويو آهي - ان ۾ ٻولين جي مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ، اسان وٽ شاندار اسلامي روايت موجود آهن. هن موجب اسان جي ملڪ جون مڙهي خطا وار ٻوليون، سنڌي، بنگالي، ڪشميري، پشتو، ۽ بلوچي اڀل عزت و احترام آهن؛ ڇاڪاڻ ته اهي مڙهي ٻوليون قرآني حقيقت ۽ حڪمت ”خلق الانسان علمه البيان“ جون آئيندگاريون آهن. روسيءَ جهڙو ملڪ، جو پاڪستان جي شاعر علامه اقبال جو سرشد آهي، انهيءَ بدست جو ورهه اڳ ۾ ڇڏي ڇڏيو ته هر گروهه کي سندس پنهنجي ٻولي ئي سولهي ٿي؛ ۽ اتفاقاً سنڌين جو ته، نالو وٺي ڇڏي ته ”هنديان و اصطلاح سنڌ مدح“. روسي جي هسوا شاه عبداللطيف - جنهن سنڌي زبان کي انڪر ۽ فصاحت جي اوج تي پهچايو، تنهن قرآني حڪمت ۽ حقيقت کي اهڙي قدر مدحجو هو هو، جو سنڌي ٻولي جي مختلف محاورن کي، پنهنجي ڪلام ذريعي لروار ڪيائين، ۽ انهن مان هڪ خاص محاورو جي اصليت کي تسليم ڪيائين، ۽ ”سنڌي ٻولي“ جي بدران چيائين ته ”ٻيلي جي ٻولي ڪري ٻاسي پر ٻيو“ - حالانڪ لس ٻيلي جي ٻولي سنڌي زبان جو ٻيو آهي ۽ ٻنهي ۾ بعض لهجي ۽ ڪن لفظن جو فرق آهي. مطلب ته قرآني حڪمت ۽ اسلامي روايت جي علمبردارن، هر ٻوليءَ جي عزت ۽ احترام جو سبق سيکاريو آهي؛ ۽ مسلمان حاڪمن هر ٻوليءَ جي ترقي ۽ واڌاري جو مثال قائم ڪيو آهي. انهيءَ نقطه نظر سان پاڪستان جهڙي ”اسلامي جمهوريت“ واسطي، ٻوليءَ جي مسئلي جو اهوئي حل آهي، ته هر خطا وار زبان کي قومي ۽ سرڪاري تسليم ڪيو وڃي.

جيڪڏهن اسلامي تاريخ ۽ روايت بدران، يورپي قومن جي تاريخ ۽ تجريبي کان سبق پرائڻو آهي، ته انگريزن کان ئي سبق وٺڻ گهرجي، جن پنهنجي لندوي ملڪ جي لندوي ضلعي جي لندوي ٻولي ”ويلش“ کي نه وساريو آهي، بلڪ ان لاءِ جدا گانه ”ايڊيوڪيشن

ڊپارٽمينٽ ۽ "يونيو رستي" جون خدمتون وقف ڪيون آهن، ۽ "ويلس" ملڪي ۽ "ويلش" زبان ٻوليون لسٽ ۽ خود انگريزيءَ کي ٻيو نمبر (Second Language) ڪري تسليم ڪيو آهي. ٻيو ته خود انگريز هتي حڪومت ڪري پوءِ ان مثال ڇڏي ويا آهن. انگريزن جهڙي هڪ ڌاري قوم، ٻي هن ملڪ جي خطروار زبان جي خدمت ڪئي، يا انهن جيڪو زباني جو سرڪاري درجو رکيو، هڪم از ڪم ان کان پنهنجي قومي "اسلامي جمهوريت" کي گهڻو ڪجهه وڌيڪ ڪرڻ گهرجي. هڪ آزاد ملڪ جي غيرت جي اهائي تقاضا آهي. بهرحال، ها اسلامي تاريخ ۽ روايت کي آڏو رکيو وڃي. ها پوري اقوام جي تاريخ ۽ تجربن مان هڪ حاصل ڪيو وڃي:

ها جهاني تازه اي: ها استعاليٰ تازه اي:
 مي ڪئي ٿا چند با ما آند ڪردي پيش ازين؟
 ها چنان کن، يا چنين!

مگر افسوس جو اسان پنهنجي قومي ٻولي کي پنهنجي دستور ۽ نئي نظرائنداز ڪري ڇڏيو آهي: محض لادو ۽ بيڪاليءَ کي سرڪاري زبانون تسليم ڪرڻ سان، هن مسئلي جو خاطر خواه حل پيش نه ڪيو ويو آهي. اسان جو اهي ٻوليون جي هڪم از ڪم هزار سالن کان وٺي، هن سرزمين پاڪستان تي رائج رهيون آهن، تن کي آئيني طور تسليم نه ڪرڻ تاريخي حيثيت جو انڪار آهي. "مير"، "غالب"، "ذوق" ۽ "داغ" دنيا جي ٻين وڏن شاعرن والگر وڏا شاعر آهن، مگر وطن جي اعتبار سان هو مستقبل ۽ ڀارت جا شاعر ئي شمار ٿيندا: اسان لاءِ سندن اهميت فقط ادبي ۽ تاريخي آهي، ۽ بس! هو "غالب" ۽ "ذوق" جي ٻولي کي اهميت ڏيڻ ۽ محبت سان ڏسڻ، مگر شاه عبداللطيف جي سنڌي ٻولي، ڄام ذڪر جي ٻوڇي ٻولي، خوشحال خان خٽڪ ۽ بابا عبدالرحمان جي پشتو ٻولي، "غني" ۽ "اقبال" جي اڻ ڏٺن جي ڪشمري ٻولي، ۽ بلاشاهه وارث شاه جي پنجابي ٻوليءَ کي آئيني ۽ قانوني طور نظر انداز ڪرڻ هڪ ظرني ۽ ڪم نظري آهي. فرزندِانِ وطن جي ٻولين کي نظر انداز ڪرڻ واري پاليسي جذبه وطنيت جي منافي آهي. ظاهر آهي ته اسان محض پنهنجي ملڪ جي هڪ ڀاڱي يعني مشرقي پاڪستان جي ٻوليءَ کي آئيني طور تسليم ڪيو آهي، مگر ساري مغربي پاڪستان جي قومي ٻولين کي نظر انداز ڪيو آهي.

حضرات، هيءَ پاڪستان جو قومي مسئلو آهي، جهن جو حل به آئيني طور ملڪي ۽ مرڪزي نگاهه کان سوچڻ ضروري آهي. هي مسئلو صرف مغربي پاڪستان يا ان جي ڪنهن خاص ڀاڱي جو نه آهي. هن مسئلي جي خاطر خواه حل لاءِ به صرف مغربي پاڪستان جي شهرين بلڪ مشرقي پاڪستان جي ڀائرن کي به هر ممڪن ڪوشش ڪرڻ گهرجي. مگر هن سنڌي ادبي ڪانفرنس جي صدر جي حيثيت ۾ آءٌ هي پنهنجو فرض سمجهان ٿو ته هن هليتمارم

تان پاڪستاني شهرين جي هڪ وڏي حصي، يعني سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙن جي جذبات جي ترجماني ڪريان، ۽ هن اهم مسئلي بابت سندن نقطه نظر جي وضاحت ڪريان.

هيءَ هڪ کلي حقيقت آهي، ته سنڌ جا باشنداءَ اڻسيءَ طور سنڌي ٻوليءَ جي لوسي ۽ سرڪاري زبان تسليم نه ٿيڻ تي نهايت مايوس ٿيا آهن. هنن جمهوري طريقي سان، ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ سان احتجاج جا آواز اٿاريا آهن: گذريل قريبي عرصي ۾، سنڌ ۾ جا به سياسي، سماجي يا ادبي جنگ ٿي آهي، ته ان ۾ سنڌي ٻوليءَ کي قومي ۽ سرڪاري زبان تسليم ڪرائڻ لاءِ، زوردار لفظن ۽ ٺهراءَ پاس ڪيا ويا آهن. هر سخن، رسالي ۽ رپورٽ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي قومي ۽ سرڪاري زبان تسليم ڪرڻ تي زور ڏنو ويو آهي. سنڌ جي هر معتبر ۽ مقبول اخبار عوام جي جذبات جي ترجماني ڪندي، هن راءِ جي تائيد ۽ ادارا لکيا آهن. البته سنڌ جي اتر اهاڊ اڳواڻن يعني اسيمبلي جي اڪثر ميمبرن جا خاصوشي اختيار هڻي آهي، ته نهايت ئي افسوسناڪ آهي. درحقيقت اهڙا ماڻهو هڪ جمهوري ملڪ ۾ نمائندگي ڪرڻ جا لائق ٿي نٿا سگهن، ڇاڪاڻ ته عوام جي نمائندن جو اول ترين فرض آهي، ته هو ”بلڪ اوپينس“ (Public opinion) يعني عام راءِ کان اسيمبلي خواه گورنمينٽ کي وٺڻ وقت واقف ڪن: پنهنجي ووٽرن جي عام راءِ کي نظرانداز ڪرڻ نه صرف صوبائي ۽ سرڪاري حڪومت کي اونڌا ڪري ڇڏي ٿو، بلڪ ملڪ سان عداوت ڪري ٿو. هيءَ هڪ حقيقت آهي ته گذريل ويهن سالن جي تجربي بعد، سنڌ جو عوام هنن ”اسيمبلي ميمبرن“ کان اڳ ۾ ئي مايوس ٿي چڪو آهي. ويتر جو هنن ’ميمبرن‘ سنڌي ٻوليءَ جي -وال تي- جو هڪ تمدني مسئلو آهي ۽ نه سياسي- خاصوشي اختيار هڻي آهي، تنهن سنڌ وارن کي وڏو صدمو پهچايو آهي. درحقيقت هنن ميمبرن نه صرف سنڌ کي بلڪ پنهنجي اثر ۽ رسوخ کي به نقصان پهچايو آهي، جنهن جي تلافي فقط ذهن تي ڪندي، جڏهن اهي ميمبرن صاحبان ٻڪراءَ ۽ زوردار آواز سان، مغربي پاڪستان اسيمبليءَ ۾، سنڌي ٻوليءَ کي قانوني طور تسليم ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿيندا. بهرحال هتي اسيمبلي ميمبرن جي ڪمزورين سان بحث نه آهي، بلڪ سنڌ وارن جي عام راءِ جو سوال آهي، جنهن کي نهايت سنجيدگيءَ سان ۽ زوردار نموني ۾، هر پبلڪ پليٽفارم ۽ ممبر تان پيش ڪيو ويو آهي. هن عام جذبي ۽ مطالبي جا ٻه مکيه سبب آهن، جن جي وضاحت ڪرڻ ضروري آهي: هڪ سنڌي زبان جي هر لفظءَ نظر کان صلاحيت ۽ اهميت، ۽ ٻيو ڪن ڪم طرف اختيار ۽ وارن جي سنڌي زبان سان بي معدي عداوت. حضرات، اهايت ۽ اهميت جي لحاظ کان، سنڌي ٻولي پاڪستان جو بهترين سرچاهو آهي. ”علم اللمه“ جي لحاظ سان سنڌي ٻولي نه صرف پاڪستان جي قديم ٻولي آهي، بلڪ مڃي پاڪ- هند برصغير جي قديم ترين ٻولين مان آهي: ڇاڪاڻ ته ڀارت جي ڪلاسيڪي ٻولي ’سڪرت‘ جي وڏي ڀڻ آهي. بين الاقوامي لحاظ سان پڻ، پاڪستان سنڌي ٻوليءَ تي فخر ڪري سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته هڪ ته دنيا جي قديم دريائي تمدنن -مثلاً مصري، بابلي ۽

مراڻي تمدن جي مائي "سنڌو تمدن" جي ٻولي آهي، ۽ ٻيو ته هيءَ دنيا جي واحد زبان آهي، جا تاريخ خواه وقت جي اعتبار کان "آريائي" توڙي "سامي" خون جي پيداوار ۽ علمبردار آهي. اسلامي جمهوري رياست جو ته سنڌي ٻولي چتر ۽ چراغ آهي، ڇاڪاڻ ته هن ٻوليءَ کي اسي هڪسرو جي اصحابن ۽ پنهنجي ڪتن سان ٻڌو: تابعين ۽ تبع تابعين † ڳالهائون ۽ معائنن، راوين، عالمن ۽ سنڌ جي لوڪ عرب حاڪمن، هن جي خاص پرورش ڪئي. سنڌي ٻوليءَ کي ئي اهو شرف آهي، جو هن ۾ قرآن شريف جو پهريون ترجمو ٿيو، ۽ هن سڄي برصغير ۾ اها اڪيلي ۽ پهرين زبان آهي، جا قديم وقت کان وٺي عربي خط نسخ ۾ لکي وڃي ٿي. سنڌي ٻولي شاھ لطيف جهڙي اسلامي مفڪر ۽ "رومي"ءَ جي هنڌا شاعر جو مڪلام آهي، جنهن تي هي ملڪ ناز ڪري سگهي ٿو. سنڌي ٻوليءَ جو ادبي سرمايو اڻڌو ته وسيع آهي ڇوڪو آهي، جو هن ملڪ جي ٻين ٻولين کي الهيءَ منزل تي پهچڻ ۾ هڪي ورهه لڳندا. الهيءَ ڏانڊارن منظر، مضبوط حال ۽ روشن مستقبل جي صورت ۾، سنڌ وارن لاءِ اهو عين نظري آهي، ته هو سنڌي ٻوليءَ سان محبت ڪن، ۽ ان کي قومي ۽ سرڪاري زبان تسليم ڪرائڻ لاءِ ڪوشش ڪن. البته سنڌ وارن جي هن جذبي ۽ مطالبتي جو ٻيو به هڪ پهلو آهي، جو ڪن ڪوتاهين ادارن ۽ اختياري وارن جي سنڌي زبان سان بي سڌي عداوت جو رد عمل. خاص طور ڪراچي واري اراضيءَ ۾، سنڌي ٻوليءَ سان ڪن غير دوراندیش اختيارن وارن جي هڪل ڀرتاءُ جو نتيجو آهي. هيءَ هڪ حقيقت آهي ته پاڪستان کان اڳ ڪراچي واريءَ اراضيءَ ۾، سنڌي سڪولن، ڪاليجن، ڪورسز ۽ سرڪاري رڪارڊ جي زبان هئي؛ جڏهنڪر ڪراچيءَ واري اراضي سرڪاري حڪومت جي انتظام هيٺ آئي، تڏهنڪر اڏوڌ کي اڳورو هڪڙو ڏوڏو ڏالڻ جو اڏوڏان آدمشماريءَ ولسي اڏوڌ کي اڳتي هڪڙڻ هڪ نظري امر آهي. مگر هن نه صرف اڏوڌ کي اڳتي هڪڙڻ جي ڪوشش هڪئي، پر سنڌي ٻوليءَ جي بچ ڪئي هڪڙڻ شروع ڪئي، جنهن جا انتهائي مثال هي آهن، ته سنڌي سڪولن کي سنڌي ماستر ٽيچر ۽ ناظر ڪري، انهن تي اڏوڌ ماسترن مؤمن جي ڪوشش ڪئي وئي؛ ڪراچيءَ جي گردنواج ۾ سنڌي سڪولن کولڻ ۾ هر قسم جي دهرمدار هڪئي وئي؛ سنڌي سڪولن جي ماسترن لاءِ هڪبهه ٽريننگ ڪاليج مهيا نه ڪيو ويو. حالانڪ ٻئي طرف نه صرف اڏوڌ ماسترن مگر گجراتي ماسترن لاءِ به ٽريننگ جو انتظام ڪيو ويو؛ مشترڪه ۽ ڪاليج جي ڪورسز ۾، سنڌي پڙهڻ ۽ سنڌيءَ ۾ جوانن لکڻ ۾ ٽڪليفون پيدا ڪيون ويون، ڪراچي ايراضيءَ جي ڪوتاهين ادارن ۽ ڪامورن، اهي قدر ڪئي اڻ سڌي طرح سنڌ وارن کي، ته صرف اڏوڌ کان بدظن

* سنڌ جي هندو گاه ديبل ٿي، پهرين اسلامي فوج حضرت عمر رضه جي خلافت ۾ ۶۱۰ھ ۾ وارد ٿي، جنهن ۾ صحابه مڪرم شامل هئا.
† جيڪي عبداللہ بن جهمان ۽ ديبل بن طهفة جي ديبل تي حملن، ۽ محمد بن قاسم جي آخرين طور سنڌ کي فتح ڪرڻ واري مهل ۾ شامل هئا.

ڪيو، پر مرڪزي حڪومت جي پاليسيءَ کان به مابوس ڪيو. انهيءَ فيسر جي لحاظ پاليسي جي وڏي ۽ وڏي پيماني تي شهر، مرڪزي حڪومت سان تعلق رکندڙ ريلوي کاتي ڪئي: ”پاڪستان ريلوي نظام“ جي وجود ۽ اچڻ جي شروعات تي هن طرح ڪئي وئي، جو ريلوي سيشن جي ڇڪهين خواهه نشانين تختن تان، سنڌي صورتخطي ۽ لکيل سيشن جا نالا ئي ميساري ڇڏيا ويا. ريلوي اختياري وارن هي احتياط قدر ڪئي، ته صرف عام سنڌي مسافرن لاءِ تڪليف پيدا ڪئي، پر ملڪ جي اندروني اتحاد کي به هڪ ڪاري ضرب لڳائي، ۽ خواهه خواهه سنڌ وارن جي دلين ۾، نفسياتي طور اڏو ڀڙو ڀڙو ٿوڙي مرڪزي پاليسيءَ (ڇاڪاڻ ته عام ريلوي کاتي کي مرڪزي نظام سان وابسته سمجهي ٿو) خلاف هڪ رد عمل پيدا ڪيو هن بيجا حرڪت لاءِ، عوام جي نمائنده اسيمبليءَ ۽ ريلوي کاتي وارن کان جواب طلب ڪرڻ جي ضرورت هئي، ۽ آهي. لطف ته وري هيءُ آهي، جو ريلوي اختياري وارن اڳوڻا تسليم ۽ لکيل سيشن جا نالا، جي انگريزن جي ڏهن ۾، مڪالي نالن جي تلفظ جي پوري اڀياس بعد لکيا ويا هئا، تن کي ميساري نين - روڏن اکرن ۾ اڏو ڀڙو لال لکيا آهن، ۽ جيڪي ريلوي اختياريءَ وارن جي جهالت جا پندرا نشان آهن - مثلاً ”الله ڏسو ساند“ نالي کي ”ساند“ يعني ”سانهه“ بنايو ويو آهي. ان سلسلي ۾ تازو مثال گورنمينٽ جو هڪ سرڪيولر آهي، جنهن جو ذڪر اخبارن ۾ اچي چڪو آهي: سنڌ، پنجاب، سرحد ۽ بلوچستان جي محضرالن مان به ڪن ڪوتاهه ڪاسورن کي حد آهي، جنهن ڪري سرڪيولر ڪڍي انهن نالن استعمال ڪرڻ جي منع ڪئي وئي آهي. ظاهر آهي ته اها هڪ ٻارائي ذهنت آهي، جا ڪنهن به مدير يا اختياريءَ واري جي شاهان شان نه آهي: نالن جو فيصلو ڇا ڪڏهن سرڪيولر ذريعي ٿئي ها، ته جيڪر ”سکر براج“ کي هرڪوئي ”لائڊ براج“ سڏي ها ۽ ”ڪوٽڙي براج“ کي ”ڀڪو“ غلام محمد براج“ سڏي ها!

حضرات، اڄ ايترو وڃي سگهجي ٿو ته اسان جي ملڪ جي ماضيءَ جي نسبت ان جو حال ذرا زياده اسيد افزا آهي. پاڪستان جو موجوده وزيراعظم محمد علي، ٿوڙي سفرين پاڪستان جو چيف مينسٽر ڊاڪٽر خان صاحب شخصي طرح وڏا مدير ۽ لائق انسان آهن، ۽ ممڪن آهي ته اهي سڌي ڀوليءَ بابت زوردار حارراءِ ٿوڙي سفرين پاڪستان جي ڀولين جي مستقبل کي مدنظر رکي، هن مسئلي لاءِ غريب ڪو حل سوچي سگهن. انهن ڪهاڻون ته اها هن ملڪ جي وڏي خوش يعني چيني. مگر جي ڪٿي ڪا دير مدار ٿئي، ته به ٻين قومن جي تاريخ ٿوڙي علمي شاهدي جي بناء تي، بلڪل وثوق سان چئي سگهجي ٿو، ته ملڪ جي قومي زبانن سان ماڻهن جي محبت هڪ فطري امر آهي. انهن قومي زبانن جو امرڻ هڪ فطري امر آهي ۽ انهيءَ فطري قانون جي اڳيان انهن کي اڄ نه ته ڇيڻي - رجھڪائڻو پوندو. پاڪستان پنهنجي مختلف ڀولين، ۽ انهن ادب جي رنگين سڃاڻپ پنهنجي جلي ادبي - رسالي ۽ وسيع تمدن تي تاز ڪري سگهي ٿو. حقيقت ۾ پاڪستان جي هر هڪ قومي ڀولي

جي پيادن کي مضبوط ڪرڻ ۽ ان کي ترقي ڏيارڻ چڻ سڄي پاڪستان جي ادبي ۽ تمدني سرمايي کي وڌائڻ جي برابر آهي. ڪنهن به ٻوليءَ لاءِ جدوجهد ڪرڻ چڻ سڄي ملڪ جي خدمت آهي. انهيءَ ڪري ضروري آهي ته سنڌي ٻوليءَ کي، انهيءَ طور اوسي ۽ سرڪاري ٻولي تسليم ڪرائڻ لاءِ، هر قومي ڪارڪن ۽ قومي اداري کي جدوجهد جاري رکڻ گهرجي. انهيءَ عام آواز اٿارڻ ۽ عام راءِ پيدا ڪرڻ ۾، سنڌ جو هر باشندو، پڙهيل توڙي اڻ پڙهيل حصو وٺي سگهي ٿو.

حضرات، سنڌي ٻوليءَ کي آئيني ۽ قانوني طور تسليم ڪرائڻ لاءِ مسلسل ڪوشش جي اهميت سمجهائڻ بعد، آءٌ هن مسئلي جي هڪ ٻئي پهلوءَ ڏانهن اوهان جو ڌيان ڇڪائڻ چاهيان ٿو: اهو پهلو هي آهي ته ٻولين جي ترقي ۽ بقا جو دارومدار محض حڪومت جي پليزائي يا ٽالون جي ٽڪ تي نه آهي. ان جو مثال خود سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ سان ملي ٿو. عربن جي دور بعد، تقريباً آڻه سؤ سال فارسي ٻولي حڪومت جي ذاتي ٻولي ٿي رهي، جنهنڪري سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۾ ذرا اهميت ٿي؛ مگر اها ترقي جاري رهي، تان جو شاهه عبداللطيف پيدا ٿيو، جنهن پنهنجي فڪر ۽ روح سان سنڌي ٻوليءَ کي عروج تي پهچائي ڇڏيو. حيثيت ۾ ٻوليءَ جي فنا ۽ بقا جو دارومدار گهڻي قدر ٻوليءَ جي روح تي آهي، ۽ اهو روح ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن جو ”فڪر“ آهي. جيڪڏهن اسان جو هر هڪ اديب محض ٻين جي خيالن جي ڦاٽي يا ترجماني ڪرڻ بدوان، ٿورو ڪي گهڻو پنهنجي ذاتي فڪر کي پنهنجي اشعار ۽ مضمونن ۾ پيش ڪري، ته مجموعي طور اسان جي ٻوليءَ ۾ فڪر جو سرمايو وڌندو رهندو.

شيدم ز دانا ڪه دانش بهي است

و ليکن پيراگنده يا هرڪسي است

جيڪڏهن اسان سنڌي ٻوليءَ ۾ بلند فڪر ۽ اعليٰ خيالات واري علم ادب جي ذخيري کي وڌايو، ته پوءِ سنڌي حضرات خود سنڌي سکڻ جي ڪوشش ڪندا، يا اسان جا ڪتاب ترجمو ڪري پڙهندا. اهرحال فڪر جي پليزائيءَ سان، سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جو علم ادب، حڪومت ۽ سياست جي هاليسيءَ جا محتاج نه رهندا؛ بلڪ پنهنجي ئي قوت ۽ صلاحيت سان ترقي ڪندا رهندا. مگر انهن کان زباده افسوس ڪاموري ڪلاس جي ڪن والدين تي آهي، جي ويچارا تازو احساس ڪن ٿا: ڇا شڪار بنيا آهن؟ ۽ پنهنجي ٻارڙن کي مادري ٻولي سيکارڻ کان اڳ اوڏو يا سيڪارين. بحيثيت هڪ ٻوليءَ جي اوڏو سکڻ ۾ عيب ڪونهي؛ مگر احساس ڪن ٿا: بيان اهو قدم کڻڻ چڻ ذهني علامي اختيار ڪرڻي آهي، جنهن ۾ ايندڙ نسلن جي تباهي آهي. ”سنڌي پڙهو“ جو پيو اهو پهلو هيءُ آهي ته اسان مان هر هڪ پڙهيل سنڌي اخبارن، رسالن ۽ سنڌيءَ ۾ شايع ٿيندڙ ڪتابن کي پڙهڻ پنهنجو فرض سمجهي. جيڪڏهن اسان جا عام پڙهيل فقط ٻه رپيا مٿي به پنهنجي علم جي تزڪات ڪيون ته جيڪر

هڪ اخبار يا رسالو، ۽ ڪم از ڪم تي چار وڏا ڪتاب، يا ست اٺ ننڍا ڪتاب سال ۾ خريد ڪري سگهن. جيڪڏهن اسين اخبارون، رسالا، يا ڪتاب نه وٺنداسين ته لکندڙن جي همت افزائي نه ٿيندي؛ ۽ اسان جو قلبي ۽ ڪتابي ذخيرو ڪماحقه ترقي ڪري نه سگهندو. «سنڌي ڳالهائڻ» وارو اصول چڻ عام تبليغ ذريعي پنهنجي ٻوليءَ لاءِ وسيع ميدان پيدا ڪرڻ جي برابر آهي؛ «سنڌي پڙهڻ» وارو اصول ٻوليءَ جي پيڙهي بچي ڪرڻ ۽ ان جي اشاعت کي وڌائڻ برابر آهي؛ ۽ «سنڌي لکڻ» ٻوليءَ جي عمارت اڏڻ جي برابر آهي. ظاهر آهي ته عمارت اڏڻ هڪ فن ۽ هنر آهي، جنهن لاءِ تياريءَ جي ضرورت آهي «سنڌي لکڻ» جو هڪ سادو مفهوم اهو ئي ٿي سگهي ٿو ته سنڌيءَ ۾ لکڻ جي مشق ڪريو ته اوهان ڇا اڪر سگهيا ٿين، ۽ اوهان صحيح صورتخطي لکي سگهو. اهو سبق اسان جي شاگردن لاءِ آهي. مگر هن نظريي جو حقيقي مفهوم اهو آهي ته اسان جو هر تعليم يافتو سنڌي لکڻ جي پاڻ ۾ ڪم از ڪم اهڙي صلاحيت پيدا ڪري، جو پنهنجي ذاتي خيالن ۽ تجربن کي موثر نموني ۾ لکي سگهي، جيئن ٻيا ان کي وڃي ۽ سمجهي سگهن. هر انسان کي پنهنجو عقل، پنهنجي سمجهه، ۽ پنهنجي زندگيءَ جو مخصوص تجربو پڪ پوي ٿو، ۽ جيڪڏهن اسان مان هر هڪ پنهنجي مخصوص ذاتي فڪر ۽ تجربي کي قلمبند ڪندو، ته مجموعي طور اسان جي ٻولي ٿورڙي آمدن ڪاهو ڪار ٿي پوندي.

— مايو عقل هرڪنهن ڪٿي تي ڪٿو،
گهڻا جي ٿا ڪڏهن نه ٿي ٿو گهڻو.

اسان جي پڙهيل طبقي ۾، انگريزي دان ۽ سنڌي دان شامل آهن، ۽ انهن ٻنهي گروهن کي «سنڌيءَ ۾ لکڻ» طرف ڌيان ڏيڻ گهرجي. هن وقت حالت هيءَ آهي، جو اسان جا انگريزي دان مجموعي طور سان، سنڌيءَ کان انگريزيءَ ۾ زياده آسانيءَ سان لکي ٿا سگهن. اعليٰ تعليم جي موقعي ملڻ ڪري، هي طبقو سنڌي ادب ۽ تمدن جي وڏي قسمي خدمت ڪري سگهي ٿو، مگر افسوس جو تقريباً ۹۰ سيڪڙو انگريزي دان هڪ ته سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي عالشان ادب کان بي خبر آهن، ۽ ٻيو ته صلاحيت هوندي به سنڌيءَ ۾ لکڻ ۽ پنهنجي خيالات کي اظهار ڪرڻ واري ذوق ۽ جذبي کان بي بهره آهن. انگريز ڪامورن پنهنجي فراغت جي وقت ۾، سنڌي ٻوليءَ کي پڙهيو، ۽ ان تي ڪتاب لکيا، مگر اسان جا اڪثر سنڌي ڪامورا، رات ڏينهن لوڪريءَ جي چڪر ۽ بيم جي فڪر ۾ آهن. نهايت ضروري آهي ته هوزماني جي رفتار کان باخبر رهن، ۽ پنهنجي علمي صلاحيت کي پنهنجي بياري ٻولي ۽ ادب جي خدمت لاءِ استعمال ڪن. اسان جو ٻيو پڙهيل طبقو سنڌي خوالدن جو آهي، جو سنڌي پڙهڻ ۽ لکڻ ۾ انگريزي دانن کان نسبتاً زياده وقت صرف ڪري ٿو، مگر اعليٰ تعليم جي موافقي نه ملڻ ڪري، هن طبقي وارن جو مطالعو محدود ۽ علمي تجربو البت گهٽ آهي، جيڪڏهن هن طبقي پنهنجي مطالعي کي وڌايو، ۽ پاڻ ۾ مضمون لکڻ جي مشق.

پيدا ڪئي، ته سنڌي ٻوليءَ جي علمي ۽ قلمي سرماسي کي وڌائڻ ۾ وڏي مدد ڏيڻي سگهندو. هن سلسلي ۾ خصوصاً اسان جي سنڌي سڪولن جا استاد وڏي قومي خدمت ادا ڪري سگهن ٿا. هوسن جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾، هر وڏي ڳوٺ ۾ موجود آهن، ۽ پنهنجي لوڪريءَ جي دوران ۾، جيڪڏهن منجهانن هر هڪ الهيءَ ڳوٺ ۽ ان جي پسگردائي بابت هڪ مقالو تيار ڪري، جنهن ۾ ڳوٺ ۾ رهندڙ ماڻهن ۽ سندن ڌڻن، ڳوٺ جي اصل ٻالي مياڻي، ۽ ان بعد اتي جي چڱن سڙن، ڳوٺ جي اڳوڻن توڙي موجود عالمن، سياسي ڪارڪنن، شاعرن، ٻاگين، طبيبن، قابل ڪاسين، بهادرن، گهوڙي سوارن، ڳائڻن، ملهن، فقيرن ۽ درويشن بابت ٻڌا ڳاڻا ڪري حالات قلمبند ڪري، ته جيڪر ٿوري وقت اندر سڄي سنڌ جي ادبي ۽ تمدني تاريخ بابت بنيادي مواد ڪٿي وڃي. الهيءَ ۾ ڪوشش ڪونهي، ته وڏن ڪتابن يا تعليمي مسولين لکڻ لاءِ، ڪافي مشق ۽ مطالعي جي ضرورت آهي، مگر اڄ پنهنجي پڙهيل پڙن ۽ ڀائرن آڏو هڪ اسان نسخو تجويز ڪريان ٿو، جنهن جي ذريعي منجهانن هر هڪ قلمي خدمت سرالچار ڏيئي سگهندو: اهو نسخو آهي ”سوالح لکڻ“ جو، جنهن جي ٽي ٻيلو ڪئي ٿي، لفظ محڪمات يا بيان طور اسان پنهنجي مشهور ماڻهن (عالمن، قومي ڪارڪنن، شاعرن، طبيبن، بهادرن، سخي مردن، فقيرن ۽ درويشن وغيره) جون سوالح حيات، سندن ڪارنامن سميت سڀني سولي سنڌيءَ ۾ قلمبند ڪري سگهون ٿا. اسان مان هر هڪ پڙهيل ماڻهو، ڪنهن به لائق انسان جي ”سوالح عمريءَ“ بابت ٻڌا ڳاڻا ڪري، معلومات جمع ڪري سگهي ٿو، ۽ ان کي قلمبند ڪري، ڪنهن به رسالي ۾ اشاعت لاءِ موڪلي سگهي ٿو. اسان جي ڪن رسالن ۽ ادبين اڳيئي هن ڏس ۾ قدر وڌايو آهي، اميد ته اسان جا رسالا توڙي اخبارون سال ۾ هڪ دفعو ڪم از ڪم ”سوالح نمبر“ شايع ڪري، هيءَ اهم ادبي ۽ تمدني خدمت سرالچار ڏيندا.

حضرات، آخر ۾ آءٌ خاص طرح سنڌ جي اهل قلم صاحبن ۽ لائق ادبين جو توجهه ان مکيه ضرورتن ڏانهن ڇڪائي، پنهنجي خطبي کي ختم ڪندس. اهي به ضرورتون هي آهن: پهريون ته سنڌيءَ کي ٻاهرين دنيا سان روشناس ڪرائڻ؛ ۽ ٻيو ته قومي آزاديءَ لاءِ سنڌ جي جدوجهد جي تاريخ لکڻ.

پهريون ته هن نازڪ مرحلي تي وقت جي تقاضا آهي، ته اسان سنڌي ٻولي، سنڌي علم ادب، سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌ جي تمدن کان ٻاهرين کي روشناس ڪرايون، ۽ انگريزي، فارسي، عربي ۽ اردوءَ ذريعي انهن مکيه پهلوئن تي ڪتاب لکون، يا ترجما ڪريون. ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي سهاري هيٺ سنڌ جي مڪمل تاريخ لکجي رهي آهي، ۽ اميد ته سنڌ جي تاريخ عنقريب ٻاهرين دنيا جي آڏو اچي ويندي. ٻيا موضوع، جن تي ٻاهرين واسطي مفيد ڪتاب لکي سگهجن ٿا، هي آهن:

(۱) سنڌ جو تمدني ورثو (Cultural Heritage of Sindh) (۲) سنڌ ۾ طب جي ترقي
 (۳) سنڌ جو عربي ادب ۽ حصو: (۴) سنڌ جو فارسي ادب ۽ حصو: نه فقط ايترو مگر سنڌ
 ۾ اڳوڻو شاعريءَ تي به ايتريقدر مواد موجود آهي، جو هڪ بهترين ڪتاب لکي سگهجي ٿو،
 جنهن کي ڏسي خود اڳوڻو دان حيران ٿيندا، ته هڪ سؤ سال اڳ سنڌ جي سرزمين تي اهڙا
 اڳوڻا جا شاعر پيدا ٿيا، جن جي ڀيٽ سندن همعصر هندوستاني شاعرن مان ڪري سگهجي ٿي.
 اهو ته وقت جي تقاضا آهي ته اسان سنڌ ۾ قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي تاريخ کي
 مرتب ڪيون. تازو يوم جمهوره (۲۳ مارچ) جي موقعي تي، اوهان مان ڪن، ملڪ جي
 مڪه الڪريري اخبارن جهڙوڪ 'ڊان' (Dawn)، 'ٽائيمس آف ڪراچي' (Times of
 Karachi) وغيره ۾ هن ملڪ اندر آزاديءَ جي تحريڪ تي ڇپيل مقالا پڙهيا هوندا. انهن
 جو الهن، مقالن ۾ سنڌ اندر آزاديءَ جي تحريڪ کي بالڪل نظر انداز ڪيو ويو آهي. حقيقت ۾
 سنڌ ۾ قومي آزاديءَ جي تحريڪ جي تاريخ نهايت ئي شاندار آهي، جنهن کي ٿورا لائين
 ڪرڻ گهرجي: هو ته اسان آزاديءَ جي تحريڪ جي پوئين دور کي پنهنجي اکين سان ڏٺو
 آهي، ۽ نسبت آئينده لسان جي، اسان ان کي وڌيڪ تحقيق ۽ تعميل سان قلمبند ڪري
 سگهون ٿا. البت هڪ احتياط جي ضرورت آهي: آزاديءَ لاءِ جدوجهد وارين ڪن تحريڪن
 انهن تحريڪن جي ڪن پهلون، يا انهن تحريڪن جي ڪن قومي ڪارڪنن سان اسان مان
 ڪن جا ذاتي يا سياسي اختلاف ٿي سگهن ٿا، الهيءَ ڪري اڄ اسان ڪافي الهن تحريڪن،
 مجاهدن ۽ قومي ڪارڪنن جو قدر نه ڪريون، مگر سڀاڻي تاريخ ۾ الهن جا لالا سولهي
 حرفن سان لکيا ويندا. الهيءَ ڪري هن ڪم ۾، اسان کي ذاتي اختلافن کي درگذر ڪري،
 هڪ مورخ جي نقطه نگاه کان سنڌ جي سياسي تحريڪن، ۽ سنڌ جي مجاهدن ۽ قومي ڪارڪنن
 جي ڪارنامن کي قلمبند ڪرڻو آهي. انهن موقعي تي سنڌ جي هن شاندار ماڻهي جو مختصر
 خاکو اوهان جي آڏو رکڻ چاهيان ٿو. الهيءَ لاءِ ته اهي حضرات، جي خدمت لاءِ تيار آهن،
 تن لاءِ تحقيق جي راه واضح ٿي سگهي.

حضرات، سنڌ جي اندر آزاديءَ جي تاريخ جو پهريون باب حضرت سيد احمد شهيد جي
 سنڌ ۾ اچڻ سان ٿئي ٿو. ان وقت مير ڪرمعلي خان ۽ مير مرادعلي خان سنڌ جا حاڪم هئا.
 چئن ته سکن جون ان وقت سنڌ تي لڳا هون هيون، الهيءَ ڪري اسين ظاهر ظاهر ٿيڻ
 صاحب جي جيتريڪ مدد ڪال ڪئي، ته به سندس تحريڪ سان سندن پوري همدردي هئي.
 ان وقت سنڌ جو ٿانور روحاني رهبر ۽ مجاهد اعظم پير صاحب پاڳارو حضرت حبيبت الله شاه
 سيد احمد صاحب جو هر طرح ٻالهن ٻيلي ٿي بيٺو. پنهنجا پنج سؤ مريد مجاهد، جن کي «حر»
 سڏيو ويو، سي سيد صاحب کي لشڪر طور ڏلائين، ۽ ان بعد مالي ۽ رمد جي سلسل مدد
 ڪندو رهيو. پير صاحب ڏي سيد صاحب هڪ خط لکيو آهي، جنهن ۾ کين پنهنجو قائم مقام

ڪري سڏيو اٿس. ائسوس جو حضرت صيغت الله شاه ۱۲۴۶ هجريءَ ۾ جهاد هلندي وفات ڪئي، ۽ غالباً اهوئي هڪ وڏو سبب هو، جو پنهنجي سکر مددگار وڃائي بعد سيد صاحب جي ڄڻ حاجي هالن ٿي پئي، ۽ پير صاحب جن جي وفات کان فقط ٻن مهينن بعد سيد صاحب جن شهيد ٿي ويا. بهرحال هن تحريڪ مان سنڌ ۾ حر تحريڪ جو اوائلي بهاد ٿيو، ۽ حرن پنهنجي ملڪ جي دشمن طاقت خلاف لڙڻ کي زندگيءَ جو شيرو بنايو. ان بعد ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن جي بي باڪ طاقت جي باوجود سنڌ جي عوام انگريزن جو مقابلو ڪيو. اهو سنڌي عوام جو مقابلو هو، ڇاڪاڻ ته اميرن مصلحت خاطر جتي الامڪان مصلح جي ڪوشش ڪئي. ان عوامي مقابلي جو هيرو مير شير محمد خان هو، جنهن جو ساٿي نواب احمد خان لغاري هو. ان بعد ۱۸۵۷ع واري آزاديءَ جي وڏي جنگ ۾ به سنڌ حصو ورتو. سنڌ جي تحريڪ جو مرڪز جهڪب آباد هو، ۽ ان جا ليدر دل سرادخان ڪوسو، ۽ درياخان چڪراڻي ۽ عنايت شاه هئا. جنهن رات هي مجاهد آخري تجويزن کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ هاڻ ۾ گذريا، ان رات هڪن خداون جنرل جهڪب کي اطلاع ڏنو. دلمراد ڪوسو ۽ درياخان چڪراڻي گهيري ۾ اچي قتل ٿيا ۽ مير ڏنائون. البت عنايت شاه ڪڇ طرف ٽڪري ويو. ۱۸۵۷ع بعد ۱۸۹۱-۱۸۹۴ع ۾ پهرين حر تحريڪ شروع ٿي، ۽ انگريز بادشاه جي مقابلي ۾ هڪر از هڪر ”ٻيو بادشاه“ ۽ ”ٻيو وزير“ جا نالا عوام جي ذهن نشين ٿي ويا. ان بعد پهرين عالمگير لڙائيءَ جي شروع ۾، مولانا محمودالحسن جي دٻوند مان شروع ڪيل آزاديءَ جي تحريڪ جو وڏو علمبردار مولانا بهيدارالله هو، جو علم ۽ تربيت جي احاطن کان سنڌ جي بيدوار هو، ۽ الهيءَ ڪري ئي ”عبداللہ سنڌي“ جي نالي سان مشهور ٿيو. هن آزاديءَ جا منصوبا به سنڌ ۾ پيا، ۽ سندس رفيق به اڪثر سنڌي هئا، جن ۾ مولانا عبداللہ صاحب لغاريءَ جو نالو خصوصاً قابل ذڪر آهي. ڪابل ۾ ويهي، هن مجاهدن جيڪي ڪسر ڪيا، تن جو الڪشاف ”رولٽ ڪميٽي“ جي رپورٽ ۾ ڪيو ويو. انهيءَ رپورٽ شايع ٿيڻ بعد ئي مهاڻا گانڌي ميدان ۾ آيو. مولانا بهيدارالله ۽ سندس ساٿي هندستان جي آزاديءَ واري نئين تحريڪ جا پاڻي مياڻي ۽ مهاڻا گانڌي جا پيش رو هئا؛ ۽ سنڌ جو ان تحريڪ ۾ جو حصو آهي، سو نهايت ئي نهاڻن آهي. ان بعد خلافت تحريڪ ۾ به هن نهاڻن حصو ورتو. مرحوم جالمحمد جوڻيجو، شيخ عبدالجيد، پير غلام مجدد سرهندي ۽ ٻيا سندس سوين ساٿي هئا، جن خلافت تحريڪ ۾ وڏو ڪم ڪيو. سو به سنڌ جي گاديءَ ڪراچي ۾، علي برادر جو مقدمو به هن سلسلي ۾ نهايت ئي معنيٰ خيز واعدو آهي. انهن قومي ڪارڪنن مان گهڻا حيات آهن، ۽ باوجود سائن اسان سان ڪن جي ذاتي اختلافن جي، سندن قدر ڪرڻ ۽ سندن ڪارنامن کي قلمبند ڪرڻ اسان جو فرض آهي؛ ڇاڪاڻ ته سندن اکين ڏٺا بيان، تاريخي نقطه نظر کان اڳتي هلي نهايت ئي قيمتي ثابت ٿيندا. ان بعد ڪانگريس، خاکسار تحريڪ ۽ مسلم ليگن ذريعي، سنڌ جي گهڻن ئي مخلص ڪارڪنن قومي آزاديءَ خاطر ڪوششون ۽ قربانيون ڪيون. پيءُ عالمگير لڙائيءَ جي دوران ۾، جڏهن مياڻ

چند ڏينهن پوءِ فرانس تي قومي فوج ٺاهي، جڙيلن جي پٺڀرائي سان انگريزي فوجن جي مقابلي جا ساليها پٽي ڪيا، ان وقت فقط سنڌ ۾ ئي پير پاڳارو صيحت الله شاه اڪيلي سر باغي هو، جو جارج جهين خلافت بناوت جي الزام ۾ سر ڏيئي سر هو ٿيو. حڪومتن سڃاڻين ٻڌاوت ۾ گورنر بلا لڙائيءَ سان انگريزي فوجن جو مقابلو ڪيو. سنڌ مان سڄا سارا ۱۲ مهينا «مارشل لا» لڳو هو، جو انگريزن جي تسلط جي تاريخ ۾ اڪيلو مثال آهي. آخر ۾ هي وري هڪ حسن اتفاق آهي، جو پاڪستان تحريڪ کي سنڌ جي سر زمين جي هڪ فرزند، قائد اعظم محمد علي جناح ئي هڪايو ٿيو.

حضرات، قومي آزاديءَ خاطر سنڌ وارن جي ڪيل جدوجهد جا اهي محض ڪي نمايان خط و خال آهن. اسان کي پوري تحقيق ڪري، انهن جو تفصيل لکڻو آهي، ۽ انهيءَ تصوير جي حسن کي ڇمڪائڻو آهي.

آخر ۾ اڄ متظمين ڪانفرنس جو مشڪور آهيان، جن ڪانفرنس جي صدارت لاڙ مون لاجپور کي منتخب ڪيو، ۽ اوهان پيٽرن ۽ ٻائون جو احساسند آهيان، جو اوهان بي انتها صبر ۽ محڪوت سان، ڪافي دير تائين منهنجي هن خشڪ خطاب کي ڪن ڏيئي ٻڌو آهي.

”مياڻي جياس، جي وڃي مڙه مليو ڏي“

سنڌي ساهت جو هڪ روشن ستارو

سرگواسي لالچند امرڌني مل جڳنيائي

سنڌ جي وطن دوست اديب سرگواسي لالچند امرڌني مل جي ورسي نمازو جي سنڌ هنڌ ۾ سرڌا ۽ عقيدت سان ملهائي ويئي. سنڌي ادبي بورڊ سندس ياد ۾ سندس مشهور ڪتاب ”سون ورنهون دليون“ ڇپائي پڌرو ڪيو. هي مضمون به سنڌ ۾ مرحوم جي ورسيءَ جي تقريب تي ڀاءُ سونهار واسواڻيءَ جو لکيل، فهرست طور شايع ڪري رهيا آهيون. - اداره .

سنڌ جي سولھاري ماحڪڪار ۽ اعليٰ درجي جي اديب، مئٽر لالچند امرڌني مل جڳنيائيءَ جو جنم ۲۵ جنوري ۱۸۸۵ع ۾، حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو هو. ۽ سندس ذيهانت، ۶۹ ورهين جي ڄمار ۾، ۱۸ اپريل ۱۹۵۴ع تي، بمبئي شهر ۾ ٿيو.

لالچند جو پيءُ مئٽر امرڌني مل، سرڪاري نوڪريءَ ۾ اختيارڪار جي عهدي تي فاضل هو. امرڌني مل جو ڪوشش ورسو ڪوري ۾ رهڻ ٿيو هو، جتي ٻارن جي تعليم جو تنهن زماني ۾ ڪوبه انتظار نه هو. انهيءَ سبب، کيس اوائلي تعليم پنهنجي پيءُ وٽان حاصل

ٿي. انهيءَ اوائلي تعليم ۽ تربيت جو اهو اثر ٿيو، جو هن کي ساهت ۽ علم ادب لاءِ حد درجي جو پيار ۽ قرب پيدا ٿي ويو.

اوائلي تعليم بعد، امڪولي تعليم لاءِ، لالچند حيدرآباد جي هيرلنڊ لولرام ائڪڊميءَ ۾ اچي داخل ٿيو، جتان سنه ۱۹۰۳ع ۾ مئٽرڪ امتحان پاس ڪيائين. ساهت لاءِ جو مائٽي ملي دلچسپي پيدا ٿي هڪي هيس، تنهن سبب، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب لاءِ ايتري قدر ماهریت حاصل ڪري سگهيو، جو مئٽرڪ پاس ڪرڻ بعد، ساڳئي ڪول ۾ اچي ماسٽر ٿيو. ڇهين

درجي ۽ مشترڪ وارن شاگردن کي سنڌي ۽ جا ڪر، تڏهن به نهايت آساني ۽ ڪاميابيءَ سان پڙهي ٿي سگهيو.

ساعت لاءِ ڏاڍي ٿو لڳل هيس، جو وقت ملندو هوس، سو علم ادب جي راحه و صرف ڪندو هو ۽ اولهو اڀياس ڪندو رهندو هو. ساعت لاءِ سڪه جي ڦاٽي، هن ڳالهه مان چڱيءَ طرح ملي سگهي ٿي: سندس هاجي، ديوان سواراڻي، لالچند کسي آڇ ڪئي ته ”بي. اي. ايل ايل، بي ۽ لاءِ تياري ڪر، ته تنهنجي ڪاليجي تعليم جي ذميواري مون تي آهي.“ لالچند اها آڇ نه قبولي، ڇي ”بي. اي ٽين لاءِ تيار آهيان، پر ايل ايل، بي سرور نه ٿيندس. وڪالت ۾ گهڙي، پنهنجي جيت نه کڻائيندس. ساعت ۽ ادب جي ڏس ۾ ئي سر جي بازي لڳائيندس.“ جيڪي چيائين، سو ڪري نه بڪاريائين.

لالچند نهايت خودمختيار طبيعت جو انسان هو. پنهنجا مضبوط ويچار ڌاريندڙ هو. انهن تي، اڌول ٿي، ٿاڻم رهندو هو. ساعت لاءِ سر جي بازي لڳائڻ جو فيصلو ڪري چڪو هو. سو، الهيءَ ڏس و، آخر دم تائين پاڻ پتوڙيندو رهيو. سندس زوردار رايو هو ته انسان جي پاڻ جو دائرو، هر وقت، وڌڻ گهرجي. الهيءَ ڏس ۾ اورچائيءَ کان ڪم وٺندو هو. سڪيا ڏيڻ جو ڪوڏو هو. سڄي زندگي پڙهڻ ۾ صرف هڪائين، پنهنجي زندگيءَ ۾، جن سڪون ۽ ڪاليجن ۾ ماسٽر ۽ پروفيسر ٿي رهيو، سي هي هئا: هيرانند لولراءِ انڪبيسي، حيدرآباد؛ سنڌ مدرسو، ٺٽو هاءِ سڪول، ٿلهه آله، سوشل سروس ليگ اسڪول، سارواڙي ودياله، ڊي. جي. سنڌ ڪاليج؛ ۽ انڊين ووسنس ڪاليج. لڏ پلاڻ بعد، بمبئي ۾ هاءِ سڪول فار سنڌيز، ۽ ڪروڙي پوليورسٽيءَ جي چوڪرين کي وڃي پڙهيندو هو.

مشترڪ پاس ڪرڻ بعد، ماسٽري ڪندي، لالچند ڪاليجي تعليم پڻ حاصل ڪئي. اڄوڪي زماني ۾، لوڪريون ڪندي ڪاليجي تعليم پرائڻ هڪ رواجي ۽ عام چار ڳالهه ٿي پئي آهي؛ تنهنڪري، هن وقت، الهيءَ ڳالهه کي ايتري اهميت نه حاصل ٿي سگهندي، جيتري هئڻ چڱائي. پڙهندڙ کي انهيءَ زماني جي حالتن کي خيال ۾ آڻڻو پوندو، جڏهن هاڻوڪي وقت جون سموريون سهوليتون مڪمل ڪون هيون. انهيءَ زماني ۾، لوڪريءَ ڪندي به ڪاليجي تعليم پرائڻ هڪ وڏي سهڻي جي ڳالهه ليکجندي هئي. اهو اڪي جدا جدا مثال ٿيندا هئا. لالچند جي حالت ۾، اها به ڪارڻي هئي ته کي سندس شاگرد پروفيسر بنجي چڪا هئا، جن وٽ وري کيس پڙهڻو هو. اهڙين حالتن هيٺ، ڪاليجي تعليم پرائڻ لاءِ وڏيءَ اخلاقي همت جي ضرورت هئي. لاشڪ، لالچند وڏي اخلاقي همت جو صاحب هو. ديس ۾ قطع تعلقات يا اسڪالر جي هلچل، مهاتما گانڌيءَ جي رهبريءَ ۽ رهنمائيءَ هيٺ شروع ٿي هئي. لالچند اوائلي سنڌين مان هڪ هو، جو الهيءَ تحريڪ ۾ ڪڏي پيو. کيس جيل-پاترا نصيب ٿي. اها سنه ۱۹۲۲ع جي شروعات جي ڳالهه آهي. اٺ مهينا بمبئي جي ٿاڻا جيل ۾ رهيو، جنهن بعد ڪراچي جيل ۾ آندو ويو. جيلن ۾ رهي، هڪٻين لکڻ جي

ڪر ڪي جنبي ويو. جيئن و، جي مڪي ڪتاب لکيائين، سي هي آهن: ”اٺن صڪ“، ”سون ورنئون دليون“، ”سچ تان مدتي“، ”سدا گلاب“ وغيره. چوڻ و روزاني دائري ۾ لکيائين، جا اڃا تائين اڻ ڇپيل حالت ۾ موجود آهي. بيماريءَ جي حالت ۾، جذبن بستي داخل ٿي پوندو هو، ته انهيءَ عرصي ۾ به، هڪ اڌ ڪتاب ضرور تيار ڪري وٺندو هو. ساعت جي هڪو ڏيئي لالچند، لڏپڻ کان ٿي، لڏپڻا ليک، ٽانڪ ۽ ٻيٽ لکڻ شروع ڪيا. ”ڇوڪ جو چنڊ“، سندس اسٽوڪو لاول، سن ۱۹۰۸ع ۾ لکيائين. اهو ڪتاب سنڌ جي گهرو ۽ آڏواڻيءَ ۾ ڀوليءَ ۾ لکيل آهي، جنهن جي پڙهڻ مان پوريءَ ريت پرڪ ٿي پنڃي سگهي، ته لالچند سنڌي ڀوليءَ جو اولهو اڀياس ڪيو هو.

سندس لکڻي نهايت سٺي ۽ سواڌي هئي. تڏهوڪي لکڻ ۾، مضمون لوڻيءَ ۾، آکاڻين لکڻ ۾ ۽ تنقيد ڪرڻ ۾ حد درجي جي ڪماليت حاصل هيس. انهيءَ ڏس ۾، پنهنجو مڪ پاڻ هو. سندس عبارت مان ٿي اهو پرڪي سگهيو هو، ته اها لکڻي لالچند جي هئي. سندس لکڻي، اوائل ۾، ڪجهه قدر گوري اوس لڳندي، پر جلد ئي، منجهائينس لطف ۽ رس اچڻ لڳندو.

لالچند عظيم شخصيت جو مالڪ هو. رڪ رکائي نه ڪندو هو. هڪ ڳالهائڻ جو جبرو، پر نه به. گهڪائي چئي ڏيڻ وارو، سو مالي حالتن جي لحاظ کان ترقي ڪري نه سگهيو. مالي ترقي ڪرڻ ڪري سگهي ها؟ جي ماها جي پٺيان لڳي ها، ته پنهنجي شخصيت تان هٽ ڏوٽو پويس ها. تنهنڪري تنگ حالتن ۾ گذارڻ پسند ڪيائين، پر پنهنجي اصولن تان ڪور ڪريو، پاڻ کي چوانيندو ئي هو لالچند ”ڏڪر“ - يعني سخت جان لالچند! سندس ٻيٽ، انگريز سائنسڪار ڊاڪٽر جالن مان ڪري سگهي ٿي. پنهي جي زندگين ۾ مشڪلاتن ۽ تڪليفن جا دور هليا، پر پسي مانجهي سڙن جيان حالتن کي منهن ڏنو: مصيبتن ۽ مشڪلاتن ۾ ڪين ڏريا، ۽ پنهنجن اصولن ۽ آدرشن کان ڪين هٽيا.

لالچند پنهنجي زندگيءَ ۾، چڱا سارا ڪتاب لکيا ۽ ڇپايا. تنهن کان سواءِ، جي مضمون وغيره لکيائين، تن جو ته ڪاٺو هڪونهي. سندس ڪتابن مان ڪيترا اصلي هئا ۽ ڪي ترجمو. سنڌ جي ٽن مکيه شاعرن - شاه، سچل ۽ گل - تي ڪافي روشني وڌي اٿس. ٽانڪ ۽ ٻيٽ ٺاهوڪا لکيا اٿس. سندس ترجمو به اعليٰ درجي جا آهن.

”سدا گلاب“ ۾ مقالي نشر لکڻ مان نه ڪمال ڪيو اٿس. جنسي گلاب جا قلم لڳايا اٿس. سندس ڪتاب هي آهن: ”سدا گلاب“، ”سچ تان مدتي“، ”سون ورنئون دليون“، ”ڪشيءَ جو ڪشت“، ”اٺن صڪ“، ”پروانو“، ”ڏڪڻ ڏڏي زندگي“، ”هر مڪيءَ جا“، ”ڀار بادشاهه“، ”پرپر جو ڀل“، ”شاهانو شاهه“، ”حضرت محمد رسول الله صلمه“، ”سچل سونهارو“، ”مسافريءَ جو سروي ۽ سروي جو رنگ“، ”ماتين ڪي دلداري“، ”عمر مارئي“ (ٽانڪ)، ”سهي سهار“ (ٽانڪ)، ”مين ڪي وين“ (ٽانڪ)، ”لقه ڏرو“، ”سرڪيڏارو“.

« هندو نارين مان ويل »، « لچاوتي »، « شاعرا گل »، « مانڪ موتي لال »، « ٻرلنگي باغ جو گل سنڌي » (پڻ ڀاڱا)، « هندستان جي تاريخ » (پڻ ڀاڱا)، « سنڌي چمن »، « ڇوڪ جو چنڊ »، « ڀنڀور »، « عطار ڪين رعيت آزار »، « هي هو چاڻ »، « ڀرمانند »، « تيرت رس »، « لڳ لڳ جي ڪهڻو ».

سڌس اڻ ڇپيل ڪتابن مان « سيرا پاڻي » (ناٽڪ) ۽ « سر ڏهر » هن وقت بمبئي ۾ ڇپجي رهيا آهن، ۽ جلد ظاهر ٿيندا. اڻ ڇپيل ڪتاب جي اڃا جيئن جو ٿيڻ ٻيا آهن، تن مان سڪه هي آهن: « هستي پنهنون » (ناٽڪ)، « سنڌي ٻوليءَ جو نچوڙ »، « ٻيل جي دائري » وغيره.

گذريل ۶۰ سالن جي عرصي ۾، سنڌي ساهت ۽ ادب کي اوج تي رسائڻ لاءِ، هي ڪوششون ۽ محنتون ورتيون ويون، تن ۾ سرگواسي لالچند جو حصو نهايت شاندار ۽ لاڏاڻي آهي. سنه ۱۹۱۳ع ۾ «سنڌي ساهت سوسائٽي» برپا ٿي، جنهن دؤارن سنڌي ادب کي زبردست بستي ملي. الهادي سوسائٽيءَ جا روح، ستر ڇپيل پيرسرام ۽ لالچند امرڏنول هئا. سنڌي ساهت سوسائٽيءَ پاران اٺيڪ ڪتاب ڇپجي ظاهر ٿيا. الهادي بعد، سنڌي ادب جي ڏس ۾ هي ۽ ڪوششون ورتيون ويون، تن ۾ لالچند خاصو بهرو وٺندو رهيو.

هاڻوڪي «سنڌي ادبي بورڊ» کان اڳ «مرڪزي صلاحڪار ادبي بورڊ» هئي ۽ هو سرگواسي صاحب، الهادي بورڊ جو جانشين سڪريٽري هو. سنڌ جو اڀرڻو ڪيل ائبڪٽر، بورڊ جو سڪريٽري ٿيندو هو. جانشين سڪريٽريءَ جي حيثيت ۾، مرڪزي بورڊ دؤارن، ستر لالچند، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب لاءِ خاصي خدمت ڪئي. بورڊ پاران «مهراڻ» رسالو جاري ڪيو ويو. لالچند «مهراڻ» جي اڀرڻوڙيل بورڊ جو هڪ ذميدار ميمبر هو، ۽ «مهراڻ» جي هستيءَ ۾ سڌس وڏو حصو هو. مرڪزي بورڊ ۾ «سنڌي ڪوش» (سنڌي لغت) لکڻ جي ۽ شروعات ٿي هئي. انهي ڏس ۾، ماهرن جي هڪ ڪاميٽي مقرر ٿي هئي، جنهن جا ميمبر ستر عثمان علي الصاري، هڪڪو ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، لالچند امرڏنول جيڪبڻائي، مولوي دين محمد وفائي ۽ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي هئا. انهيءَ ڪاميٽيءَ، «سنڌي ڪوش» جي اوائلي ۽ بنيادي ڪمن ۾ زبردست دلچسپي ۽ چاڙ ورتو. وڏي محنت ۽ جاکوڙ سان، چئن حرفن جي مواد تائين پهتا هئا.

الهادي بعد، مرڪزي صلاحڪار ادبي بورڊ سميتو ويو، ۽ هاڻوڪو سنڌي ادبي بورڊ هستيءَ ۾ آيو. سنڌي ادبي بورڊ «سنڌي ڪوش» جو ڪم پنهنجي هٿن ۾ کنيو ۽ پڌري ٿي ر «سنڌي ڪوش» جو پهريون حصو ڇپجڻ لاءِ اڀرڻ ۾ موڪلائڻ جون تياريون ٿي رهيون آهن. اهو «سنڌي ڪوش» جو ڪم ڊاڪٽر لبي بخش خان بلوچ جي رهنمائيءَ هيٺ هلي رهيو آهي. سنڌي ادبي بورڊ، اڳين مرڪزي صلاحڪار ادبي بورڊ پاران مقرر ٿيل ماهرن جي ڪاميٽيءَ جي «سنڌي ڪوش» جي ڏس ۾ ٿيل محنت، پنهنجي هٿن ۾ آڻي، اهن ماهرن

کي سندن محنت جو عيوضو ٿيو. اهي شائدار حق شناسي ۽ واري قدر لاءِ سنڌي ادبي ورثي کيرون لهن.

پاڪستان بعد سرگواسي لالچند، بمبئي ۾ رهي ۽ سنڌي ساهت جي واڌاري جي ڏس ۾، خوب پاڻ پتوڙيندو رهيو. ڪيترا ڪتاب لکيائين. ساڳئي وقت، سنڌي لوجوان لکڪن ۽ مصنفن جي سهڻي ڏلگ ۾ رهنمائي ڪندو هو. کين هر طرح هٿائيندو هو. سندس دلچسپي ۽ سبب، لوجوان وٽس چڪجي ايندا هئا.

سرگواسي ۽ جي سڻ ۽ ساڻي ۽ سنڌ جي صوفي سگوري، مسٽر چيمل برسرار، سنڌ ڇوڏ بعد، بمبئي ۾ ڇالائو ڪيو هو. سندس هائون، ٺاسڪ ڀرسان گوڏاوري ۽ لڏي ۽ پرواه ڪري آيا هئا. لالچند کي، اهي ۽ حقيقت جي جڙهين خبر پئي، ته ڏاڍو ڏک ٿيس. چي: ”ٻياري ۽ سنڌوي ڪان ڇڄي، هڏ ۾ اچي وسيا آهون؛ پر، مٽي پوئان ته سڙي سڪ ۽ مٽي نصيب ٿئي! اسان، پوئو نه، ته ۽ ۽ ٻياري سنڌوي ۽ جي مٽي نه لهن!“

”-مياڻي جياس، جي وڃي موڙ سڙي ڏي!“

سو، جڏهن ۱۸ اپريل ۱۹۵۳ع ۾، بمبئي جي شهر ۾، لالچند اسڙي مل جو ديهانت ٿيو، ته اڳتي سنسڪار بعد، سندس سنگ، ”سنڌو ۽“ کي -وٺڻ لاءِ، سانڍي رکيا ويا، ۽ وره موقمي سان سرگواسي صاحب جون هائون ڪراچي ۽ ۾ وڃي ويون.

سجھيو ويو ته سنڌ جي هن سولھاري ساهتڪار ۽ اعليٰ درجي جي اديب جي اهي لائني ۽ اڃا کي هلي روپ ڏيڻ لاءِ، سرگواسي جا ساڻي، برهمي، جهونا شاگرد، سنڌي اديب ۽ دوست، هن جي دٻن ۾، سنڌي ساهت جي هن سرڪردي لاءِ ڀرپور ۽ شردا موجود آهي، سي ان وڏي خوشي ۽ سان موقمي تي اچي شريڪ ٿيڻ پسند ڪندا.

اهي ۽ مراد کي حاصل ڪرڻ لاءِ، ڪراچي شهر ۾، سرگواسي جي ساڻن ۽ سنڌي اديبن جو هڪ موڙ، مسٽر عثمان علي انصاري جي صدارت هيٺ مڏايو ويو. سو ۾ ”سرگواسي لالچند اسڙو مل چڱيائي وري ڪاسي“ مقرر ڪئي ويئي، جنهن جا سيمبر هي مقرر ڪيا ويا: عثمان علي انصاري (چيئرس)، حيدر الدين راشدي، محمد ابراهيم جويو، ”اياز“ قادري ۽ مويرام ايس. رامواڻي (سيڪريٽري).

سو ۾، وڌيڪ ليڊا هيلان ڪيا ويا:

۱. سرگواسي جي سڪن کي سنڌو ساگر ۾ پرواه ڪرڻ جي دسر، سرگواسي جي ابد وري ڏينهن ۱۸ اپريل تي ادا ڪئي وڃي؛
۲. اهي موقمي تي سرگواسي جي ساڻن، برهمي، جهونن شاگردن ۽ سنڌي اديبن ۽ شاعرن کي لينڊ ڏئي وڃي ته هو صاحب، وس آهر ڪوشش وٺي، اچي اهي موقمي تي شريڪ ٿين؛

۳. ڪراچي شهر ۾، ۷ اپريل تي، شام جو، وري ميڙ ملهائيو وڃي: ۴
۱۸ اپريل تي، صبح جو سوڍو، سرگواسيءَ جا سنگ کڻي، حيدرآباد ۾ آڻي: ۵ شام جو،
سڀني دوستن جي سنگ ۽ ساٿ سان، نهايت منجهدي ۽ مالائتي دلگ ۾ درياھ ڏانهن هلي،
سنگ سنڌو ساگر ۾ پرواه ڪجن.

مٿين پروگرام کي عملي روپ پهرائڻ لاءِ، پروگرام جا تفصيل ڪراچيءَ ۽ سنڌ جي
اخبارن ۾ شايع ڪرايا ويا. وري ڪاسٽميءَ پاران، سنڌ ۽ هند ۾ وسندڙ سنڌي اديبن، شاعرن
۽ سنڌي ٻوليءَ سان قرب رکندڙ دوستن ڏانهن نيند پتر ۽ پروگرام جا تفصيل، ٿيل رستي
موڪليا ويا. موت ۾، ڪيترن سڄڻن وٽان نهايت سهڻا ۽ ٺاهوڪا جواب آيا، جن ۾ سرگواسي
صاحب لاءِ سڪ ۽ شردا جو اظهار ٿيل هو.

ڪراچي ۽ سنڌ جي پنجن سنڌي روزانين، ۱۸ اپريل وارين اخبارن ۾، سرگواسيءَ جي
بلاگ مان، سندس زندگيءَ جا ڪي ورق ۽ سنڌي ادب جي راه ۾ ڪيل خدمتن تي روشني
وجهندڙ ليک ڇپيا.

سنڌي ادبي بورڊ، سرگواسيءَ جي يادگيريءَ ۾، سندس هڪ عمدو ڪتاب ”سون ورليون
دلون“ پهر ڇاپي هيٺ آڻي، ۱۸ اپريل تي پڌرو ڪيو.

وري ڪاسٽميءَ جي پروگرام پتالدر، ۷ اپريل تي، ڪراچي شهر ۾، اين. جي. وي
هاٿ سڪول ۾، شام جو ساڍي پنجين بجي وري ميڙ ٿيو. ميڙ جي صدارت مسٽر عثمان علي
الصاريءَ، ڊائريڪٽر آف ايڊيوڪيشن، سنڌ ڪئي. الصاري صاحب، سرگواسي صاحب جو ٻارو
پر پتر ۽ مائي هو.

وري ميڙ ۾، جي پائر اچي شريڪ ٿيا، تن مان هيٺين صاحبين جا نالا ذڪر لائق آهن:
مسٽر عثمان علي الصاري، شيخ عبدالسجيد صاحب، سيڪ سڪندرو، مسز گل مينوالا، پروفيسر عبدالعلي
لبائي، مسٽر ابرو. بي، ٽولرامائي، مسٽر رهاڊي، قاضي فيض محمد صاحب، محمد ابراهيم جوڻو، مسٽر
محمد حرم سمون، مسٽر عبدالواحد سنڌي ۽ ٻيا.

صدر صاحب، مولفي تي، اوائلي ۾ اکر چولدي، شيخ عبدالسجيد صاحب کي پنهنجي
تقرير ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو. شيخ صاحب پنهنجي تقرير ۾ چيو: ”مان سرگواسي مسٽر لالچند
امرڌني مل جي جهولن شاگردن مان هڪ آهيان. مسٽر لالچند ۾ فقط اديب هو، بلڪ هڪ
جاف دل صوفي هو. هڪو زمانو هو، جو سنڌ ۾ هندو مسلم تفاق جي لهر اڀري هئي، ۽
الهيءَ وقت جا گهڻا سارا مڪيه هندو مسلم سنڌي اڳواڻ انهيءَ تفاق جي وهڪري ۾ وهي
ويا، ۽ ڪيتري ۽ تمصب جا شڪار بڻجي چڪا. لالچند اهو شخص هو، جو الهيءَ وهڪري
۾ وهي ۽ ثابت قدم رهيو. اها حقيقت سرگواسيءَ جي اعليٰ شخصيت جي ساک ٿي پري.“
تقرير جو سلسلو جاري رکندي، شيخ صاحب هڪ عجيب ۽ غريب ڳالهه جو ذڪر
ڪيو. جي ”اها ڳالهه، ورهين کان، دل ۾ سانڍيندو ٿو اچان. اها ڳالهه مولانا عبيدالله

سنڌي ڪان ٻڌي هيو. مولانا صاحب ٻڌايو هوم ۾ سرگواسي لالچند، اسلام جي پيغمبر صاحب جي حياتيءَ جو احوال انهيءَ واقعي بعد لکيو، جڏهن، هن پنهنجي هڪ جيني ۾ پيغمبر صاحب کي ڏٺو هو. لالچند اهو ڪتاب نه صرف پاڻ لکيو، پر پنهنجي خرچ سان ڇپائي ظاهر پڻ ڪيائين. اهو ڪتاب، سنڌي ٻوليءَ ۾، پنهنجي طرز جو، پهريون ئي ڪتاب هو.

”لالچند خوشيءَ سان وطن ۾ ڇڏيو. کيس هڪڙي لپائي هئي، جنهن جي مدد تي، کيس بمبئي وڃڻو پيو ۽ ائين پنهنجي نه کيس مجبور ٿي. ڏٺو پيو.“

”سرگواسي چشل برسرلم ۽ لالچند اسرڏومل جڳتيائي اعليٰ درجي جا سنڌي اديب هئا، جن تي سنڌي قوم، هروقت، ناز ۽ فخر وٺي سگهي ٿي. سنڌي قوم سندن شاندار خدمتن کي وساري نٿي سگهي. سرگواسي مسٽر لالچند جي خواهش، ته سندس هاليون سنڌوءَ ۾ ڀرڻ هڪهون وڃن، پنهنجي ٻياري وطن لاءِ هڪ حد درجي جي محبت جو اظهار آهي. اهڙي موقعي لاءِ مان ائين ئي چوندس ته اچو ته انهيءَ ثواب ۾ شريڪ ٿيون!“

سزگل مينوالا، پريزيڊنٽ ٿياسافيڪل سوسائٽي، ڪراچيءَ، پنهنجي تقرير ۾ چيو ته ”مون کي ارمان آهي جو مان سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ ڳالهائي ٿي سگهان، جيتوڻيڪ منهنجو جنرل سنڌ ڏسڻ ۾ نٿو آهي.“

”سنڌين جي اها هڪ خاصيت آهي جو کين پنهنجي ٻوليءَ ۾ تهذيب لاءِ بي انتها چاهه ۽ شردا آهي. اها خاصيت، هڪ اهڙي ٻڪي ڳنڍ آهي، جنهن وسيلي، سنڌ جا هندو ۽ مسلمان پاڻ ۾ ڳنڍيا ٻيا آهن ۽ کين ڌار ڪري نٿو سگهجي. گردش جي چڪر ۾ اچي، سنڌ جا هندو، هن وقت، هند ۾ وڃي رهيا آهن. اها حقيقت آهي ۽ انهيءَ ۾ ڏرو ۽ وڌاءُ ڪونهي، ته سنڌ جي هندن، هندستان ۾ به، ننڍي پيماني تي سنڌ ٻارها ڪري وڌي آهي، جتي سنڌي تهذيب جهلڪا ڏيئي رهي آهي. اهڙو قدر کڻي، سنڌين پنهنجي ٻوليءَ، ادب ۽ تهذيب لاءِ محبت جو سٺو اظهار ڪيو آهي.“

”سرگواسي لالچند ٽاچيءَ ٻڌي سنڌي هو. هندو هو؛ پر ان ڪان وڏي سنڌي هو. ٿياسافيڪل هئڻ سبب، سڀني مذهبن لاءِ عزت ۽ برسر هيس. اسلام جي حامين کي ظاهر ڪرڻ سان به وڏا وس هڪڙا هئائين.“

”سرگواسي صاحب، هندو مسلم ايڪتا ۽ ميلاپ جو وڏو حامي هو. انهيءَ ڏهن ۾، سندس خدمتون نهايت شاندار هيون. ساهت جو ڪوڏيو هو. ٽاهوڪو ليکڪ ۽ مصنف هو. سندس تقريرون سهڻيون ۽ وزلدار هيون. آدرشي ۽ قابل انسان هو. صداقت جو ته سائين هو. سنڌيءَ جي بهتريءَ ۽ واڌاري جي ڏس ۾ سندس ڪيل خدمتون، اسان لاءِ شاندار مثال آهن ۽ ٿي وڃندا.“

”سياست جو چڪر اهڙو اچي پيو آهي، جو جنهن زمين کي ’سنڌ‘ ڪري سڏيو هو، تنهن کي، اڄ، سنڌ نالي سان ٽوڪوڻيو وڃي. ڪجهه به هجي، پر، اها حقيقت آهي ته“

سنڌي سنڌ کي وساري ٿا سگهن. منهنجو اهو عقيدو آهي، ته دنيا ۾ به اهڙو ڪو ملڪ ڪونهي، جو سنڌ جهڙو ٿي سگهي. سنڌ اها آزاد زمين آهي، جنهن ۾ شاھ، سول ۽ سياسي جهڙا حاڪارا شاعر ۽ درويش پيدا ٿيا، ۽ جنهن ۾ وحدانيت ۽ تصوف جو عجيب ميلاپ آهي، ۽ سنڌين جي روزمره واري جيوت ۾ انهيءَ عجيب ميلاپ جو نمايان اثر وڃي.

”ڪجهه سال اڳ، منهنجو ٻيئي شهر ۾ وڃڻ ليو هو ۽ پاڪ لالچند سان اوچتو گڏجڻ ليو هو. انهيءَ ملاقات ۾، لالچند پنهنجي پياري سنڌيءَ ۽ سنڌي ٻوليءَ کان اليڪ سوال پڇڻ شروع ڪيا ۽ حال احوال ورتو. سندس سڀني ۾، پنهنجي وطن لاءِ، حد درجي جي اڪير ۽ محبت موجود هئي. انهيءَ محبت جي اها به ثابتي موجود آهي، جو سندس آخرين سنگ به سنڌو جاگر ۾ پرواه ڪرڻ لاءِ اچي پهتا آهن.“

انهيءَ بعد، مسٽر عثمان علي انصاريءَ پنهنجي صدارتي تقرير ڪئي، جي: ”لالچند هندو هو، ۽ مان مسلمان؛ پر اسان جا پاڻ ۾ ناتا نهايت گهڻا هئا. هو منهنجو دوست هو، بلڪه دوست کان وڌيڪ هو. هو منهنجو پاڪ هو، بلڪه پاڪ کان به وڌيڪ هو. زندگيءَ جا ڪڇ سال گڏ گذاريائون ۽ سڀ سفر ڪريائون. هو سهڻو ساٿي هو. ياد آهي، ته ٽنگ کي ضرب رسڻ سبب، اسپتال ۾ داخل ٿيو هوس. ڪجهه مهينا اسپتال ۾ رهڻو پيو. لالچند ڪراچيءَ مان ڪهي، حيدرآباد ۾ ايندو هو. منهنجي گهر واريءَ ۽ ڀارڻ جي، هر وقت دل وٺندو هو. ۽ لفظ ايترو، بلڪه، پيري پيري سان منهنجي گهر واريءَ کي ڪاڌ ڪا موچاري وٺڻ ڏهڻي ويندو هو. انهيءَ ڳالهه جي سڏ، فقط منهنجي گهر واريءَ ۽ کيس رهي منهنجي ڪنن تي، انهيءَ ڳالهه جو پرلاڪ به ڪوڙ وڌائون. اهڙو هو دلير دل دوست!“

”پيري (وڏي عمر)، پنهنجيءَ ۾ به، هڪ مرض آهي، پر، لالچند، صحت جي ٻين تي هلي، پيريءَ کي به پيري رکندو آيو. سگهارو چير رکندو آيو. تمام سٺي ڪاڏي ڪاڙڻ جو شوقين هو.“

”لالچند کسي سنڌيءَ ۽ ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب سان ٿڌو لڳل هئي. انهيءَ ڏس ۾ سندس خدمتون لائق آهن. چڱيءَ ريت ياد آهي ته لالچند مرڪزي سنڌي ادبي صلاحڪار بورڊ جو جوائنٽ سيڪريٽري هو ۽ منهنجي آفيس ۾ اچي ڪم ڪندو هو. اها ڪار هئي، جو -اڳي ٿيل ٿي ويهي ڪم ڪندا هئائون، پر هو پنهنجي ڪم ۾ رڌل ۽ سان پنهنجي ڪاروبار ۾ مشغول. ڪلاڪن جا ڪلاڪ گذري ويندا هئا، پر پاڻ ۾ ڪوٺ ڳالهائيندا هئائون.“

”لالچند، سنڌ مان، ٻيئي ويو هو. پر، هميشه لاءِ وڃڻ جي ارادي سان نه ويو هو. موٽي اچڻ جو خيال ڪري ويو هو. پنهنجي ڌيءَ ۽ سندس ڀارڻ سان حد درجي جي محبت هيس. انهيءَ ڪشڪش ۾ ڇڪجي ويو هو. سندس سڀڻ ۽ پيارو پرين، چيئرمين پرنسپل به ٻيئي ۾ راهه ريلائي وئي ويو هو. ٻيئي ويو ۽ حالتن سبب اٽڪي پيو. واپس نه وري، نيڪ هن اها راهه ورتي، جا اسان ٻيئي لاءِ آهي. سندس جائز لاءِ ڪو جو لائق مثال اسان اڳيان موجود

آهي، جو سندس سک، بمبئي مان ڪجي ڪراچيءَ ۾ پهچي ويا آهن، جي ميان، سندس وريءَ جي ڏينهن، سنڌونديءَ ۾ پرواه ڪيا ويندا.

پڇاڙيءَ ۾، وريءَ جي سلسلي ۾، ۱۸ تاريخ واري پروگرام جا تفصيل ميڙ ۾ ٻڌايا ويا، جنهن بعد ميڙ ختم ٿيو.

۱۸ اپريل صبح جو ساڍي ڇهين بجي، عثمان علي الصاري، عبدالواحد سنڌي، مرت لوسهام، شفيع محمد علوي ۽ موٽرام ايس. رامواڻي، سرگواسيءَ جا سک کڻي، موٽرڪار جي رستي، ڪراچيءَ کان حيدرآباد لاءِ روانا ٿيا، ۽ حيدرآباد ۾ ٻئي امانت طور ئي الحال بيمت حال ۾ رکيا ويا.

پروگرام پٽاندر، بيمت حال ۾، ڏينهن جو هڪ بجي مرحبائي ميڙ ٻڌل هو. سڱن پهچڻ جي خبر جيئن حيدرآباد ۾ پئي، ته ڪيترا سارا دوست اچي بيمت حال ۾ ڪٿا ٿيا. هڪ اولهاري، ٻيو رمضان شريف جو مهينو، ۽ ٽيون هڪ بجي ڏينهن جو وقت، تنهن هوندي به، سڄو سارو بيمت حال، دوستن سان سڄي ويو. حيدرآباد شهر جا معزز هندو ۽ مسلم ڀائرن، سنڌي ادب ۽ شاعر، سنڌي ٻوليءَ سان قرب رکندڙ ۽ سرگواسيءَ جا پريمي جهجهي تعداد ۾ اچي ميڙ ۾ شريڪ ٿيا. سڌ جي جدا جدا حصن کان به هڪي ڀائر آيل هئا.

مرحبائي ميڙ جو ڪاروبار، مسٽر عبدالعزيز قنڌاريءَ جي صدارت هيٺ شروع ٿيو. اوائل ۾، مسٽر ڀرتمداس شيد ۽ ڪلام چا، جنهن بعد تقريرون ٿيون.

تقريرن جو سلسلو ڊاڪٽر محمد ابراهيم ”خليل“ شروع ڪيو. ڊاڪٽر صاحب چيو ته ”جن ڏينهن ۾ مان سنڌ مدرسي ۾ شاگرد هوس، تڏهن سرگواسي صاحب مدرسي ۾ ماستر هو. هن وقت، سنڌ ۾ جي مڪو ۽ وڏا ماڻهو آهن، تن مان گهڻا، مسٽر لالچند جا شاگرد آهن.“ انهيءَ بعد، ڊي. بي. آءِ (سنڌ)، ڪراچيءَ جي ايس ۾ سندس ايڇ ٿيندو هو، جتي مرڪزي سنڌي ادبي صلاحڪار بورڊ جو مڪم هوندو هو. اتي منجهس به وڃڻ ٿيندو هو. منڍن سگت جي گنگو ۽ خاص مڪري ڊڪشنري ڪاميٽيءَ جون ادبي رهائيون نهايت ولدرائيندڙ ۽ سکيا ڏيندڙ هيون.

”سرگواسي صاحب سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب جي راه ۾ جي غڙسڻ ۽ محنتون ڪيون، تن کي وساري نٿو سگهجي. سندس لکڻي شاندار ۽ لائاني هئي. سندس عبارت الهيءَ چوٽيءَ تي رسيل آهي، جو الهيءَ منزل تي وڃڻ ڪو جهڙو تهڙو ڪم نه آهي.“

”مسٽر لالچند نهايت آزاد خيال انسان هو. اندر ۾ هڪ ۽ ٻاهر ٻي. الهيءَ ملت کان ٻاهر آيو هو. سڌو سنئون چئي ڏيڻ کان هٽڪارو هو. ٻياري وطن، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب سان حد درجي محبت هئي.“

”سرگواسي صاحب جي ڀتي صلح ۽ امن پسنديءَ واري هئي. جيڪڏهن اسان سندس قدم تي هلنداسون ته هميشه صحيح وات ۾ هونداسون.“

مسٽر غلام حسين سومري، هيدماستر، لوديمحمد هاءِ سڪول ڇيو؛ * جي دوست، سرگواسي لالچند امرڌلي مل جون هائون ڪراچي ۽ مان ڪٿي، هت پهتا آهن، تن جي مان آجيان ٿو ڪريان، * مسٽر لالچند امرڌلي مل منهنجو استاد هو، ٽي سال وٽس پڙهيو هوس. مسٽر لالچند پنهنجي برڪت شاگردن ۾ باڪل ڪهڻي دلچسپي وٺندو هو. سندن سهڻي رهنمائي ڪندو هو. ايتري قدر، جو پنهنجن ڪتابن جا دستخط به کين پڙهڻ لاءِ ڏيندو هو. اهڙو شرف هڪ پيري مون کي به نصيب ٿيو هو.

* سرگواسي صاحب جي خواهش پٽالدر، سندس آخرين خاڪو، اڄ وطن جي مٽيءَ مان ملڻ خاطر پهچي ويئي آهي. شل ا خدا تعاليٰ سرگواسي ۽ کي سرگب ۾ جاءِ ڏئي. *
مولانا غلام محمد ڪراسي ۽ پنهنجي تقرير شاه صاحب جي بيت سان شروع ڪئي؛
”ساري رات سبھان، جاگي جن پياد ڪيو،
ان جي، عبداللطيف جي، مٽيءَ لاءِ مان،
ڪوڙين مڪن سلام، آڳهه اچئون ان جي.“

* سرگواسي صاحب پنهنجي زلدگيءَ ۾ جي سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ خاطر ڪم ڪيا آهن، تن سبب هو صاحب سدائين سنڌين جي دلين ۾ عزت ۽ محبت جي جاءِ ٺهندو. مرحوم لالچند زاده آهي، هو جو سڀا اديب سرلدا ۽ آهن، پاڪو امر رهندا آهن. لالچند جي خاڪو، اسان وٽ، خاص پييار ڪٿي آئي آهي. اها، سنڌين لاءِ، هڪ جو سٺو ۽ وطن لاءِ محبت جو پييار، ڪٿي آئي آهي.

مون کي ياد آهي ته سرگواسي ۽ مان منهنجي ملاقات، سنڌي ادبي ڪانفرنس (۱۹۸۱ع) ۾ ٿي هئي، جا نواب شاه ۾ سڏايل هئي. الهيءَ زماني ۾، سنڌي ٻولي، عربي، پارسي ۽ هندي سنسڪرت واري ڪشمڪش هيٺ اچي ويئي هئي. مسٽر لالچند انهيءَ ڪشمڪش کان آجو هو. هو صاحب ليک ۽ سهڻي سنڌي لکڻ جو حامي هو. مان ”عربي-پارسي سنڌيءَ“ جي وهڪري ۾ هوس. لالچند مون کي پاسرو وٺي ويو ۽ چيائين ته ”جڏهن وڏو ٻندين، تڏهن اسان جون ڳالهيون سمجهي سگهين“ - سندس چوڻيءَ ۾ حد درجي جي عداوت هئي. * پنهنجي نظريي، لالچند جڳتيائي، سنڌ وري موٽي آيو آهي. شل اسين سندس مثال جي پروي ڪندا رهون. شل سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌي تهذيب اوج تي رسي! *
”ادين جو ڪو مذهب نه ٿيندو آهي. سندن مٺي ۾ انسانيت لاءِ حد درجي جو پرڻ ۽ محبت موجود هوندي آهي. اديب، سدائين اها انسانيت جي تند پيا تنواريندا آهن. شل سنڌي قوم ۾ پيو لالچند پيدا ٿئي!“

حيدرآباد جي چوڻيءَ ڇيو؛ * اهر ۱۹۱۳ع يا ۱۹۱۴ع وارو زمانو هو، جڏهن مون سرگواسي لالچند امرڌلي مل جو پهريائين نالو پڙيو هو. الهيءَ زماني ۾، مان سنڌي پڙهندو هوس. اسان جي سڪول جي لائبرريءَ ۾ ”حضرت محمد رسول الله“ نالي ڪتاب آيو هو. رسول الله

جن تي، سنڌي ٻوليءَ ۾، اهو پهريون ڪتاب لکيو ويو هو. ويتر، اهو پهريون ڪتاب، هڪ هندو سڄڻ جو هجي، اها ڪا جهڙي تهڙي ڳالهه ڪانه هئي!

”اها هڪ حقيقت آهي ته سنڌ هڪ عجيب ملڪ آهي. سنڌ اها آزاد ڀومي آهي، جنهن ۾ اهو آزاد خيال انسان پيدا ٿي سگهن ٿا. سڄي ايشيا ڪنڊ ۾، ٻيو ڪوبه اهڙو ملڪ ڪونهي، جو آزاد خياليءَ جي لحاظ کان، سنڌ سان برابري ڪري سگهي. سنڌ ۾، انسان انسان جو ڀاءُ ڪري ليکيو ويندو آهي. لالچند سان جو ڀاءُ هو. هن ۽ سان ۾ ذرو به فرق نٿو ڪونه هو. اها سنڌي ذهينت ۽ تهذيب، سنڌ جي بزرگ هستين، شاه، سچل، سامي، بيدل، بيڪس، رحيل ۽ دلپت جهڙن عالمن ۽ مارفن جي رهبريءَ ۽ رهنمائيءَ هيٺ اُڀري ۽ وڌي آهي.“

”سرگواسي صاحب سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌ ديس جي زبردست خدمت ڪئي آهي. سندس ياد ۾ لالچند جو سچو ”مڪليات“ ڇپجڻ گهرجي. جيستائين سنڌ ۽ سنڌيت قائم آهي، تيستائين لالچند جو نالو قائم رهندو.“

پاڻي هولاوار شڪارپوريءَ لاهيت امنگن پري تقرير ڪئي، ۽ پنهنجي تقرير ۾ ٽپ ٽپ تي شعر ٿي ڪتب آڏائين. هي: ”لالچند پنهنجو دوست ۽ مائي هو. وڏو اديب هو؛ ساڳئي وقت هو درويش ۽ فقير پڻ هو. سندس دل، فقيريءَ جي رنگ ۾ رنگيل هئي. سرگواسي صاحب، پنهنجي قوم، وطن ۽ ٻوليءَ لاءِ جي خدمتون ڪيون آهن، سي تعريف لائق آهن.“

بعد پنهنجي مٿي ٻياري سنڌيءَ کي ڏڄوا: ”اها هڪ لائق ۽ اعليٰ درجي جي آرزو آهي.“

ديوان تهلار بصريل چيو: ”سرگواسي لالچند جون، سنڌي ادب لاءِ ڪيل خدمتون ياد ۽ شعر ڪرڻ لائق آهن. سان جو اهو فرض هئڻ گهرجي، جو سندس ڏسيل راهه تي هلون، ۽ پنهنجي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ هڪ ۽ ٻي ڀار قائم رکندا اچون. اڄ، سنڌي ٻولي هڪ لازڪ دور سان گذري رهي آهي. سان سان ڪيترا سارا سنڌي ڀائر، غير سنڌي ٻولين ۾ وڌيڪ دلچسپي وٺي رهيا آهن. اها ارمان جي ڳالهه آهي. سان جو فرض آهي ته ڏسون ته سنڌي ٻولي سدائين سرسبز ۽ آباد رهي!“

ڊاڪٽر اميد علي سرائي چيو، ”سرگواسي لالچند هڪ وڏو اديب ۽ وطن پرست انسان هو. مان سندس هڪ لائق پهلو طرف اوهان جو ڌيان ڇڪائيندس. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي: هومسٽيڊ هال جي ٻاهران، هڪ ڇوڪرا پيريون کڻي رهيا هئا. لالچند اچي اٿان لالڪهائو ٿيو. سان ڇوڪرن ۾ بدلي ورتي لاءِ ايترو شوق ڏسي، بهي رهيو. اڌ ڪلاڪ پيو رهيو. انهيءَ بعد سان سان ڳالهائون ڪيائين. پوءِ سندس پشئيءَ سان، هڪ ڪثرت شالا ٻريا ٿي ويئي، ڇت جوان اچي پنهنجو جسر ٺاهڻ لڳا. سرگواسي صاحب ورزش جو چاڻو هو. پاڻ ورزش ڪري ڏيکاريندو هو ۽ جوانن جي رهنمائي ڪندو هو. سندس چوڻ هوندو هو ته ”قوم اها ترقي ڪري سگهي ٿي، جنهن جي جوانن جا جسر ڄاڻا هوندا.“

”سرگواسي جهن ڀوسيءَ جي پيدائش هو، آت تي سندن مٽي واپس اٿي آهي. مٽي وطن وڃي، اهو هڪ لازم خيال آهي ۽ بزرگن جو ورتو آهي.“

پوڙيءَ ۾، مسٽر عبدالعزیز قنداريءَ، پنهنجي صدارتي تقرير ۾ چيو ته ”اهو ۱۹۱۰ع جو زمانو هو. مان مدرسي ۾ شاگرد هوس. مسٽر چيمبل پريسار ۽ مسٽر لالچند امرڌنومل سڌ مدرسي ۾ ماستر هئا. شاگردن ۾ نهايت پيارا هئا.

”مسٽر لالچند، جنهن زماني ۾، پيمبر صلم تي سنڌيءَ ۾ پهريون ڪتاب لکيو هو، تڏهن اهو البت تمصب ۽ ڪنهن جي جو زمانو هو. سرگواسيءَ سڄو ڏوٽيءَ جي ڀروءَ ۾ هئا. مٽي، نهايت آزاد طبيعت انسان هو. وطن جي حب هڪ ڀاڪ ڪن آهي. هن ريسان شريف جي ڀاڪ مٽي ۾، اهڙي ڀرتي ڪم ۾ حصو وٺڻ ۾ ليڪ ڪم آهي. لوڪ ڪم تي ايمان جي سلامتيءَ جا خاڪن آهن.

”هندن لاءِ گنگا، چنڊ ۽ کوڏاوري ڀاڪ ۽ پوتر نديون ليکجن ۾ اينديون آهن. ۾، سرگواسيءَ، گنگا ۽ چنڊ کان سنڌوءَ کي وڌيڪ پوتر لکيو آهي. اهو مثال لائال آهي. حب الوطنيءَ جو ڪمال آهي: هيٺائين، ڪنهن ۾ سنڌ جي هندو توڙي مسلمان اهڙو زندهه مثال پيش نه ڪيو آهي.“

شار واري پروگرام جي اعلان ڪرڻ بعد، هيءَ مرحبائي ميڊ ختم ٿيو. وڏيل پروگرام موجب، موقعي جو آخرين پروگرام، گدو پارڪ ۾ ٿيو. هڪ ريسان شريف جو سٺو، جنهن ۾ شار جو ساڌي ۾ بهي جو سڏايل ميڊ-سو ۾ شهر کان پري گدو ۾ سڏايل-نه ۾ سوا سو کن سڌي مڇن، سرگواسيءَ جي مڪه ۾ پير ۾ ڇڪجي، اچي گدو پارڪ ۾ گڏ ٿيا ۽ ميڊ ۾ شريڪ ٿيا. ميڊ جي نما جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي! نهايت سنجيدي ۽ گذير واپسندڙ ۾، ڪاروبار هليو، علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب، طبيعت جي ٺاهڪائيءَ ۾-سب، ميڊ ۾ اچي، شريڪ نه ٿي سگهيو. سندن غير موجودگيءَ ۾، ڊاڪٽر محمد ابراهيم ”خليل“ صاحب صدارت ڪئي.

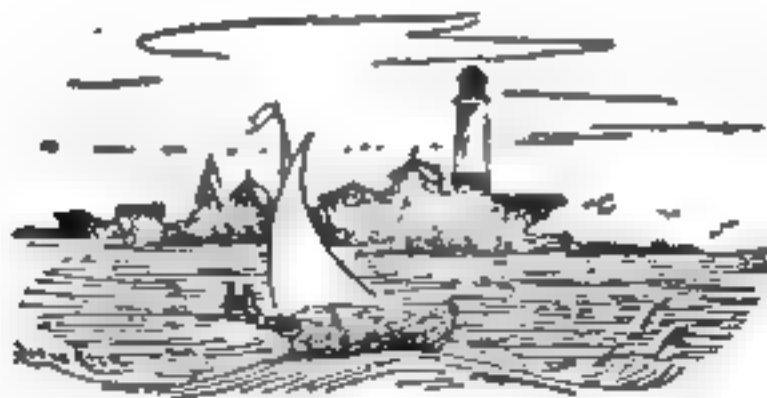
اوائل ۾، مسٽر پريشداس سنڌي ڪلام چيو. جنهن بعد، ڊاڪٽر علي بخش خان بلوچ، علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب پاران ميڊ لاءِ سنهيو پڌارو، جي: ”ارمان آهي، جو صحت جي لوڪ نه هئڻ سبب، سڌ قاضي ۾ مان هن ميڊ ۾ شريڪ نه ٿي سگهيا آهيون- تنهن لاءِ اسوس جو اظهار ٿا ڪريون. سرگواسي صاحب، سنڌي ٻوليءَ ۾ سنڌي ادب جي جا خدمت ڪئي آهي، تنهن لاءِ هر هڪ سنڌيءَ کي قدر ۽ احساس هئڻ گهرجي. سرگواسيءَ جون هاڻيون ڪجي سنڌ ۾ اچن، ۽ سنڌونديءَ ۾ پرواهه ڪجن، اهو حب الوطنيءَ جو شاندار مثال آهي.“

الهيءَ بعد، مسٽر محمد خان ”غني“ ۽ مسٽر عبدالله ”خواب“، موقعي لاءِ تيار ڪيل، ڪلام پڙهيا.

سرگواسيءَ جي هائين تي ٿول ڇاڙهيا ويا، جنهن بعد، پاڻ عثمان علي الصاريءَ سرگواسيءَ جون هائون کڻيون ۽ سڄو سڙي آخرين دسر ادا ڪرڻ لاءِ، سنڌو طرف هليو. نهايت مالائتي ۽ شالائي ڍلڪ ۾، سنڌي-ڄڻ، پنهنجي بزرگ اديب ۽ سياحتڪار جي اڃا ڪي پوري ڪرڻ وارا هئا. نظارو ڏسڻ وٽان هو، جي انهيءَ موقعي تي شريڪ ٿيا هئا، تن کي اهو زلڪيءَ ۾ پاد رهندو.

ڪناري تي وڃ پڙيون هڪيون حاضر هيون. پڙين ۾ جي ڀائر سائجي سگهيا، سي ويا. باقي سڄڻ، ڪناري تي نهي، پري کان هي من کي اڀاريندڙ منظر ڏسندا رهيا. پڙيون وڃ وهڪ ۾ آيون. فقيرتن هولارام ڏهه آڇاڙيا. پاڻ عثمان علي الصاريءَ سرگواسيءَ جا سنڪ سنڌو ساگر کي موٽيا. اهڙي ريت، نهايت سادي، منجھدي ۽ مالائتي ڍلڪ ۾، سرگواسيءَ جي سنڪن کي سنڌوءَ ۾ پرواه ڪرڻ جي دسر ادا ڪئي ويئي. اهو واقعو سنڌ ديس جي حب الوطنيءَ جي باب ۾ هڪ شاندار حوالو ڏيندو ۽ سنڌ جي ادبي دنيا ۾ هڪ اهم ۽ لاتالي ليکڪن ۾ ايندو.

جنهن وقت اها دسر ادا ٿي رهي هئي، تنهن وقت آسمان گوشتي قدر جهڙالو هو ۽ سنهي بوند ٻڻ ٻڻي وڃي. سنڌو نديءَ جي ڪناري تي جو دل ڇڪيندڙ نظارو هو، ۽ سنڌي-ڄڻ جي دلين ۾ جي اسنگ ۽ جذبا اڀريا هئا، سي انهن-ڄڻ جي سين ۾، انهيءَ شاندار ۽ لاتالي واقعي جا سهڻا يادگار ٿي وهندا.

پڙهندڙن جا پيغام

- اڌل، "آواز سنڌ" جي سنڌ لمبر من ۾ هڪ قسم جي اٽل سڃاڻي ڏئي، جنهن ۾ لکيل هو ته "هڪ ٻولت واري هڪلي قدر سنڌ کي ختم ڪري ڇڏيو؛ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي به تسليم نه ڪيو ويو آهي". - ۽ وري هت هندستان ۾ به تمام گهڻا سنڌي، پنهنجي ٻوليءَ جي مستقبل کان ماموس ٿي هندي ڳالهائي رهيا آهن. جي "سنڌي ڪهڙي ڪم ايندي؟" ... ٻيا اهي ڳالهون الهيءَ شخص جي من ۾ ڪڍي نه پيا ٻڌا ڪندون هونديون، جو پنهنجي وطن، ٻوليءَ ۽ ادب کي دنيا جي سڀني اعليٰ ۽ اعليٰ چيزن کان به وڌيڪ سجهيا ... مان سنڌ جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ - امڻ جو ڳوٺ، تعلق ٿيو - جو رهاڪو آهيان. مون کي اهي ڏينهن ياد آيا آهن، جڏهن مان ننڍڙو هئس ۽ گهرجي لڳو لڳ رهندڙ وڏيرن جي گهر لنگهي وڃي وڌيريءَ عالميءَ کي ڀولندو هئس "عائني پٽ ڏي!" ۽ هوءَ پاٽ مان هڪڙا هڪڙا ڇانور ڪڍي، ڏوٽرو وجهي ڏيندي هئي، ۽ مان مزي سان "عائنيءَ" جي گوڏي تي ويهي کائيندو هوس! - پر ان سنڌ ۽ ڳوٺن، سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي ڪئن وساريان؟ ... اهو سڄي دنيا ئي ازخود اکين سان ڳوڙها ڳڙي ٻولدا اٿم منهنجي سنڌيءَ جا ڪل ڳوٺ وسڻا مان سجهان ٿو ته هن وقت، جڏهن هي حالتون آهن، تڏهن سنڌيءَ جو لوڪ ساڻهه (لوڪ ادب) کڻي ڪرڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪجي. - مثال طور به نه ختم ٿي وڃي. گهر گهر ۾، ڳوٺ ڳوٺ ۾ وڃي، لوڪ گيت (لاڙا، لوليون، ڪالون، راڳ، اوراڻا، ۽ ڏوهڙا وغيره) کڻي ڪجن ۽ انهن جو هر نموني پرچار ڪجي. پر ته "جهان آرا" جهڙو آهي ۽ مرزا قليچ بيگ مرحوم جو ناول "زينت" جو تهو جهڙو؟ - ناراض ڏارني، سنڌونگر.

- مائٽي، منهنجو هڪ دوست هيشه "مهراڻ" جو پرچو هڪ ڀيرو ڳهندو هو.....

مان کيس ٽوڪيندو هئس، ته هو مون کي به ان جي ٻڙهڻ جي ترغيب ڏيندو هو. آخر هڪ مهينن وٽ به اهو پرچو ڏنم، ۽ خيال ڪم نه ٿي ۽ جو ڪافي دوست "مهراڻ" کي کڻي ڪيو وٺن، سو آءٌ به ٻڙهي ته ڏسان ٻڙهڻ سان حيرت جو جسمو بڻجي ويس، ڇو ته هي پرچو ته نه هو، پر علم ۽ ادب جو ڪهڪڙو هوا ۽ ٻجي شام جو ٻڙهڻ وٺس ۽ ۽ ٻجي رت تائين هتي ٻڙهي، ته اوچتو ڀالڻ اٿي آيو ۽ چيائين "هاڳل آهيڻ ڇا؟ ٻيو وقت ئي ڪو ملندو؟" - مگر هن کي ڪهڙو جواب ڏيان!

جيڪي سنڌ جا خود ساخت ليدڙ سنڌيءَ کي قومي ٻوليءَ جي درجي ملڻ جي معيار جي ٻولي ٿا سمجهن، سي "مهراڻ" پڙهندا ته اڪيون ڪٿي ٻولن.

مهران ۽ شيخ ”اياز“ جا پيارا بيت پڙهي پاڻ کي خيالي دنيا ۾ سمجهيو. ”اياز“ هڪ ترقي پسند شاعر آهي. هي ”باغي“ رسالي ۾ بيت ۽ افسانا لکندو هو. ان وقت آئون ڪو خاص هن جي شعر مان مطلب نه ڪري سگهندو هوس؛ مگر هاڻي ”اياز“ صاحب اڄ ڪلهه جي موضوعن تي لکڻ لڳو آهي: سنڌ لاءِ دسو ته ڪهڙو نه جذبا اٿس:

”- جاگ- پٽائي ڪهوت، سنڌوي ئي توکي مڏي“

گدائي ته بلڪل بهراڙي ۽ جو نقشو چٽيو آهي. منجهس آزاديءَ جي پوءِ آهي:

”آزادي آئي، پر ماڳ نه موتي مارئي“ ۽ ”سنگهارن جي مات ۾ ڪالهي سرهائي.“

ڪافيون وڻندو ۽ دلورز آهن. ڪي ته موسرهن ڪوان لاءِ مٿا هڻن ٿا. ”برده“، ”تنوير“، ”لخلي“ ۽ ”خبا“ جون ڪافيون چڱيون آهن.

عارف الموليٰ جو گيت ”اچي ڄاڻ مسافر آيا“ بس سندس دل جي ترجماني ڪري رهيو هو. ”تنوير“ جو گيت ”پيار جو سنڌ اجهاک“ بس وجد ۾ وٺي ويو. تنوير صاحب ۽ مٿيان شاعر ڪيرون لهن. هنن جا جواهر پارا ”مهران“ جي سونهن آهن.

”هن“ افسانو به ملوڪ هو. وڌيڪي نظر ۾ هڪ وڏيري هڪ سالن کي پنهنجي ڪٽي تان لهران ڪيو، ڇو جو وڏيري واري ڪٽيءَ جو پٽ ملو هو. اهڙو ڪٽو وڏيري ڪسي شايد نه ملي ها. مالهو ته پاڻ اڪيچار ملي سگهيا ٿي.

هڪ افسانو شيخ حفظ هو ”مبارڪون“ ته وري هن ٽڪڙيل سماج جو جنسي جنازو آهي. هڪ ڏاڏي کان به وڏو مالهو هڪ لوخير ڇوڪريءَ مان محض شهوت پرستيءَ خاطر شادي ڪري ٿو. پاڻ ته ٺهو پر سندس والدين به ڪيس اها ظنين ڏين ٿا ته ”امو لڄ رکجان.“

الهيءَ افساني ۾ سماج جي ٽپڪيدارن لاءِ هڪ لشڪار هئي: ڇا هو پاڻ کان چٽوئي وڌي عمر واري عورت سان شادي ڪرڻ لاءِ تيار ٿيندا؟ جي نه، ته پوءِ پنهنجن ڏهين ۽ پوئين جيڏين سان ڇو ٿا شادي ڪن ۽ انهن جي ارمانن کي ڪجهه؟ ڇا هنن بي زبان ٽپنگرين کي دل نه آهي؟ پر پڏڻ ڪهه جي انهن والدين کي جيڪي پنهنجي بي زبان ٽپنگرين کي اهڙن پوڙهن سان پرڻائي ڇو ته ”مڙس جيئن پڪو ٿين سچو.“ والي ئي راج ڪندڻا!

الموس، اهڙا والدين هن جون اکيون سون ۽ چانديءَ انڊيون ڪيون آهن، ڪڏهن اکيون ڪولي، بي زبانن کي زندو درگور ڪرڻ کان پاسو ڪندا؟ م.ع. ڏيلائي جو ٿاڻڪ ”لجومي“ ته بس چئي ڪٿي بس ڪر. ڏيلائي ته واقعي ڪمال ڪري ڇڏيو آهي. منهنجي هڪ مائٽ چيو ته شايد ڏيلائي صاحب پاڻ ڪجهه وقت لڄومي ٿي رهيو هو، ۽ پنهنجا تجربا ڏيڻا اٿس، ٿاڻڪ ۾ اهو صاف ڏيکاريل آهي ته ڪيئن نه مالهو ست مولهن کي ايترو سبتو ڏيئي ٿرين ٿا. مگر هڪ اکر چوڻو ٻولندو ته لڄوميءَ مان گڏ جو ڇوڪرو هو، ان جي عمر سمجهه ۾ ٿي اچي. ڇا ايتري ننڍي عمر وارو اهڙيون چالاڪيون ڪري سگهي ٿو؟ اهو البت سمجهه ۾ نه آيو.

”بلو داد“ ته افسانوي دنيا جو شاهڪار آهي. اهڙا افسانا ئي سماج جو ٻول ٻڌرو ڪن ٿا ۽ اهڙا افسانا ئي اسان جي اکين تي ڏال سماج جي ٻئي ڪولين ٿا.

برجي پنجن (سال ۲ - پرچو ۱) ۾ اياز جو بيت:

ڏيئي ٻوڏي ٿيا، ٻوڏي ڏيئي،
آيا گهر ۾ اوڀرا، لڪري ويا لهي،
پراوا ٻيڙهي، والاري ويا سنڌي.

سنڌ جي موجوده حالت جي ڪيتري لههجهي ۽ سهڻي ترجماني ٿيڪري: اهو بيت هر سنڌي جي دل جي ترجماني ڪري ٿو. ٻيا سڀ بيت سٺا سٺا، ايت "مهور خان لغاري" جا بيت سرس هئا. ڪالين ۾ ٻڌل شعر، صاحب ڏٺو، طالب الموليٰ جون ڪافيون بهترين آهن. "سهڻي ٿالو لڪر جا وڪڻي" - ان تخيل مون کي جهنگ سال ۾ وڃي پهچايو - ائين محسوس ڪيم ته ڇڻ اهو واقعو ڇڻ منهنجي اکين اڳيان ئي رهيو آهي. اشاري ۽ جي ڪافي ته پنهنجو مست پاڻ هئي. گراسي صاحب جيڪو آئيندي ڪافين ۾ ڌارين لفظن پدران يا ڏکين لفظن پدران ۽ لار مروج لفظ ڪم آڻي ته ڏاڍو چڱو - مگر اڄ جا شاعر ۽ ليکڪ شايد ڌاريا ۽ ڏکيا لفظ آڻڻ ۾ پنهنجي مطالبي جي وسعت ٿا ڏيکارين.

ڏيلائي صاحب "ٿر جا لوڪ گيت" لکي هڪ وڃايل باب سنڌ جي ادب ۾ هڪ نئون ۽ ڪم آڻڻ کان پهچايو آهي. لوڪ گيتن سان گڏ ترجمو ڏيئي هن جو ڪم ڪيو آهي، ان لاءِ مبارڪون ٿين.

"نياز" هائولي جو نظارو "لنگار" ٽين صبح کي سڏي رهيو آهي، ۽ ان جي آڇيان ڪري ٿو. گوشت پالڻ ڪجهه خبر مروج لفظ ڪم آڻڻ - حالانڪ الهه جي پدران ڪيترائي سنڌي لفظ عام آهن.

ارجن ڏيڏارام جو "وطن جي ياد" ۾ ٻڌي بي اختيار اکين سان ڳوڙها وهي آيا -
ڇا اسان سڀ سنڌي مادر وطن ۾ گڏ وڃي ٿا وهي سگهون؟
التجا آهي "سڪايل" خاص ڪا درگاهه ۾
ڪاش اسان هڪڙي ڌيان ۾ سنڌ جا دلدار ياد

ڇا انهن جون التجائون قبول نه ٿي سگهن ٿيون - ڇا انهن کان حساب نه ورتو ويندو، جن اسان کان پنهنجي وطن جا سائي وچوري وڃايا؟ ڪاش، سندن التجا قبول ٿي وئي.
محبوبائي جو "هاڻا اڄ اسان ٻي جوان آ" سرماهندارن جي ڪرتوتن جو آئينو آهي، جي ملڪ تي امن پدران جنگ جا ڪڪر آڻي رهيا آهن -

خزان ۾ بشير "موريائي"، "تنوير" عباسي ۽ حيدر بخش جا غزل بهترين هئا. عبدالعليم "جوش" پستي طرف لهر کڻي رهيو آهي - کيس موضوع بدلڻ گهرجي.

انسانو "پشوپاشا" بلڪل ليڪ هئا. انسانو ڏيکاري ٿو ته جيستائين پنهنجي مدد پاڻ نه ڪنداسين، تيئن ڪجهه نه ٿيندو. "پورهيت ڪلهين ۾ ٿي وري سگهي" - اهو ته اڄ جي ڪٿي ثابت ٿي رهيو آهي. گورڊن محبوبائي جي "ڪهاڻي" لکاري پئي ته هاڻي وقت آيو

آهي، جو هن ٽڪريل سماج جي چٽن مان پاڻ ڇڏائجي، ۽ پنهنجي لاءِ نئون آزاد سماج اڏجي: ”چنبا
هي هٿن جي ميندي اڍان رنگ ٿي نه مٽايو هو جو هو ۽ پوءِ ٿي پئي.“ - ڇا اهڙي سماج کي
به اڃا نه ڏاڍي؟

جڏهن ڪيرت ٻاٻائيءَ جو ”تون ٻجين ٿو مان جو اداس آهيان؟“ ٻڌيس، تڏهن دل
پر جي آئي، ۽ اها همت نه ٿيڻ هوائ ٿي ٻڌي سگهان. ڪيرت ٻاٻائيءَ ٻاٻائي وطن کي سارو آهي... ننڍڙي
جي بادگيري کي ڏهرايو اٿس، هي هينئر کيس خواب واسگر ٻيون پاسجن، وطن ڪور واري نه
سگهندو. ”وطن جي وساريو، حيف تن کي هوءَ.“ دل چيو ته ڇو اٿس ته ”يا ڪيرت! تون
دل نه ٿو ڏس. - اهو ڏهن اهو وڃڻ مان پاڻ وري سنڌو لڏي ۽ ٿڌي ٿي گڏ ٿيون هٿسڻ،
۽ ڪوتوي ڇا هلا ڪاٺيڏاسن، سڏي ۽ سڏ جي هر شي کي جيئن ٿو نه وساريو آهي، تيئن
انهن به توکي نه وساريو آهي: جيستائين سنڌو ان جا پاشا ڏانهن آهن، تيستائين هو رهي
جگري ٻائرن کي وساري ٿا سگهن!“

”هڻاءُ جا ڳوڙها.“ ”سڪ مڙهي منصور“ بهترين هئا - گوڻند ڀاڻه ڪپرون لهي.
”آزاد نظر“ وارو باب مزيدار ڪونهي. ان کي جيڪر ڪڍي وڃان ته بهتر، جو
شعر ان ۾ ڪو خاص موضوع نٿا رکن.
”سڪده حيات“ نه عنوان مان ٺهڪيو، نه ڪا طرز هيس.

”ادب لطيف“ وارو باب بلڪل سٺو هو. ”ايهڪ جون ٿاڻيون“ وارو مضمون اسان
ٻارن جي ذهنائي ڪندو. ”سبب الملوڪ“، ”انسان ۽ سندس دنيا“، ”اڀوالعلاءِ معري“ اسان
جي ادب جا شاهڪار آهن.

نسط وار مضمون نه ڏهو ته چڱو، جو ان مان لطف نڪري ٿو وڃي. ”ادب يا ماهيت“
بابت ملڪالي صاحب جا خيال سٺا آهن.

اسيد ته ”مهراڻ“ ڏينهن ڏهن سنڌي ادب ۽ ثقافت جي ترقيءَ جي راهه تي وڌي
وڌائيندو ويندو، سندس ڪارڪن مبارڪباد جا مستحق آهن. - ادبي سنڌ جي ڪناري
تن هڪڪريون چوڻ پيو، محمد خان جمالي ”آواره“.

- سهران بهتر صاحب، ”مهراڻ“ جا سمورا ٻه ٻه ٻه - خوب ٻڌيس. ٻڌي ايتري
نه پرست ۽ خوشي ٻڌي، جو هڪ لفظي ڪين ٿا سمجهن، جن مان اها خوشي ظاهر ڪري
سگهن. سچ، سون پنهنجي سموري حياتيءَ ۾، ”مهراڻ“ جوڙي معياري سفرن اڃا تائين
ڪين ڏٺي آهي. شعرن، مضمونن ۽ ڪهاڻين جو انتخاب لاجواب آهي. سچ پيو ته مان
انگريزي، هندي، سرهني، گجراتي ۽ اڙوڙ جا ڪيترا رسالا نظر سان ڪڍندو آهيان، پر
”مهراڻ“ جهڙو اٽل رسالو ڪو مندر نظر تي چاهيو هجي، سو ٻنهي نه آ.

- اوهان جو ڪهنگرو، واسه هو لومل، بستي.

- ڀاءُ ايڊيٽر، ”مهراڻ“ جي گذارڻ ٻڌي اکين سان هي اختيار لاڙڪ وٺڻ لڳا.
سهي تر سگهان ته اهي لاڙڪ الائي ڇا جا هئا - خوشيءَ جا يا غم جا، احساس برتريءَ جا يا
احساس ڪيتريءَ جا! سنڌي ٻوليءَ لاءِ جيڪي لکيل هون، تنهن کي پوري ڏيان. مان

پڙهيو. اسين ڪوشش ڪندا رهنداسين ته اڄ به پاڻ - ڪڏهن به ڪڏهن اسان جي سنڌي ٻولي ۾ ضرور هڪ خودمختيار ۽ سرڪاري ٻولي ٿيندي!

سدائين سنڌوي، تنهنجو صاحب رکندو ٿان،

دشمن جي دفع ٿيندا، قادر هئڻن کان،

سولي مهربان، وسائيندو وطن کي!

- محمد دائود بلوچ، حيدرآباد سنڌ.

- پير سالي، "مهراڻ" ڪنهن دوست ڪسان هڪ آيو. سچ ته مان سندس ساراھ

لکي ٿي ٿو سگهان. هر لحاظ کان "مهراڻ"، "مهراڻ" ثابت ٿي آهي. هي رسالو پاڪ خواه

ڀارت ۾ سنڌي ادب ۾ اڀري چڪو آهي. اوهان جي "مهراڻ" سنڌ جون سڪون

لاهن ۾ ڪابه ڪسر ڪار ڇڏي آهي. ان جوڻ ۾ سون کي ڪابه واڌ نظر لڳي آهي. - پلا

سورج کي ڏيئي هي ڪهڙي ضرورت! - سورج ڪل، بيهي.

- محترم اديبتر صاحب، "مهراڻ" صرف هڪ سال دير مان نڪري ها ته شايد سنڌي

ادب کي ناقابل تلافی نقصان پهچي ها. - عبدالرؤف قريشي، حيدرآباد.

- مڪرمي، مهراڻ کي جيڪڏهن "سنڌي ادب جو روح" مڃان ته به اها تعريف

ڪافي ٺاهي، ڇاڪاڻ ته هن جو درجو روح کان گهڻو بلڪه آهي. ڪاش! جيڪڏهن هو اهڙي

طرح ماهوار نڪري ۽ سندس چند پنجويهه روپيا هجي! - ماسٽر محمد قاسم، گولي.

- محترم اديبتر صاحب، سوين ڪتاب ڏسون ٿا، پر هن زماني ڏسڻ بعد ئي دل جو ٻڌ

ٿئي ٿو. چارئي پرچا ساه سان سالي وڌيڪا اٿم. ائيندي وهندي، سفر ۾ يا سمهڻ مهل هر

لئون پرچو گڏ اٿم. منهنجي من جي اها آس آهي ته شل اها به ٺهي ٿولي ۽ ولائن تائين

ورهي. - جمال الدين لغاري، ميرپورخاص.

- مڪرمي، سنڌ جا مورخ سسئيءَ جي چئن جو هنڌ "پنڇواھ" ڳوٺ لکن ٿا، پر

اهو ٿا لکن ته اهو ڪٿي هو. رياست بهاولپور ۾ هڪ ڳوٺ "پت واهن" آهي، جو اسٽيشن

صادق آباد کان اولهه طرف ۱۲-۱۳ ميلن تي آهي. اتي قديم امان ڪان اها روايت لڳو لڳ

هيندي آهي، ته مائي سسئي هن ڳوٺ ۾ ڄائي هئي. سال ۳۰-۱۹۳۶ع ۾ مان اتي ويو

هوس، مون کي اها جاءِ به ڏيکاري وئي، ۽ درياءُ ۾ لوڙهڻ وارو هنڌ به ڏيکاريو ويو

هو. ماڻهن پڙايو ته هاڻي سندس خاندان مان ڪوبه باقي نه آهي. - ڪيترائي ماڻهو انهن هنڌن

کي ڏسڻ ايندا آهن. - مولانا محمد صادق، ڏاڻي پور.

”آديسي آئي ويا، مڙهيون مون مارين!“

(اداره)

الحاج حافظ حيات شاه ”حافظ“

سنڌي ۽ جو هي لاهيارو شاعر ۲۶ نومبر ۱۹۰۰ع تي، ۸۲ ورهين جي عمر ۾، امان کان جدا ٿي ويو. پاڻ ۱۲۹۳ھ ۾ پنجاب جي ضلعي کجرات جي ڳوٺ ”بھدان“ ۾ تولد ٿيو. سندس والد ڇهن سالن جي عمر ۾ ۽ والد پارهين سالن جي عمر ۾ وفات ڪري ويا، ۽ سندس ماسي ۽ سندس پرورش ڪئي. گهر جي لاتعافي سبب، چوڏهن سالن جي عمر ۾ پاڻ وطن ڇڏي، مدراس طرف هليو ويو، ۽ پوءِ ملبار، دکن، بمبئي، کجرات ۽ ڪاٺياواڙ طرف گذاري، اٺارهن سالن جي عمر ۾، مادواڙي ڳوٺ بالوترا (والهونڙو) ۾ اچي رهيو. جتي سخت بهار ۾ ڇهه مهينا مبتلا رهڻ سبب، اکين کان لاهين ٿي ويو. انهيءَ کان پوءِ قسمت سانگي، ۱۹۰۸ع ۾ سنڌ ۾ آيو، ۽ ”ڪوٽڙي“ ۽ ”حسن واهڻ“ ۾ رهندو، ليکڪ اهي بيان علي بخش ڀٽي وٽ حيدرآباد رهيو. بيان علي بخش سان سندس دوستي ”مولود ڳائيندڙ“ جي حيثيت ۾ ٿي، جو پاڻ به سٺو مولودي هو. حافظ حيات اول اول ”مولود“ لاهڻ شروع ڪيا، دوئين جي قدر المانيءَ تي هو وڌيڪ مولود ۽ مداحون چون لڳو، ۽ پوءِ اڪٽي هلي ڪاليجن، غزل ۽ نظم وغيره به چون لڳو. اهڙيءَ طرح، سنڌي ادب ۽ سنڌي زبان جي نهايت عظيم خدمت ڪيائين: مولودن، مداحن، عشقي، اخلاقي، علمي، قومي ۽ ديني غزلن، نظمن، ۽ ڪافين جو هڪ به نظير خزانو سنڌ کسي عطا ڪري، سچ پچ ته حافظ حيات سنڌي ادب ۾ خاصو اضافو ڪري ويو آهي.

مرحوم ”حافظ“ جي ڪلامن جا ٻه مجموعا — ”ديوان حافظ سنڌي“ ۽ ”گلستان حيات“ — سندس زندگيءَ ۾ ئي شايع ٿي، خراج تحسین حاصل ڪري چڪا هئا. مرحوم شاهواڻي صاحب جيڪو ”گلستان“ جو سنڌي ترجمو شايع ڪيو، ان ۾ شعرن جو ترجمو شعرن ۾ سندس ئي ڪيل آهي. ٻه ڪتاب ”ويڙيلن جو ميڙو“ ۽ ”داستانِ غر“ اڃا اڻ ڇپيل آهن.

سندس هڪ شاگرد محمد مومل "راز" جي ٻيٽ مقبول احمد ڀٽيءَ، مرحوم جي حياتيءَ ۾ ئي، سندس لالي ٻليان هڪ لئبرري حيدرآباد ۾ کڻولي - جا اڄ به حيدرآباد شهر ۾ هڪ چڱي لئبرري سمجهي وڃي ٿي.

ديوان سوپراج "فاني"

۱۰ مارچ ۱۹۰۶ع تي، سنڌي ادب جو روشن ستارو ديوان سوپراج لرملاس "فاني" ڀارت ۾ گذاري ويو. سندس جنم ۲۷ فيبروري ۱۸۸۳ع تي حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو هو. "فاني" جو والد به سنڌيءَ کان سواءِ عربي فارسي جو ماهر ۽ خدا ترس صوفي طبيعت وارو انسان هو، ان ڪري "فاني" صاحب به ننڍي هوندي کان ئي صوفي خيالن کي لاڙو رکندڙ هو. هن کي شاعريءَ جي ذات قدرتي ميل هئي، جنهنڪري نون ورهين جي ڄمار کان ئي شعر ٻڙڻ لڳو. مطالعي جو شوق ايترو گهڻو هوس، جو ٻيو هڪو بندوبست نه هوندو هوس ته رستن جي شخصن تي ويهي به مطالعو ڪندو هو. بمبئي يونيورسٽيءَ جي مئٽرڪ ۾ ٻهريون نمبر حاصل ڪيائين. ٻيو سرڪاري لوڪري ڪرڻ لڳو، تان جو ۱۹۳۷ ۾ ڏهتي ڪلهڪريءَ جي هدي تان رٽائر ڪيائين.

آنجاهي "فاني" لوڪريءَ واري زماني ۾ به شعر، مضمون وغيره لکندو هو، پر تائين ائين بعد ته الهيءَ ادبي خدمت کي هڪاري جنبي ويو: پنهنجي وهائي هيٺان به ٻيو ٻنسل رکندو هو، ۽ ڪنهن به وقت ڪوئون خيال ايندو هوس، ته هڪدم لکي ڇڏيندو هو: ايتري قدر، جو ٻڌاڙيءَ ۾ نظر گهٽ ٿي ويس ته ٻارن کان به لکائي ڇڏيندو هو - ته چئن هي اسلمه مالڪ رائيگان نه وڃن اهو چئن شاعر هو، تنن موسيقيءَ جو ٻن ماهر هو: عربي، فارسي، سنڌي، انگريزي ۽ هدي ٻولين جو سٺو ڄاڻو هو: وڏي آئسز هوندي به، لهنائي، ڦرين سان همدردِي ۽ دهر سان سندس دل سدا ڀرپور هئي.

سنڌي ادب ۾ ٻوليءَ جي ترقيءَ جي خاص اڻ هوندي هيس. پنهنجي سنڌ جي اٽڪل آسي شهرن جي قديم تاريخ جي ڪوئنا ڪري، ڪيترائي تاريخي مضمون "ٻولي گريٽ" ۾ شايع ڪرايائين: "سنڌو"، "خنجر اميد"، "سهران"، ٿوري ڪاليج مخزن ۽ ٻين رسالن ۾ هميشه سندس مضمون ۽ شعر پوندا هئا. سندس ڪڇ ڪتاب شايع ٿيل آهن، جن مان "خيالي جهنگل"، "جيت ٿلوارِي"، "روحاني تعجلا"، "ويچار وڪر"، "ترجمه گلستان"، "ٻهاڪا"، وغيره ڪتاب ڪافي مشهور آهن، ۽ ٻيو ڪيتروئي ادب اڃا اڻ ڇپيل اٿس.

آنجاهي ديوان سوپراج "فاني" انسان ذات جو همدرد هو. ٻگهار محدود هوندي به صوفي ۽ سچو سان وهي، ٻيٽ ڪري، خير خيراتون ڪندو هو. سنڌ سان ته کيس خاص محبت هئي: ۽ ان کان جدا ٿيڻ جي جهوريءَ جهڙائي ڇڏيس، جنهنڪري هندستان ۾ گهڻو وقت جالي نه سگهيو - نه ته اهڙي اصولي زندگي گذاريندو هئسڻ جي عمر گهڻو ڪري ڪافي وڏي ٿي ٿي. لاشڪ سندس وفات سنڌي ادب لاءِ هڪ عظيم صدمو آهي.

تبصرو

پڄاري چابڪ - مئڪا ۱۳۷۰ + ۷۰۰ پڄاڻي، ڪاغذ لهايت اعليٰ: قيمت ۲ روپيا؛
 ملڻ جو هنڌ: سنڌي ڪتاب گهر، تلڪ چالاھي، حيدرآباد سنڌ.

مسٽر عبدالرحيم چوڻيجو هڪ سٺو اديب، شاعر ۽ ڪامياب مزاح نگار آھي. سندس مضمون وقت بوقت اخبارن ۽ رسالن ۾ شايد ٿيندا رهندا آهن. سندس ٻارهن مضمون، جي مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيل آھن، سي گڏ ڪري مجموعي جي صورت ۾ ”پڄاري چابڪ“ جي نالي سان شايع ڪيا ويا آهن. ادب ۾، مزاح نگاريءَ جي هڪ اهم ۽ مسئلن - حيثيت آھي. سنڌيءَ ۾ اڃا ان ڏس ۾ خورجڪو ڏيان ڏنڻو آڻ ڏسجي. ”پڄاري چابڪ“ اها ڪمي پوري ڪرڻ طرف پور پون چڱو قدر آھي. ڪتاب ۾ ٻولي تمام سٺي ۽ سٺوئي ڪسر آڏل آھي. سنڌي ادب جي شانن کي هيءُ ڪتاب چڱو وڌرائيندو.

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ - مئڪا ۲۰۰۰ + ۷۰۰ پڄاڻي، ڪاغذ، ٻانڊنگ،
 سرورق ملڻ؛ قيمت چار روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ هڪ اسٽال، تلڪ چالاھي،
 حيدرآباد سنڌ.

سرگواسي ٻيروسل مهرچند جي شخصيت ڪنهن به سنڌيءَ کان گهڻي نه آھي. هن سنڌي ادب جي محسن بھت گهڻي محنت ڪري هي ڪتاب تيار ڪيو، ۽ منجهس سنڌي ٻوليءَ بابت ايتري ته گهڻي معلومات ڏني اٿس، جو سندس ٻڌڻو پنهنجي ٻاري زبان جي وسعت ۽ خوبين جو مطالبو ڪري حيران ٿي وڃي ٿو. سنڌيءَ جي ڇهن شاخن - سربلي، وچولي، لاڙي، ٿريلي، ڪڇوڪي ۽ لاسيءَ - بابت سمجهائون ۽ سندن فرق، سنڌي لغت ۽ گرامر، سنڌي ٻوليءَ تي مختلف حڪومتن جو اثر، ٻولي جو بنياد ۽ سندس اڻيندو، ۽ ٻين ڪيترين ئي ضروري ڳالهين تي نهايت مفيد بحث ڏنل آھن. تاريخي ۽ علمي بحث هميشه حشڪ ٿيندا آهن - مصنف انهيءَ ڳالهه کي محسوس ڪري مناسب هنڌن تي شاهه ساهيءَ ۽ ٻين شاعرن جي ڪلامن مان چوڻا بيت ۽ سٽا سٽا مثالي قرا ڏنا آهن. جهنگري مضمون سٺو ۽ سواڊي ٿي پيو آھي. ڪيترن ئي هنڌن تي ٻوليءَ جي تبديليءَ جو تفصيلي بيان ڏيندي، سنڌي تاريخ به بيان ڪري وڃي ٿو. سچ پچ ته هن ڪتاب جي پوريءَ طرح مطالع ڪرڻ يا ڪنهن به سنڌي اديب کي پنهنجي ٻوليءَ تي مڪمل عبور حاصل ٿي ٿو سگهي.

هي منجه ڪتاب ڪيتري وقت کان تائين هو ضرورت هئي ته انهيءَ کي ٻيهر ڇپائي ظاهر ڪيو وڃي.

سنڌي ادبي بورڊ جو هڪ بنيادي مقصد هي به آهي ته پنهنجي ٻوليءَ جا پراڻا ۽ نون ڪتاب جنهن عزت ۽ احترام جي لائق آهن، تنهن عزت ۽ احترام سان ٻيهر ڇپائي شايع ڪيا وڃن، ته جيئن سنڌي ادب ۾ انهن ڪتابن جي هڪ دائمي حيثيت باقي رهي سگهي. انهيءَ مقصد سان بورڊ هن لائبريريءَ ڪتاب کي به نهايت مٺي ڇپائيءَ، سٺي ٻني ۽ صورتخطيءَ جي ماسٽر درسي سان نهايت آب تاب سان ڇپايو آهي. سندس سرورق سنڌ جي نامياري آرٽسٽ ع. ق. شيخ صاحب هڪ نئين رنگ ڍنگ سان تيار ڪيو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي هر هڪ سچن کي هي ڪتاب ضرور پڙهڻ ۽ سائڻ گهرجي.

ڦل چوڻي - صفحا ۱۳ + ۱۲؛ ٻيو، ڇپائي، پائينڊنگ ۽ ڊسٽ ڪور مٿان؛ قيمت ڏيڍ روپون؛ ملڻ جو هنڌ: هندستان ڪتاب گهر، ۱۳ - حصار اسٽريٽ، ڦورت، بمبئي لمبر، ۱. هي ڪتاب هندستان جي نامياري عالم ۽ شاعر روپندر نات ٽيگور جي ۸۶ چوڻن لفظن جو ترجمو آهي، جو مسٽر هربرام ملاهولا جو ڪم آهي. ٽيگور جا نظار دل ۾ عزت جي جاءِ والارين ٿا، ان ڪري انهن جي هڪ تعريف ڪرڻ ته آهي هڪ جي ڪم ڪرڻ کي آرمي ڏيکارڻ.

ٽيگور دل ۾ جي مڃيل عظيم شاعرن مان هڪ ئي گذريو آهي. ادب جي خدمت جي ڪري کيس ”نوبل پرائيز“ به مليو هو. اهڙي عظيم فنڪار جون ڇوڙون سنڌيءَ ۾ اچڻ، اسان جي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ هڪ ليڪ ڦال آهي. اهي ئي ڇوڙون اسان جي ادب کي مالا مال ڪري سگهن ٿيون. مسٽر هربرام ترجمي کي پائڻ جي چڱي ڪوشش ڪئي آهي. البت هڪ هنديءَ جا لفظ اهڙا وڌا ٿين، جن پاران اسان وٽ سٺوئي سنڌيءَ جا لفظ ملي سگهن ٿا. انهيءَ هولديءَ ۾ ڪتاب جي افاديت پنهنجي جاءِ تي قائم آهي. ۽ هر هڪ سنڌيءَ کي هي ڪتاب گهرائي پڙهڻ گهرجي.

شوپڊا - صفحا ۲۱۳؛ ٻيو، ڇپائي معمولي؛ ڪور سائو؛ قيمت ۱ روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: ڀارت جيون ساهتيه سنڌل، ڊگهي بزار، اجمير.

ڊگهه مشهور بنگالي ليکڪ شرت چندر چٽرجي جو هي هڪ ڪامياب گهريلو ناول آهي، جنهن ۾ بنگالي زندگيءَ جي هڪ ٿرسوز ۽ سٺي آموز جهلڪ ڏيکاريل آهي. هن جو ڪيترائي حصو ته عام سنڌي زندگيءَ سان به ٺهڪي اچي ٿو. سنڌي ادب ۾ هن ناول کي هڪ خاص مقام حاصل آهي، ۽ ”ڀارت جيون“ وارن هن ترجمي شايع ڪرڻ تي ڪيرون لهڻيون. ڪتاب جي زبان به عام فہم ۽ سٺوئي آهي.

واسيلاس) - (جيش حوشهزادو) - صفحا ۲۴۲+۲۴۳؛ چيائي، ڀٽو، پائيدلنگ، ڪور-سپ
 عبد؛ قيمت ۲-۱۲۰۰ رپيا؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال، ننگ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.
 هي ڪتاب جڳ-مشهور "ڊاڪٽر جالن" جو لکيل آهي، جو ايڏو ته ذهن هو، جو
 ان ورهين جي ننڍائيءَ عمر ۾ لکڻ پڙهڻ سکي چڪو هو. هن ڪتاب ۾ دلچسپ ٽول هي
 پراڻي ۾ زندگيءَ جا ڪيترائي مشڪل مسئلا حل ڪيل آهن، ۽ انهيءَ ڪري سو ورهه اڳ
 جو لکيل ٽول اڄ به چڻ ته نئون پيو لڳي. ۱۸۷۰ع ۾ هي ڪي سنڌ سرڪار ترجمو ڪرائي
 ڇپايو هو ۽ پوءِ ورور ڌڻي ڇپيو رهيو؛ پر هندن جي وڃڻ بعد جيئن ٻيا ڪيترا ضروري
 ڪتاب ناپاب ٿي ويا، تنن هي ڪتاب به ناپاب ٿي ويو هو. "سنڌي ادبي بورڊ" جن سن
 ڪتابن کي ڀرور ڇپائڻ جي بنيادي مقصد کي ذهن ۾ رکي هي ائلب ڪتاب وري سٺي نموني سان
 شايع ڪيو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي هر شعبديءَ کي هيءُ ڪتاب ضرور پڙهڻ گهرجي.
 شاهه جا گهر ٿيل قيمت - صفحا ۷۰؛ چيائي، ڪاغذ سٺا؛ قيمت ٽه آلا؛ ملڻ جو هنڌ:
 لطيف پبليڪيشن، ٻدين سنڌ.

اها حقيقت آهي ته حضرت شاه پٺاڻي رح جا امڙا ڪيترائي پٽ آهن جي اڃا پيپل رسالن
 ۾ درج ناهن، زير تبصره ڪتاب ٻدين جي اوجواڻ ماسٽر شيخ محمد سومار مرتب ڪيو آهي،
 جنهن ۾ هن صاحب ڪن جهونن قلبي لفظن سان امڙا پٽ جي ڪري شايع ڪيا آهن، جي
 رسالي جي ڪنهن به ڇپيل نسخي ۾ موجود نه آهن. شاه صاحب جي ڪلام جي شائين کي
 هيءُ ڪتاب گهرائي پڙهڻ گهرجي.

سنڌ جو دستور - صفحا ۹۶؛ چيائي، ڪاغذ سٺا؛ حلد ڪارڊ بورڊ جو، ڪور آرٽ پير جو؛
 قيمت هڪ روپيو؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال، حيدرآباد سنڌ.
 مسٽر لطف الله لالي هڪ سورتِي مسلمان سنڌ ۱۸۳۸ع ۾ انگريزن سان گلڙ شرجر جي
 حيثيت ۾ سنڌ ۾ آيو، ۽ کيس تقريباً سموري سنڌ ڏسڻ جو موقعو مليو، هو روزمره جا حالات
 ۽ مشاهدا پنهنجي ڊائريءَ ۾ لکندو رهندو هو. سندس اهو روزنامو پوءِ انگريزيءَ ۾
 شايع ٿيو، ان ۾ سنڌ متعلق مواد جو ترجمو، سنڌ جي ناسور اهل قلم مسٽر قادر بخش لطيف
 ڪيو آهي. مسٽر لطف الله جي لکڻيءَ ۾ اها خوبی آهي جو سواءِ ڪنهن به واڌاءَ جي، ڏاڍي
 پر لطف نموني سان واقع لڪاري ڪئي اٿس، جنهنڪري پڙهندڙ کي ائين ٿئي ٿو جو محسوس
 ٿئي ته چڻ نه هو پاڻ پنهنجي اکين سان اهي چيزون ڏسي رهيو آهي. لطف الله سال ڪن
 سنڌ ۾ رهيو هو ۽ هي ڪتاب گربا سنڌ ۱۸۳۹ع جي سڄي سال جي سنڌ جي تاريخ آهي. هن
 جي پڙهڻ سان اهو پوريءَ طرح واضح ٿي وڃي ٿو ته ميرن جي حڪومت جي آخري ڏينهن
 ۾ سنڌ جي ڪهڙي حالت هئي؛ ۽ ميرن کان ڪهڙيون غلطيون ٿيون، جنهنڪري سنڌ
 انگريزن جي قبضي ۾ آئي. سنڌ جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙن ۽ عام پڙهندڙن کي
 هيءُ ڪتاب ضرور گهرائي مطالعو ڪرڻ گهرجي.

سوکڙي - منغا ۵۶ : ڇپائي، نئو وغيره سٽا؛ قيمت -۱۲-، آڻا؛ ملڻ جو هنڌ: جيلاني لئبرري، ٻدين سنڌ.

هي ڪتاب سنڌ جي هڪ آڀرندڙ شاعر ۽ مصنف مسٽر عبدالجبار «شار» جو لکيل آهي، ۽ منجهس نظم ۽ افسانا آهن، جن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته جيڪڏهن شار صاحب جي اها مشق جاري رهي، ته اڳتي هلي هڪ معياري مصنف ثابت ٿيندو.

سون ورتيون دلون - منغا پوڻا ٽي سون، ڇپائي، جلد، ڊسٽ ڪور-۵۵۰ سٽا؛ قيمت -۱۲-، روپا؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جو پبلڪ اسٽال، ٽلڪ ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ. ڪنهن به ٻوليءَ کي مالا مال ڪرڻ لاءِ، ٻين زبانن جي شاهڪارن جو بهنجي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ به هڪ ڪارائتو دستو آهي. مگر سٺو ترجمو ڪرڻ به آسان نه آهي. صحيح ترجمو انهيءَ کي چئجي جو اصل مصنف جا خيال ۽ سندس مفهومي پنهنجي زبان ۾ اهڙيءَ طرح سان ادا ڪجن، جو پڙهندڙ انهن ئي محسوس ڪري ته گویا ڪتاب تصيف ٿيل ئي انهيءَ ٻوليءَ ۾ آهي. زير تبصره ڪتاب انگريزي ڪتاب «گولڊن هارنس» تان سنڌيءَ جي ٽائپر ليکڪ سرگراسي لالچند جڳياڻيءَ جو ترجمو ڪيل آهي. ۽ حق ته اهو آهي ته هو مٿينءَ تعريب کان به وڌي ويل آهي. رڳو ڪتاب جي نالي جو ترجمو ٿي ڪٿي ڏسو ته «گولڊن هارنس» لاءِ مرحوم لالچند جيڪو لفظ استعمال ڪيو آهي - «سون ورتيون دلون» - ان جي لطافت ۽ فصاحت ته ڄاڻوڻي ڄاڻي سگهن ٿا. سمورو ڪتاب انهن ئي لکيل آهي، جو پڙهندڙ سمجهندو ته ڇڻ هڪ فصاحت ۽ بلاغت جو درياءُ ورتيون هڻي رهيو آهي؛ خود انگريزي معاورن ۽ اصطلاحن جي جاءِ تي به اهڙائي سٺو ۽ فصيح سنڌي معاورا مقرر آندل آهن. هونئن ته منجهس زندگيءَ جا گولا گون نظارا پيش ڪيل آهن، ڪافي سبق ڏنل آهن، پر وڏو سبق اهو آهي ته «گر به هربت ڀري، پست نه گردي، مودي» - جيڪي شخص هر حال ۾ پنهنجي مرجأت تي مستحڪم آهن، سي سوين تڪليفون سهي به دليا وارن کان پنهنجو اهو مقام ضرور حاصل ڪري وٺن ٿا، جنهن جا هر صحيح مقدار آهن ا

لاشڪ هي هڪ سائين جوڙو ڪتاب آهي، ۽ هر سنڌي ادب جي سچن کي پڙهڻ گهرجي.

موجوده سياسي مسئلا - منغا ۳۱۲ : سائڊ ڊيسي؛ ڇپائي، هڪاخذ بائيڊنگ اءِ اي درجي جا، قيمت چار روپا؛ ملڻ جو هنڌ: جناب جي. ايم. ميد، حيدرآباد، مسلم ڪالولي، ڪراچي سنڌ.

جناب جي. ايم. ميد سنڌ جي انهن ٽائپر هٿين مان آهي، جي وطن جي محبت ۽ امڙو ته ڦٽا ٿيل آهن، جو سنڌ جا دشمن ڪٿي ڪين حب الوطنيءَ جي ڏوه ۽ ڦاسيءَ ڇاڙهي، ته به منصور والڪر هنن جي خون جو هر قطر «سنڌ» پڪار بندو رهندو. چئن مشهور آهي ته ڪنهن ملڪ لاءِ (جهولي زماني جي روايت والڪر) بادشاهه هڪ ٿي آيو، مجنونءَ جي

ڪن تي اهو ٻڌايو ته چون لڳو: ”يلا لياڻي جي هوندي هو پئي ڪنهن جي ڳولا جو ٿا ڪن!“ انهيءَ وانگر جيڪڏهن هن جو وس پڄي ته جيڪر دنيا جي سڀني شاعرن جي ڪتابن کي پڙهجي ۽ انهيءَ رسالي تان گهروري ڪٽي ڦٽو ڪري: ساريءَ دنيا جي بهترين زبان سنڌيءَ کي قرار ڏئي، ۽ ڇڻ ڪنهن رسالي ۾ هڪ سنڌ ۾ ڄاولو عرب، سنڌ تان هڪ قصيدو لکيو هو ته ”منهنجي وطن (سنڌ) جهڙو وطن دنيا ۾ ڪونهي“، تنهن هو به جيڪر دنيا جي سڀني ملڪن جو لکڪ سنڌ کي قرار ڏئي، سنڌ جي خود غرض ليدون، سنڌ کي اڄ جنهن حالت تي پهچايو آهي، تنهن هن جي جگر ۽ جان کي جلائي ڇڏيو آهي، ۽ انهن مان نڪتل چشگون هو ڪڏهن ”هننءَ سنڌ لاءِ جدوجهد“ جي صورت ۾ نروار ڪري ٿو، ته ڪڏهن ”پديخاني جي سرگذشت“ ۽ خطن جي صورت ۾، ته ڪنهن مهل تقريرن ۽ مضمونن جي طرز ۾! هينئر ڪجهه اکيون ۽ ڪجهه تازيون چشگون هن ڪتاب ذريعي ظاهر ڪيون اٿس، جنهن کي غور سان پڙهندو سنڌيءَ جي دل ۽ پنهنجي وطن، پنهنجي نڌات ۽ پنهنجي زبان جي آها ته عظمت ڄاڻو ڪري ٿي جو ڇڻ ته سندس دلي ڪيفيت هن شعر جي مصداق بڻجي وڃي ٿي:

”اڄ ته اکين ۾ ڍار ڪريو جن ڪانه هو،
جيڪس منجهه قطار، ڪا دل ڇڏي وڃي آهي“

سيد صاحب، ڪتاب جي ۲۱ فصلن ۾ سنڌي قوميت، سنڌي زبان، ۽ سنڌ جي مسئلن تي نهايت موثر نموني ۾ تفصيلي بحث ڪيو آهي. وطن جي تحريڪ عوام جي پريءَ حالت جو لاف ۽ انهيءَ لاءِ ذميدار ڳالهين کي اهڙيءَ ته خوبيءَ سان بيان ڪيو اٿس جو پڙهندو جي دل تي لڳن ٿي وڃن ٿا.

جناب شاه صاحب، سنڌي زبان کي به پاڪستان جي هڪ قومي زبان هجڻ جو درجو ملڻ لاءِ اهڙا ته پُر زور دليل ڏنا آهن، جو مخالفن جو ضمير جيڪڏهن ڪجهه به زلده آهي ته هنن کي انهن جي تسليم ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبه چارو نٿو رهي.

جناب شاه صاحب جي نظر ۾ سنڌ جي سياسي زندگيءَ ۾ هيٺيون خاصيون آهن، جن جي درست ڪرڻ بنا ملڪ جي آزاد ۽ ترقي يافتہ ٿيڻ جو امڪان نهايت گهٽ آهي: (۱) ملڪيت جو ٽورن هٿن ۾ جمع ٿيڻ ۽ انهن ٽورن جو هٿر تي ضابطو: (۲) شهري زندگيءَ جي گهٽتائي ۽ سياسي شعور جي ڪمي: (۳) غلط نظرين جو پرچار: (۴) اقتصادي بنيادن تي سالر مضبوط مخالف جماعت جو نه هجڻ: (۵) شهري ۽ ڳوٺاڻي مفاد جو اختلاف: (۶) وڃڻ طبعي جي ڪمي ۽ انهن جي سياست کان ڪناره ڪشي: (۷) عوام جو جمهوريت جي ٽانڊن کان غير واقف هجڻ. ۽ پوءِ انهن خاصين بابت مڪمل معلومات ڏيئي انهن کي دور ڪرڻ جا اهاو به ڏسيا اٿس. آخر ۾ هيٺيان بنيادي نقطا بيان ڪيا اٿس، جن تي مخلص ڪارڪنن کي عوام ۾ ڪم ڪرڻ گهرجي:

(۱) ڪوبه فرد دائمي ترقي ۽ عزت حاصل نٿو ڪري سگهي جيستائين ان جي قوم آزاد، ۽ ملڪ ترقي يافتہ نه آهي:

(۲) شخص جو اوج، قوم ۽ ملڪ جي آزاديءَ ۽ ترقيءَ لاءِ خدمت ۽ قرباني ڪرڻ ۽ لڪل آهي ۽ ان شخصي عزت، طاقت ۽ مالڪيت ڪٿي ڪرڻ ۽؛

(۳) هر شخص جي سڃاڻپ ۽ ايمالداري قومي لفظي جي ڪسوٽيءَ تي ڀرڪڻ گهرجي ۽ خود مطلبي ۽ خود غرضي، بداخلاقيءَ جي جهوڙن پکڙجڻ جا مرڪز آهن؛

(۴) بي عزتي، بزدلي ۽ بي همتي، قومي زندگيءَ لاءِ موت جي برابر آهن؛

(۵) قومن ۽ فردن جي همت ۽ جدوجهد سان زنده، آزاد ۽ باعزت رهنديون آهن؛

(۶) قومي عبارت جو مکيه ٻاڻو ”زبان“ آهي؛ جي زبان سلامت نه آهي ته قوم جو

وجود ۽ سلامت نه رهندو؛ ۽

(۷) پاڪستان جي سلامتي بلوچ، پٺاڻ، سنڌي، پنجابي ۽ ٻنگالي قومن جي سلامتيءَ

۽ آهي، جيڪي انهن قومن جي وجود ۽ حقن جي حفاظت جي مخالفت ڪن ٿا سي پاڪستان جا جاني دشمن آهن.

سنڌي زبان ۽ سياسي مسئلن تي مدلل ڪتاب خبر ڪسي آهن ۽ اسين سمجهون ٿا ته

شاھ صاحب هي ڪتاب شايع ڪري سنڌي قوم جي هڪ وڏي خدمت ڪئي آهي.

وطن جي سياسي فضا کي سمجهڻ ۽ ان تي ڪن صحيح طريقن سان سوچڻ لاءِ هر

محب وطن سنڌيءَ کي هي ڪتاب ضرور پڙهڻ گهرجي.

ڪڍول ڪاپي - صفحا ۱۰۰؛ ڪاغذ، چٻائي، ڪور سادا؛ قيمت هڪ روپو؛ ماڻ

جو هنڌ: اداره انسانيات، الهندوڪوچ، حيدرآباد سنڌ. هن ڪتاب ۾ ٽئين ڀين جي حالات بابت مبصرن جون دلچسپ آڳاٽيون ۽ مضمون ڏنل آهن، جيڪي اسان سان گڏ ئي آزاد ٿيو، ۽ اڄ سندس هيءَ حالت آهي جو ملڪ ۾ نه ڪو ڀيرو زگار آهي نه ٻيو نه ٻي گهر نه پڪو. اسان کي نه پنهنجي ملڪ کي اهڙيءَ طرح مٽائڻ لاءِ هون ڪتابن جو مطالعو ڪرڻ گهرجي.

واحت ڀري ڏيکاري - صفحا ۱۰۰؛ ڪاغذ، چٻائي، ڪور، ميمولي؛ قيمت هڪ

روپو؛ ماڻ جو هنڌ: اداره انسانيات، الهندوڪوچ، حيدرآباد سنڌ. دنيا جي مشهور مصنف ڊيل ڪاربنڪي جو ٿاڻو - جنهن تازو وفات ڪئي آهي - سنڌ لاءِ ٿيون ٿاڻي. سندس ڪيترائي ڪتاب مثلاً ”راز ۽ رمزون“، ”دوست ڪئن ڪجن؟“ وغيره اڳ سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيل ۽ مقبول ٿيل آهن. هي ڪتاب به انهيءَ سلسلي جي ڪڙي آهي ۽ مصنف جي دعويٰ آهي ته ”هي ڪتاب اهڙن سورن طريقن سان اوهان جي مدد ڪندو، جن تي عمل ڪرڻ سان نه فقط اوهان جون پرڻائيون دور ٿي وينديون، بلڪ اوهان جي خوشين ۾ واڌارو ٿيندو. اوهان راحت ڀري زندگي گذاري سگهندؤ ۽ نه فقط پنهنجي لاءِ بلڪ پنهنجي دوستن ۽ عزيزن ۽ ٻين انسانن لاءِ به مفيد ثابت ٿيندؤ.“

هيءَ ڪتاب ”انسانيت“ جي دنيا ۾ اعليٰ مقام رکي ٿو ۽ هر شخص جي پڙهڻ لائق آهي.

چھڪلڙ زندگي - صفحا ۸۶: ڪاغذ، ڇپائي ۽ ڪور معمولي: قيمت هڪ روپيو؛
جائو هنڌ: ادارو المانيت، الهندو ڪچو، حيدرآباد سنڌ.

هي هڪ ماهر نفسيات ڊاڪٽر صادق جي ويهارو کن مفيد مضمونن جو ترجمو آهي. سندس پُرغور مطالعو زندگيءَ جي ڪيترن مسئلن تي رهبري ڪري ٿو.

اڃا ذات باقي ۱ - صفحا سوا سؤ: قيمت سوا روپون؛ ملڻ جو هنڌ: ڇپاڻ پبليڪيشن، ڪلياڻ ڪئمپ نمبر ۳۰، بمبئي.

سنڌي زبان ۾ ”دور تار“، يعني ڪنهن اهر واهي جا اکين ذڪر تائين پهريون ڀيرو هن ڪتاب جي صورت ۾ شايع ٿيا آهن، جنهن ۾ مصنف پنهنجي ۽ ساٿين جي ”گوڻا مڻاگرهه“ جي حقيقت بيان ڪئي آهي. هي ڪتاب هر الهيءَ شخص جي پڙهڻ لائق آهي، جو پنهنجي وطن جي هر ٺڪري کي ڌارين جي غلاميءَ کان آزاد ڪرڻ چاهي ٿو.

سدائون جوان، سدائون ٺروڳو - صفحا ۲۰۰: ڊيمي سائيز، ڪاغذ، ڇپائي، جلد، ڪور، قيمت اٺ - نهايت عمدو: قيمت ٽي روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: هندستان ڪتاب گهر، ۱۳ - حيدرآباد، فورٽ، بمبئي نمبر ۱.

هي ڪتاب انگريزيءَ ۾ ”انڊرا ديوي“ جو لکيل آهي، جا ٽوٽا جي پوروئين صورت آهي، ۽ ٻارن سال هندستان ۾ رهي ”يوگ“ وغيره سکي، پاڻ تي نالو ”انڊرا ديوي“ رکيائين. هيءَ آمريڪا ۾ ”يوگ“ سيکاري ٿي، ۽ سندس هزارين شاگرد آهن. هيءَ اتي ٽپاس ۾ هندستاني ٻائي ٿي، ڪتاب ۾ ڏيکاريل آهي ته ڪنهن ”يوگ“ جي نهايت سولين ڪيترن ۽ اصولن تي عمل ڪرڻ سان انسان سدائين جوان ۽ سدائين ٺروڳو رهي ٿو. هي ڪتاب پڙهڻ سان انسان جي دل ۾ تندرستي ۽ وڏي عمر لاءِ چاهه پيدا ٿئي ٿو.

گل شڪو - صفحا ۲۰۸ + ۱۸: سائيز ڊيمي، ڇپائي، ڪاغذ، جلد، دست ڪور - مٺي سلا، قيمت ٽي روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال، ٽلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

هي ڪتاب سنڌ جي تدبير ليکڪ ديوان ڪيولرلر آڏواڻي جو لکيل آهي، جو ۱۸۶۹ ۾ تيار ٿيو ۽ گورنمينٽ بڪ ديپو ۾ بار بار ڇپجندو رهيو. ۱۰ آفيسرن جي الفرضائيءَ سان جڏهن بڪ ديپو خالگي ڪتب آروڙن جي حوالي ٿيو ته هنن پنهنجي ڪتابن علائقن خاطر هيءَ ۽ ههڙا ٻيا ڪيترائي مفيد ڪتاب ڇپڻ ٻڌ ڪري ڇڏيا.

سنڌي ادبي بورڊ جو اولين مقصد هو ته ان لپ مفيد ڪتابن کي ٻيهر ڇپائي، ڪنن شايع ٿيڻ کان پوءِ ان ڪري بورڊ هيءَ ڪتاب ڇپايو. سندس مقوليت جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو ته ٻن سالن جي عرصي اندر ۱۰ هزار ڪاپيون خلاص ٿي ويون، ۽ هاڻي وري ٽيون ايڊيشن تيار ٿيو آهي. هن ڪتاب ۾ ۲۰۰ پهاڪا آهن، جن جي لفظ

سمجھائي ڏنل آهي، پر انهيءَ سمجھائيءَ ۾ ٻارڪڻ لکندا ۽ آکاڻيون به ڏنل آهن ۽ پڻ انهيءَ قسم جا هندي ۽ پارسي ٻڌاڪا به ڏنل آهن. هر هندي ادب جي شاعري کي هي ڪتاب پڙهڻ گهرجي.

اسان وٽ پيا هيٺيان ڪتاب ۽ رسالا تبصري لاءِ پهتل آهن:

ديوان حافظ - حافظ شيرازي جا . . غزل هندي ترجمي ۽ مقدمي سان؛ مولف اسسٽنٽ پروفيسر علي نواز خان حاجن خان جتوئي ۽ عبدالقيوم ”صائب“؛ سنڌ يونيورسٽي جو لائبريري لاءِ منظور ٿيل؛ صفحا ۱۰۶ + ۱۴ -، جلد: ٻيئي ۽ ڪاغذ عمدا؛ قيمت ٽي روپيا؛ سان جو هنڌ: آزاد بڪ ڊپو، صدر بازار، حيدرآباد سنڌ.

سنڌي ڪلام هڪدم عبدالرزاق ڪر وڙي جو: مرتب اسسٽنٽ پروفيسر علي نواز خان حاجن خان جتوئي؛ سنڌ يونيورسٽي جي بي. اي ڪورس لاءِ منظور ٿيل؛ صفحا ۱۹۸ -، جلد: ٽيٽ . . -م- ۴ روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: آزاد بڪ ڊپو، صدر بازار، حيدرآباد سنڌ.

عروش جي قوهت - سڳن آهو جا جا لکيل ست اصولوڪا رسالا؛ صفحا ۹۱ + ۳؛ قيمت هڪ روپو؛ ملڻ جو هنڌ: ڀارت پبلڪيشن، ڪئمپ ۴ - ڪلياڻ، بمبئي.

چونڪ - اصولوڪو سنڌي ٺاڙو؛ مصنف نذير علي؛ سو صفحا؛ قيمت هڪ روپو؛ ملڻ جو هنڌ: وڊيائي پبلڪيشن - ۳۰۰، ڪلياڻ ڪئمپ ۲ - بمبئي.

درستي

”مهراڻ“ پنهنجي جي پڙهيءَ ۾، ڪتابن جي فهرست ڄاڻائيندي لکي ۸۰ ڪتاب ”تارن جو اڀياس“ جو مصنف لالچند امر ڏٺو مل ٻل ڪان ڄاڻايل آهي. - ڪتاب جو مصنف ورسپال صاحب منگهه شهبائي آهي.

بچت وڌائڻ جون آسان تدبيرون

اوهان کي، ٿاندي لاءِ روپيا لڳائڻ خاطر وڏي موڙي ۽ جي ضرورت نه آهي؛ صرف دوراندوشي کان ڪم وٺڻ ۽ بچت جي عهد ڪرڻ جي آهي. اوري کان توري بچت سان به پاڻ کي ۽ پنهنجي ملڪ کي ٿاندي پنهنجن لاءِ ڏاها ۽ روشن خيال ماڻهو آهن کان ٿاندي وٺڻ ٿا.

سيونگس سرٽيفڪيٽ

هر درجي جي آمدني وارن لاءِ روپين لڳائڻ جي بهترين آمد آهي. هڪ روپو کان ۲۵۰۰۰ تائين ۳۵۴ لکي سان (ٻڌي لکي ۲۵۰۰۰ تائين) ڪيتري به رقم لڳايو. الڪم ٽئڪس معاف ۱۰۰ روپين ۽ ۱۰ روپين جا ۳-۱۵ روپيا پنهنجي وچن ٿا. لکي سان سال بعد ڪڍائي سگهجن ٿا.

ٽپال ڪاٿي جي سيونگس بئنڪ

سوري عرصي لاءِ بهترين ذريعو، طرقي ڪار سهل بچت، محفوظ، توڙي هڪ وقت هڪ رپوئي جمع ڪرايو. ٽپال ڪن ۳ سيڪڙي تائين لکيو. الڪم ٽئڪس معاف. جدا يا گڏيل معيادي حساب ۽ ٻيا ڪيترائي گڏيل حساب ڪولي سگهجن ٿا. پاڪستان جي ايراضي ۾ ۳۵۰۰ شاخون.

ٽپال ڪاٿي جي ويڻو پاليسي

وڏي عرصي جي بچت جو بهترين ذريعو، حڪومت خاتمي سرڪاري ۽ غير سرڪاري ادارن (پري ۽ بحري محبت) جا ملازم ٿاندي وٺي سگهن ٿا. زندگي جو ويڻو، شادي ۽ تعليم جا خاص ويڻا. لنڊر يون-ٽن، گهڻو نقص، آئندو جي حفاظت.

بچتي ٽڪليون

اهي ٽڪليون ٻارن جي بهترين وندر آهن. انهي سان هنن ۽ بچت جي عادت پوي ٿي ۽ آئندو لاءِ بچت ڪرڻ سکڻ ٿا. ۵ آڊ يا هڪ روپي جا بچتي اسٽامپ پوست آفيس سان خريدي، گڏ ڪري، ۱۰۰ روپين وارن بچتي سرٽيفڪيٽن ۾ تبديل ڪرائي سگهجن ٿا. ٽڪلين چٽواڻ لاءِ ڪارڊ مفت ملڻ ٿا.

پنهنجي بچت وڌايو: پنهنجي ڪٽنب جي مستقبل کان مطمئن ٿيو ۽ قومي تعمير و ترقي جي مدد ڪرڻ خاطر بچت ڪريو ۽ هن آسان تدبيرن سان ٿاندي وٺو.

بچايو، دفعو ڪمايو - ويڻو ڪرايو ۽ خوش رهو!

”مهراڻ“ ۾ اشتھارن جا اگھ

رواجي - سڄو صفحو	۳۰۰ رپيا
” اڌ	” ۱۷۰
” ٻاء	” ۱۰۰
(سڄي سال جي معاهدي لاءِ ۱۰ سيڪڙو لاڻ ڏني ويندي)	
خاص - ڪور جو ٻليون صفحو	۵۰۰ رپيا
سرورق جو اندريون صفحو	” ۴۰۰
ٻئين ڪور جو اندريون صفحو	” ۳۰۰
* هر هڪ رنگ لاءِ ۲۰ سيڪڙو وڌيڪ *	
* رنگين ڇپائيءَ لاءِ گھٽ ۾ گھٽ سڄو صفحو قبول ڪيو ويندو *	
* سرورق لاءِ اشتھار نه وٺبو *	

* * * * *

”مهراڻ“ ۾ اشتھار ڏيڻ

پنهنجي واپار ۽ تجارت کي چمڪائڻ بھراڻ آھي

سنڌي ادبي بورڊ جي هڪ اسٽال، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هليان ڪتاب ملي سگهن ٿا. ڪتاب فروشن ۽ ايڇٽن کي ۲۰ قس صدي ڪميٽن ڏي ٿي وڃي.

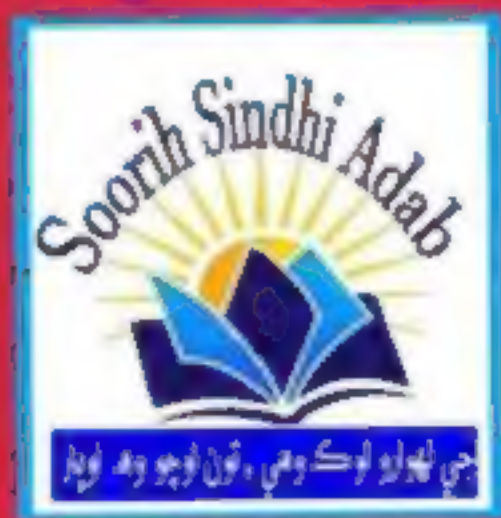
1-9-0	3- نيلر	1-8-0	1- سير ڪوهستان
1-12-0	31- ٺرير جي ٻاس	3-0-0	2- گل شڪر
1-3-0	32- ٺونڊو مڪڙيون	3-8-0	3- حيات النبي
1-12-0	33- عملداري آزار (ٺاڻڪ)	5-0-0	3- تاريخ معصومي (سنڌي)
1-0-0	34- گنگا جل	5-0-0	5- ڪليات حمل
1-10-0	35- ٻريمي ديوتا (ٺاڻڪ)	30-0-0	6- ديوان بيدل
1-14-0	36- چتر سينگار	9-0-0	7- چچ نامو (سنڌي)
1-13-0	37- جيوٽ جا ورق	3-0-0	8- ٻلو ڪوڪر
1-8-0	38- چنگون	3-0-0	9- گل ڦل (2 حصا گڏ)
1-12-0	39- هند جو سير	1-8-0	10- خوش خصلت خاتون
1-8-0	40- سنڌ جي ڌرمي آستانن جي تاريخ	1-12-0	11- جهان آرا
1-3-0	41- گانڌي جيون رهس	2-3-0	12- آفتاب ادب
1-8-0	42- ميگه دوت	5-0-0	13- تاريخ ويگستان
1-3-0	43- ديوان صورت بهار	2-8-0	14- سنڌ جو سينگار
1-9-0	44- زندگي	2-12-0	15- سون ورليون دليون
2-0-0	45- ساسي جا سلوڪ (ڪچو)	2-12-0	16- راسپلاس
2-0-0	46- ساسي جا سلوڪ (پڪو)	1-0-0	17- سنڌ جو سفر
2-8-0	47- پاڳو ٻو	30-0-0	18- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ
1-3-0	48- پورن چند	10-0-0	19- تاريخ معصومي (فارسي)
1-8-0	49- درويشي ڪلام	10-0-0	20- چچ نامو (فارسي)
2-0-0	50- سدا گلاب	1-0-0	21- سهڻي مهار
1-8-0	51- پراچين سنڌو سڀيتا جو نظارو (ڪچو)	1-12-0	22- اسلمه رتن
1-0-0	52- سنڌ ورڪ ۽ سنڌ ورڪي	1-13-0	23- رام رحيم
1-9-0	53- راڌا رائي	2-0-0	24- گل دستو
2-0-0	54- سنڌي سونهارا	1-9-0	25- چتر (ٺاڻڪ)
1-0-0	55- سنڌ جا سنت	1-0-0	26- ويراڻا جا ورق
1-2-0	56- سوانح ميرزا قليچ بيگ	1-8-0	27- مفيد وحشي
1-2-0	57- ساڌو نوراه	1-8-0	28- گهاتي گهمسان (ٺاڻڪ)
1-2-0	58- ديوان ڪڙو ويل	1-8-0	29- ڪاري

SECRET

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488